

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**Науковий вісник
Ізмаїльського державного
гуманітарного університету**

Збірник наукових праць

Випуск

43

СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»

Заснований у 1997 році

Ізмаїл – 2019

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ №22509-12409ПР від 01.12.2016

Збірник наукових праць «Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету»
включено до переліку наукових фахових видань України в галузі «Історичні науки»
(Наказ МОН України від 10.05.2017 № 693)

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Головний редактор *Кічук Ярослав*, доктор педагогічних наук, професор
Заступник головного редактора *Циганенко Лілія*, доктор історичних наук, професор
Відповідальний за випуск *Чорна Ліана*, кандидат історичних наук, доцент

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ:

Драгнєв Демір доктор історичних наук, член-кореспондент АН Республіки Молдова (Молдова)
Енаке Джордж доктор історичних наук, професор, Університет «Dunarea de Jos» (Румунія)
Мустяце Сержіу доктор історичних наук, професор, Кишинівський державний педагогічний університет імені І. Крянге (Молдова)
Філіпов Кишиштоф доктор історичних наук, професор, Білостокський університет (Uniwersytet w Białymstoku, UwB) (Польща)
Петков Петко доктор історичних наук, професор, Великотирнівський університет «Св. Св. Кирило і Мефодій» (Болгарія)
Пона Анішоара доктор історичних наук, професор, Галацький університет «Danubius» (Universitate «Danubius») (Румунія)
Гребцова Ірена доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова (Україна)
Москалюк Микола доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка (Україна)
Дізанова Ада кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна)
Молчанов Володимир кандидат історичних наук, доцент, Інститут історії України НАН України (Україна)
Церковна Віра кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна)

Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету : збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». – Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2019. – Вип. 43. – 214 с.

Рекомендовано до друку вченою радою Ізмаїльського державного гуманітарного університету (протокол № 11 від 02.07.2019 р.)

*Збірник зареєстровано в міжнародних каталогах періодичних видань та наукометричних базах даних:
Index Copernicus; Google Scholar; Eurasian Scientific Journal Index (ESJI);
ResearchBib Journal Index and Archive (ResearchBib); Scientific Indexing Services*

Тексти публікацій були перевірені за допомогою системи пошуку ознак плагіату Unicheck в рамках проекту підтримки наукових університетських видань.

UNICHECK

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

Scientific Bulletin

IZMAIL STATE UNIVERSITY OF HUMANITIES

Collection of scientific works

Edition

43

SECTION «HISTORICAL SCIENCES»

Established in 1997

Collection of scientific works «Scientific Bulletin of the Izmail State University of Humanities»
is included in the list of scientific professional editions of Ukraine in the field of «Historical Sciences»
(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 10.05.2017 № 693)

Organizing Team

Chairman **Yaroslav Kichuk**, Doctor of Education, Professor
Co-Chairman **Lilia Tsyganenko**, Doctor of Historical sciences, Professor
Responsible for the issue **Liana Chorna**, PhD in Historical Sciences, Assistant professor

Organizing Committee

Dragnev Demir Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Republic of Moldova (Moldova)
Enache George Doctor of Historical Sciences, Professor, University «Dunarea de Jos» (Romania)
Musteata Sergiu Doctor of Historical Sciences, Professor, «Ion Creanga» State Pedagogical University, Chisinau (Moldova)
Petkov Petko Doctor of Historical Sciences, Professor, University of Velikotyrnovo «St. st. Kiyil and Methodius» (Bulgaria)
Philipov Kshishtof Doctor of Historical Sciences, Professor, University of Bialystok (Uniwersytet w Białymstoku, UwB) (Poland)
Popa Anisoara Doctor of Historical Sciences, Professor, Galatsk University «Danubius» (Universitate «Danubius») (Romania)
Hrebtsova Irena Doctor of Historical sciences, Professor, Odessa I.I. Mechnikov National University (Ukraine)
Moskaliuk Mykola Doctor of Historical sciences, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
Dizanova Ada PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail State University of Humanities (Ukraine)
Molchanov Volodymyr PhD in Historical sciences, Associate Professor, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Ukraine)
Tserkovna Vera PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail State University of Humanities (Ukraine)

Scientific Bulletin of the Izmail State University of Humanities: collection of scientific works. Section «Historical Sciences». – Izmail : RVB IDGU, 2019. – Ed. 43. – 214 p.

Recommended for publication by the Academic Council of Izmail State University of Humanities (protocol № 11, 02.07.2019)

The collection is registered in the international directories of periodicals and scientometric databases:

Index Copernicus; Google Scholar; Eurasian Scientific Journal Index (ESJI); Researchbib Journal Index and Archive (ResearchBib); Scientific Indexing Services

The texts of the publications were verified using the Unicheck plagiarism signs search system as part of the project to support academic university publications..

UNICHECK

ЗМІСТ

Акчешаш А. Переслідування віруючих п'ятидесятників у Ізмаїлі (40-50-і рр. ХХ ст.)...	7
Гавришук В. Репресивна діяльність виїзних продовольчих сесій Подільського губернського революційного трибуналу.....	16
Гончарова Н. Місце інтерв'ю як чинник пам'яті.....	24
Гребцова І. Костянтин Петрович Зеленецький: педагог, учений, публіцист.....	31
Дізанова А. Розвиток краєзнавства в 20-30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами Півдня України).....	41
Єрич Т. Економічне становище болгарських сел Ізмаїльщини під румунською владою (на матеріалах Ізмаїльського повіту 1918-1940 рр.).....	50
Ільїн О. Трансформація міського публічного простору Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період (1944-1954 рр.).....	58
Істоміна А. Історіографічні студії з фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у 1861-1917 рр.....	69
Козубенко Ю. Розвиток лікувальної фізичної культури та спортивної медицини Західної України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.....	83
Кравчук Б. Євангельські християни та баптисти Київської губернії: особливості віровчень.....	90
Михайлов О. Діяльність кредитних товариств та земських кас у Бессарабській губернії	97
Морошан Н. Благодійна діяльність дворянок Бессарабії під час військового конфлікту 1877-1878 рр.....	104
Москалюк М., Старка В. Сільська школа Східної Галичини в умовах нацистської окупації 1941-1944 рр.....	111
Орлик С., Москалюк М. Фінансова політика російського та нацистського урядів на окупованій території Східної Галичини в роки Першої та Другої світових воєн: порівняльний аспект.....	119
Пушков І. Православні парафії «Болгарського водворення» в складі Молдавського князівства і Румунії в 1856-1878 рр.....	132
Сустретов А. Монети в грошовому обігу на українських землях у дореформенний період (кінець ХVІІІ – середина ХІХ ст.) : історіографія.....	142
Татаринів І. Бессарабська губернія у військово-стратегічному плануванні Росії напередодні Першої світової війни.....	154
Хавлін Т. Гендерні погляди в повсякденному житті Німеччини: традиції та сучасність (нім.).....	160
Церковна В. Біографічні матеріали на шпальтах «Кишиневских епархиальных ведомостей».....	180
Чорна Л. Соціокультурні процеси в українській діаспорі Румунії (20-80-ті роки ХХ ст.)	191
Шпортун О. Казенні палати у Наддніпрянській Україні (сучасна українська історіографія).....	198

РЕЦЕНЗІЇ

Качараба С. Рецензія на монографію «Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939-1953 рр.»: Старка В. В. Монографія. Тернопіль: «Вектор», 2019. 650 с.....	207
--	-----

CONTENT

Akchebash A. Persecution of believers-activists of the Pentecostals in the city of Izmayil (40-50-es 50-s of XX century).....	7
Havryshchuk V. The repressive activity of the visiting food sessions of the Podilsky provincial revolutionary tribunal.....	16
Goncharova N. Interview place as a memory factor.....	24
Grebtsova I. Kostiantyn Petrovych Zelenensky: teacher, scientist, publicist.....	31
Dizanova A. The Development of the Region Investigation in the 20-30's of XX Century (at the Materials of the Southern Ukraine).....	41
Yerich T. Economic Situation of Bulgarian Salt of Ismamiles Under the Authority of the Romanian State (on Materials of Izmail County 1918-1940).....	50
Ilin O. Transformation of Urban Public Space of Izmail Region of Ukrainian Soviet Socialist Republic during the postwar period (1944-1954).....	58
Istomina A. Historiography studios on the financial policy of the government of the Russian Empire in Ukraine in 1861-1917.....	69
Kozubenko Yu. Development of treatment physical culture and sports medicine of western ukraine in the second half of XX – at the beginning of the XXI century.....	83
Kravchuk B. Gospel christianes and baptist of the Kyiv province: peculiarities of the doctrine.....	90
Mihailov A. The Activity of Credit Societies and District Offices in the Bessarabia.....	97
Moroshan N. Charity the Bessarabian noblewomen of during the military conflicts of 1877-1878.....	104
Moskaluk M., Starka V. A rural school in eastern galicia in the face of the nazi occupation of 1941-1944.....	111
Orlyk S., Moskaluk M. The financial policy of russian and nazi governments in the occupied territory of east galicia during the first and second world wars: a comparative aspect.....	119
Pushkov I. Orthodox parishes of the «Bulgarian Establishment» in the Moldavian Principality and Romania in the period 1856-1878.....	132
Sustretov A. Coins in money circulation on Ukrainian lands in pre-reform period (end of 18 th – mid 19 th centuries): historiography.....	142
Tatarinov I. Bessarabian province in the military-strategic planning of Russia on the eve of the First World War.....	154
Havlin T. Gender Representations in Germany’s Everyday Culture: Between Tradition and Presentation (<i>нім.</i>).....	160
Tserkovna V. Biographical materials in «Kishinev diocesan registries».....	180
Chorna L. Socio-cultural processes in the Ukrainian diaspora of Romania (20-80 years of the 20th century).....	191
Shportun O. Public chambers are in Ukraine of Naddniprianschyna (modern ukrainian historiography).....	198

REVIEW

Kacharaba S. Review of the monograph «The Daily Life of Western Ukrainian Village in the Conditions of Social Transformations of 1939-1953»: Stark VV Monograph. Ternopil: «Vector», 2019. 650 p	207
---	-----

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-1
УДК 279.125-674.5:322(477.74)«1940/1950»

Альона АКЧЕБАШ*

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ВІРУЮЧИХ П'ЯТИДЕСЯТНИКІВ У ІЗМАЇЛІ (40-50-і рр. ХХ ст.)

На основі опрацьованих архівних матеріалів та наукових праць висвітлюються етапи становлення та розвитку п'ятидесятницької релігійної течії на території Південної Бессарабії. Частково подані факти діяльності християн євангельської віри (ХЄВ) у містах Одеса та Ізмаїл. Проаналізовано методи та форми діяльності організації у вказаному регіоні. На основі слідчих документів УМДБ, у роботі вперше подано прізвища представників організації п'ятидесятників м. Ізмаїл. На підґрунті архівних матеріалів виявлено причини активізації діяльності п'ятидесятників у питанні про вихід з Союзу євангельських християн-баптистів. Показано спроби заснувати незалежні організації п'ятидесятників в Ізмаїлі в 1940-х роках. З'ясовано, що недостатньо дослідженим залишаються питання реалізації релігійної політики радянської влади на території Південної Бессарабії у 40-50-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: п'ятидесятники, антирелігійна політика, антирадянська діяльність, нелегальна організація, Південна Бессарабія.

Після відкриття наприкінці 90-х рр. минулого сторіччя доступу до спецховищ і архівів колишніх радянських спецслужб, значно підвищився інтерес до регіональної історії. На основі нових, раніше неопублікованих архівних документів з'явилася можливість розкрити окремі аспекти історії Південної Бессарабії, пов'язані з діяльністю на теренах регіону різноманітних релігійних організацій, а саме з репресіями радянської влади по відношенню до віруючих у другій половині 1940-х рр. ХХ ст.

Постановка проблеми та стан її розробки. На сьогодні, питання переслідувань представників протестантських релігійних конфесій з боку радянської влади у середині ХХ ст. не досліджено. У вітчизняній історичній науці відсутні праці в яких було б висвітлено питання діяльності каральних органів радянського режиму щодо представників релігійної групи п'ятидесятників на зазначеній території. Різні аспекти цього питання частково розкриті в наукових роботах Ю. Данилюка та О. Бажана¹, А. Русначенко², Ю. Курносова³, Б. Захарова⁴, Г. Касьянова⁵, колективній праці Г. Гончарука, О. Нагайцева, Є. Шановської⁶. Питанню історії становлення та розвитку протестантизму на Україні присвятили дослідження В. Мельник⁷, В. Любащенко⁸, С. Савінський⁹.

---

*Акчебаш А. – аспірантка кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна; e-mail: alionaakchebach@gmail.com

¹ Ю.З.Данилюк, О.Г. Бажан (2000). *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80 рр. ХХ ст.)*. Київ: Рідний край, 616 с.

² А.М. Русначенко (1998). *Національно-визвольний рух в Україні середина 1950-х – початок 1990-х років*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 720 с.

³ Ю.О. Курносов (1994). *Інакомислення в Україні (1960–1980 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 221 с.

⁴ Б. Захаров (2003). *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987 роки)*. Харків: Фоліо, 143 с.

⁵ Г. Касьянов (1995). *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*. Київ: Либідь, 224 с.

⁶ Г.И.Гончарук, А.Е. Нагайцев, Е.А. Шановская (2011). *Украина: Предрассветные сражения сопротивления власти в советских документах 1975-1991 годов*. Одесса: Астропринт, 320 с.

⁷ В.І. Мельник (1988). *П'ятидесятництво: нові тенденції*. Київ: Знання, 48 с.

⁸ В. Любащенко (1995). *Історія протестантизму в Україні*. Львів, 350 с.

⁹ С.Н. Савинский (1995). *История русско-украинского баптизма*. Одесса, 128 с.

Мета статті. Спираючись на дані архівних матеріалів, розкрити факти гонінь на віруючих-активістів релігійних громад п'ятидесятників на території Південної Бессарабії у другій половині 40-х рр. минулого століття; показати форми діяльності підпільних релігійних організацій у вказаному регіоні.

Хронологічні рамки дослідження 40-50-х рр. ХХ ст. Саме ці роки обумовлюються істотними змінами, які відбулися в релігійному житті Південної Бессарабії після Другої світової війни. Йдеться про зростання рівня релігійності населення та збільшення кількості віруючих. Це призвело до активізації діяльності органів держбезпеки щодо запровадження репресивних заходів до осіб – членів нелегальних релігійних об'єднань.

Для досягнення поставленої мети були визначені наступні **дослідницькі завдання**: простежити історію створення п'ятидесятницьких релігійних організацій на території Південної Бессарабії та визначити мотиви їх створення, а також з'ясувати основні форми та напрямки діяльності представників п'ятидесятницьких груп регіону. На підставі слідчих матеріалів проілюструвати діяльність радянської каральної тоталітарної машини.

Виклад основного матеріалу. Історія п'ятидесятницької течії – християн евангельської віри (ХЄВ) в Україні почалася з приїзду до Одеси в 1921 р. І. Воронаєва та В. Колтовича – місіонерів американської п'ятидесятницької асоціації «Асамблея Бога». Нова церква під назвою Громада християн евангельської віри починає діяти в місті з 1922 р.¹⁰

Християни евангельської віри з'являються на території Південної Бессарабії практично в цей же час – у 1920-х рр. ХХ ст., коли край входив до складу Румунської держави. В містах та селах утворювалися п'ятидесятницькі громади, поява яких була тісно пов'язана з активною проповідницькою діяльністю емігрантів з США.

Протягом 1924-1927 рр. в Одесі пройшло кілька з'їздів п'ятидесятницьких громад області, результатом роботи яких стало оформлення єдиної організації – Обласного союзу ХЄВ, а також прийняття пропозиції про організацію Всеукраїнського союзу ХЄВ. У 1926 р. відбувся I Всеукраїнський з'їзд союзу ХЄВ. Його головою було обрано І. Воронаєва. В 1927 р. відбувся II Всеукраїнський з'їзд ХЄВ у роботі якого взяло участь 65 делегатів з усіх регіонів України. Делегати представляли майже 350 громад, що об'єднували близько 17 тисяч віруючих. У 1927-1928 рр. правління ВСХЄВ провело ряд обласних з'їздів в Україні, до яких приєдналося близько 400 п'ятидесятницьких громад (25 тис. осіб). За неповними підрахунками на 1928 р. у СРСР вже нараховувалося майже 200 тис. п'ятидесятників¹¹.

У жовтні 1944 р. було засновано Союз евангельських християн та баптистів, керівним органом якого стала Всесоюзна рада евангельських християн та баптистів. Старшим пресвітером України було призначено О. Андрєєва¹². З 18 по 25 серпня 1945 р. в Москві відбулась нарада, на якій були присутні керівники евангельських християн-баптистів, а також представники від християн віри евангельської. Наслідком ініційованих владою баптистсько-п'ятидесятницьких переговорів стало підписання 24 серпня «Угоди про об'єднання християн віри евангельської з евангельськими християнами і баптистами в один союз», або так звана «Серпнева угода». Метою цієї угоди було намагання керівників п'ятидесятництва забезпечити умови легального існування та можливість без обмежень проводити свої обряди. Однак майже одразу після підписання договору виникли протиріччя між п'ятидесятниками і баптистами, пов'язані з ритуалами та церемоніями. З боку державної влади та керівництва евангельських християн-баптистів заборонялося п'ятидесятникам омовіння ніг та спільне моління «іншими мовами».

¹⁰ С.Н. Савинский (2001). *История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1867-1967)*: в 2-х томах. СПб: Библия для всех. 425 с.

¹¹ О.Г.Бажан, Ю.З. Данилюк (2000). *Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-і рр.* Київ: Рідний край. С. 81.

¹² *История евангельских христиан-баптистов в СССР.* (1989). Москва: ВСЕХБ. С. 527.

З часом з'ясувалося, що ані лідери євангельських християн ані п'ятидесятницькі єпископи не мали серйозних намірів дотримуватися умов Угоди, особливо в частині догматичних засад віри. Д. Пономарчук і А. Бідаш після підписання угоди неодноразово звертались до п'ятидесятників з *настановами*, зокрема утримуватися від моління «іншими мовами» на відкритих службах. Вони вважали, що на закритих зборах де присутні лише п'ятидесятники не слід відмовлятися від обрядів омовіння ніг та моління «іншими мовами»¹³. Окрім цього, п'ятидесятники висловлювали незадоволення й тим, що в об'єднаних церквах керівниками призначалися, як правило, представники євангельських християн-баптистів. Християни євангельської віри, які були проти «об'єднання», почали збиратися таємно.

Вже у вересні 1945 р. уповноваженому Ради у справах з релігійних культів при Раді Народних Комісарів СРСР по УРСР Вільховому з Москви надійшла інструкція, в якій відносно п'ятидесятників зазначалось:

«1. Всю роботу зі злиття п'ятидесятників із євангельськими християнами-баптистами проводять пресвітери Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів. З боку деяких п'ятидесятників можлива активна протидія, що може призвести до розколу і заснуванню груп, які можуть об'єднатися на підґрунті цього. Спробам такого роду необхідно перешкоджати;

2. Треба наглядати за тим, щоб всі приєднані п'ятидесятники були дійсно згодні з «Серпневою угодою», на молитовних зібраннях дотримувалися порядку, який є у євангельських християн-баптистів, чи не будуть вони намагатися тиснути на євангельських християн-баптистів у питаннях щодо своїх обрядів;

3. Сигнали від уповноважених Ради у справах з релігійних культів фіксують спроби п'ятидесятників обійти основні положення рішення й використати його виключно зі своєю метою. Таким діям слід покласти край;

4. Реєстрацію релігійних общин євангельських християн-баптистів проводити під назвою «євангельські християни-баптисти», причому, реєструючи общини п'ятидесятників, треба мати на увазі, що вони входять до складу общин євангельських християн-баптистів. У питанні про реєстрацію пресвітера необхідно віддавати перевагу пресвітеру євангельських християн-баптистів. У випадку, коли виникає явна загроза поглинання п'ятидесятниками євангельських християн-баптистів, від злиття общин необхідно втримуватись. ...

7. Ніяких конференцій пресвітерів і представників п'ятидесятників у республіці чи області ні в якому випадку не допускати»¹⁴.

Особливо активно проти союзу з баптистами виступали п'ятидесятники Одеської, Ізмаїльської та Дніпропетровської областей. Як результат, у лютому 1948 р. у Києві зібралися керівники п'ятидесятницьких церков України А. Бідаш, С. Марін (проповідник з Москви), М. Бут, І. Левчук та інші. На зборах вони обговорили питання майбутнього розвитку п'ятидесятницьких церков у СРСР. Було прийнято рішення провести нелегальний з'їзд з метою вирішення питання захисту п'ятидесятників¹⁵. З'їзд було призначено на 16-17 березня в місті Дніпродзержинську (Дніпропетровська область). Після таємного зібрання в Києві ініціатори з'їзду роз'їхались по всій Україні з інформацією про збори.

25 лютого 1948 р. уповноваженим Ради у справах з релігійних культів в усіх українських областях було розіслано листа, в якому, зокрема, вказувалось: «...Група активних хевовців (п'ятидесятників)... роз'їжджає по Україні для проведення роботи, спрямованої проти злиття і для консолідації своїх сил на місцях. Вам необхідно вжити всі можливі заходи для припинення їхньої роботи в Вашій області... Повідомити про

¹³ Центральний державний архів вищих органів державної влади (далі – ЦДАВО). Ф. 4648, оп. 4, спр. 2. арк. 34.

¹⁴ ЦДАВО. Ф. 4648, оп. 4, спр. 2. арк. 35-37.

¹⁵ Центральний державний архів громадських організацій. Ф. 263, оп. 1, спр. 58286, арк. 66-67.

«гастролерів» органи міліції... Встановити зв'язок з органами МДБ...»¹⁶. Але, не зважаючи на всі попереджувальні заходи, з'їзд у Дніпродзержинську все-таки відбувся 16–17 березня 1948 р. Керівниками заходу виступили А. Бідаш, І. Левчук, С.Марін.

Після з'їзду, навесні 1948 р., співробітники Міністерства державної безпеки СРСР заарештували п'ятидесятників, які брали в ньому участь. Протягом чотирьох місяців велись слідчі дії у справі проведення нелегального з'їзду п'ятидесятників. Однак це не змінило ситуацію. Вже в квітні-травні 1948 р. п'ятидесятники починають подавати заяви про вихід з общин євангельських християн-баптистів внаслідок «грубого порушення Московської угоди з боку євангельських християн-баптистів»¹⁷.

Так, в Одеській області було створено нелегальний духовний центр, який опікувався поточними справами громад християн віри євангельської¹⁸. Що ж до реакції влади на такий активний супротив п'ятидесятників – на цьому етапі результати роботи місцевих та правоохоронних органів з об'єднання були визнані незадовільними. Відповідно, Уповноважений у справах релігійних культів по Україні П. Вільховський в листі до голови Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР висловив побажання до більш жорстокої «п'ятидесятницької політики» і рішучого посилення в ній репресивної складової¹⁹. Останнє передбачало ліквідацію будь-яких релігійних відмінностей, оскільки вони вважалися суттєвою перешкодою на шляху до ідейно-політичної монолітності радянського суспільства.

Утвердження засад радянської системи на території Південної Бессарабії здійснювалося апробованими в попередні десятиліття методами. Головним функціональним елементом репресивного антирелігійного механізму залишалися спецслужби (НКДБ – до березня 1946 р., МДБ – до березня 1953 р., МВС – до березня 1954 р., з 13 березня 1954 р. – КДБ).

Управлінню НКДБ-МДБ-КДБ направлялися сигнали (доноси) про підозрілі зв'язки, пересування, зустрічі керівників і членів протестантських громад. Отримана інформація відразу ж передавалася до оперативної розробки. Виявлена друкована продукція, зміст якої йшов всупереч радянським законам про культу, також передавалася до відповідних органів. У ході слідства співробітники спецслужби долучали до справ звинувачуваних довідки уповноважених, які характеризували ту чи іншу течію протестантизму²⁰.

На початку червня 1952 р. органи відділу УМДБ в Ізмаїльській області заявили про «ліквідацію нелегальної, антирадянської церковної організації п'ятидесятників та груп, які до неї входили у місті Ізмаїл». Зокрема, мова йшла про нелегальну секту «євангельських християн-п'ятидесятників», які під виглядом легальної організації «євангельських християн-баптистів» у 1945 р. відкрили молитовний будинок на території мікрорайону Копана Балка. Після того, як було встановлено, що в цьому молитовному будинку здійснюються заборонені обряди та проводиться «антирадянська агітація», у 1948 р. будинок було закрито. П'ятидесятники змушені були переїхати до іншого будинку, який знаходився на вулиці Болградській²¹.

Як свідчать архівні матеріали, органи державної безпеки розпочали широкомасштабну операцію по виявленню й покаранню організаторів забороненої релігійної організації (в радянській термінології – секти). Здійснювали це традиційним для себе шляхом – з використанням погроз, *шантажу*, перлюстрації кореспонденції та відслідковування настроїв людей за допомогою місцевої агентури. П'ятидесятники

¹⁶ ЦДАВО. Ф. 4648, оп. 4, спр. 48, арк. 234.

¹⁷ Там само, арк. 147.

¹⁸ ЦДАВО. Ф. 4648., оп. 4, спр. 14, арк. 6.

¹⁹ ЦДАВО. Ф. 4648., оп. 4, спр. 94, арк. 42;

²⁰ Бабенко Л.Л. (2005). *Протестантські громади Буковини: репресії та переслідування 40-50-х років XX століття. Краєзнавство. № 1-4. С. 3.*

²¹ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П., спр. 24555-п, арк. 297.

піддавались кримінальним переслідуванням, проходили по групових та одиночних справах тощо.

Радянська влада з її атеїстичними догматами, здавалась п'ятидесятникам уособленням «Червоного дракона», з яким треба боротися і в часи правління якого треба чекати «останніх днів»²². Лейтмотивом діяльності учасників нелегальних релігійних організацій п'ятидесятників була активна антирадянська агітація у місті та в багатьох селах Ізмаїльської області. Нерідко звинувачення в приналежності до групи п'ятидесятників поєднувалось з такими кліше, як «антирадянська агітація релігійного змісту» або «використовуючи Біблію, проводив антирадянську агітацію релігійного змісту»²³. Всього органи держбезпеки на Ізмаїльщині після війни незаконно заарештували близько 100 п'ятидесятників.

Протягом 2-х місяців 1952 року в Ізмаїлі були затримані «члени секти євангельських християн-п'ятидесятників»: І.І. Колесников, Т.Т. Кіценко, К.В. Єрьоменко, Ф.О. Борисова, Т.І. Калашникова, В.О. Осика, О.Г. Крещенко, К.І. Чарой, О.Ф. Щокін.

Наведемо деякі факти зі слідчих справ.

У відповідності до постанови про арешт від 23 червня 1952 р. було затримано Івана Івановича Колесникова. Згідно протоколів допитів І.І. Колесников, прикриваючись проповідницькою діяльністю в баптистській общині, проводив активну діяльність в секті п'ятидесятників. З 1945 р. брав участь у нелегальному зібранні активу п'ятидесятників, на якому було оформлено нелегальний керівний комітет секти. Іван Іванович був призначений проповідником Ізмаїльської групи віруючих. Йому, разом з іншими членами комітету секти, за нетривалий час вдалось залучити до своєї групи близько 80 осіб. «Обробляючи людей у антирадянському дусі, І. І. Колесников закликав їх не відвідувати кіно, театр, та інші культурно-просвітницькі заходи. У своїх проповідях, як в молитовному будинку баптистів, так і на нелегальних п'ятидесятницьких зборах під виглядом релігійного віровчення, поширював серед віруючих вигадки про війну, голод і смерть багатьох людей»²⁴.

23 червня 1952 р. було затримано Трохима Трохимовича Кіценко. Як і І.І. Колесников, його було звинувачено в активній діяльності в секті п'ятидесятників, а також в участі в 1945 р. у нелегальному зібранні активу п'ятидесятників. Як зазначалося в матеріалах слідчої справи, Трохим Трохимович проводив *активну* пропагандистську діяльність із залучення нових членів до секти на території багатьох сіл Ізмаїльської та Одеської областей. Так, проповідник разом з пророчицею С. П. Істоміною неодноразово виїжджав до сіл Саф'яни, Броска та Кислиці Суворовського району. Про цей факт свідчать листи, які були знайдені в квартирі звинуваченого. Згідно постанови УМДБ від 3 липня 1952 р. Т.Т. Кіценко було висунуто підозру в тому, що будучи *вороже* налаштованим по відношенню до радянської влади, він разом з однодумцями проводив серед населення організовану антирадянську агітацію спрямовану на зрив заходів партії та уряду, висловлював у проповідях провокаційні вигадки про кінець світу, про неминучість війни, хвороби і загибель радянських людей. Під час служби виспівував сектантські пісні антирадянського змісту, в яких зводився злісний наклеп на радянську дійсність і на майбутнє радянського народу, обробляв в антирадянському дусі військовослужбовців радянської армії та цивільне населення»²⁵.

5 червня 1952 р. вийшла постанова про арешт Ксенії Василівни Єрьоменко, «активної сектантки», яка проводила «антирадянську агітацію в місті Кілія та селах Арцизького району»²⁶. В цей же день було затримано й Фаїну Олександрівну Борисову. Згідно постанови про арешт, Борисова зберігала та розповсюджувала серед населення

²² Там само, арк. 225.

²³ Там само, арк. 226.

²⁴ Там само, арк. 3.

²⁵ Там само, арк. 79.

²⁶ Там само, арк. 178.

антирадянську релігійну літературу закордонних видань 1940 р. Окрім того, «...вона відвідувала квартири комуністів з метою залучення членів їх родин до сектантства, при цьому під видом релігії поширювала антирадянські настрої»²⁷.

Ворожими елементами, на думку радянської влади були, Тетяна Іванівна Калашникова, Василь Оксентійович Осика, Костянтин Іванович Чарой. Згідно матеріалів слідчих справ Т.І. Калашникова проводила в своїй квартирі нелегальні збори віруючих. Під час обшуків було вилучено «... книги та періодика закордонних видань релігійного змісту»²⁸. В.О. Осика з 1944 по 1946 рр. «...виконував обов'язки заступника керівника секти п'ятидесятників у селі Саф'яни Суворовського району. Проводив антирадянську агітацію з метою зриву заходів партії і радянського уряду, відвідував нелегальні збори сектантів у місті Ізмаїл, на яких критикував радянську дійсність та висловлював провокаційні заяви про майбутню війну між капіталістичними країнами та СРСР»²⁹. Костянтин Іванович Чароя було затримано 12 липня 1952 р. за звинуваченням у проведенні нелегальних релігійних зборів у своїй квартирі. Окрім цього, слідство встановило, що він «...зберігав вдома рукописні тексти пісень провокаційного змісту, ... читав антирадянську релігійно-сектантську та німецько-фашистську літературу закордонних видань»³⁰.

У 1950-1952 рр. тісній контакт з християнами євангельської віри мала й Олена Гурійвна Крещенко. Слідство зробило висновок, що саме за її ініціативи у антирадянському дусі було представлено біблійські писання. О.Г. Крещенко була звинувачена у *наклепі* на радянську владу, на радянську дійсність, на керівників ВКП (б) і радянський уряд. В якості окремого пункту звинувачення О.Г. Крещенко пред'явили «...поширення провокаційних вигадок про майбутнє радянського народу»³¹.

Ще одним «проповідником» нелегальної групи п'ятидесятників у Ізмаїлі був Олексій Фомич Щокін³² (його заарештували 23 червня 1952 р.³³). Як «...активний діяч секти, він зберігав релігійно-сектантську літературу та різні нотатки релігійного змісту», в яких мали місце заклики до посилення сектантства та зречення віруючих від мирського життя.

Використовуючи фізичні методи впливу на заарештованих слідчі домагалися від затриманих зізнань у нескоеених злочинах, визнанні участі у заборонених організаціях, антирадянській агітації. Внаслідок жорстоких тортур ув'язнені підписували протоколи допитів, в яких називали десятки прізвищ, створюючи тим самим підґрунтя для нових арештів.

12 серпня 1952 р. начальник УМДБ у Ізмаїльській області затвердив обвинувальний вирок у слідчій справі № 1582 по звинуваченню І.І. Колесникова, Т.Т. Кіценко, К.В. Єрьоменко, Ф.О. Борисової, Т.І. Калашникової, В.О. Осика, О.Г. Крещенко, К.І. Чарой, О.Ф. Щокіна за ст. 54-10 ч. II та 54-11 КК УРСР. Влада з гордістю звітувала: «Управлінням МДБ у Ізмаїльській області було розкрито та ліквідовано діючу в місті Ізмаїл нелегальну секта п'ятидесятників. Усі її члени заарештовані та притягнуті до слідства у зазначеній справі»³⁴.

1 вересня 1952 р. Ізмаїльський обласний суд засудив: І.І. Колесникова³⁵, В.О. Осика³⁶, К.В. Єрьоменко³⁷, Т.Т. Кіценко³⁸ – до 25 років ВТТ з поразкою в правах на

²⁷ Там само, арк. 355.

²⁸ Там само, арк. 19.

²⁹ Там само, арк.107.

³⁰ Там само, арк. 180.

³¹ Там само, арк. 184.

³² Там само, арк. 227.

³³ Там само, арк. 330.

³⁴ Там само, арк. 160.

³⁵ Там само, арк. 280.

³⁶ Там само, арк. 284.

³⁷ Там само, арк. 286.

³⁸ Там само, арк. 293.

5 років та конфіскацією майна; Т.І. Калашникову³⁹, К.І. Чарой⁴⁰, О.Ф. Щокіна⁴¹, О.Г. Крещенко⁴², Ф.О. Борисову⁴³ – до 10 років ВТТ з поразкою в правах на 5 років та конфіскацією майна.

Згідно протесту прокурора УРСР, постанови Президії Верховного суду УРСР від 21 січня 1955 р. та указу Президії Верховної ради СРСР від 27.03.1955 Т.І. Калашникова, В.О. Осика, Ф.О. Борисова, К.В. Єрьоменко, Т.Т. Кіщенко, були звільнені з-під варті, а для інших засуджених міру покарання було зменшено⁴⁴. 30 липня 1991 р. усі учасники процесу були реабілітовані (*ст.1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»* від 17.04.1991).

Ознайомлення з усіма документами архівно-слідчої справи № 24555-п дає можливість зрозуміти та уявити, що саме довелося пережити заарештованим під час слідства та які методи використовувалися слідчими для того, щоб отримати необхідні зізнання. Кілька десятків сторінок справи – це власноручні зізнання звинувачених, протоколи слідства, заяви свідків та постанови, знайомство з якими викликає іноді здивування, іноді сум, іноді жах.

Висновки. Репресивна діяльність органів держбезпеки Радянського союзу тривалий час залишалась під грифом «цілком таємно». Архівно-слідчі справи мільйонів жертв беззаконня колишнього СРСР зберігають архіви. Зміна політичної ситуації в Україні дозволила використовувати ці джерела для наукових досліджень.

У 40-50-х рр. ХХ ст. в цілому в СРСР та в Україні зокрема збільшується кількість п'ятидесятників та представників інших релігійних течій, які не хотіли співпрацювати з радянським режимом. Тоталітарна влада, в свою чергу, вела відкриту кампанію проти релігійних організацій. Органи влади постійно вживали заходів для боротьби з так званими сектами. З метою обмеження відкриття релігійних громадських об'єднань та організацій було навіть внесено певні зміни до законодавства СРСР. Ув'язнення, притягнення до кримінальної відповідальності, звільнення з роботи, штрафи – це далеко не повний перелік покарань, які отримували віруючі, відстоюючи свої права та інтереси. На сьогодні дана тема потребує подальшого дослідження з використанням справ з архівів СБУ, Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів, п'ятидесятників України.

Література:

- Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П., спр. 24555-п.
Бабенко Л.Л. (2005). *Протестантські громади Буковини: репресії та переслідування 40-50-х років ХХ століття*. Краєзнавство. № 1-4.
Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. (2000). *Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-і рр.* Київ: Рідний край.
Гончарук Г.И., Нагайцев А.Е., Шановская Е.А. (2011). *Украина: Предрасветные сражения сопротивление власти в советских документах 1975-1991 годов*. Одесса: Астропринт, 320 с.
Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. (2000). *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80 рр. ХХ ст.)*. Київ: Рідний край, 616 с.
Захаров Б. (2003). *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987 роки)*. Харків: Фоліо, 143 с.
История евангельских христиан-баптистов в СССР. (1989). Москва: ВСЕХБ.

³⁹ Там само, арк. 282.

⁴⁰ Там само, арк. 288.

⁴¹ Там само, арк. 290.

⁴² Там само, арк. 291.

⁴³ Там само, арк. 294.

⁴⁴ Там само, арк. 378.

- Касьянов Г. (1995). *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*. Київ: Либідь, 224 с.
- Курносів Ю.О. (1994). *Інакомислення в Україні (1960–1980 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 221 с.
- Любашенко В. (1995). *Історія протестантизму в Україні*. Львів, 350 с.
- Мельник В.І. (1988). *П'ятидесятництво: нові тенденції*. Київ: Знання, 48 с.
- Русначенко А.М. (1998). *Національно-визвольний рух в Україні середина 1950-х – початок 1990-х років*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 720 с.
- Савинський С.Н. (1995). *Історія руско-українського баптизму*. Одеса, 128 с.
- Савинський С.Н. (2001). *Історія євангельських християн-баптистів України, Росії, Білорусії (1867–1967): в 2-х томах*. СПб: Библия для всех, 425 с.
- Центральний державний архів вищих органів державної влади (далі – ЦДАВО). Ф. 4648, оп. 4, спр. 2, 14, 48, 94.
- Центральний державний архів громадських організацій. Ф. 263, оп. 1, спр. 58286.

References:

- Arkhiv USBU v Odes'kiy oblasti* [Archive of UBU in the Odessa region]. F. P., spr. 24555-p.T.1. Sprava po zvyuvachennyyu I.I. Kolesnykov, T.T. Kitsenko, K.V. Yer'omenko, F.O. Borysova, T.I. Kalashnykova, V.O. Osyka, O.H. Kreshchenko, K.I. Charoy, O.F. Shchokin za stattyamy 54-10 ch.II ta 54.11 KK SRSR, 577 1 [in Russian]
- Arkhiv USBU v Odes'kiy oblasti* [Archive of UBU in the Odessa region]. F. P., spr. 24555-p.T.2. Sprava po zvyuvachennyyu I.I. Kolesnykov, T.T. Kitsenko, K.V. Yer'omenko, F.O. Borysova, T.I. Kalashnykova, V.O. Osyka, O.H. Kreshchenko, K.I. Charoy, O.F. Shchokin za stattyamy 54-10 ch.II ta 54.11 KK SRSR, 571 1 [in Russian]
- Babenko L.L.(2005). *Protestant-s'ki hromady Bukovyny: represiyi ta peresliduvannya 40-50-tykh rokiv XX stolittya* [Protestant communities of Bukovina: repression and persecution of 40-50-ies of XX century]. Krayeznavstvo. № 1-4, S.1 [in Ukrainian]
- Bazhan O.H., Danylyuk YU.Z. (2000). *Vyprobuvannya viroyu: Borot'ba za realizatsiyu prav i svobod viruyuchykh v Ukrayini v druhyi polovyni 1950-tykh – 1980-tykh rr.*[Test by faith: Fighting for the realization of the rights and freedoms of believers in Ukraine in the second half of the 1950s - 1980s]. Kyiv:Ridnyy kray, S.81 [in Ukrainian]
- Danyliuk Yu.Z. Bazhan O.H. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-tykh–80-tykh rr. XX st.)* [Opposition in Ukraine (second half of the 50's and 80's of the XX century)]. Kyiv Ridnyi Krai, 616 s.;
- Goncharuk G.I., Nagaytsev A.Ye., Shanovskaya Ye.A.(2011). *Ukraina: Predrassvetnyye srazheniya soprotivleniye vlasti v sovetskikh dokumentakh 1975-1991 godov* [Ukraine: Pre-dawn battles resistance to power in Soviet documents of 1975-1991]. Odessa: Astroprint, 320 s. [in Russian]
- Istoriya yevangel'skikh khristian-baptistov v SSSR* [History of Evangelical Christian Baptists in the USSR]. Moskva: VSEKHB, 1989, S. 527.[in Russian]
- Kasianov H. *Nezghodni: Ukrainska intelihtentsiia v rusi oporu 1960–80 rokiv* [Dissatisfied: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s-80s]. Kyiv: Lybid, 224 s.;
- Kurnosov YU.O. (1994). *Inakomyslennya v Ukraini (1960–1980 rr.)*[The dissent in Ukraine (1960-1980)]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 221 s.; .[in Russian]
- Lyubashchenko V. (1995). *Istoriya protestantyzmu v Ukraini* [History of Protestantism in Ukraine]. L'viv, 350 s.; .[in Russian] Mel'nyk V.I. (1988). *P'yatydesyatnytsstvo: novi tendentsiyi* [Pentecostalism: New Trends]. Kyiv: «Znannya», 48 s.; Savinskiy S.N. (1995). *Istoriya rusko-ukrainskogo baptizma* [History of Russian – Ukrainian Baptism]. Odessa, 128 s. [in Ukrainian]
- Rusnachenko A.M (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini seredyna 1950-tykh – pachatok 1990-tykh rokiv* [National liberation movement in Ukraine in the mid-1950s and early 1990s]. Kyiv: Vydavnytstvo Im. Oleny Telihy 720 s.;

Savinskiy S.N. (2001). *Istoriya yevangel'skikh khristian–baptistov Ukrainy, Rossii, Belorussii (1867-1967): v 2–h tomah* [History of Evangelical Christian Baptists of Ukraine, Russia, Belarus (1867–1967): in 2 volumes]. SPb: Bibliya dlya vsekh, 425 s. .[in Russian]

Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh orhanizatsiy [Central State Archive of Public Organizations]. F. 263, op. 1, cpr. 58286, ark. 66-67.[in Russian]

Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv derzhavnoyi vlady (dali – TSDAVO) [Central State Archive of the Supreme State Bodies (hereinafter referred to as the Central Executive Committee)]. F. 4648, op. 4., spr. 2., ark. 34 [in Russian]

Zakharov B. (2003). *Narys istoriyi dysydent-s'koho rukhu v Ukraini (1956–1987 roky)* [An Essay on the History of the Dissident Movement in Ukraine (1956-1987)]. Kharkiv: Folio, 143 s.; [in Ukrainian]

Akhebash A. Persecution of believers-activists of the Pentecostals in the city of Izmayil (40-50-es 50-s of XX century).

Referring to studied archives of Ukrainian Security Service in Odessa Region and other scientific works the article reveals stages of formation and development Pentecostal religious current in the Southern Bessarabia. The work partially reveals certain facts of activities of evangelical Baptist Christians in Odessa and Izmail and outlines motives of generation of underground anti-Soviet religious organizations in the mentioned cities. Methods and forms of activities of the said organization in the region are reviewed. The work reveals stages of negotiations with Pentecostal Baptist organization initiated by Soviet power, which resulted in signing August 24, 1945s. so-called August Agreement. Consequences of union between Pentecostal Baptists and Evangelical Christians Baptists are described. The work reviews clerical contradictions which became aggravated due to ideological and political factors.

Referring to investigation documentation of Ministry of State Security of Ukrainian SSR details of illegal «evangelical» Pentecostal christians sect which operated in Izmail. The work for the first time reveals names of representatives of pentecostal sect: I. Kolesnykov, T. Kitsenko, K. Yeriomenko, T. Kalashnykova, V. Osyka, O. Kreshenko, K. Charoy, O. Shokin.

Study of archives revealed reasons of activation of Pentecostal Baptists' efforts to quit the Union of Evangelical Baptists Christians. Attempts are described to found independent Pentecostal organizations in Izmail in 1940s.

The work draws a conclusion that matters of religious policy within the Southern Bessarabia in 1940-1950-es are explored insufficiently.

Key words: *pentecostal sect anti-religious politics, anti-soviet activity, underground organization, illegal organization*

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-2
УДК 94(477)«1919/1923»

Віталій ГАВРИЩУК*

РЕПРЕСИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИЌЗНИХ ПРОДОВОЛЬЧИХ СЕСІЙ ПОДІЛЬСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТРИБУНАЛУ

У статті на основі архівних документів та наукової літератури висвітлено репресивну діяльність виїзних продовольчих сесій Подільського губернського революційного трибуналу. Передусім визначено та проаналізовано теоретичні та організаційно-правові засади їх діяльності. Зокрема виявлено ті категорії справ, які були підсудні виїзним продовольчим сесіям, порядок формування їх складу та розгляду ними справ, винесення вироків та їх оскарження. Проаналізовано особливості нормативно-правового регулювання діяльності означених органів з боку місцевої влади, що обумовлювались соціально-економічними та політичними особливостями даного регіону. Визначено особливості їх формування в регіоні та місце і роль в системі продподаткової кампанії радянської влади на Поділлі. Висвітлено взаємозв'язок виїзних продовольчих сесій та інших місцевих органів на ґрунті проведення продовольчих заходів радянської влади. Визначено порушення виїзними продовольчими сесіями радянського законодавства, які спостерігались упродовж їх діяльності та вплив, що вони здійснили на позасудову діяльність. Проаналізовано особливості розгляду справ виїзними продовольчими сесіями та призначення покарань за податкові порушення щодо окремих селян. Особлива увага у статті приділяється карально-репресивній діяльності означених органів у районах масового невиконання податкових зобов'язань.

Ключові слова: Революційний трибунал, виїзна продовольча сесія, податок, репресії, Поділля, селянство.

Постановка проблеми. Кардинальні зміни щодо сприйняття історичного минулого, які відбуваються в Україні на сучасному етапі і пов'язані, передусім, із переглядом трагічних сторінок вітчизняної історії радянського періоду, ставлять на порядок денний необхідність детального та ґрунтовного вивчення карально-репресивного механізму більшовицького режиму. Поряд з цим, важливість дослідження зазначеного аспекту радянської державності підтверджується також спрямовуючою роллю українського законодавства, в системі якого з'явилися закони «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» та ін. Усе це зумовлює необхідність вивчення, передусім, малодосліджених аспектів репресивної політики радянської держави. Серед них провідне місце займає функціонування системи радянських надзвичайних судових органів, в системі яких особливе місце займають продовольчі сесії губернських революційних трибуналів – надзвичайні судові органи радянської влади, що були створені для розгляду податкових справ. Дослідження їх діяльності дасть змогу, з одного боку, висвітлити особливості функціонування системи радянської юстиції в українському селі, з іншого, більш повно та всебічно проаналізувати масштаб терористичної діяльності більшовицького режиму щодо українського селянства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Передусім, варто зауважити, що проблема діяльності виїзних продовольчих сесій в УСРР загалом та на Поділлі зокрема практично не відображена в наукових дослідженнях. Окремі аспекти діяльності означених

---

* Гаврищук В. – аспірант кафедри історії та культури України, Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського; e-mail: vitaliy.havrishchuk@gmail.com

органів в УСРР дослідив Д. Сусло¹. На Поділлі функціонування даних органів висвітлювались у наукових публікаціях А. Зінченка² та С. Сергійчука³, які частково проаналізували законодавчу базу та розкрили діяльність цих органів у окремих місцевостях регіону.

Метою статті є аналіз репресивної діяльності виїзних продовольчих сесій Подільського губернського революційного трибуналу.

Наукові завдання статті. Визначити організаційно-правові засади діяльності виїзних продсесій; визначити особливості формування зазначених органів на Поділлі; на прикладі окремих регіонів Поділля дослідити характер репресивної діяльності виїзних продовольчих сесій.

Виклад основного матеріалу. Перехід до НЕПу навесні 1921 р. та відмова від політики «воєнного комунізму» означали, що основним чинником у взаєминах між радянською державою та українським селянством ставав податок⁴. Особливість Подільської губернії як «найважливішої в продовольчому плані» (розмір продподатку з урожаю 1921 р. був тут найбільшим серед інших губерній і визначений у розмірі 16 млн. пудів), розміщення тут чисельної армії, через прикордонне становище губернії та складну військово-політичну ситуацію у ній, зумовлювало потребу в значній кількості продовольства і як наслідок посилену увагу до збору податку⁵. Тому особлива увага в губернії приділялась виїзним продовольчим сесіям (далі – продсесіям) Подільського губернського революційного трибуналу (далі – губревтрибуналу) – надзвичайним судовим органам, призначеним розглядати справи щодо порушень законів і постанов про натуральні та інші податки (особливі продовольчі сесії виникли ще у грудні 1920 р. і розглядали справи про невиконання продрозкладки і інші злочини)⁶. Їх діяльність регламентував циркуляр НКЮ і НКП УСРР від 16 липня 1921 р., який пізніше був доповнений інструкціями, циркулярами та іншими нормативно-правовими актами, що внесли незначні зміни у порядок їх діяльності.

Продсесії формувались у складі голови і двох членів. Голова і один із членів призначувались головою губревтрибуналу із складу останнього. Інший член призначався головою особливого продовольчого комітету губернії або місцевим продорганом і затверджувався президією місцевого виконкому. Продсесії розглядали справи як в ревтрибуналі, так і в інших містах, волостях і селищах (якщо цього вимагав особливий характер справи).

Попереднє слідство з продподаткових справ велось продорганами. Сесія повинна була розглядати справи не пізніше двох днів з моменту їх надходження. У виняткових випадках, коли слідство проведене продорганом виявлялося неповним і недостатнім, сесія мала право передати справу особливим народним слідчим для проведення додаткового слідства на загальних підставах. Арешт обвинуваченого допускався лише постановою особливого народного слідчого за поданням продоргану, що проводив слідство.

Сесія могла розглядати справи без виклику свідків, якщо в її розпорядчому засіданні було вирішено, що обставини справи достатньо виявлені актами попереднього слідства.

¹ Сусло Д. С. *Історія суду Радянської України: (1917-1967 рр.)*. Київ: Вид-во при Київському ун-ті. 233 с.

² Зінченко А. Л. (2006). *Нова економічна політика і революційні трибунали на Могилівщині в 1921-1922 р.* Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. 2006. Том 16. С. 246-253.

³ Сергійчук С. Л. (2002). *Функціонування революційного трибуналу на Поділлі у 1920-1923 рр.* Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. С. 68-74.

⁴ Ганжа О. І. (2000). *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927)*. К.: Ін-т історії України НАН України. С. 55.

⁵ Олійник М. П. (2013). *Практика стягнення продовольчого податку на Поділлі в 1921–1923 рр.* Історія торгівлі, податків та мита. 2013. № 2. С. 122; Зінченко А. Л. (2006) *Нова економічна політика і революційні трибунали на Могилівщині в 1921-1922 р.* Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. 2006. Том 16. С. 246.

⁶ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1920 г. № 27. С. 796.

Але в таких випадках заборонялось виносити вироки з присудженням найвищої міри покарання. Хоча було відзначено, що виклик для розгляду справи обвинуваченого був обов'язковим, його відсутність як і відсутність свідків (попередньо запрошених) не призупиняли її розгляд. Варто зауважити, що сесія мала право не допускати представників обвинувачення і захисту до участі у вирішенні справи. Однак, при розгляді справи без участі захисту заборонялось виносити вироки до найвищої міри покарання.

Сесія, зокрема, могла виносити такі покарання як: позбавлення волі на строк від 1 місяця до 5 років, громадсько-примусові роботи, збільшення ставки податку, стягнення невнесеного податку в подвійному розмірі, часткова або повна конфіскація майна, позбавлення земельного наділу або його частини і ін.⁷ Продсесіям заборонялося виносити смертні вироки⁸. Справи в яких міг бути застосований розстріл повинні були з мотивованою постановою передаватись губревтрибуналу⁹.

Постановою РНК УСРР (6 грудня 1921 р.) і циркуляром НКЮ УСРР (17 січня 1922 р.) було виокремлено перелік справ, які повинні були розглядати продсесії ревтрибуналів. Їм були підсудні справи про: несплату податку та злісне ухилення від сплати, здачу недоброякісних продуктів; приховування розмірів земельної площі, кількості худоби та членів сім'ї (від цього залежав розмір податку – В.Г.) та інші злісні та масові дії, спрямовані на невиконання податкових зобов'язань¹⁰.

Касаційні скарги на вироки продсесій повинні були подаватись через Губревтрибунал в Верховний касаційний трибунал (після реорганізації в 1921 р. в касаційний відділ Верховного трибуналу) в 7-денний термін. Подача касаційної скарги призупиняла виконання вироку, але сесіям надавалось право виконання вироку в частині стягнення невнесеного податку в подвійному розмірі до розгляду справи в касаційному порядку¹¹.

Відзначаючи важливу роль виїзних сесій при вилученні продподатку, ЦК КП(б)У в липні 1921 р. пропонував усім губкомам «Визнати необхідним при перших же ознаках протидії збору продподатку чи сповільнення в його внесенні негайно застосовувати самі рішучі заходи примусового характеру, вводячи в волості, які опираються і поселення військові частини, негайно спрямовувати туди виїзні сесії ревтрибуналів і найсуворіше караючи тих, які чинять опір»¹².

Подібні рішення свідчили, що хоча НЕП і поклав початок лібералізації господарського життя, однак терор як засіб збереження контролю над виробництвом залишався. Таку думку підтверджував і лист В. Леніна, написаний у березні 1922 р. і адресований Л. Каменєву, в якому зазначалось, що було б помилково думати, що НЕП поклав край терору. Далі В. Ленін продовжував свою думку зазначаючи: «ми ще повернемося до терору і до терору економічного»¹³.

Щодо Поділля, то тут особливі виїзні сесії губревтрибуналу почали формуватись на початку жовтня 1921 р. У цей час був заснований відділ продподатку і, отримавши необхідні інструкції та директиви, в повіти були відправлені призначені голови виїзних

⁷ Державний архів Вінницької області (Далі – ДАВіО). Ф. Р-207, оп. 4, спр. 2, арк. 13 зв., 45-46, 53; ДАВіО. Ф. Р-207, оп. 4, спр. 3, арк. 45, 48-48 зв.

⁸ ДАВіО. Ф. Р-207, оп. 4, спр. 2, арк. 45.

⁹ ДАВіО. Ф. Р-207, оп. 4, спр. 3, арк. 39.

¹⁰ ДАВіО. Ф. Р-207, оп. 4, спр. 2, арк. 44-45.

¹¹ ДАВіО. Ф. Р-207, оп. 4, спр. 2, арк. 13 зв, 48; ДАВіО. Ф. Р-207, оп. 4, спр. 3, арк. 45 зв.

¹² Олійник М. П. (2013). *Практика стягнення продовольчого податку на Поділлі в 1921–1923 рр.* Історія торгівлі, податків та мита. 2013. № 2. С. 120.

¹³ Кульчицький С. В. (2014). *Вертикаль державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917-1938 рр.)*. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.) : історія, структура, функції : матеріали круглого столу, Київ, 19 груд. 2013 р. / редкол.: В. А. Смолій та ін. К.: Ін-т історії України НАН України. С. 21.

сесій¹⁴. Згідно з доповідною запискою голові Подільського губревтрибуналу від 5 жовтня 1921 р. відзначалось що особливі сесії уже функціонують в Брацлавському, Жмеринському, Кам'янецькому, Проскурівському, Летичівському, Літинському, Ново-Ушицькому, Ольгопільському, Ямпільському та Могилівському повітах, однак, не були організовані сесії у Гайсинському та Вінницькому повітах¹⁵. Варто зауважити, що поряд із законодавством спрямовували та регулювали діяльність виїзних сесій відповідні вказівки, що надходили від Подільського губревтрибуналу і обумовлювались соціально-економічною та політичною ситуацією в регіоні. Так, розуміючи важливість розвитку цукрової промисловості на Поділлі, в циркулярі всім продсесіям (жовтень 1921 р.) вказувалось на необхідності утриматись до 15 листопада від слухання справ та арештів адміністрації цукрових заводів (за винятком невідкладних справ)¹⁶. Щодо призначення покарань, Подільський губревтрибунал у циркулярі (березень 1922 р.) рекомендував при винесенні вироків заможним селянам обмежуватись конфіскацією майна та штрафом. Щодо незаможного елементу, то тут рекомендувалося застосовувати інші заходи¹⁷. Телеграма від 31 березня 1922 р., адресована голові Могилів-Подільської виїзної продсесії ревтрибуналу, уточнювала попередні вказівки і рекомендувала уникати заключення в будинки примусових робіт, натомість обкладати конфіскацією землі у подвійному розмірі, конфіскацією рухомого майна «без збитків для ведення господарства»¹⁸.

Важливим аспектом боротьби з «економічною контрреволюцією» після запровадження НЕПу був публічний розгляд справ радянськими судовими органами. На цьому наголошував В. Ленін у своєму листі, адресованому наркомун юстиції РРФСР Д. Курському, зазначаючи, що для придушення політичної та економічної контрреволюції НКЮ треба провести низку показових процесів у Москві, Петрограді, Харкові, інших найважливіших центрах»¹⁹. Однак, така форма розгляду справ практикувалася і на місцевому рівні. Зокрема, на Поділлі важлива роль у процесі боротьби з неплатниками податків відводилась публічним судовим процесам, під час яких продсесії губревтрибуналу виносили умовні вироків за умови внесення продподатку протягом визначеного судом часу. Про це, зокрема, свідчить телеграма, що надійшла Могилівському повітовому продовольчому комітету (далі – повітпродкому) 30 липня 1921 р. У ній відзначалось, що винесення таких умовних вироків чинить великий політичний і моральний вплив на населення. У телеграмі також рекомендувалося поширити таку практику на інші повітпродкоми і, в разі масової несплати податку, забезпечувати постійний військ за рахунок місцевого населення²⁰.

Варто наголосити, що на початок створення продсесій ревтрибуналів в 1921 р. в УСРР уже був взятий курс на утвердження принципу «революційної законності» та на підняття авторитету суду. Це свідчило про те, що органи судової влади повинні були перш за все діяти в рамках закону²¹. Однак, незважаючи на це, виїзні продсесії на Поділлі допускали численні та грубі порушення радянського законодавства. Вони, зокрема, виносили смертні вироків до «злісних неплатників» податку в той час коли не мали повноважень цього робити²². Деякі виїзні сесії у вигляді покарання утримували свою

¹⁴ Зінченко А. Л. (2006). *Нова економічна політика і революційні трибунали на Могилівщині в 1921-1922 рр.* Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. 2006. Том 16. С. 248.

¹⁵ Сергійчук С. Л. (2002). *Функціонування революційного трибуналу на Поділлі у 1920-1923 рр.* Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. С. 70.

¹⁶ ДАВіО. Ф. Р-207, оп. 4, спр. 3, арк. 44.

¹⁷ Там само, арк. 4.

¹⁸ ДАВіО. Ф. Р-207, оп. 4, спр. 2, арк. 75-75 зв.

¹⁹ *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.)* (2010) : кол. монографія в 2 ч. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Ч1. К. : Ін- історії України НАН України. С. 85.

²⁰ ДАВіО. Ф. Р-207, оп. 4, спр. 2, арк. 4

²¹ Усеїнова Г. С. *Лекція «Нова економічна політика. Передумови становлення судової системи та її реформування»*. URL: http://jurfak.univer.kharkov.ua/studentu/lektisia_Useynova_Istoriya_DiPr_Ukr.pdf

²² ДАВіО. Ф. Р-207, оп. № 4, спр 2, арк. 2.

діяльність за рахунок місцевого населення, також призначаючи «подвійні покарання», що теж було порушенням законодавства²³. Означені органи без судових розглядів відбирали майно та продукти у місцевого населення²⁴. Поряд з цим, вони розглядали не підсудні їм загальнокримінальні справи²⁵. Очевидно, що усі вищезазнані причини розкривали репресивний характер даних органів і викликали незадоволення серед селянства і як наслідок масовий, часто політизований селянський рух²⁶.

Показовий приклад репресивної діяльності продсесії ревтрибуналу відбувся у Шаргородській волості в лютому 1922 р. З цього приводу в оперативно-бойовому наказі сільській податковій комісії, сільській раді та комнезаму зазначалось: «.....в Шаргородську волость прибула виїзна сесія продовольчого революційного трибуналу, яка має бойове завдання вжити найрепресивніші заходи і не тільки до окремих громадян, а й до тих груп, серед яких є неплатники»²⁷. У наказі був визначений строк (до 9 год. ранку 24 лютого), протягом якого селяни мали можливість добровільно внести податок. Після його невиконання передбачалось конфіскувати майно не лише окремих неплатників, але й окремих груп селянства. Також за бездіяльність передбачалось покарати увесь склад сільської ради, комнезам і десятихатників, які мали б відповідати нарівні з неплатниками. Варто наголосити, що продподаток передбачалось вилучити навіть за умови, що це принесе суттєвих матеріальних збитків місцевим селянам²⁸.

Важлива роль відводилась сесіям трибуналу в боротьбі з подачею селянами неправдивих відомостей про розміри землі, що підлягала оподаткуванню. Для цього продсесії тісно співпрацювали з місцевими продовольчими і земельними органами²⁹. А масштаби приховування землі на Поділлі дійсно були значними. Наприклад, в Яришевській волості, де селяни приховали 2350 дес. землі і відповідно не внесли 11750 пуд. Продподатку, методика його вилучення була схожою. За наказом Могилів-Подільського повітпродкому в лютому 1922 р. тут негайно мала розпочати роботу виїзна продсесія ревтрибуналу з тим, щоб податок повністю був зібраний до 1 березня. Сесія повинна була в першу чергу ознайомитись із кількістю невнесеного у волості продподатку серед неплатників і одразу ж дати їм 48 годин для того, щоб його внести. Тих, хто не виконав у визначений час податку, передбачалось віддати під суд ревтрибуналу. Система репресивних заходів включала: «...поголовне відбирання хліба хоча б навіть у цілих груп селянства, не рахуючись з його наявністю...»³⁰. Одночасно з цим передбачалось віддавати під суд продсесії десятихатників, членів місцевої сільської ради і волосного виконавчого комітету (далі – волвиконкому), які мали б відповідати за невиконання розпоряджень і наказів радянської влади³¹.

Все ж, не маючи змоги зібрати продподаток у визначені строки, у Подільській губернії були продовжені строки остаточного його внесення. З цією метою навесні 1922 р. в Подільській губернії оголошувався «ударний тритижневик» що тривав з 20 березня по 10 квітня. Протягом цього часу потрібно було зібрати увесь податок. Особлива роль у проведенні означених заходів відводилась виїзним сесіям ревтрибуналу. Так, в циркулярі Могилів-Подільської повітової продовольчої комісії виїзній сесії ревтрибуналу по Яришевській волості вказувалось на необхідність: «...негайно приступити до найбільш екстреної та рішучої роботи, не рахуючись ні з якими труднощами і перешкодами,

²³ Там само, арк. 75.

²⁴ Там само, арк. 85.

²⁵ ДАВіО. Ф. Р-207, оп. 4, спр. 3, арк. 29.

²⁶ Сергійчук С. Л. (2002). *Функціонування революційного трибуналу на Поділлі у 1920-1923 рр.* Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. С. 69.

²⁷ ДАВіО. Ф. Р-207, оп. № 4, спр 2, арк. 19.

²⁸ Там само.

²⁹ ДАВіО. Ф. Р-207, оп. № 4, спр 3, арк.49.

³⁰ ДАВіО. Ф. Р-207, оп. № 4, спр 2, арк. 20.

³¹ Там само.

залучаючи до фактичної продроботи весь склад волвиконкому, сільської ради, десятихатників і де є комосередки...»³². Продсесія губревтрибуналу мала також притягати до відповідальності сільські ради, волвиконкоми та податкові комісії, які не вживали рішучих заходів щодо збирання продподатку. Окрім того, у процесі вилучення продподатку та проведення тритижневика голові виїзної сесії ревтрибуналу надавався статус особливо уповноваженого повітвиконкому і повітпродкому в означеній волості³³.

Очевидно, що такі дії радянської влади через систему надзвичайних трибунальних судів досягали значних масштабів не лише на території Поділля, але й в УСРР загалом і наштотувались на суттєвий спротив селянства. Про це свідчить те, що 5 квітня 1922 р. ВУЦВК був змушений прийняти постанову про звільнення усіх засуджених за невиконання продподатку. Напевне, радянська влада розуміла, що в іншому разі через брак робочих рук неможливо буде виконати посівну кампанію в повному обсязі і як наслідок зібрати необхідний продподаток із наступного урожаю. Характерно, що звільнення не супроводжувалося поверненням конфіскованого у селян майна і не поширювалось на осіб, які «здійснили податкові порушення з явно злісною і контрреволюційною метою».³⁴

Діяльність виїзних продсесій на Поділлі загалом негативно оцінював голова Подільського губревтрибуналу Абрам Рамов. Він, зокрема, 3 травня 1922 р. у звіті Верховному трибуналу зазначав, що усі вони виникали самостійно і навіть у межах одного і того ж повіту проводили «особливу каральну політику, часом викликаючи справедливі протести з боку трудових мас»³⁵. У наступному звіті, поданому цього ж місяця, А. Рамов знову гостро критикував діяльність продсесій відзначаючи, що: «Досвід минулої продсесійної кампанії показав, наскільки нераціональною, а інколи і жахливою була діяльність усіх цих продсесій, безладно виникаючих і ніким не проінструкованих»³⁶. У черговому звіті (5 червня 1922 р.) А. Рамов конкретизував попередні положення, вказуючи, що за період з серпня 1921 р. по квітень 1922 р. виникло близько 80 сесій, які виникали самостійно і нікому не були підзвітні. Ситуація погіршувалась тим, що ними часом виносились вироки «анекдотичного характеру»³⁷.

Висновки. Отже, в умовах нових соціально-економічних реалій, запроваджених введенням в УСРР НЕПу і заміни продрозкладки продподатком, важлива роль відводилась радянським органам, що відповідали за реалізацію продовольчої політики більшовицької влади. Особливу роль у цьому відігравали виїзні продсесії ревтрибуналів, що були важливою ланкою радянської судової системи в українському селі і невід'ємною складовою системи репресивних заходів щодо селянства. Як свідчить приклад діяльності виїзних продсесій у Подільській губернії, тут вони не лише були провідниками тієї системи примусових каральних заходів, що була регламентована радянським кримінальним правом, а й виходили за її межі, адже означені органи постійно порушували радянське законодавство і функціонували без будь-яких нормативних обмежень. Упродовж діяльності продсесій в регіоні простежувався їх класовий характер. Важливим аспектом діяльності даних органів у Подільському регіоні було те, що до відповідальності за невиконання податків притягались не лише окремі селяни, а й цілі волості та села. До цього додавалось також те, що виїзні продсесії були самостійними, непідзвітними та непідконтрольними з боку керівних органів, що суттєво впливало на їх карально-репресивну діяльність.

³² ДАВіО. Ф. Р-207, оп. № 4, спр 2, арк. 22.

³³ Там само.

³⁴ Гавриленко О. А. (1999). *Правова політика радянської влади щодо українського селянства у перші роки НЕПу*. Вестник Международного славянского университета. Т. 2. № 1. С. 47

³⁵ ДАВіО. Ф. Р-207, оп. № 5, спр 1, Арк. 2.

³⁶ Там само, арк. 12.

³⁷ Там само, арк. 21 зв.

Література:

- Гавриленко О. А. (1999). *Правова політика радянської влади щодо українського селянства у перші роки НЕПу*. Вестник Международного славянського університета. Т. 2. № 1. С. 47
- Ганжа О. І. (2000). *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927)*. К.: Ін-т історії України НАН України. С. 55.
- ДАВіО. Ф. Р-207, оп. 4, спр. 2, арк. 2, 4, 13, 19-20, 29, 44-45, 48, 75,
Державний архів Вінницької області (Далі – ДАВіО). Ф. Р-207, оп. 4, спр. 2, арк. 13 зв., 45-46, 53; ДАВіО. Ф. Р-207, оп. 4, спр. 3, арк. 45, 48-48 зв.
- Зінченко А. Л. (2006). *Нова економічна політика і революційні трибунали на Могилівщині в 1921-1922 р.* Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. 2006. Том 16. С. 248.
- Кульчицький С. В. (2014). *Вертикаль державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917-1938 рр.)*. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.) : історія, структура, функції : матеріали круглого столу, Київ, 19 груд. 2013 р. / редкол.: В. А. Смолій та ін. К.: Ін-т історії України НАН України. С. 21.
- Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.)* (2010) : кол. монографія в 2 ч. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Ч.1. К. : Ін- історії України НАН України. С. 85.
- Олійник М. П. (2013). *Практика стягнення продовольчого податку на Поділлі в 1921-1923 рр.* Історія торгівлі, податків та мита. 2013. № 2. С. 122;
- Сергійчук С. Л. (2002). *Функціонування революційного трибуналу на Поділлі у 1920-1923 рр.* Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. С. 68-74.
- Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1920 г. № 27. С. 796.
- Сушло Д. С. *Історія суду Радянської України: (1917-1967 рр.)*. Київ: Вид-во при Київському ун-ті. 233 с.
- Усеїнова Г. С. *Лекція «Нова економічна політика. Передумови становлення судової системи та її реформування»*. URL: http://jurfak.univer.kharkov.ua/studentu/lektsia_Useinova_Istoriya_DiPr_Ukr.pdf

References:

- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti (Dali – DAViO), f. R-207, op. 4, spr. 2, 87 ark.
DAViO. f. R-207, op. 4, spr. 3, 102 ark.
DAViO. f. R-207, op. 5, spr. 1, 152 ark.
- Hanzha, O. I. (2000) *Ukrainske selianstvo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917-1927)*. K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 208 s.
- Havrylenko O. A. (1999) *Pravova polityka radianskoi vlady shchodo ukrainskoho selianstva u pershi roky NEPu*. Vestnik Mezhdunarodnogo slavyanskogo universiteta. T. 2. № 1. S. 44-50
- Kulchytskyi S. V. (2014) *Vertikal derzhavnoi bezpeky v systemi dyktatury bilshovytskykh vozhdiv (1917-1938 rr.)*. Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1918-1991 rr.) : istoriia, struktura, funktsii : materialy kruhloho stolu, Kyiv, 19 hrud. 2013 r. / redkol.: V. A. Smolii ta in. K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 17-70.
- Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921-1928 rr.)* (2010) : kol. monohrafiia v 2 ch. / vidp. red. S. V. Kulchytskyi. Ch1. K. : In- istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 423 s.
- Oliinyk M. P. (2013). *Praktyka stiahnennia prodovolchoho podatku na Podilli v 1921-1923 rr.* Istoriiia torhivli, podatktiv ta myta. 2013. № 2. S. 118-128;

Serhiichuk S. L. (2002) *Funktsionuvannia revoliutsiinoho trybunalu na Podilli u 1920-1923 rr.* Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Vyp. 4. S. 68-74.

Sobranie uzakoneniy i rasporyazheniy raboche-krestyanskogo pravitelstva Ukrainyi. (1920). № 27.

Useinova H. S. Lektsiia «Nova ekonomichna polityka. Peredumovy stanovlennia sudovoi systemy ta yii reformuvannia». URL: http://jurfak.univer.kharkov.ua/studentu/lektzia_Useinova_/Istoriya_DiPr_Ukr.pdf

Zinchenko. A. L. (2006) *Nova ekonomichna polityka i revoliutsiini trybunaly na Mohylivshchyni v 1921-1922 r.* Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: Istorychni nauky. 2006. Tom 16. S. 246-253.

Havryshchuk V. The repressive activity of the visiting food sessions of the Podilsky provincial revolutionary tribunal.

The article on the basis of archival documents and scientific literature covers the repressive activities of the visiting food sessions of the Podolsk provincial revolutionary tribunal. First of all, the organizational and legal framework for the activities of food sessions has been identified and analyzed. In particular, the categories of cases that were catered to the visiting food sessions, the procedure for forming their composition and their consideration of cases, sentencing and appealing were identified. An important place in the article is devoted to the theoretical aspects of the functioning of these sessions. They allow you to reveal their tasks and functions. The influence of the principle of revolutionary legitimacy on the repressive activities of out-door food sessions was noted. The features of the regulatory framework of their activities on the part of local authorities are analyzed. Their role in the system of the tax campaign of the Soviet authorities on the Podillia is determined. Covered the relationship of exit food sessions and other local authorities during the food events of the Soviet government. Identified violations of mobile food sessions of Soviet legislation that were observed in the course of their activities. The influence that these violations had on their extra-judicial activities was noted. Analyzed the procedure for consideration of cases by food sessions and sentencing for tax violations against individual peasants. Particular attention is paid to the punitive-repressive activity of food sessions in areas of massive non-compliance with tax liabilities. It was noted that in these districts, the activity of exit food sessions was particularly tough. In these areas, it was directed not only against those peasants who did not fulfill their tax obligations, but also against others. This demonstrates the political orientation of the sessions, and as a result, their repressive, tough nature of activity. The article also noted that the peasantry's resistance to the tax measures of the Soviet government was significant and influenced its punitive policy.

Key words: Revolutionary tribunal, exit food session, tax, repression, Podillya, peasantry.

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-3

УДК 398: 930.2: 94(477)

Наталія ГОНЧАРОВА*

МІСЦЕ ІНТЕРВ'Ю ЯК ЧИННИК ПАМ'ЯТІ

Вивчені фактори підвищення результативності інтерв'ю на прикладі місця його проведення. Усна історія набуває значного поширення у сучасній історіографії та задіює в наукових розробках велике проблемне поле. Основним підґрунтям усноісторичного дослідження є інтерв'ю. Усноісторичне інтерв'ю на сучасному етапі має всі підстави вважатися міждисциплінарною практикою у сфері memory studies.

Проведене дослідження дозволило дійти наступних висновків. Завдяки усній історії історична наука набуває «нового виміру». Провідним аспектом аналізу усної історії є передусім суб'єктивний досвід переживання особистістю певних історичних подій. Саме інтерв'ю дає змогу всебічно вивчити роль особистості в історичному контексті, докладно висвітлити актуальні проблеми минулого і сьогодення, об'єктивно скорегувати традиційні погляди на певні суспільно значущі процеси та явища, а отже вплинути на конструювання біографії людини і біографії людства на основі усних свідчень.

При проведенні інтерв'ю в рамках усноісторичного дослідження варто пам'ятати: місце інтерв'ю має бути обране та облаштоване таким чином, щоб мінімізувати чинники, котрі перешкоджатимуть встановленню контакту із співрозмовником.

Тим не менше ми не радимо зловживати атмосферою місця. Основне – це людина, її спогади, переживання, досвід. Місце проведення інтерв'ю – це хоча і важливий, але лише допоміжний чинник активізації пам'яті.

Ключові слова: усна історія, інтерв'ю, місце проведення інтерв'ю, респондент, інтерв'юер.

Постановка проблеми. Усна історія набуває значного поширення у сучасній історіографії та задіює в наукових розробках велике проблемне поле. Основним підґрунтям усноісторичного дослідження є інтерв'ю. Хоча зауважимо, що інтерв'ювання вважається традиційним методом дослідження для різних галузей гуманітарного знання. Так, О. Марущак відзначає, що біографічні та тематичні інтерв'ю широко використовують у своїх дослідженнях соціологи, антропологи і фольклористи, музейні працівники під час збору матеріалів для поповнення фондів колекцій. А отже, усноісторичне інтерв'ю на сучасному етапі має всі підстави вважатися міждисциплінарною практикою у сфері memory studies¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над дослідженням історичної проблематики за допомогою усноісторичних ресурсів працюють такі сучасні науковці: Я. Борщик, Г. Грінченко, В. Іващенко, Ю. Іріюглу, А. Киридон, О. Кісь, О. Марущак, Т. Нагайко, Т. Пастушенко, Т. Полек, Н. Пушкарьова та ін. У статті О. Солошенко як джерело біографічної інформації аналізуються свідчення покоління дітей Другої світової війни². Аналогічною проблематикою займається й професор Л. Циганенко³. В своїх

* Гончарова Н. – кандидат історичних наук, доцент кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет; e-mail: natali.saga.777@ukr.net

¹ Марущак О. В. (2012). *Усна історія в контексті міждисциплінарних досліджень пам'яті*. Грані : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. № 12 (92). С. 43-47. С. 43.

² Солошенко О. М. (2017). *Свідчення покоління дітей Другої світової війни як джерело біографічної інформації*. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Вип. 54. С. 114-120.

³ Циганенко Л. *Вторая мировая война глазами бессарабских детей*. Микростория и история повседневности: новый взгляд на историческое и культурное наследие. С. 135-138.

працях автори наголошують, що усноісторичні джерела в комплексі з іншими джерелами інформації дозволяють об'єктивно та неупереджено висвітлювати історичні події. Засобами усної історії досліджено фольклорні паралелі українців, болгар, молдован на прикладі аналізу паремій, зібраних на Півдні України, у розвідці Н. Гончарової. Розглядаючи питання про важливість системного аналізу фольклору як основи пошуково-дослідницької діяльності в контексті історичних наукових розвідок, Н. Гончарова засвідчує цінність усних джерел, а в комплексі з іншими типами історичних джерел – і безперечною універсальністю⁴.

У статті Г. Грінченко розглядаються популярні підходи до аналізу наративних автобіографічних інтерв'ю – методи німецьких науковців Фріца Шутце та Габріель Розенталь. Авторка стверджує, що в будь-якій оповіді будуть обов'язково присутні респондент і його оточення (носії біографії та інші носії подій), їх життя не буде подано у вигляді нерухомої картини, а буде викладено в його перебігу та змінах (послідовності змін біографічного стану носія біографії чи послідовності біографічних процесів), ці зміни відбуватимуться не ізольовано, а у певному соціумі (соціальні рамки зміни станів носія біографії), а ретроспективна суть автобіографії змусить оповідача підпорядкувати свій наратив загальному образу історії життя⁵. У роботі Н. Безкоровайної, Р. Манько розглянуто тему соціальної і колективної пам'яті в соціологічному та антропологічному аспектах. Акцент зроблено на аналізі праць видатних дослідників ХХ ст. щодо пам'яті як засобу соціалізації окремих суспільств та націй⁶. Ю. Бураковим, О. Сухим аналізуються результати проведеного опитування методом усної історії – глибинного інтерв'ю курсантів Національної академії сухопутних військ. В інтерв'ю курсантів – учасників сучасної російсько-української війни звернена увага на різноманітні аспекти перебування захисників Вітчизни на фронті⁷. Проте, наразі актуальною залишається проблема комплексного наукового вивчення шляхів оптимізації усноісторичного дослідження.

Мета статті. Аналіз складових та особливостей перебігу усноісторичного інтерв'ю, визначення факторів підвищення результативності інтерв'ю на прикладі місця його проведення.

Виклад основного матеріалу. Фахівці гуманітарних і суспільних наук останнім часом дедалі активніше застосовують у науково-дослідній роботі інтерв'ю в якості особливого джерела і методу дослідження. В. Бутько відзначає, методологія перших інтерв'ю була орієнтована на створення колекцій спогадів, де основна увага приділялася фактографічній складовій. Така методика давала свої позитивні результати при написанні біографій представників політичної й економічної еліти, хоча отримані матеріали багато в чому нагадували традиційні письмові історичні джерела. Однак вони доповнювали їх і нерідко заповнювали існуючі прогалини⁸.

Усноісторичне інтерв'ю є методом дослідження, за допомогою якого здійснюється фіксація суб'єктивного знання окремої людини про епоху, в якій вона живе/жила. Це дієвий спосіб отримання інформації за допомогою усного опитування, в ході спілкування між учасником дослідження і обізнаною особою. Зауважимо, інтерв'ю завжди

⁴ Гончарова Н. (2019). *Усноісторичний метод як інструмент вивчення етнофольклорних особливостей*. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету : збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». Вип. 40. С. 44–49. С. 47.

⁵ Грінченко Г. (2008). *(Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях : до питання про теорію наративного аналізу*. Схід–Захід : історико-культурологічний збірник. Вип. 11–12. Усна історія в соціально-гуманітарних студіях : теорія і практика досліджень. С. 59–76. С. 63.

⁶ Манько Р. М., Безкоровайна Н. Я. (2018). *Пам'ять як соціально-антропологічна проблема у збірці репортажів Ганни Кралль «Докази про існування»*. Молодий вчений. № 5 (57). С. 484–488.

⁷ Бураков Ю. В., Сухий О. М. (2018). *Сучасна російсько-українська війна у спогадах учасників – курсантів Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. Військово-науковий вісник. Вип. 29. С. 192–202.

⁸ Бутько В. Н. (2011). *«Устная история» в контексте изучения личности*. Роль личности в истории : реальность и проблемы изучения : научный сборник. Отв. ред. В. Н. Сидорцов. Минск : БГУ. С. 162–166. С. 164.

відрізняється чітко визначеним розподілом ролей: один в основному запитує, інший – відповідає. Той, хто ставить питання під час інтерв'ю називається інтерв'юером, кореспондентом. Людину, з якою розмовляє науковець, прийнято називати респондентом, інформантом, опитуваним, інтерв'ююваним⁹.

Інтерв'ю дає змогу отримати інформацію, яку важко дістати за допомогою інших методів дослідження. Перевага інтерв'ю полягає в тому, що завдяки безпосередньому контакту з респондентом можна змінювати запитання, зважаючи на одержані відповіді, ставити додаткові запитання, уточнювати відповіді, забезпечуючи отримання більш глибокої інформації. Крім того, тісний контакт із респондентом уможливорює фіксування не лише змісту відповідей, а й «підтексту» – емоційного забарвлення, особливостей інтонації, жестів, зовнішніх реакцій¹⁰.

О. Марущаком запропоновані такі етапи проведення інтерв'ю. Перший етап – дослідник не втручається в оповідання інформатора та дає йому можливість самому обрати теми оповіді й інтерпретувати відібрані ним події. Другий етап – дослідник ставить уточнюючі запитання «для деталізації тих подій або характеристики тих діючих осіб, про яких йшла мова в ході першого «вільного» етапу». Третій заключний етап передбачає запитання, «що стосуються «нарративних лакун», пропущених обставин чи фактів, що з тих чи інших причин не були внесені наратором у своє оповідання»¹¹. Отже, такий підхід передбачає реконструкцію подій у їх хронологічній послідовності, а також вивчення тієї послідовності, в якій події розташовуються в оповіданні в наш час.

Безперечною запорукою успішного інтерв'ю є те, щоб респондент почував себе невимушено і комфортно. І ось тут постає вкрай важливе питання вибору місця для проведення інтерв'ю, яким не можна нехтувати.

Для цього є кілька причин. Насамперед, якість результатів самого інтерв'ю. І тут фахівці радять враховувати такі фактори, як-от: тиша і відсутність будь-яких відволікаючих моментів (родичі звертаються з проханнями, працює телевізор, постійно дзвонить телефон тощо) – щонайменше це погіршить характеристики відео- чи аудіозапису; попередня узгодженість часу проведення (адже людина може мати свої плани, звички або особливості стану здоров'я) – в іншому випадку респондент буде перейматись лише одним питанням: коли це все закінчиться? Крім того, без сторонніх створюються оптимальні можливості для ситуації вільного спілкування: виникає атмосфера довіри, респондент легше зважується на відвертість і прямоту. У випадку опитування людей похилого віку проведення інтерв'ювання вдома у респондента набуває особливого значення – ви не створюєте їм незручностей через необхідність йти кудись на інтерв'ю, адже деякі з них мають проблеми з пересуванням.

Саме тому в першу чергу в якості місця проведення варто розглянути власну оселю респондента, в котрій можна обрати окреме тихе приміщення. Однак, і спілкування поза будинком, на лаві у дворі чи в парку, сприятиме тому, що людина, відірвавшись від звичного життя, зануриться у спогади про минуле. В рекомендаційних розробках інтерв'ю за робочим місцем, на підприємстві чи в установі, вважається менш вдалим варіантом. Зокрема, через те, що розмова може набути занадто офіційного тону¹². Проте, на нашу думку, якщо інтерв'ю стосуватиметься трудового шляху респондента, то такий підхід буде цілком виправданим. У будь-якому випадку остаточний вибір часу і місця проведення інтерв'ю здійснюється або схвалюється інформантом.

У розглядуваному контексті варто згадати про проблему доступу в так звані закриті спільноти. Так, ветерани, члени партій і громадських об'єднань, представники деяких

⁹ Андреева Е. А. (2010). *Устная история : опрос свидетелей прошлого и описание источников (методические рекомендации)*. Томск. 38 с. С. 6.

¹⁰ Титаренко Д., Титаренко О. (2012). *Дослідницьке інтерв'ю : методичні рекомендації з організації та проведення дослідження*. Київ : ТОВ «Праймдрук». 40 с. С. 7.

¹¹ Марущак О. В. Вказ. праця. С. 46.

¹² Андреева Е. А. Вказ. праця. С. 22.

творчих професій, безробітні або бездомні мають свої формальні чи неформальні місця зустрічі. Специфіка доступу в закриті спільноти визначає й специфіку пошуку рішення. Необхідно заручитися згодою на інтерв'ю хоча б одного члена групи, який після встановлення з ним контакту і проведення інтерв'ю міг би порекомендувати двох-трьох своїх знайомих із того самого кола, а вони, своєю чергою, могли б вивести дослідника на інших цікавих для нього осіб¹³. Зрозуміло, що місце проведення інтерв'ю визначається автоматично – за місцем формальних чи неформальних місць зустрічей представників даної закритої спільноти.

І знов до того, чому вельми суттєвим є не лише питальник чи хід розмови, але й місце проведення. Бо воно створює додаткові умови активізації процесу згадування. Адже людину оточують побутові речі, світлини, предмети інтер'єру. Звертаючись до них, респондент може згадати більше подробиць. Крім того, домашня обстановка створить більш довірливий тон, а можливість спостереження за інформантом в звичному для нього «середовищі проживання» допоможе інтерв'юєру краще зрозуміти людину, з якою він спілкується. І навіть, коли бесіда планується поза домом, доцільно порадити співрозмовнику принести на зустріч значущі біографічні джерела, наприклад, документи, нагороди, світлини, матеріали з газет чи журналів тощо. У даному контексті доречно навести думку дослідниці О. Богатової: фотографія здійснює глибокий художній вплив і в буквальному сенсі творить історію, коли вона є спів-баченням, спів-свідченням, спів-співчуттям (власного свідчення, жалю, співчуття) тих, кого зобразив фотограф¹⁴. Іншими словами, фотографія безперечно може виступати ілюстрацією для словесного виступу, слово і зображення можуть поєднуватись в єдиний органічний текст.

Відповідної точки зору дотримуються й П. Купріянов та Л. Садовникова, зокрема наголошуючи: просторовий акцент дослідження обумовлює широке застосування візуальних методів: по-перше, інтерв'ю записується на відеоплівку, по-друге, в дослідженні активно втягується різноманітний візуальний матеріал, фіксуються коментарі інформантів до наявних світлин, речей тощо¹⁵. Застосування згаданих методів обумовлено також і закономірностями формування та функціонування людської пам'яті: їхнє вивчення довело, що значну роль в процесі згадування відіграють різноманітні «пошукові сигнали». Отже, «речі з історією» містять численні «натяки» і «підказки», за допомогою яких у пам'яті відновлюються давно «забуті» факти, причому відбувається реконструкція не лише більш-менш істотних деталей, але і цілих сюжетів.

До визначальних для усної історичної досліджень у системі ціннісної реконструкції минулого А. Киридон відносить «простори спогаду» (А. Ассман). У таких умовах пригадування зорієнтоване на відповідні знаки-символи (певні знакові події) в житті індивіда, які зберегли в свідомості те, що відбулося¹⁶. Іншими словами, перебування на території, про яку йдеться в інтерв'ю, чинить активний стимулюючий вплив на пам'ять інформанта вже в силу того, що згадування, витягання інформації з пам'яті, відбувається в тому самому місці, де свого часу відбувався і процес її формування. Так чи інакше, тут, як і при демонстрації світлин, планів, кінохроніки і т.п., сприйнятий інформантами візуальний матеріал стає потужним стимулом, котрий активізує процес згадування, що дозволяє істотно збільшити обсяг одержуваної інформації¹⁷.

¹³ Титаренко Д., Титаренко О. Вказ. праця. С. 10.

¹⁴ Богатова О. (2011). *Фотография как канал коммуникации и устная история*. Устная история в Узбекистане : теория и практика. Сборник материалов конференции. Вып. I. Отв. ред. Р. М. Абдуллаев. Ташкент. С. 102–110. С.105.

¹⁵ Куприянов П., Садовникова Л. (2009). *Место памяти в памяти местных : культурные смыслы городского пространства (по материалам интервью жителей московского Зарядья)*. Антропологический форум. № 11. С. 370–407. С. 372.

¹⁶ Киридон А. М. (2012). *Усна історія у просторі конструювання минулого*. Національна та історична пам'ять : Збірник наукових праць. Вип. 3. С. 158–170. С.164.

¹⁷ Куприянов П., Садовникова Л. Вказ. праця. С. 373.

Безперечно, образи пам'яті нестійкі і фрагментарні. Цілісності і зв'язності вони набувають, коли до цього примушують обставини сьогодення. Такі обставини тісно пов'язані з мнемонічними місцями – місцями пам'яті. У межах нашого дослідження до місць пам'яті ми відносимо і місце проведення інтерв'ю. Останнє, як і всі місця пам'яті, зміцнює стереотипи свідомості, спонукаючи респондента до спогадів про минуле, служить актам коммеморації.

Висновки. Таким чином, завдяки усній історії історична наука набуває «нового виміру». Провідним аспектом аналізу усної історії є передусім суб'єктивний досвід переживання особистістю певних історичних подій. Саме інтерв'ю дає змогу всебічно вивчити роль особистості в історичному контексті, докладно висвітлити актуальні проблеми минулого і сьогодення, об'єктивно скорегувати традиційні погляди на певні суспільно значущі процеси та явища, а отже вплинути на конструювання біографії людини і біографії людства на основі усних свідчень. Усна історія – це безцінна можливість залучити до наукового обігу життєвий досвід людей, це ефективний засіб соціальної спадкоємності.

При проведенні інтерв'ю в рамках усної історичної дослідження варто пам'ятати: місце інтерв'ю має бути обране та облаштоване таким чином, щоб мінімізувати чинники, котрі перешкоджатимуть встановленню контакту із співрозмовником. Зрозуміло, що тут ми говоримо про початковий рівень «енергетичного єднання» – безвідносно до змісту подальшої розмови, який цілком може внести корективи в рівень комфортного відчуття інформанта й інтерв'юера. Крім того, інтерв'ю дає можливість виявити рідкісні документи, світліни сімейного архіву, родинні реліквії, які іншим шляхом одержати було б неможливо.

Тим не менше ми не радимо зловживати атмосферою місця. Основне – це людина, її спогади, переживання, досвід. Місце проведення інтерв'ю – це хоча і важливий, але лише допоміжний чинник активізації пам'яті.

Література:

Андреева Е. А. (2010). *Устная история : опрос свидетелей прошлого и описание источников (методические рекомендации)*. Томск. 38 с. С. 6.

Богатова О. (2011). *Фотография как канал коммуникации и устная история. Устная история в Узбекистане : теория и практика. Сборник материалов конференции*. Вып. I. Отв. ред. Р. М. Абдуллаев. Ташкент. С. 102–110. С.105.

Бураков Ю. В., Сухий О. М. (2018). *Сучасна російсько-українська війна у спогадах учасників – курсантів Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. Військово-науковий вісник. Вип. 29. С. 192–202.

Бутько В. Н. (2011). *«Устная история» в контексте изучения личности. Роль личности в истории : реальность и проблемы изучения : научный сборник*. Отв. ред. В. Н. Сидорцов. Минск : БГУ. С. 162–166. С. 164.

Гончарова Н. (2019). *Усноісторичний метод як інструмент вивчення етнофольклорних особливостей*. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету : збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». Вип. 40. С. 44–49. С. 47.

Грінченко Г. (2008). *(Авто)біографічне інтерв'ю в усноїсторичних дослідженнях : до питання про теорію нарративного аналізу*. Схід–Захід : історико-культурологічний збірник. Вип. 11–12. Усна історія в соціально-гуманітарних студіях : теорія і практика досліджень. С. 59–76. С. 63.

Киридон А. М. (2012). *Усна історія у просторі конструювання минулого. Національна та історична пам'ять : Збірник наукових праць*. Вип. 3. С. 158–170. С.164.

Куприянов П., Садовникова Л. (2009). *Место памяти в памяти местных : культурные смыслы городского пространства (по материалам интервью жителей московского Зарядья)*. Антропологический форум. № 11. С. 370–407. С. 372.

Манько Р. М., Безкоровайна Н. Я. (2018). *Пам'ять як соціально-антропологічна проблема у збірці репортажів Ганни Краль «Докази про існування»*. Молодий вчений. № 5 (57). С. 484–488.

Марущак О. В. (2012). *Усна історія в контексті міждисциплінарних досліджень пам'яті*. Грані : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. № 12 (92). С. 43–47. С. 43.

Солошенко О. М. (2017). *Свідчення покоління дітей Другої світової війни як джерело біографічної інформації*. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Вип. 54. С. 114–120.

Титаренко Д., Титаренко О. (2012). *Дослідницьке інтерв'ю : методичні рекомендації з організації та проведення дослідження*. Київ : ТОВ «Праймдрук». 40 с. С. 7.

Циганенко Л. *Вторая мировая война глазами бессарабских детей*. Микроистория и история повседневности: новый взгляд на историческое и культурное наследие. С. 135–138.

References:

Andreeva, E. A. (2010). *Ustnaya y`story`ya : opros svy`detelej proshlogo y` opy`sany`e y`stochny`kov (metody`chesky`e rekomendacy`y`)* [Oral history: interviewing witnesses of the past and describing sources (guidelines)]. Tomsk. 38 p. [in Russian].

Bogatova, O. (2016). *Fotografy`ya kak kanal kommuny`kacy`y` y` ustnaya y`story`ya* [Photography as a communication channel and oral history]. *Ustnaya y`story`ya v Uzbeky`stane : teory`ya y` prakty`ka*. Sborny`k matery`alov konferency`y` [Oral history in Uzbekistan : theory and practice. Collection of conference materials]. Tashkent. Vy`p I. P. 102–110. [in Russian].

Burakov, Y. V., Suxy`j, O. M. (2018). *Suchasna rosijs`ko-ukrayins`ka vijna u spogadax uchashny`kiv – kursantiv Nacional`noyi akademiyi suxoputny`x vijs`k imeni get`mana Petra Sagajdachnogo* [Modern Russian-Ukrainian War in the memoirs of participants – cadets of the National Academy of Land Forces named after hetman Petro Sagaidachny]. *Vijs`kovo-naukovy`j visny`k* [Military Scientific Journal]. Vy`p. 29. P. 192–202. [in Ukrainian].

But`ko, V. N. (2011). «*Ustnaya y`story`ya*» *v kontekste y`zucheny`ya ly`chnosty`* [«Oral history» in the context of the study of personality]. *Rol` ly`chnosty` v y`story`y` : real`nost` y` problemy` y`zucheny`ya : nauchnyj sborny`k* [The role of the individual in history : the reality and problems of study : a scientific collection]. Otv. red. V. N. Sy`dorcov. My`nsk : BGU. P. 162–166.

Goncharova, N. (2019). *Usnoistory`chny`j metod yak instrument vy`vchennya etnofol`klorny`x osobly`vostej* [The oral-historical method as a tool of study of ethno-folklore features]. *Naukovy`j visny`k Izmayil`s`kogo derzhavnogo гуманітарного univ`rsytetu : zbirny`k naukovy`x prac`*. Seriya «Istory`chni nauky`» [Scientific Journal of the Izmail State Humanitarian University : a collection of scientific works. Series «Historical Sciences»]. Vy`p. 40. P. 44–49. [in Ukrainian].

Grinchenko, G. (2008). *(Avto)biografichne interv`yu v usnoistory`chny`x doslidzhennyax : do py`tannya pro teoriyu naraty`vnogo analizu* [(Auto)biographical interview in oral historiographical research: to the question of the theory of narrative analysis]. *Sxid–Zaxid : istory`ko-kul`turologichny`j zbirny`k*. Vy`p. 11–12. *Usna istoriya v social`no-gumanitarny`x studiyax : teoriya i prakty`ka doslidzen`* [East-West : historical and cultural collections. Issue 11–12. Oral History in Social and Humanitarian Studies : Theory and Practice of Research]. P. 59–76. [in Ukrainian].

Ky`ry`don, A. M. (2012). *Usna istoriya u prostori konstruyuvannya my`nulogo* [Oral history in the design of the past]. *Nacional`na ta istory`chna pam`yat` : Zbirny`k naukovy`x prac`* [National and historical memory: Collection of scientific works]. Vy`p. 3. P. 158–170. [in Ukrainian].

Kupry`yanov, P., Sadovny`kova, L. (2009). *Mesto pamyaty` v pamyaty` mestnyx : kul`turnye smysly gorodskogo prostranstva (po matery`alam y`nterv`yu zhy`telej moskovskogo Zaryad`ya)* [The place of memory in the memory of local people : the cultural meanings of urban space (based on interviews with residents of Moscow's Zaryadye)]. *Antropology`chesky`j forum* [Anthropological forum]. No. 11. P. 370–407. [in Russian].

Man`ko, R. M., Bezkorovajna, N. Y. (2018). *Pam`yat` yak social`no-antropologichna problema u zbirci reportazhiv Ganny` Krall` «Dokazy` pro isnuvannya»* [Memory as a Socio-Anthropological Problem in the Collection of Reports by Anna Kral «Evidence of Existence»]. *Molody`j vcheny`j* [Young scientist]. No. 5 (57). P. 484–488. [in Ukrainian].

Marushhak, O. V. (2012). *Usna istoriya v konteksti mizhdy`scy`plinarny`x doslidzhen` pam`yati* [Oral history in the context of interdisciplinary memory research]. *Grani : Naukovo-teorety`chny`j i gromads`ko-polity`chny`j al`manax* [Granny : Theoretical, theoretical and political almanac]. No. 12 (92). P. 43–47. [in Ukrainian].

Soloshenko, O. M. (2017). *Svidchennya pokolinnya ditej Drugoyi svitovoyi vijny` yak dzherelo biografichnoyi informaciyi* [Evidence of the generation of children of the Second World War as a source of biographical information]. *Zbirny`k naukovy`x prac` Xarkivs`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu imeni G. S. Skovorody`*. Seriya «Istoriya ta geografiya» [Collection of scientific works of the Kharkiv National Pedagogical University by G. S. Skovoroda. Series «History and Geography»]. Vy`p. 54. P. 114–120. [in Ukrainian].

Tsiganenko L. *Vtoraya mirovaya vojna glazami bessarabskih detey*. *Mikroistoriya i istoriya povsednevnosti: novyyi vzglyad na istoricheskoe i kulturnoe nasledie*. S. 135-138.

Ty`tarenko, D., Ty`tarenko, O. (2012). *Doslidny`cz`ke interv`yu : metody`chni rekomendaciyi z organizaciyi ta provedennya doslidzhennya* [Research interview : methodical recommendations for organizing and conducting research]. Ky`yiv : TOV «Prajmdruk». 40 p. [in Ukrainian].

Goncharova N. Interview place as a memory factor.

The factors of increasing the effectiveness of the interview were studied on the example of the place where it was conducted. The main reason for the oral historiographical research is the interview. An oral historic interview at the present stage has every reason to be considered an interdisciplinary practice in the field of memory studies.

The methodology of this research is based on the general scientific principles (historicity, objectivity, scientific) and historical and scientific methods (historical-genetic, historical-typological, historical-comparative, chronological), which allowed to objectively reveal the possibilities of the place of interviewing for increasing the effectiveness of oral historical research.

The conducted research allowed to arrive at the following conclusions. Through oral history, historical science acquires a «new dimension». The leading aspect of the analysis of oral history is, first of all, the subjective experience of experiencing the personality of certain historical events. The interview allows us to comprehensively examine the role of the individual in the historical context, to elucidate in detail the actual problems of the past and present, to objectively adjust the traditional views on certain socially significant processes and phenomena, and thus to influence the construction of a person's biography and biography of humanity on the basis of oral testimony.

When interviewing within the framework of an oral historical study, it's worth remembering: the place of the interview should be chosen and arranged in such a way as to minimize the factors that prevent the contact with the interlocutor. In addition, the interview provides an opportunity to discover rare documents, family archive photos, family relics, which would otherwise have been impossible to obtain.

Nevertheless, we do not advise you to abuse the atmosphere of the place. The main thing is a person, his memories, experiences, and experience. The place of the interview is, though important, but only an auxiliary factor in the activation of memory.

Key words: oral history, interview, place of interview, respondent, interviewer.

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-4
УДК 04(477.74-21):929 Зеленецький “18”

Ірена ГРЕБЦОВА*

КОСТЯНТИН ПЕТРОВИЧ ЗЕЛЕНЕЦЬКИЙ: ПЕДАГОГ, УЧЕНИЙ, ПУБЛІЦИСТ

У статті на матеріалах регіональної преси, архівних фондів, дослідницької літератури висвітлена багатопланова діяльність в Одесі професора Рішельєвського ліцею К. П. Зеленецького, автора праць з риторики, теорії словесності, загальної філології. Проаналізовано його педагогічну діяльність у ліцеї, де він викладав курси з історії російської літератури, теорії та історії поезії, теорії філології, загального філософського мовознавства; головні положення та основні тези з дисциплін, що читалися; форми і методи навчання. Охарактеризовано наукові праці і навчальні посібники, що готував К. П. Зеленецький для студентів. Досліджено важливий напрямок його діяльності – участь у виданні регіональної періодики («Одесский вестник», «Одесский альманах на 1839 год», «Записки Одесского общества истории и древностей», «Литературные вечера»); виявлено його публікації у місцевій пресі, на сторінках якої він пропагував серед читачів наукові знання. Особлива увага приділена збірці «Альциона», де учений виступав як видавець і єдиний автор статей та матеріалів, об'єднавши у виданні свої науково-публіцистичні та літературні праці. На всіх напрямках своєї діяльності він працював ефективно, залишивши помітний слід в науці.

Ключові слова: К. П. Зеленецький, Рішельєвський ліцей, літературознавець, учений, педагог, публіцист, цензор, періодична преса.

Постановка проблеми. Вивчення творчості, життя і діяльності видатних учених різних історичних епох є одним із важливих завдань історичної науки і досі не втрачає своєї актуальності. До плеяди науковців першої половини XIX ст. належить Костянтин Петрович Зеленецький (1812-1858) – автор масиву підручників і наукових робіт з теорії мови, який довгий час залишався недооціненим у вітчизняній історіографії. Лише недавно його творчість привернула увагу літературознавців. «Класиком російської філології» називає К. П. Зеленецького сучасний російський філолог В. І. Аннушкін, який присвятив низку робіт аналізу його творчої спадщини¹. Одеський історик Т. Г. Гончарук звернув увагу на оригінальні роботи ученого, в яких розглядається специфіка мови Одеси і Новоросійського краю та виявлені причини її особливостей². Проте багато аспектів діяльності К. П. Зеленецького до теперішнього часу залишаються недостатньо вивченими. До них відноситься викладацька робота К. П. Зеленецького у Рішельєвському ліцеї, основні віхи життя, його співпраця у місцевій пресі.

Мета статті – охарактеризувати викладацьку діяльність К. П. Зеленецького в Рішельєвському ліцеї, його науковий та науково-методичний доробок, висвітлити участь у виданні одеської періодики, виявити і проаналізувати публікації ученого на сторінках місцевої преси.

Викад основного матеріалу. Слід констатувати, що відомості про початковий період життя ученого суперечливі та мають суттєві лакуни. З упевненістю можна досліджувати його біографію лише з періоду навчання у Рішельєвському ліцеї, який в

* Гребцова І. – доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова; e-mail: isgrebtsova@gmail.com

¹ Аннушкін В. И. Классик русской филологии, профессор Рижельевского лицея Константин Петрович Зеленецкий (1812-1858) и проблемы современного филологического знания // Мова. 2014. № 21. С. 7-14.

² Гончарук Т. Стаття Костянтина Зеленецького 1842 р. – перше дослідження мови одеситів // Південний Захід. Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса. 2018. Вип. 25. С. 55-63.

1833 р. він успішно закінчив. Ще в ліцейські роки К. П. Зеленецький в якості своїх пріоритетів обрав літературну творчість. Він став одним з учасників видання регіональної газети «Одесский вестник». Редактор газети початку 30-х рр. XIX ст. М. П. Розберг, який служив у канцелярії генерал-губернатора М. С. Воронцова і читав лекції в ліцеї з теорії словесності та історії літератури, стверджував, що у виданні «Одесского вестника» і «Литературных прибавлений» до нього у ті роки активну участь брали К. Зеленецький і брати О. і М. Тройницькі³.

Відразу після закінчення ліцею в 1833 р. К. П. Зеленецький з ініціативи попечителя Одеського навчального округу М. Ф. Покровського був відправлений до Московського університету, де через рік успішно склав іспит на кандидата словесних наук, а в 1837 р. отримав ступінь магістра. Одним з його молодих викладачів у Москві був літературознавець С. П. Шевирьов, який в той час захищав докторську дисертацію. Потім К. П. Зеленецький з професором Московського університету С. П. Шевирьовим багато років перебував у дружньому листуванні.

У вересні 1837 р. почалась викладацька діяльність К. Зеленецького в Рішельєвському ліцеї. Спочатку він викладав у філософських класах. У наступному році після реформування ліцею він був затверджений на посаді ад'юнкта і викладав на юридичному та фізико-математичному відділеннях, згодом й камеральному. Однак ад'юнктом вчений залишався недовго. З другої половини 1839 р. він обіймав посаду професора російської словесності Рішельєвського ліцею. Ліцеїстам К. П. Зеленецький читав курси з історії російської літератури, теорії та історії поезії, теорії філології, загального філософського мовознавства.

У своєму курсі К. Зеленецький історію російської літератури розглядав на тлі світової історії культури. Він знайомив слухачів з історичною епохою, в якій відбувався її розвиток, основними культурними центрами, що періодично змінювалися у світі, та їхнім впливом на російську літературу. Виходячи з такого підходу, періодизацію історії російської літератури учений співвідносив з головними віхами суспільно-політичної історії та виділяв: 1) епоху давньоруської літератури або епоху візантійського впливу на російську культуру; 2) літературу середнього періоду (або періоду Московської Русі); 3) літературу періоду перетворення (XVII – перша половина XVIII ст.); 4) літературу епохи західноєвропейського впливу (просвітництва) на російську літературу, який охоплює, на його думку, період від М. В. Ломоносова до М. М. Карамзіна; 5) з 1812 р. учений виділяв епоху новітньої, сучасної йому, літератури⁴.

У курсі теорії та історії поезії К. П. Зеленецький всебічно характеризував розвиток поетичної творчості, починаючи від санскритської і закінчуючи сучасною йому французькою добою, знайомив слухачів з основними системами віршування. У лекціях учений значну увагу приділяв віхам біографії і аналізу творчості відомих авторів, підкреслюючи характерні для них стилістичні особливості⁵. Його курс загальної теорії мови і теорії російської мови включав висвітлення таких проблем, як зв'язок мови з мисленням, походження і класифікація мов, закони розвитку граматики і лексики. Викладачем характеризувалося місце російської мови серед інших слов'янських мов, значення церковнослов'янської мови, слов'янської писемності. К. П. Зеленецький намагався виявити і пояснити поділ східнослов'янських мов на «основні гілки: білоруську, малоросійську і великоросійську», визначав їхні лексико-граматичні особливості⁶.

К. П. Зеленецький викладання теорії словесності постійно супроводжував практичною роботою, присвячуючи цьому значну частину часу⁷. У процесі викладання своїх курсів він намагався залучити вихованців до роботи з першоджерелами з подальшим

³ РГАЛИ, ф. 300, оп. 1, д. 408, л. 45-46.

⁴ Держархів Одеської обл., ф. 44, оп. 2 (1849), спр. 186, ч. 1-2, арк. 140.

⁵ Держархів Одеської обл., ф. 44, оп. 2 (1849), спр. 186, ч. 1-2, арк. 135-138.

⁶ Там само, 141-142.

⁷ Там само, 143.

критичним розбором обраних уривків з літературних творів різних епох і сучасної йому журналістики. Творчий характер мало написання студентами нарисів та есе на задані професором теми, перекладання праць класиків зарубіжної літератури на російську мову, критичний аналіз вітчизняних прозових і поетичних творів. Таки форми та методи навчання формували у ліцеїстів вміння самостійно мислити, робити аргументовані, нестандартні висновки.

Практичний елемент в свої курси викладач також вносив для ознайомлення вихованців з загальними положеннями естетики. Естетичні проблеми в цілому займали помітне місце в колі наукових і викладацьких інтересів К. П. Зеленецького. Їм він присвятив дві промови на урочистих актах, які щорічно проводилися у ліцеї: «Про витонченість в Стародавньому і Новому світі» (1838) і «Про ідеальну основу, властивості та види витонченості» (1851). У той же час він наголошував на прикладному характері естетики для літературознавства. У цьому аспекті цікаво рішення виниклого у 1839 р. питання про те, хто повинен читати естетику в ліцеї – професор філософії або російської словесності. У записці, підготовленій з цього приводу, викладачі ліцею К. П. Зеленецький і І. Г. Міхневич підкреслювали, що «взагалі, наставник філософії повинен викладати науку про витончене, а на наставнику словесності лежить обов'язок докласти її до різноманітних родів витонченого»⁸. Отже, К. П. Зеленецький бачив свою мету у викладанні естетики виключно у руслі літератури, а право читати естетику як наукову дисципліну залишав за філософом І. Г. Міхневичем.

Всього для урочистих ліцейських актів вчений підготував 6 промов – більше, ніж будь-хто з викладачів. Крім двох названих, їм були підготовлені промови: «Про початок і засновників мови церковнослов'янської» (1844), «Про особливості мови російської і про ставлення її до мов західноєвропейських» (1848), «Про художньо-національне значення творів Пушкіна» (1854) і «Про російську літературу в епоху перетворень по відношенню до суспільства, сучасного цій епосі» (1857). Вони були опубліковані у щорічних актах ліцею, присвячених закінченню навчального року, що виходили друком, а також видавалися окремими брошурами.

К. Зеленецький активно готував і видавав наукові праці та навчальні посібники для студентів з курсів, що викладалися. Перші наукові роботи він опублікував ще у Москві, готуючи магістерську дисертацію: «Опыт исследования некоторых теоретических вопросов» (4 кн., 1835-1836) та «Исследование значения построения и развития слова человеческого» (1837). У 40-х рр. XIX ст. він повністю сформувався як оригінальний, самостійно мислячий вчений. У 1841 р. в Санкт-Петербурзі К. Зеленецький видав роботу філософського плану «Система и содержание философского языкоучения», у 1846 р. в Одесі – «Исследование по риторике и ее наукообразном содержании и в отношениях, какие имеет она к общей теории слова и к логике». Два роки потому в Одесі вийшли ще три його роботи «Об особенностях языка русского и об отношении его к языкам западноевропейским», «О языке церковнославянском, его начале, образователях и исторических судьбах» та «Теория поэзии». Особливо ефективним в його науковій кар'єрі став 1849 р., коли в одеській типографії вийшли друком відразу декілька фундаментальних робіт ученого: «Общая риторика», «Курс русской словесности для учащихся», що складався з трьох частин (Ч. I «Общая риторика», Ч. II «Частная риторика», Ч. III «Пиитика»), «Лекция о важнейших эпохах в истории поэзии», «История русской литературы для учащихся». Така насичена наукова і науково-методична діяльність свідчить про потужний науковий потенціал ученого.

Роботи К. П. Зеленецького були високо оцінені не тільки в краї, а й за його межами. Зайнявши пост директора Головного Педагогічного інституту в Петербурзі, І. І. Давидов створив в 1851 р. 4-томний підручник «Теория словесности» для навчальних закладів Російської імперії, спираючись багато у чому на посібники і праці К. П. Зеленецького. У першій частині посібника він поєднав шість глав «Общей риторики» М. Ф. Кошанського і

⁸ Там само, ф. 44, оп. 1 (1839), спр. 98, арк. 17.

шість глав «Риторики» К. П. Зеленецького⁹. Отже, фундаментальні роботи К. Зеленецького лягли в основу навчальних посібників для гімназій Російської імперії. У 1853 р. К. П. Зеленецький опублікував в Одесі «Введение в общую филологию», що стала його останньою великою науковою працею. Крім філологічних досліджень, автор працював у руслі історії історичної науки, опублікувавши в 1844 р. брошуру «Биография Михаила Трофимовича Каченовского». Корисною для істориків є його робота «Записки о бомбардировании Одессы 10-го апреля 1854 г.», що вийшла друком у 1855 р. в Одесі.

Незважаючи на різноманітність форм і методів викладання, про педагогічні здібності К. П. Зеленецького відгуки суттєво різняться. Наприклад, А. С. Норов, який здійснював ревізію Рішельєвського ліцею від імені Міністерства народної освіти, після лекції з російської словесності негативно оцінив манеру викладання ученого. Його викладання здалося товаришеві міністра сухим, позбавленим життя і тому нецікавим для студентів. Суто науковий стиль і глибоке занурення в наукову дисципліну ревізор вважав недоречним для ліцею. Він навіть пропонував замінити К. Зеленецького іншим викладачем на кафедрі¹⁰, але цього не сталося. Близьким до судження заступника міністра в своїй оцінці з приводу педагогічних вад літературознавця був студент камерального відділення ліцею М. Є. Славинський, який згадував про К. П. Зеленецького наступним чином: «його лекції були рядовими, читав він монотонно»¹¹.

Іншої думки про викладача був випускник ліцею К. Скальковський, який у своїх спогадах відносив його, а також юриста В. Ліновського та хіміка Х. Гасгагена, до «корисних професорів» ліцею¹². К. П. Зеленецький був одним з улюблених наставників відомого юриста М. І. Ленца¹³. Причину таких суттєвих відмінностей в оцінці педагогічних якостей науковця слід шукати у трансформації пріоритетів ліцейської освіти. Якщо мовна підготовка домінувала за часів навчання К. Зеленецького, то за статутом 1837 р. ліцей складався з двох відділень – юридичного та фізико-математичного. На початку 40-х рр. було засноване камеральне відділення. Російська мова та література не були провідними дисциплінами у них, а всього лише одними з багатьох інших, що не відповідали суто професійним напрямкам ліцейських відділень. Тому вагомий науковий багаж ученого значно більше був потрібен на історико-філологічних факультетах університетів країни, де навчалися філологи-професіонали, ніж у Рішельєвському ліцеї.

Викладацька і наукова діяльність займали значне місце у житті К. Зеленецького, але ученого з юних років дуже приваблював ще один напрям – журналістика і видавнича робота. К. П. Зеленецький розпочинав свою викладацьку діяльність в той період, коли попечитель Одеського навчального округу Д. М. Княжевич підняв питання про відродження літературних альманахів в Одесі. За їхній випуск разом з ініціатором взявся історик і публіцист М. І. Надєждін, який приїхав до Одеси у 1838 р. після свого заслання. Виданий ними «Одесский альманах на 1839 год» став подією у літературному житті регіону. До участі в ньому були запрошені провідні петербурзькі та московські літератори В. Г. Бенедиктов, П. А. В'яземський, М. І. Греч, І. І. Панаєв та інші. Поряд з відомими столичними авторами Д. М. Княжевич залучив до роботи над альманахом викладачів Рішельєвського ліцею В. В. Григор'єва, К. П. Зеленецького і деяких інших. В альманасі К. П. Зеленецький розмістив оригінальну статтю «Життя в Одесі» і вірш «Пам'яті Клейста»¹⁴. У статті він охарактеризував багатонаціональний склад населення міста, його заняття, природу краю, одеські театральні вистави та інші можливості розваг і відпочинку, зробивши висновок: «Таким чином, життя в Одесі представляє всі зручності і вигоди провінційного міста в поєднанні з багатьма перевагами столиць, з їх витонченістю в колі

⁹ Аннушкин В. И. *Классик русской филологии, профессор Ришельевского лицея Константин Петрович Зеленецкий (1812-1858) и проблемы современного филологического знания* // Мова, 2014, № 21, с. 8.

¹⁰ Российская национальная библиотека, отдел рукописей, ф. 531 (Архив А. С. Норова), спр. 48, л. 43-47.

¹¹ Держархів Одеської обл., ф. 153, оп. 1, спр. 510, арк. 59.

¹² *Крізь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників*, Одеса, 2017, с. 159-160.

¹³ Там само, с. 230-231.

¹⁴ Одесский альманах на 1839 год, Одесса, 1839, с. 167-197; с. 336.

домашньому, їх вимогами і умовами в побуті громадському»¹⁵. Вірш К. П. Зеленецького був присвячений Евальду Християну фон Клейсту (1715-1759) – німецькому поету-лірику і сміливому офіцеру, який брав участь у походах Фрідріха II і помер від ран, отриманих в битві при Кунерсдорфі.

Одночасно К. П. Зеленецький продовжував публікувати свої роботи на сторінках «Одесского вестника». У 30-ті рр. XIX ст. мала місце традиція анонімних публікацій на сторінках газет, тому атрибуція статей цього періоду є складним завданням для дослідників. У наступному десятиріччі автори часто використовували криптоніми. К. Зеленецький завжди підписував свої статті в «Одесском вестнике» криптонімом «К. З.». 10 жовтня 1842 р. в газеті була опублікована його стаття «Про російську мову в Одесі», в якій автор аналізував і пояснював особливості формування в багатонаціональному місті специфічної «одеської» мови. Пізніше, в 1855 р., він навіть підготував і видав брошуру «О русском языке в Новороссийском крае», де розповсюдив аналіз мовних особливостей на регіон в цілому. У розділі бібліографія «Одесского вестника» К. Зеленецький 5 квітня 1847 р. надрукував повідомлення про вихід в Одесі публікації Псковської судної грамоти, складеної на Віче у 1467 р., яка видана за списком, що зберігався в бібліотеці М. С. Воронцова, назвавши її «потрібним виданням». Безсумнівний інтерес має його стаття «Заповіт Априлова», що була опублікована на сторінках газети у 1848 р., в якій автор зазначає, що видатний діяч болгарського відродження, життя якого обірвалося у жовтні 1847 р., в заповіті розпорядився своїм капіталом «як справжній освічений патріот». Частина коштів він виділив на підготовку видання з історії Болгарії і закупівлю літератури для болгарських церков. Відсотки з решти 60 тис. мали піти на утримання народного училища в рідному йому містечку Габрово. Основну частину капіталу він заповідав на «заснування в Габрові, якщо буде можливо, ліцею або університету, на відкриття при ньому друкарні, на освіту власних професорів...»¹⁶. У кінці статті К. Зеленецький висловлює надію, що задумане Априловим вдасться реалізувати в Болгарії. Статтю «Класицизм і романтизм в своєму історичному значенні» К. Зеленецький опублікував в кількох номерах «Одесского вестника» – 6 березня, 10 березня, 13 березня, 17 березня 1848 р. Отримавши позитивні відгуки на неї, він в кінці року включив її повністю в свою збірку «Альціона». 19 квітня 1848 р. газета вмістила написаний ним теплий некролог пам'яті інспектора Рішельєвського ліцею, кандидата математичних наук Г. І. Соколова.

У 1850 р. учений опублікував в «Одесском вестнике» повідомлення про обід, даний одеситами на честь поета П. А. В'яземського¹⁷. К. П. Зеленецький вже зустрічався з поетом в Одесі у червні 1849 р., коли родина В'яземських короткий час перебувала у місті. Тоді теж напередодні від'їзду на честь поета був влаштований обід, на якому від імені одеських літераторів до П. А. В'яземського з пропозицією видати зібрання його творів в Одесі звернувся К. Зеленецький і заручився згодою поета. Видавнича діяльність завжди приваблювала науковця, а робота над зібранням П. А. В'яземського давала можливість реалізувати її не тільки по відношенню до своїх творів, але і творів відомого столичного автора. Повертаючись з-за кордону на батьківщину, П. В'яземський залишив К. Зеленецькому рукописи понад 200 своїх віршів, доручивши йому підготувати перше зібрання своїх творів¹⁸. Між літераторами почалося активне листування, завданням якого була розробка плану видання, принципів публікації творів, їхньої систематизації. Хоча протягом першої половини 50-х рр. XIX ст. К. П. Зеленецький підготував рукопис зібрання і відправив її поетові, П. А. В'яземський охолов до реалізації задуманого. Більше до роботи над одеським виданням ні К. Зеленецький, ні П. В'яземський не поверталися.

¹⁵ Там же, с. 197.

¹⁶ Одесский вестник, 1848, 28 февраля.

¹⁷ Одесский вестник, 1850, 19 августа.

¹⁸ Хивренко Л. С. П. А. Вяземский и Одесса // Дом князя Гагарина: Сборник статей и публикаций / Одесский государственный литературный музей. Одесса. 1997. Вып. 1. С. 33-35.

Заслуговує на увагу вміщена на сторінках «Одесского вестника» рецензія на спогади Франца Ковальського, що були опубліковані в 1857 р. у № 277 «Русского инвалида», автором якої був К. П. Зеленецький. Науковець вказав на серйозні помилки в спогадах, особливо його обурило твердження автора про те, що він бачив поетів, яки розмовляли в одеському трактирі, сидячи за одним столом. Автор переконливо доводив, що це неможливо, тому, що вони були в Одесі в різний час¹⁹.

З видавничою справою К. Зеленецький був пов'язаний також через свою участь у діяльності Одеського цензурного комітету, в якому з 1837 по 1850 р. він працював цензором. Науковець цензурував перший том «Записок Одесского общества истории и древностей», літературу, що надходила до Одеси з інших міст²⁰. К. П. Зеленецький з 1842 р. був дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей. У другому томі «Записок» він вже виступав в якості автора, присвятивши змістовну статтю «Життя та наукова діяльність Бларамберга» відомому одеському археологу²¹.

На рубежі 40-50-х рр. ХІХ ст. видання літературних альманахів в краї переживало черговий підйом, передумови якого слід шукати в обмеженнях уряду на вихід в провінції нових газет і журналів, що змушувало видавців звертатися до даної форми періодики, менш схильної до строгостей цензури. На новому етапі ці літературні видання стали називатися збірками; намітилися деякі зміни і в їхній структурі. Якщо на сторінках альманахів зазвичай поміщалися уривки з творів різних авторів, то збірки тяжіли до публікації завершених літературних статей і творів. У 1848 р. К. П. Зеленецький опублікував власне видання під назвою «Альциона», що мало підзаголовок «учено-літературный сборник, издаваемый Константином Зеленецким». Дійсно, на відміну від більшості літературних збірок того часу в ній домінувала наукова складова. Збірка була невелика за обсягом – всього 54 с. До неї увійшли наукові та літературні твори видавця. В «Альционе» до суто літературних творів слід віднести матеріали розділу «Афоризми і вірші», який завершує збірку. У ньому знайшли відображення оригінальні думки і судження автора, опубліковано кілька ліричних віршів.

Більш вагому частину збірки складають науково-публіцистичні роботи ученого. У першій статті автор зробив спробу розкрити історію створення та художні особливості картини Рафаеля «Сікстинська Мадонна», що зберігається у Дрезденській картинній галереї. К. Зеленецький намагався у статті передати враження, яке справило на нього це полотно: «Заглибившись у споглядання картини Рафаеля, я довго залишався в німому, але глибокому почутті. Замість колишньої сміливості, якийсь благословенний трепет заволодів мною...»²². Сам автор цю статтю розглядав як «досвід критико-естетичної оцінки картини», що йшло в руслі розуміння їм завдань естетики.

Літературознавчий характер мала стаття збірки «Класицизм і романтизм в своєму історичному значенні», яка раніше з'явилася на сторінках «Одесского вестника». Автор у ній звернувся до дискусії, що розгорілася в першій третині ХІХ ст. між класицистами і романтиками. На думку К. П. Зеленецького, тоді шанувальники класицизму в європейській літературі ще не віджили свій вік і мали незаперечний авторитет у суспільстві. Тому нове покоління літераторів, яке називало себе романтиками, з великими труднощами пробивало дорогу, а «перемога не була на стороні їх, саме тому, що бракувало теоретичного підґрунтя, яким би, як важелем Архімеда, можна було спростувати старі літературні переконання»²³. Однак час все розставив по своїх місцях, і романтики встановили своє панування «від палаців до бідної хатини». Дійсно, якщо на сторінках «Литературных листков», що виходили на початку 30-тих рр. як додаток до «Одесского вестника», знайшло відображення іронічно-критичне ставлення до

¹⁹ Одесский вестник, 1858, 13 февраля.

²⁰ РГИА, ф. 772, оп. 1, д. 1129, л. 63-64.

²¹ Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 2. Отд. 1. Одесса. 1848. С. 220-228.

²² Альциона: учено-литературный сборник, издаваемый Константином Зеленецким, Одесса, 1848, с. 13.

²³ Там само, с. 23.

романтизму, то після п'ятнадцяти років погляди регіональних літераторів на цей літературний напрям істотно змінилися. Переконливим підтвердженням тому стала стаття К. Зеленецького. Учений розумів, що романтизм в той час переживав на російському ґрунті знаковий етап розвитку, коли в різних видах мистецтва чіткіше, ніж раніше, виявилися його риси як самостійної художньої системи. Автор розглядав це як природний літературний процес, для різних етапів якого періодична зміна літературних напрямів і стилів закономірна. Родоначальницею класицизму, як і романтизму в літературі К. Зеленецький вважав Францію. Він охарактеризував віхи творчості англійських, італійських, німецьких літераторів, процес формування літературної традиції в цих країнах, їхній вплив на французьку поезію і прозу, докладно освітивши діяльність представників романтичного напрямку Франції (Гюго, де Вінї, Сю, Дюма). Певний інтерес також має стаття науковця «З щоденника Оттілії». Оттілія – одна з героїнь надрукованого у 1809 р. роману Гете «Вибіркова спорідненість». Літературознавець критично аналізує роман, уточнює і доповнює риси характеру його героїв²⁴.

У період гарячих дискусій російських західників та слов'янофілів учений не оминув мовчанкою і цю гостру проблему. До неї підштовхнули автора революційні потрясіння, які переживала Західна Європа у 1848 р., коли готувалася і видавалася збірка²⁵. У статті «Кілька слів про Західну Європу» К. П. Зеленецький, оцінюючи ці події з охоронних позицій, робив висновок про те, що вони підтвердили правильність низки положень слов'янофілів, зокрема, про відмінність шляхів Росії і Заходу, який в даний момент переживає крах «моральних основ», що залишилися непорушними у Росії. В той же час автор не перейшов повністю на бік слов'янофілів, а спробував зблизити позиції двох протилежних напрямків перед обличчям європейської революційної загрози, спираючись на ті їхні положення, які дозволяли сподіватися, що революційна хвиля не захлесне Росію. У збірці К. П. Зеленецький продемонстрував свої можливості в різноманітних галузях знань, бо російська культура першої половини XIX ст. вимагала від своїх діячів різнобічності обдарувань, тому багато хто з них були одночасно істориками, критиками, поетами, мистецтвознавцями. Хоча не всі публікації «Альционы» рівної якості, в цілому досвід видання збірки одним автором виявився вдалим. К. Зеленецький зазначив цей випуск як перший, але другого він так і не підготував.

У 1850 р. науковець став учасником збірки «Литературные вечера», що видавав випускник Рішельєвського ліцею М. Фумелі, де опублікував чотири біографічних нариси: «Св. Димитрій Ростовський», «М. В. Ломоносов», «М. М. Карамзін», «Князь О. Д. Кантемир». Вони не відрізнялися глибиною аналізу, але могли претендувати на знайомство читачів південних губерній з деякими фактами з життя видатних особистостей²⁶.

Протягом життя К. П. Зеленецький був членом низки наукових товариств: Одеського товариства історії та старожитностей, Російського географічного товариства, членом-кореспондентом Археологічного товариства у Петербурзі, Сербського літературного товариства в Белграді. Насичене творче життя ученого обірвалось дуже рано. Він помер 12 квітня 1858 р., не встигнувши завершити багато чого із задуманого.

Висновки. Таким чином, викладацька, наукова та публіцистична діяльність стали домінантами короткого життєвого шляху К. П. Зеленецького. Своє життя він присвятив викладанню словесності у Рішельєвському ліцеї. Учений розробив і читав багато теоретичних і практичних курсів, активно друкував наукові праці, удосконалював форми і методи викладання, підготував з дисциплін, що читалися, низку посібників, деякі з котрих не тільки використовувались в одеських навчальних закладах, а й лягли в основу навчальних посібників для гімназій Російської імперії. К. П. Зеленецький був членом

²⁴ Там же, с. 15-22.

²⁵ Гребцова И. С. *Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.)*. Одесса : Астропринт. 2002. С. 310.

²⁶ *Литературные вечера*, издание Николая Фумели: вечер второй. Одесса. 1850. С. 348-372.

багатьох наукових товариств. Більше десяти років він працював цензором у Одеському цензурному комітеті. Не менш вагомою була його публіцистична діяльність у регіональній пресі. Він систематично публікував науково-публіцистичні статті на сторінках «Одесского вестника», «Записок Одесского общества истории и древностей», літературних альманахів і збірок, був видавцем та єдиним автором збірки «Альциона», пропагуючи наукові знання серед широкого кола читачів одеської преси. На усіх напрямках діяльності він, перш за все, залишався науковцем.

Література:

Альциона: учено-литературный сборник, издаваемый Константином Зеленецким, Одесса, 1848, с. 13.

Аннушкин В. И. *Классик русской филологии, профессор Ришельевского лицея Константин Петрович Зеленецкий (1812-1858) и проблемы современного филологического знания* // Мова, 2014, № 21, с. 7-14.

Гончарук Т. *Стаття Костянтина Зеленецького 1842 р. – перше дослідження мови одеситів* // Південний Захід. Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах, Одеса, 2018, вип. 25, с. 55-63.

Гребцова И. С. *Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.)*, Одесса : Астропринт, 2002, с. 310.

Держархів Одеської обл., ф. 153, оп. 1, спр. 510, арк. 59.

Держархів Одеської обл., ф. 44, оп. 2 (1849), спр. 186, ч. 1-2, арк. 140.

Записки Одесского общества истории и древностей, т. 2, отд. 1, Одесса, 1848, с. 220-228.

Крізь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський лицей у спогадах сучасників, Одеса, 2017, с. 159-160.

Литературные вечера, издание Николая Фумели: вечер второй, Одесса, 1850, с. 348-372.

Одесский альманах на 1839 год, Одесса, 1839, с. 167-197; с. 336.

Одесский вестник, 1848, 28 февраля.

Одесский вестник, 1850, 19 августа.

Одесский вестник, 1858, 13 февраля.

РГАЛИ, ф. 300, оп. 1, д. 408, л. 45-46.

РГИА, ф. 772, оп. 1, д. 1129, л. 63-64.

Российская национальная библиотека, отдел рукописей, ф. 531 (Архив А. С. Норова), спр. 48, л. 43-47.

Хивренко Л. С. П. А. Вяземский и Одесса // Дом князя Гагарина: Сборник статей и публикаций /Одесский государственный литературный музей. Одесса, 1997, вып. 1, с. 33-35.

References:

Altsiona, ucheno-literaturnyy sbornik, izdavaemyy Konstantinom Zelenetskim (1848) [Altsiona, a literary collection of books published by Konstantin Zelenetsky], Odessa, 54 p. [in Russian].

Annushkin, V. I. (2014). *Klassik russkoy filologii, professor Rishelievskogo litsey*

Konstantin Petrovich Zelenetskiy (1812-1858) i problemy sovremennogo filologicheskogo znaniya [The classic of Russian philology, professor of the Odessa Richelieu Lyceum Konstantin Petrovich Zelenetsky (1812-1858) and issues of modern philological knowledge]. *Mova* [The Language], № 21, p. 7-14. [in Russian].

Grebtsova, I. S. (2002). *Periodicheskaya pechat v obshchestvennom razvitii Yuzhnogo stepnogo regiona Rossiyskoy imperii (vtoraya tret XIX v.)* [The periodical press in the social development of the Southern steppe region of the Russian Empire (the second third of the 19th century)]. Odessa: Astroprint, 408 p. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [The State Archive of the Odessa region], f. 44, op. 1 (1839), spr. 98, 172 ark. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [The State Archive of the Odessa region], f. 44, op. 2 (1849), spr. 186, ch. 1-2, 28 ark.; 143 ark. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [The State Archive of the Odessa region], f. 153, op. 1, spr. 510, 168 ark. [in Ukrainian].

Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey (1848) [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]. T. 2, otd. 1, Odessa, 401 p. [in Russian].

Kriz pryzmu pam'ati i chasu: Odeskiy Rishelievskiy litsei u spohadakh suchasnykiv (2017) [Through the prism of memory and time: the Odesa Richelieu Lyceum in the memoirs of contemporaries], Odesa, 298 p. [in Ukrainian].

Literaturnye vechera, izdanie Nikolaya Fumeli. Vecher vtoroy (1850) [Literary Evenings, Nikolay Fumeli edition. The Second Evening]. Odessa, 372 p. [in Russian].

Odesskiy almanakh na 1839 god (1839) [The Odessa almanac for 1839] Odessa, 618 p. [in Russian].

Odesskiy vestnik (1848) [The Odessa Messenger], February 28 [in Russian].

Odesskiy vestnik [The Odessa Messenger] (1850), August 19 [in Russian].

Odesskiy vestnik [The Odessa Messenger] (1858), February 13 [in Russian].

RGALI – Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv literatury i iskusstva [Russian State Archive of Literature and Art], f. 300, op. 1, d. 408, 51 l. [in Russian]

RGIA – Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [The Russian State Historical Archive], f. 772, op. 1, d. 1129, 83 l. [in Russian].

Rossiyskaya natsionalnaya biblioteka, otdel rukopisey, f. 531 (Arkhiv A. S. Norova) [Russian National Library, department of manuscripts (Archive of A. S. Norov)], d. 48, l. 43-47, [in Russian].

Honcharuk, T. (2018) *Stattia Kostiantyna Zelenetskoho 1842 r. – pershe doslidzhennia movy odesyiv* [Article by Konstantin Zelenetsky in 1842 — the first study of Odessa inhabitants language]. *Pivdennyi Zakhid. Odesyka: Istoryko-kraieznavchyi naukovyi almanakh* [The Southwest. Odesa: Historical and Regional Studies Almanac], Odesa, p. 55-63 [in Ukrainian].

Khivrenko, L. S. (1997) *P. A. Viazemskiy i Odessa* [Viazemskiy and Odessa]. *Dom kniazia Gagarina: Sbornik statey i publikatsiy. Odesskiy gosudarstvennyy literaturnyy muzey* [House of Prince Gagarin: Collection of articles and publications. Odessa State Literary Museum]. Odessa, vyp. 1, p. 33-35, [in Russian].

Grebtsova I. Kostiantyn Petrovich Zelenensky: teacher, scientist, publicist.

The article on the materials of the regional press, archival funds, research literature analyzed the multifaceted activities of Konstantin Petrovich Zelenetsky, a professor of the Rishelievskii Lyceum (the Richelieu Lyceum) in Odessa. He was an author of significant scientific works on rhetoric, the theory of literature and general philology. The purpose of the article is to characterize the teaching progress of K. P. Zelenetsky in the Lyceum, his scientific and methodological heritage as well as to highlight his appearance on the pages of the Odessa local press. At the Lyceum, Zelenetsky taught courses in the theory of philology, the history of

the Russian literature, the theory and history of poetry. The author identified scientific works and study guides, which were prepared by professor Zelenetsky for his students. Besides, he was actively involved in the publication of regional periodicals: «Odesskiy vestnik» (The Odessa Messenger), «Odesskiy almanakh na 1839 god» (The Odessa Almanac for 1839), «Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey» (Notes of the Odessa Society of History and Antiquities), «Literaturnye vechera» (Literary Evenings). Particular attention K. P. Zelenetsky paid to the collection «Altsiona» where he acted as a publisher and the only author of articles and materials, combining his literary, scientific, and journalistic works.

So it is no exaggeration to say that teaching, scientific, and journalistic activities became the dominant features of Zelenetsky's short life path. He realized his scientific potential by teaching literature at the Lyceum. The professor prepared fundamental tutorials, some of which were used not only in Odessa educational institutions, but also formed the basis of tutorials for gymnasiums of the Russian Empire. The scientist actively published his scientific works; he was a member of a number of scientific societies in Russia and abroad. For more than ten years he served as a censor in the Odessa Censorship Committee. The journalistic aptitude of K. P. Zelenetsky was no less significant; he promoted scientific knowledge among a wide circle of readers of Odessa newspapers, magazines, literary almanacs. In all directions of his activities, professor Zelenetsky, first of all, was a scientist who left a noticeable mark in his researching field.

Key words: *Kostiantyn Petrovich Zelenetsky, Richelieu Lyceum, linguist, publicist, scientist, censor, periodicals.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-5

УДК 908

Ада ДІЗАНОВА*

РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА В 20-30-х рр. ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

Стаття присвячена актуальним проблемам розвитку краєзнавства в Україні. Територіальні рамки дослідження охоплюють південну Україну. Хронологічні рамки – період 20-30-х рр. ХХ ст. У 20-х роках краєзнавчий рух набуває широкого розвитку, створюються краєзнавчі організації, товариства на всесоюзному, республіканському, регіональному рівнях. Дослідники цей період називають «золотим часом» в історії краєзнавства. Краєзнавчою роботою на півдні України займалися Одеська краєзнавча комісія з філіями у Херсоні і Тирасполі, науково-дослідні кафедри вищих навчальних закладів, крайовий історичний архів, музеї, Одеське наукове товариство, Одеське історико-філологічне товариство тощо. Краєзнавці – це викладачі вищих навчальних закладів, наукові співробітники, студенти.

У статті приділено увагу бібліотечному краєзнавству та діяльності Одеського крайового історичного архіву. Значний внесок у розробку методологічних основ краєзнавчої науки, розбудову краєзнавчих інституцій, практичну роботу зробили С.С. Дложевський, М.Є. Слабченко, О. Рябінін-Склярєвський та багато інших діячів.

Однак, наприкінці 20-х рр. краєзнавча робота почала згортатися, в 30-х рр. більшість активних краєзнавців були репресовані. На тривалий час краєзнавча робота значно уповільнилася.

Ключові слова: краєзнавство, Український комітет краєзнавства, Одеська краєзнавча комісія, Одеське наукове товариство, Одеське історико-філологічне товариство, Одеський крайовий історичний архів.

Постановка проблеми. В сучасних умовах зростає актуальність досліджень з краєзнавчої тематики. Краєзнавці, як професійні історики, так і аматори, приділяють велику увагу різноманітним проблемам краєзнавчого характеру. Значну зацікавленість викликають питання розвитку краєзнавства в нашій країні та окремих її регіонах на різних етапах історичного розвитку. В історії українського краєзнавства особливе місце посідає перше пореволюційне десятиліття. Цей період дослідники краєзнавства справедливо вважають «золотим періодом» в його історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія краєзнавства радянською історіографією вивчалася поверхово, існували відповідні ідеологічні штампи, ціла низка тем вважалися табу, чимало документів, які могли б стати підґрунтям для дослідження названої теми, були засекречені. Лише з 1989 р. дослідники почали ретельно вивчати питання, пов'язані з українознавчою та краєзнавчою тематикою. Значний внесок у розвиток історіографії з означеної проблематики зробили науковці О.П. Реєнт, П.П. Тронько, Т.М. Попова, В.М. Хмарський, О.В. Гонтар, І.С. Гребцова, В.В. Левченко, В.П. Шкварець та багато інших. Однак, автори, як правило, досліджували діяльність окремих інституцій, що займалися краєзнавчою діяльністю, внесок окремих діячів. Комплексного дослідження з історії розвитку краєзнавства, краєзнавчого руху на півдні України в 20-30-ті рр., до цього часу бракує.

Мета роботи полягає в дослідженні за матеріалами південної України історії краєзнавства, краєзнавчого руху, діяльності різних інституцій та окремих дослідників, що зробили значний внесок у розвиток краєзнавчої справи в 20-х рр. ХХ ст., а також втрат, завданих репресіями 30-х років.

---

*Дізанова А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна; e-mail: ada.dizanova@gmail.com

Виклад основного матеріалу. 20-ті роки стали часом українського відродження та розвитку краєзнавчого руху. Саме в цей час термін «краєзнавство» утвердився як назва громадського руху та науки. У 1921 р. відбулася I Всеросійська конференція з краєзнавства¹, яка визначила одним з головних завдань створення краєзнавчих організацій в різних регіонах країни. Науково-методичним центром цієї роботи стало Центральне бюро краєзнавства, створене в 1922 р. при Всеросійській академії наук. Краєзнавча робота в УСРР розпочалася того ж року. В 1923 р. була створена краєзнавча комісія Всеукраїнської академії наук. У травні 1925 р. відбулася Перша Всеукраїнська краєзнавча нарада, яка обрала Український комітет краєзнавства (УКК), очолюваний М.І. Яворським². Значна увага приділялася методології й практиці краєзнавства в Україні в нових радянських умовах, краєзнавчій роботі в округах.

Краєзнавчою роботою на півдні України займалися Одеська краєзнавча комісія, створена 1923 року, її філії у Херсоні і Тирасполі, науково-дослідні кафедри вишів, крайовий історичний архів, музеї, Одеське наукове товариство при ВУАН, Одеське історико-філологічне товариство тощо.

Плідно працювала Одеська комісія, в складі якої функціонувало 4 секції: археологічна, етнографічно-лінгвістична, соціально-історична, секція вивчення природних багатств краю. Головою бюро комісії і археологічної секції був С. Дложевський, він був обраний також дійсним членом Всесоюзного центрального бюро краєзнавства, Р. Волков очолював етнографічно-діалектологічну секцію, головою соціально-історичної секції був М. Слабченко. Активними членами комісії були викладачі вищих навчальних закладів, наукові співробітники, студенти. Члени секцій вивчали історію і географію, культуру, звичаї, обряди і традиції поліетнічного населення краю. На засіданнях соціально-історичної секції розглядалися, наприклад, питання колонізації краю, діяльність одеської «Громади» в 70-х рр. XIX ст., проблеми революційного руху 1905-1907 рр. тощо.

Одеська комісія краєзнавства під головуванням С.С. Дложевського приділяла велику увагу бібліографічному огляду наукових робіт з історії і археології Північного Причорномор'я, вивченню колекцій археологічного музею, перевірці і науковій систематизації інвентарних записів музейних колекцій і складанню карти Одеської області. Свою роботу Одеська комісія краєзнавства узгоджувала з Всеукраїнською академією наук, від якої вона отримувала матеріали для бібліотеки Одеського історико-археологічного музею³.

Незважаючи на труднощі, вдалося налагодити видання «Вісника Одеської комісії краєзнавства». З 1924 по 1930 рр. вийшло у світ 5 видань «Вісника». де публікувалися короткі звіти про польові археологічні дослідження, публікації окремих пам'яток, статті та повідомлення, в яких висвітлювалися питання музеєзнавства. Особливу цінність становила «Краєзнавча бібліографія», вміщена у 2-3 номерах. У цих виданнях зроблено огляд літератури з історії, археології, фольклору. Значна увага приділялася етнографії народів краю: караїмів, німців, поляків, молдован, греків, ногайців, болгар, євреїв⁴. Краєзнавча комісія вела вперту боротьбу за Воронцовську бібліотеку, яку намагалися перевести у Москву⁵.

Активну роботу розгорнули Одеський і Миколаївський інститути народної освіти (ІНО). Протягом 3 років, з 1921 по 1923 р. студенти Одеського ІНО брали участь у роботі етнографічного семінару, пізніше члени цього семінару стали головним осередком етнографічно-діалектологічної секції Одеської краєзнавчої комісії⁶.

¹ Тронько П., Прокопчук В. (2010). *Український комітет краєзнавства: історія становлення й наслідки діяльності*. Краєзнавство. № 1-2. С. 76.

² Там само, с.78-79.

³ Дороніна Н. (2011). *Сергій Дложевський – український вчений, філолог і археолог (1889 – 1930)*. Етнічна історія народів Європи. Вип. 36. С. 76.

⁴ Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН (1925). № 2-3.

⁵ Державний архів Одеської області. Ф. Р-1724. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 3; Спр. 34. Арк. 7.

⁶ Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН (1925). № 2-3. С. 244-245.

Плідну роботу розгорнули викладачі Одеського ІНО Р.М. Волков та М.Є. Слабченко. Михайло Єлисейович створив історичний кабінет, історичні студентські гуртки, студентське бібліотечне товариство. «Я старався прищепити знання, де тільки і як тільки можна було, – писав М.Є. Слабченко в автобіографії. – Пішов на архівну роботу, організував архівні гуртки, підпірав відкриття різних музеїв, а також був одним з фундаторів археологічного інституту в Одесі⁷.

При німецькому відділенні Одеського ІНО у 1926 р. була створена німецька секція краєзнавчої комісії. Тут працювали бібліографічний, діалектологічний, етнографічний, історичний відділи, а також відділи архівної роботи та музейної справи. Членом комісії був професор Ленінградського університету В. Жирмунський, статті якого нерідко друкувалися на сторінках згаданого «Вісника».

Німецькою секцією була підготовлена карта німецьких поселень на території України. Велика увага приділялася вивченню культури німецького населення. Комісія займалася збиранням усної народної творчості, предметів матеріальної культури. Значне місце у роботі секції посідали проблеми взаємовпливів російської, української і німецької культур⁸.

Дослідженням проблем з краєзнавчої тематики займалося також Одеське наукове товариство при ВУАН, засноване в 1926 р. В його складі працювали соціально-економічна, історико-філологічна, педагогічна, природничо-математична та медична секції. Соціально-економічна секція мала свій часопис «Записки Одесского научного при УАН общества» (редактор М.Є. Слабченко). Науковці цієї секції видали книги «Календарь-справочник. Вся Украина в адресах на 1925 год», «Вся Одессина. Адресная и справочная книга», «Вся Одесса за 1928 год. Путеводитель по городу и курортам» та інші⁹.

При історичній секції історико-філологічного відділу УАН у 1927 р. була створена комісія порайонної розробки історії України. Від Одеси до цієї комісії входили відомі краєзнавці П.О. Бузук, А.А. Рябінін-Скляревський, М.Є. Слабченко, Б.В. Варнеке, С.М. Щербина¹⁰. Робота дослідників була зосереджена на вивченні проблем національно-культурного розвитку багатонаціонального населення Херсонщини, Катеринославщини, Миколаївщини. Результати досліджень були вміщені в краєзнавчому збірнику «Миколаївщина».

В Одесі діяли також секції-філії низки наукових установ республіки. Секцією-філією соціально-економічної історії (Харківський ІНО) завідував М.Є. Слабченко. Секція працювала над вивченням історії та економіки України, особливостей розвитку окремих регіонів, зокрема півдня України. У 1930 р. секція припинила роботу у зв'язку з централізацією науково-дослідних установ. Головною ж причиною закриття секції, на нашу думку, була не реорганізація наукових установ, а те, що М.Є. Слабченко велику увагу приділяв проблемам розвитку української мови, культури, історії України. Політоргани уважно слідкували за роботою дослідника, таємно перевірялися тексти його лекцій. Наступним кроком стала заборона друкувати роботи вченого¹¹. Як наслідок – ліквідація секції і арешт її керівника.

Плідно працювала з краєзнавчої тематики секція науково-дослідної кафедри єврейської культури (Київський ІНО), очолювана Я.М. Мерзоном: зібрано багатий матеріал з історії та етнографії єврейського народу, його культури. Секція сходознавства (Харківський ІНО) стала організатором семінарів сходознавства в Одеському торговельно-промисловому технікумі, Одеському інституті народного господарства,

⁷ Григорьева Т.Ф. (1991). *3 сім'ї робітника-каменяра (М.Є. Слабченко)*. Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки), Київ: Рідний край. С. 34.

⁸ ЦДА України. Ф. 166. Оп.6. Спр. 2338. Арк. 72.

⁹ Записки українського бібліографічного товариства в Одесі (1928). Ч. 1. Одеса. С. 34, 38-40.

¹⁰ Записки історично-філологічного відділу УАН (1927). Харків. Кн. 11. С. V-11; Кн.17, С. XXIV XXVII.

¹¹ ДАОО. Ф. Р-39. Оп.1. Спр. 1. Арк. 312; Спр. 49. Арк. 1, 1зв.; Спр. 87. Арк. 4, 39.

приділяла значну увагу роботі Єврейської Академічної бібліотеки¹².

Єврейська Академічна бібліотека була заснована в 1920 р. і реорганізована у 1924 р. За багатством і цінністю книжкових фондів вона посідала друге місце (після ленінградських зібрань) серед єврейських книгосховищ СРСР. До фонду бібліотеки входили приватні зібрання, зокрема зібрання Д. Когана, відомого дослідника єврейської старовини і видавця середньовічних єврейських письменників. Фонди бібліотеки містили велике зібрання книг давньоєврейською мовою, історичні хроніки, наукові збірники, монографії з історії єврейської культури. Тут знаходилась також колекція стародруків, найдавніший з яких датувався 1505 роком. У бібліотеці знаходились праці «єврейської україніки та одесики». Працівники бібліотеки розгорнули величезну краєзнавчу роботу¹³. Наукові роботи членів секції сходознавства А.А. Сухова, А. Вернеке, С.С. Дложевського друкувалися на сторінках «Бюлетеня Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців»¹⁴.

Однією з провідних установ у галузі краєзнавства була Центральна наукова бібліотека, очолювана з 1922 р. відомим дослідником, краєзнавцем С.Л. Рубінштейном. Бібліотека проводила плідну й різноманітну наукову роботу і була переведена з відання Головополітосу до Укрголовнауки.

Доленосне визнання для розробки наукових засад бібліотечного краєзнавства мала Перша конференція наукових бібліотек України, яка відбулася 1925 року. Проблемам розвитку краєзнавства присвятили свої виступи С.П. Постернак, М.І. Ясинський, С.Л. Рубінштейн та ін. Доповідачі підкреслювали, що українознавча й краєзнавча робота повинні бути пріоритетними в діяльності бібліотек. Як зазначає дослідниця Н.М. Кушнарєнко: «На відміну від Росії, де великі надії на розвиток бібліотечного краєзнавства покладалися на бібліотеки краєзнавчих товариств, центрами бібліотечного краєзнавства в Україні визначалися державні наукові бібліотеки як такі, що мали найповніші фонди краєзнавчих і місцевих документів. Перед ними ставили такі завдання: утворення краєзнавчих відділів, які б проводили систематичну роботу щодо збирання, зберігання й обробки краєзнавчих і місцевих видань; організація бібліографічної роботи в галузі краєзнавства; створення краєзнавчих гуртків з вивчення рідного краю й окремих питань українознавства; проведення різноманітних кампаній, виставок, доповідей, лекцій з питань краєзнавства; налагодження тісних зв'язків з краєзнавчими комісіями на місцях, а в разі їх відсутності – оголення масового краєзнавчого руху у своєму краї»¹⁵.

З метою організаційного впорядкування краєзнавчої роботи бібліотек республіки на конференції висловлювалися пропозиції щодо своєрідного бібліотечного районування України, а центрами окремих регіонів мали стати наукові бібліотеки. Крім того, рекомендувалося запровадити в кожній науковій бібліотеці посади бібліотекаря-краєзнавця для здійснення організаційно-методичного керівництва краєзнавчою роботою бібліотек у краї. Можемо констатувати, що зазначена конференція заклала засади сучасного бібліотечного краєзнавства. Безперечно, важливим було визнання краєзнавчої роботи складовою бібліотечного українознавства.

У 20-х рр. започатковано українську школу бібліотечного краєзнавства, свідченням чого є розвиток теорії краєзнавчої бібліографії в Україні. Досвід організації такої роботи використано на сучасному етапі під час складання «Путівника по краєзнавчих ресурсах бібліотек України»¹⁶, метою якого є ознайомлення фахівців з мережевими краєзнавчими ресурсами бібліотек України.

Н.М. Кушнарєнко зазначає, що саме в цей час «науковці зробили значний внесок у наукове осмислення суті краєзнавчої бібліографії в Україні, уточнили зміст базових

¹² Бюлетень Всеукраїнської научної асоціації востоковедів (1927). Харків. № 4-5. С. 71.

¹³ Там само, с. 74; ДАОО. Ф. Р-134. Оп.1. Спр. 1494. Арк. 33.

¹⁴ Бюлетень Всеукраїнської научної асоціації востоковедів (1927), Харків, № 4-5, С. 71.

¹⁵ Кушнарєнко Н.М. (2007). *Бібліотечне краєзнавство: Підручник*, Київ: Знання. С. 97.

¹⁶ Путівник по краєзнавчих ресурсах бібліотек України URL: http://www.nibu.kiev.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=382&Itemid=1905

понять – «місцева», «крайова», «краєзнавча» та «країнознавча бібліографія», «топобібліографія», «територіальна бібліографія», «бібліографія краю» і т. ін.»¹⁷.

Важливу роль у вивченні історії краю відіграв Археологічний інститут, в якому працювали дослідники С.С. Дложевський та М.Ф. Болтенко. Археологічна комісія Академії наук України видавала «Український археологічний архів» (Т. 1-3. – 1926-1930), «Український архів» (Т. 1-4. – 1929-1931). В комісії працював і М. Грушевський¹⁸.

Широку краєзнавчу роботу розгорнули музеї, наприклад, грецький музей у Маріуполі¹⁹, Одеський археологічний музей. Одним з найстаріших музеїв старовини України є Миколаївський обласний краєзнавчий музей, заснований 1913 року. Ініціаторами його заснування були голова міської думи М. Леонтович, член міської думи С. Гайдученко та відомий громадський діяч Е. Францев. З 1920 по 1940 рр. він іменувався історико-археологічним музеєм. Основу музею склала колекція Кабінету рідкісних речей при Чорноморському депо карт (1803). Там зберігалися моделі кораблів, археологічні знахідки з Ольвії, Керчі, Феодосії, зброя, одяг, медалі та інші предмети²⁰.

Важливу роль у розвитку краєзнавства відіграли архіви. 1921 року при Народному комісаріаті освіти УСРР було створене Головне архівне управління. На початку наступного року були організовані місцеві архівні установи – губернські архівні управління. Одеський історичний архів очолив О. Рябінін-Скляревський, який розгорнув величезну роботу щодо складання описів справ, введення до наукового обігу документів, розробки теорії і практики архівної роботи. Як зазначає дослідник Ю. Капарулін: «Саме в цей час колишній представник російської історіографічної традиції, під впливом подій національно-визвольних змагань та відродження української державності, суттєвих змін в історичній науці доби «золотого віку», свідомо перейшов на позиції української національної історіографії»²¹.

На 1931 р. ЦАУ отримало 12 описів архівних фондів цензури і генерал-губернаторського управління, виконані О. Рябініним-Скляревським. Його описи стали основою для подальших архівознавчих та історичних студій. У вивченні дослідника був оригінальний джерельний матеріал «Архів Коша Нової Запорозької Січі», який в умовах українізації викликав інтерес науковців та громадськості²². Впродовж двох років О. Рябініним-Скляревським було зроблено опис Архіву. Дослідник мав значні плани щодо роботи з Архівом, публікації документів, їх вивчення, однак Архів Коша Запорозької Січі був перевезений з Одеського крайового історичного архіву до Харківського Центрального історичного архіву. Сфера наукових інтересів історика була широкою: історія козацтва, суспільних і революційних рухів, масонства, Херсонської громади, історія Бессарабії, управління тимчасового Одеського генерал-губернатора тощо. Однак, наприкінці 20-х – на поч. 30-х рр. українська тематика починає згортатися радянською владою.

Негативний вплив на розвиток українського архівознавства та краєзнавства мали репресії 20-30-х років. Наступ партійної ідеології на українське архівознавство знайшов вияв у «нищівній критиці» науковців-архівістів на сторінках архівознавчих видань «Радянський архів» та «Архів Радянської України», звільненні з роботи досвідчених архівістів і заміні їх членами партії, в арештах архівістів, починаючи з керівного складу. Ворожими марксистсько-ленінській ідеології було визнано погляди відомих українських теоретиків-архівістів В. Веретенникова, В. Романовського, В. Барвинського. У 30-і рр. були заарештовані і перебували під слідством сотні архівістів, безпідставно звинувачених у зв'язках з білоемігрантськими, контрреволюційними військово-офіцерськими,

¹⁷ Кушнаренко Н.М. Назв. пр. С. 98.

¹⁸ Історичне краєзнавство. URL: <https://textbook.com.ua/kulturologiya/1473448110>

¹⁹ ДАОО. Ф. Р-134. Оп.1. Спр. 1494. Арк. 33.

²⁰ Миколаївський обласний краєзнавчий музей «Старофлотські казарми»: бібліогр. покажч. (2016). Серія «Музейна Миколаївщина». Вип. 1. Миколаїв. С. 5.

²¹ Капарулін Ю.В. (2014). *Олександр Рябінін-Скляревський: інтелектуальна біографія історика (1878-1942)*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика». С. 101.

²² Там само, с. 103.

націоналістичними організаціями, в т.ч. В. Романовський, О. Рябінін-Скляревський, В. Новицький, С. Гасвський, О. Грушевський, П. Федоренко та ін.

Краєзнавча робота була тісно пов'язана з охороною історичної спадщини. Значну роль у збереженні пам'яток з культури і природи відіграли Миколаївське та інші наукові товариства, в роботі яких брали участь наукові працівники, вчителі, лікарі, агрономи, кооператори²³.

З 1926 р. охороною пам'яток займалися крайові комісії пам'яток культури: Київська, Харківська, Дніпропетровська та Одеська. Одеська комісія опікувала 7 округ: Одеську, Херсонську, Миколаївську, Первомайську, Кіровоградську, Криворізьку, Мелітопольську. Очолював цю роботу професор С.С. Дложевський. У 1926 р. комісії взяли на облік 84 археологічні, 65 архітектурних і 10 меморіальних пам'яток. У 1927 р. лише Одеська крайова комісія зареєструвала 124 пам'ятки архітектури, археології, історії і 12 пам'яток природи²⁴.

Одеська крайова комісія обстежила колекцію малюнків з української етнографії видатного художника Ждахи, одеські цвинтарі (християнські, єврейські, турецькі), провели експертизу речей, які планувалося вивезти за кордон, перевіряла стан культових споруд. Завдяки зусиллям комісії багато цінних пам'яток були збережені для нащадків²⁵. Однак, радянське керівництво не дуже переймалося цими проблемами. Так, на січневій сесії ВУАН у 1934 р. В. Затонський засвідчив: «...безумовно, кое-что погибло и, думается, безвозвратно и бесследно вроде духовной академии со всем богословием, погиб целый ряд других «ценностей» феодально-буржуазного порядка, но зато мощно растёт советская культура...»²⁶.

У розвитку краєзнавства південної України важливу роль відіграло чимало осіб. Однак особливої уваги заслуговують такі діячі, як С.С. Дложевський, М.Є Слабченко, О. Рябінін-Скляревський та інші. Сергій Степанович Дложевський – приват-доцент Одеського університету, згодом професор кафедри української мови Одеського інституту народної освіти – одночасно був головою Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, керівником археологічної секції, з весни 1927 р. – також керівником секції з вивчення грецької нацменшості в УСРР²⁷.

Одеський період життя та діяльності С.С. Дложевського сучасні дослідники вважають найбільш насиченим. Члени Краєзнавчої комісії брали участь у вивченні Північного узбережжя Чорного моря, після смерті В. Фармаковського С.С. Дложевський очолював декілька років археологічну експедицію в Ольвії. Під час розкопок було знайдено чимало шедеврів античного мистецтва, які нині знаходяться в колекціях Ермітажу, Одеського історико-археологічного, Миколаївського історико-археологічного музеїв. Наукові роботи цього періоду публікувалися переважно у «Віснику Одеської Комісії Краєзнавства».

Тривалий час в радянській історіографії замовчувалася діяльність видатного українського історика, академіка ВУАН, краєзнавця Михайла Єлисейовича Слабченка. Він був засуджений за справою СВУ, тому про нього або не згадували, або розглядали як «ворога народу». Лише 1989 р. він був реабілітований. Того ж року одеський історик Т.М. Попова на IV Республіканській краєзнавчій конференції назвала М. Слабченка «талановитим вченим»²⁸. З цього часу дослідники почали вивчати науковий доробок

²³ Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН (1925), № 2-3, С.5-6.

²⁴ Акуленко В.І. *Охорона пам'яток культури в Україні (1917- 1990)* (1991), Київ, С. 71, 77, 78, 88.

²⁵ Збірник матеріалів Одеської крайової комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи (1927), Одеса, С. 5-31.

²⁶ Затонский В. П. (1934). *Национально-культурное строительство и борьба против национализма*. Харьков, С. 10.

²⁷ О.А. Бачинська. Дложевський Сергій Степанович. *Професори Одеського (Новоросійського) університету. А-І*, С. 388. URI: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/1197>

²⁸ Попова Т.Н. (1989). *Из истории деятельности краеведческой комиссии в Одессе в 20-е годы*. Матеріали IV Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства, Київ, С.44.

вченого, зокрема його праці та діяльність як краєзнавця. Багатогранну роботу розгорнув О. Рябінін-Скляревський.

Однак, «золотий період» в історії краєзнавства тривав недовго. Починаючи з 1929 року в історико-краєзнавчій роботі почався спад. Наприкінці 20-х рр. почалися систематичні перевірки особового складу науково-дослідних установ, які «виявили» у складі наукових установ «ворожі елементи» «буржуазного або дрібнобуржуазного походження». Вони, як правило, вважалися «чужаками» для радянської влади і підлягали звільненню з роботи. В цей час припинив діяльність Український комітет краєзнавства – координатор громадського краєзнавчого руху, його орган – журнал «Краєзнавство», були ліквідовані окружні бюро та первинні осередки краєзнавства, згорнули історико-краєзнавчі дослідження наукові та освітні структури²⁹.

До 100-річниці заснування Української академії наук (нині НАН України) Державним архівом Одеської області було підготовлено виставку архівних документів, які відображають життя та діяльність видатних науковців України, Одещини, а також трагічні сторінки звинувачень багатьох з них у націоналізмі, ворожій діяльності та репресій³⁰.

Висновки. Отже, 20-ті роки вважають «золотим часом» в історії краєзнавства, коли закладалися методологічні основи краєзнавчої науки, розбудовувалась структура краєзнавчих організацій і осередків, розгорталась багатоаспектна практична робота в галузі краєзнавства, накопичувався цінний досвід. Однак наприкінці 20-х рр. відбувається згортання історико-краєзнавчих досліджень, закриваються наукові товариства, піддаються репресіям видатні краєзнавці України. «Золотий час» в історії краєзнавства та культури перетворився у 30-х рр. на «репресоване краєзнавство» та «розстріляне відродження».

Література:

Акуленко В.І. (1991). *Охорона пам'яток культури в Україні (1917-1990)*. Київ: Вища школа, 274 с.

Бачинська О.А. *Дложевський Сергій Степанович*. Професори Одеського (Новоросійського) університету. А-І, С. 387-389. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/1197>

Бюллетень Всеукраїнської научної асоціації востоковедів (1927). Харків, № 4-5.

Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. (1925), № 2-3.

Григор'єва Т.Ф. (1991). *З сім'ї робітника-каменяра (М.Є. Слабченко)*. Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). Київ: Рідний край, 478 с.

Державний архів Одеської області. *Виставка архівних документів До 100-річниці заснування Української академії наук (Національної академії наук України) тематико-експозиційний план Історична довідка*. URL: http://archive.odessa.gov.ua/files/derjarhiv/VISTAVKI/1918_akademia-nauk/100-rokiv-nan-ukraini_perelik.pdf

Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. Р- 39, оп.1, спр. 78, арк. 283; спр.87, арк.4, 12-14, 21.

ДАОО, ф. Р-39, оп.1, спр. 1, арк. 312; спр. 49, арк. 1, 1зв.; спр. 87, арк.4, 39.

ДАОО, ф. Р- 39, оп.1, спр. 78, арк. 283; спр.87, арк.4, 12-14, 21.

ДАОО, ф. Р-134, оп.1, спр. 1494, арк. 33.

ДАОО, ф. Р- 1724, оп. 1, спр. 33, арк. 3; спр. 34, арк. 7.

²⁹ Прокопчук В.С. *Від «зоряності» – до занепаду: українське краєзнавство кінця 20-х - початку 30-х років ХХ ст.* (2006). Краєзнавство, № 1-4, С.40.

³⁰ Державний архів Одеської області. *Виставка архівних документів До 100-річниці заснування Української академії наук (Національної академії наук України) тематико-експозиційний план Історична довідка*. URL: http://archive.odessa.gov.ua/files/derjarhiv/VISTAVKI/1918_akademia-nauk/100-rokiv-nan-ukraini_perelik.pdf

Дороніна Н. (2011). *Сергій Дложевський – український вчений, філолог і археолог (1889 – 1930)*. Етнічна історія народів Європи. Вип. 36, С.75-78.

Записки історично-філологічного відділу УАН (1927). Харків, Кн. 11, С. V-11; Кн.17, С. XXIV XXVII.

Записки українського бібліографічного товариства в Одесі. (1928). Ч. 1, Одеса.

Затонский В. П. (1934). *Национально-культурное строительство и борьба против национализма*. – Харьков.

Збірник матеріалів Одеської крайової комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи (1927), Одеса.

Історичне краєзнавство. URL: <https://textbook.com.ua/kulturologiya/1473448110>

Капарулін Ю.В. (2014). *Олександр Рябінін-Скляревський: інтелектуальна біографія історика (1878-1942)*. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика»,. – 236 с.

Кушнарєнко Н.М. (2007). *Бібліотечне краєзнавство: Підручник*, Київ: Знання, 502 с.

Миколаївський обласний краєзнавчий музей «Старофлотські казарми» : бібліогр. покажч. (2016), Серія «Музейна Миколаївщина» ; Вип. 1, Миколаїв, 58 с.

Попова Т.Н. (1989). *Из истории деятельности краеведческой комиссии в Одессе в 20-е годы*. Матеріали IV Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства, Київ, С.44.

Прокопчук В.С. (2006). *Від «зоряності» – до занепаду: українське краєзнавство кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст.* Краєзнавство, № 1-4, С. 40-44.

Путівник по краєзнавчих ресурсах бібліотек України URL: http://www.nibu.kiev.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=382&Itemid=1905

Тронько П., Прокопчук В. (2010). *Український комітет краєзнавства: історія становлення й наслідки діяльності*. Краєзнавство. № 1-2, С. 76 -96.

ЦДА України. Ф. 166, оп.6, спр. 2338, арк. 72.

References:

Akulenko V.I. (1991). *Oxorona pam'yatok kul'tury`v Ukrayini (1917- 1990)*. Ky`yiv.

O.A. Vachy`ns`ka. *Dlozhevs`ky`j Sergij Stepanovy`ch*. Profesory` Odes`kogo (Novorosijs`kogo) universy`tetu. A-I . S. 387-389. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/1197>

Byulleten` Vseukray`nskoj nauchnoj assocy`acy`y` vostokovedov (1927). Har`kov, # 4-5.

Visny`k Odes`koyi komisiyi krayeznavstva pry` VUAN. (1925), # 2-3.

Gry`gor`yeva T.F. (1991). *Z sim`yi robitny`ka-kamenyara (M.Ye. Slabchenko)*. Represovane krayeznavstvo (20-30-ti roky` ). Ky`yiv.

Derzhavny`j arxiv Odes`koyi oblasti. Vy`stavka arxivny`x dokumentiv Do 100-richny`ci zasnuvannya Ukrayins`koyi akademiyi nauk (Nacional`noyi akademiyi nauk Ukrayiny`) tematy`ko-ekspozy`cijny`j plan Istory`chna dovidka .URL: http://archive.odessa.gov.ua/files/derjarhiv/VISTAVKI/1918_akademia-nauk/100-rokiv-nan-ukraini_perelik.pdf

Derzhavny`j arxiv Odes`koyi oblasti (DAOO), f. R- 39, op.1, spr. 78, ark. 283; spr.87, ark.4, 12-14, 21.

DAOO. F. R-39, op.1, spr. 1, ark. 312; spr. 49, ark. 1, 1zv.; spr. 87, ark.4, 39.

DAOO, f. R- 39, op.1, spr. 78, ark. 283; spr.87, ark.4, 12-14, 21.

DAOO, f. R-134, op.1, spr. 1494, ark. 33.

DAOO. F. R- 1724, op. 1, spr. 33, ark. 3; spr. 34, ark. 7.

Doronina N. (2011). *Sergij Dlozhevs`ky`j – ukrajins`ky`j vcheny`j, filolog i arxeolog (1889 – 1930)*. Etnichna istoriya narodiv Yevropy`. Vy`p. 36, S.75-78.

Zapy`sky` istory`chno-filologichnogo viddilu UAN (1927). Xarkiv, Кн. 11, S. V-11; Кн.17, S. XXIV XXVII.

- Zapy'sky` ukrayins`kogo bibliografichnogo tovary`stva v Odesi. (1928). Ch. 1, Odesa.
- Zatonsky`j V. P. (1934). *Nacy`onal`no-kul`turnoe stroy`tel`stvo y` bor`ba proty`v nacy`onaly`zma.* – Xar`kov.
- Zbirny`k materialiv Odes`koyi krajovoyi komisiyi dlya oxorony` pam`yatok material`noyi kul`tury` ta pry`rody`* (1927), Odesa.
- Istory`chne krayeznavstvo. URL: <https://textbook.com.ua/kulturologiya/1473448110>
- Kaparulin Yu.V. (2014). *Oleksandr Ryabinin-Sklyarevs`ky`j: intelektual`na biografiya istory`ka (1878-1942).* – Xerson: Vy`davny`chy`j dim «Gel`vety`ka», 236 s.
- Kushnarenko N.M. (2007). *Bibliotechne krayeznavstvo: Pidruchny`k,* Ky`yiv: Znannya, 502 s.
- My`kolayivs`ky`j oblasny`j krayeznavchy`j muzej «Staroflots`ki kazarmy`» : bibliogr. pokazhch.( 2016), Seriya «Muzejna My`kolayivshhy`na» ; Vy`p. 1, My`kolayiv, 58 s.
- Popova T.N. (1989). *Y`z y`story`y` deyatel`nosti` kraevedcheskoj komy`ssy`y` v Odesse v 20-e gody.* Materialy` IV Respublikans`koyi naukovoyi konferenciyi z istory`chnogo krayeznavstva, Ky`yiv, S.44.
- Prokopchuk B.C. (2006). Vid «zoryanosti» – do zanepadu: ukrayins`ke krayeznavstvo kincyа 20-x - pochatku 30-x rokiv XX st. *Krayeznavstvo,* # 1-4, S. 40-44.
- Putivny`k po krayeznavchy`x resursax bibliotek Ukrayiny` URL: http://www.nibu.kiev.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=382&Itemid=1905
- Tron`ko P., Prokopchuk V. (2010). *Ukrayins`ky`j komitet krayeznavstva: istoriya stanovlennya j naslidky` diyal`nosti.* *Krayeznavstvo.* # 1-2, S. 76 -96.
- CzDA Ukrayiny`. F. 166, op.6, spr. 2338, ark.. 72.

Dizanova A. The Development of the Region Investigation in the 20-30's of XX Century (at the Materials of the Southern Ukraine).

The article is devoted to the actual problems of the development of regional studies in Ukraine. The territorial scope of the study covers southern Ukraine. The chronological framework is the period of the 20-30's of the XX century. In the 1920s, the local research movement became widespread: local research organizations, societies were created on the all-union, republican, and regional levels. Researchers call this period "golden time" in the history of regional studies. Local studies in the south of Ukraine were engaged in the Odessa Local Research Commission with branches in Kherson and Tiraspol, scientific research departments of higher educational institutions, regional historical archives, museums, Odessa scientific society, Odessa historical-philological society, etc. Regional-language work was carried out by teachers of higher educational institutions, research workers, students.

The article focuses on the library regional research and the activities of the Odessa Regional Historical Archive. Significant contribution to the development of methodological foundations of local investigation science, the development of local investigation institutes, practical work made S.S. Dlodzhevsky, M.E. Slabchenko, O. Riabinin-Sklyarevsky and many other figures.

However, at the end of the 1920's, local research work began to crumble, and in the 1930's most active ethnographers were repressed. For a long time, local research work has slowed down considerably.

Key words: regional studies, Ukrainian Committee of Local Investigations, Odessa Local History Commission, Odesa Scientific Society, Odessa Historical and Philological Society, Odessa Regional Historical Archive.

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-6

УДК 908

Тетяна ЄРИЧ*

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ БОЛГАРСЬКИХ СІЛ ІЗМАЇЛЬЩИНИ ПІД РУМУНСЬКОЮ ВЛАДОЮ (на матеріалах Ізмаїльського повіту 1918-1940 рр.)

Розглядаються питання економічного розвитку болгарських населених пунктів на території Ізмаїльського повіту часів румунської адміністрації (1918-1940 рр.), аналізуються особливості господарських уподобань, проблеми земле забезпечення, соціального розширення. Досліджуються статистичні відомості щодо кількісних показників болгарської етнічної групи в селах Ізмаїльщини в 30-ті роки ХХ ст.

Ключові слова: болгарське населення, Південна Бессарабія, Ізмаїльський повіт, румунська адміністрація, реформи, господарство.

Постановка проблеми. Суспільно-політичні перетворення, зумовлені здобуттям нашою державою незалежності, сприяли певним змінам у становище представників різних етнічних груп, що мешкають на її території. Бажання з'ясувати історію свого етносу, знайти відповіді на «тяжкі» питання вимагають від дослідників знову й знову повертатися до начебто досліджених проблем.

Ізмаїльський район є складовою частиною Південної Бессарабії, Українського Подунав'я або Буджаку – однієї з частин історичної області Бессарабія. Саме південна частина цього регіону знаходиться в межах кордонів України. За своїм етнічним складом Південна Бессарабія є поліетнічним регіоном. Географічне розташування краю обумовлює його характеристику як прикордонного регіону держави, що, водночас, зумовлює необхідність ретельного дослідження історії національних спільнот Буджаку, адже їх стабільне співіснування має бути головним завданням етнічної політики будь-якої держави. Без дослідження історії становлення та розвитку болгарських поселень в краї загальна картина історико-культурних процесів в Українському Подунав'ї виглядає досить обмеженою. Саме тому дослідницька зацікавленість повинна бути орієнтована на вивчення процесу формування болгарських спільнот в південній частині Українського Подунав'я, їх розвитку в складі різних держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія розвитку болгарських поселень на території Південної Бессарабії є предметом чисельних наукових досліджень. В той же час, в радянській та українській історіографії, майже відсутні комплексні праці з історії болгарських сіл Ізмаїльщини часів перебування краю під владою Румунською держави. Серед сучасних істориків, які намагаються знайти відповіді на питання взаємовідносин між болгарськими колоністами та румунською адміністрацією, слід назвати: І. Думиника та М.Червенкова¹, Ю. Грищенко², В.Кушніра³, І. Чебана⁴, О.Шабашова⁵, М.Дихана⁶, Н.

* Єрич Т. – кандидат історичних наук, викладач кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, e-mail: erich_tatyana@mail.ru

¹ І. Думиника, Н. Червенков (2014). *Первая Мировая война в судьбе бессарабских болгар* // Русин. Кишинёв. Вип. 3. 304 с.

² Ю. Ф. Грищенко (2014). *Етапи та особливості процесу формування болгарської етнічної меншини України* // Український історичний збірник. Вип. 17. С. 14-20.

³ В.Г. Кушнір (1998). *Народознавство Одещини*. Навчальний посібник. Одеса: Гермес. 148 с.

⁴ І.Н. Чебан (2008). *Краткая история Бессарабии и бессарабских болгар. Пустия Сихитика, Онгос, Онгыл, Буджак и с 1813 г.* Южноукраинск. 240 с.

⁵ А. Шабашов (1999). *Ойконимия болгарських населённых пунктов Юга Украины* // Българска Бесарабия. Болград. Вип. 5. Ч.1. 90 с.

⁶ М.Д. Дихан (2004). *Българските национални райони в Украйна през 20-30-те години*: Кратък исторически очерк. Одеса: Маяк. 180 с.

Червенкова⁷, М. Руссева⁸ та інших.

В роботі В.Кушніра «Народознавство Одещини»⁹ розглядаються різноманітні етнографічні аспекти болгарських поселенців Українського Подунав'я, їх самобутність, матеріальна та духовна культура. Автор надає важливі відомості щодо особливостей ведення господарства, системи землекористування, специфіки городництва, виноградарства, громадських та родинних стосунків, календарної обрядовості мешканців болгарських сіл Південної Бессарабії.

Місцевий краєзнавець І. Чебан¹⁰ в своєму дослідженні розглядає минуле та сьогодення болгарських етнічних спільнот краю, докладно зупиняючись й на тому періоді, коли регіон перебував під владою Румунії. Не зважаючи на значущий фактичний матеріал, наведений у книзі, не можна не відмітити, що дослідженню притаманний занадто суб'єктивний та однобокий погляд на вказані процеси.

Стаття О.Шабашова¹¹ надає цінну інформацію з етимологічних досліджень назв болгарських сіл Ізмаїльського району. Цікаво, що автор вказує на присутність в назвах болгарських сіл Ізмаїльщини західнослов'янського, чийшийського, чумленсько-твардицького та фракійського діалектів болгарської мови.

Відомості про особливості становища болгарських сіл Ізмаїльського повіту часів румунської влади в 1918-1940 рр. можна знайти в нарисі М. Дихана «Българските национални райони в Украйна през 20-30-те години»¹² Автор стисло зупиняється на політичних та соціально-економічних процесах в Південній Бессарабії під час зазначеного періоду, характеризує їх вплив на болгарське населення.

В дослідженні М. Руссева «Шикирлик-Суворово: два века в истории (1815-2015)»¹³ послідовно розглядаються події, в центрі яких знаходяться болгари, що осіли на берегах озера Катлабух. До висвітлення історичних процесів в Суворово та інших болгарських селах Ізмаїльщини залучені численні архівні матеріали, а також свідчення очевидців, що допомагає більш точно визначити основні тенденції формування та розвитку болгарських громад району.

В цілому, не зважаючи на доволі значний пласт історичних досліджень з питань історії болгарських поселень в Південній Бессарабії, деякі аспекти потребують додаткової уваги.

Метою статті є аналіз соціально-економічних та політичних процесів в болгарських поселеннях Ізмаїльського повіту в першій половині ХХ ст., коли цей регіон знаходився під юрисдикцією Румунської держави.

Наукові завдання статті полягають в необхідності стисло історіографічного аналізу питання; визначенні економічних аспектів життя болгарських колоністів, ступеню їх сільськогосподарського, ремісницького та промислового розвитку; з'ясуванні рівня впливу румунської адміністративної системи на розвиток болгарських сіл регіону.

Виклад основного матеріалу. Болгарська етнічна група на землях Бессарабії з'явилася на межі другої половини ХVІІІ – середини ХІХ ст., коли значна частина населення Східної Болгарії почала покидати рідні землі заради уникнення репресій з боку османської влади. Подібна ситуація була зумовлена участю болгарських військових

⁷ Н. Н. Червенков (1995). *Изучение истории болгар Молдовы и Украины* // Страницы истории и этнографии болгар Молдовы и Украины. Кишинев : Штиинца.

⁸ Н.Д. Руссев (2017). *Шикирлик-Суворово: два века в истории (1815 - 2015)*. По документам и рассказам участников событий. Одесса: Издательство Черноморье, 2017. 560 с.

⁹ В.Г. Кушнір (1998). *Народознавство Одещини*. Навчальний посібник. Одеса: Гермес. С. 45-52.

¹⁰ И.Н. Чебан (2008). *Краткая история Бессарабии и бессарабских болгар. Пустыя Сихитика, Онгос, Онгыл, Бужак и с 1813 г.* Южноукраинск. С. 175-180.

¹¹ А. Шабашов (1999). *Ойконимия болгарских населённых пунктов Юга Украины* // Българска Бесарабия. Болград. Вип. 5. Ч.1. С. 69-75.

¹² М.Д. Дихан (2004). *Българските национални райони в Украйна през 20-30-те години*: Кратък исторически очерк . Одесса: Маяк.

¹³ Н.Д. Руссев (2017). *Шикирлик-Суворово: два века в истории (1815 - 2015)*. По документам и рассказам участников событий. Одесса: Издательство Черноморье. 560 с.

формувань в російсько-турецьких війнах на боці царської армії¹⁴. В період з 1856 по 1878 болгарські колонії, разом з іншими населеними пунктами Бессарабії опинилися під юрисдикцією Румунського королівства. В 1878 р. Південна Бессарабія разом з болгарськими поселеннями знову опинилася в складі Російської імперії. Більшість болгарських населених пунктів опинилися в складі Ізмаїльського повіту, де в адміністративному плані зберігалось самоврядування, запроваджене румунським урядом ще в 1874 р.¹⁵

В населених пунктах, які отримали назви «комуни» кожні 4 роки обирались комунальні ради з 9-17 осіб. На чолі ради був примар (пізніше староста), який разом з членами ради займався питаннями внутрішнього облаштування поселення¹⁶. Вказана система управління, що зберегла норми румунського законодавства, діяла до 1917 року. Черговий перехід Бессарабії до складу Румунії стався в складний період соціально-політичних змін, які були викликані революційними подіями 1917 року та падінням царизму в Росії.

Щодо болгарських сіл сучасного Ізмаїльського району, їх нараховувалося 6 й були вони засновані болгарськими переселенцями в XIX ст.: Багате, Каланчак, Кам'янка, Кирнички, Лощинівка, Суворове. Зазначені поселення є унікальними зразками обрядово-побутових традицій бессарабських болгар регіону¹⁷. Зробимо невеличкий історичний екскурс. Село Багате було засновано в 1806 р. на березі озера Катлабух та спершу носило назву Долукіой. Основну масу населення в ньому становили колоністи з поселень Каоліново та Дряново Варненської області¹⁸. На відміну від Багатого, засновниками села Каланчак були українці. Точна дата його заснування невідома (відомості про поселення зустрічаються з 1825 р.); в 1830-х рр. тут оселяються болгари з села Дермендере Слівенського округу. В історії бессарабського краю досить часто траплялися ситуації, коли болгарські колоністи засновували свої села на місцях колишніх татарських поселень. Наприклад, село Суворове було засновано в 1815 р. на території ногайської стоянки Шикирлі-Китай, а Кам'янка з'явилася на місці колишнього татарського поселення Ташбунар (обидва села носили ці назви до 1945 р). Засновниками Кам'янки були переселенці з міста Преслав та села Каяджиктимар Шуменського округу. Дата створення села – 1811 р.¹⁹ Через 10 років, згідно з рішенням місцевих властей, в Південній Бессарабії з'являється село Кайраклія – сучасна Лощинівка²⁰. На межі 1828-1830-х років переселенці з міст Слівен та Ямбол заснували поселення Фінтина-Дзінілор (сучасні Кирнички)²¹.

Повертаючись до подій 1917 року зазначимо, що на початку грудня в Кишиневі було скликано новий орган державної влади, що отримав назву «Сфатул Церій». Одним з найважливіших рішень Сфатул Церій було проголошення Молдовської Демократичної Республіки, до складу якої увійшли й південно-бессарабські землі. Однак складна зовнішньополітична та внутрішня ситуації не дозволила довго утримуватися новій владі, й вже на початку січня 1918 р. бессарабські землі поступово включаються до складу

¹⁴ В. В. Дроздов (2013). *Болгарська колонізація південної Бессарабії наприкінці 18 – у першій третині 19 ст.* // Краєзнавство. № 1. С. 27.

¹⁵ Я.С.Гросул, И.Г. Будак (1972). *Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1861-1905)*. Кишинёв: Карта молдовэняскэ. С.230.

¹⁶ Л. Маркова (1960). *Сельская община у болгар в XIX в. Землепользование у болгар и гагаузов Бессарабии в XIX в.* // Славянский этнографический сборник. Москва. С. 105.

¹⁷ И.Н. Чебан (2008). *Краткая история Бессарабии и бессарабских болгар. Пустия Сихитика, Онглос, Онгыл, Буджак и с 1813 г.* Южноукраинск. С. 175.

¹⁸ А. Шабашов (1999). *Ойконимия болгарских населённых пунктов Юга Украины // Българска Бесарабия*. Болград. Вип. 5. Ч.1. С. 70.

¹⁹ Н.Д. Руссев (2017). *Шикирлик-Суворово: два века в истории (1815 - 2015)*. По документам и рассказам участников событий. Одесса: Издательство Черноморье. С.16.

²⁰ *Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область* (1969) / під. ред. Чередніченко О.І. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР. С. 374.

²¹ *Сёла и посёлки Измаильского района* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://our-travels.info/ost/Goroda/Ukraine/Odessa/Izmail-ns.php>

Румунського королівства²². Проголошення офіційного включення бессарабських земель до складу Румунії відбулося вже 27 березня²³.

Не вдаючись в подробиці встановлення румунської влади в регіоні, зосередимо свою увагу на питанні, як же сприйняли мешканці болгарських поселень прихід нової влади. Треба зазначити, що бессарабські болгари опинилися в складній ситуації. Під час Першої світової війни бессарабські болгари підтримували уряд своєї нової батьківщини – Російської імперії. Хоча, як відомо, їх історична батьківщина брала участь у війні на боці Троїстого союзу. Тому, коли постало питання подальшої долі болгарських поселенців у Бессарабії, болгарський уряд фактично самоусунувся від вирішення цього питання²⁴.

Сільське населення краю, як правило, було далеким від політики, однак певна частина болгарського населення з недовірою прийняли румунську владу, яка була змушена зіштовхнутися зі спротивом на місцевому рівні. Комунальні ради відкрито закликали селян не вносити орендної плати за землю, яка була отримана до приходу румунської влади. За словами представників румунської адміністрації в Шикирлі-Китаї (Суворова) навесні 1919 року сільське керівництво не бажало налагоджувати «добру роботу» і діяло з «явними недобрими намірами». Однак значна частина болгарського населення Шикирлі-Китаю поступово починає співпрацювати з новою владою²⁵.

Одним з проявів невдоволення новою румунською адміністрацією став переселенський рух бессарабських болгар. Частина болгарських поселенців Ізмаїльщини з Фінтина-Дзинілору, Ташбунар, Шикирлі-Китаю, Каланчаку розпочали переселення до дунайських, молдовських, румунських міст. Інша частина бессарабських болгар емігрувала до Радянської Росії або Болгарії²⁶.

Причини невдоволення румунською владою з боку болгарського населення Південної Бессарабії полягали в площині мови та господарських і громадських відмінностях²⁷. Спробуємо пояснити нашу точку зору.

З приходом на бессарабські землі румунський уряд проводив класичну колоніальну політику, що була спрямована на зміцнення адміністративної влади на місцях та поступову інтеграцію регіону до складу держави. На державному рівні було прийнято закон про адміністративну уніфікацію, який поширював законодавство королівства на територію південно-бессарабського регіону. На ділі це означало принципову зміну системи управління в регіоні шляхом ліквідації самоврядування громад. Старост, з відома румунських адміністративних органів, змінили примарі, на чолі повіту були префекти, які призначалися Міністерством внутрішніх справ.

Ліквідація громад була неоднозначно сприйнята болгарським населенням. В порівнянні з іншими категоріями місцевих селян, бессарабські болгари були достатньо заможними – вони мали великі земельні ділянки, добре налагоджену систему господарювання тощо²⁸. Усі сторони життєдіяльності болгарських колоністів перебували під повним підпорядкуванням громади. Досить тісні взаємозв'язки між людьми, що зазнали значних труднощів, допомагали під час вирішення існуючих проблем. Протягом десятиліть болгари проживали великими сім'ями, які включали, як правило, мінімум три покоління. Це сприяло тому, що в сільській місцевості почали формуватися так звані

²² Н. Н. Червенков (1995). *Изучение истории болгар Молдовы и Украины* // Страницы истории и этнографии болгар Молдовы и Украины. Кишинев : Штиинца. С. 44-45.

²³ П. М. Слишцов (2004). *Исторический очерк о Бессарабии* // Измаильские ведомости. № 42.

²⁴ Г. Г. Литаврин (1987). *Краткая история Болгарии. С древнейших времен до наших дней*. М. : Наука. С. 312.

²⁵ Н.Д. Руссев (2017). *Шикирлик-Суворова: два века в истории (1815 - 2015)*. По документам и рассказам участников событий. Одесса: Издательство Черноморье. С.82.

²⁶ *Болгари в Україні* (2003). // Енциклопедія історії України у 10 т. / редкол. В.А. Смолій; інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка. Т.1. С. 64.

²⁷ А. К. Тичина (1995). *Українське Придунав'я: історія, етнокультурний розвиток*. Ізмаїл. С. 24.

²⁸ Л.А. Демиденко (1965). *Громадський побут болгар Одещини* // Народна творчість і етнографія. Вип. 2. С. 69.

сімейні клани. Землю болгари обробляли спільно, але в той же час молодь могла розраховувати на свою свою частку земельних угідь та іншого родинного майна. До общинного землеволодіння болгарських поселенців відносилися не лише орні землі, а й пасовища, сінокісні ділянки і очеретяні зарості. Існують твердження дослідників про те, що сінокоси і вигони за своїм господарським значенням спочатку грали основну роль в землекористуванні болгар. Громада розпоряджалася також й іншими земельними угіддями: лісовими ділянками, плавнями, рибними водоймами²⁹.

Аграрна реформа 1918-1924 рр., дія якої була розповсюджена й на південні регіони Бессарабії, не змогла навести лад у землеволодінні, а лише посилила соціальну нерівність. Надані землі швидко переходили до розпорядження заможних селян, а офіційні власники ставали батраками на цих землях³⁰. Наслідком обезземелення селянства стала висока смертність серед місцевого населення. Відомо, що в 20-30 роки показник смертності в Бессарабії (23, 6%) перевищував цей рівень в Румунії (20, 1%).

Разом з тим, не зважаючи на цілеспрямовану румунізацію бессарабського населення, в перші роки своєї влади в регіоні, румунське керівництво не наважувалося прямо ігнорувати права етнічних меншин. Так, у 1919/1920 навчальному році з 1787 державних початкових шкіл у 65 викладання проводилося болгарською мовою³¹.

Не зважаючи на утиски з боку румунської влади, болгарське населення регіону намагалося відстоювати свої права. В серпні 1921 р. в Болграді відбувся конгрес, який зібрав майже 80 делегатів від болгарських сіл Південної Бессарабії. В конгресі взяли участь й представники сіл Ізмаїльщини. Учасники конгресу заявили про необхідність створення шкіл з болгарською мовою навчання від початкових училищ до гімназій. На конгресі розглядалося питання щодо поповнення вчительських кадрів регіону за рахунок спеціалістів з Болгарії. Для захисту інтересів бессарабських болгар конгрес обрав комітет, до складу якого увійшли представники чотирьох південних повітів³².

Умови життя з новою владою задовольняли не всіх мешканців регіону. Це призвело до чергової хвилі еміграції населення – цього разу до Бразилії. В 1922-1930 роках край полишило понад 300 тис. осіб, серед яких було чимало болгар. Міністерство праці Румунії повідомляло, що з Бессарабії (головним чином до Бразилії) в 1924 р. емігрувало 1 450 осіб, в 1925 р. – вже 12 241. За іншими даним, в період з 1925 по 1926 рр. переселенцями стали майже 30 тис. бессарабців. Загалом, переселення з Бессарабії за кордон продовжувалося до початку Другої Світової війни³³.

Наприкінці 1930 р. у Румунії було проведено перепис населення. Його результати, що були опублікованими в 1938-1939 рр., є важливим джерелом офіційної статистики щодо чисельності населення в болгарських селах Ізмаїльщини³⁴. Наведемо деякі з опублікованих даних.

В селі Дермендере проживало 190 осіб, православного віросповідання. За національною ознакою це були болгары – 153 особи, а також росіяни (21) та румуни (16). При цьому, болгарську мову рідною вважали 166 осіб, румунську – лише 4. В селі мешкало 105 чоловіків і 85 жінок. Господарств було лише 34, тобто на кожен двір в

²⁹ Там само. С. 65.

³⁰ И Ф. Грек, Н. Червенков (1993). *Българите от Украйна и Молдова: минало и настояне*. София: Христо Ботев. С. 149.

³¹ *Болгари в Україні* (2003) // Енциклопедія історії України у 10 т. / редкол. В.А. Смолій; інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, Т.1. С. 68.

³² В. Березовська (2015). *Розвиток Бессарабії за часів румунського панування: освітньо-конфесійний аспект (1918-1940 рр.)* // Часопис української історії. Вип. 32. С. 33.

³³ М.Д. Дихан (2004). *Българските национални райони в Украйна през 20-30-те години*: Кратък исторически очерк. Одесса: Маяк. С. 83.

³⁴ И Ф. Грек, Н. Червенков (1993). *Българите от Украйна и Молдова: минало и настояне*. София: Христо Ботев. С. 150.

середньому виходило по 5-6 осіб. На 161 мешканця села старше 7 років приходилося 73 грамотних особи (45%), з яких 71 особа мала початкову освіту, 2 – середню.³⁵

В селі Шикирлі-Китай проживало 4 267 осіб (2 130 чоловіків і 2 137 жінок). Більшість населення села ідентифікували себе як болгар (95%). Разом з ними в селі проживало 78 румун (1, 83%), 33 особи циган (0, 77%), 27 росіян (0, 63%), 6 гагаузів, 5 греків, 3 євреї, 3 албанців. Щодо мовних визначень, то з числа болгар лише 4 084 осіб назвали болгарську рідною мовою. Румунську назвали рідною 109 осіб (2, 55%), російську – 45 (1, 05%). В питаннях про віросповідання більша частина населення Шикирлі-Китаю належала до православних християн. Лише 9 мешканців села були баптистами, 3 – іудеями, 1 особа – старообрядець³⁶. За віковими ознаками село було доволі молодим: з понад 4 тис. осіб лише 171 була старше 65 років (4%). В селі було зафіксовано абсолютну більшість писемного населення: майже 96% мали початкову освіту. Серед решти мешканців (а це 30 чоловіків і 18 жінок) 40 мали середню; 3 – професійну, 5 – вищу освіту. Перепис, також, зафіксував у поселенні 688 будівель при 693 господарях³⁷.

Стан мешканців болгарських сіл особливо погіршився в період світової економічної кризи, що почалася в 1929 році. У селі Ташбунар все більше земель опинилися у великих землевласників. У деяких родинах голод починався вже восени. Напередодні Другої світової війни частина населення Ташбунару не мала ні власного господарства (корів, коней), ні землі. У пошуках кращої долі багато з бессарабських болгар залишав рідні землі та емігрували до Америки.

В 1930-1931 роках жителі 38 сіл, в тому числі представники болгарських поселень Финтина-Дзинілор, Кайраклія, Долукіюй, Шикирлі-Китай та Ташбунар, розгорнули в регіоні справжній рух за повернення їм общинної власності. Мова йшла про плавні Подунав'я площею 30, 8 тис. га., які ще в 1819 р. були подаровані колоністам російським імператором. Саме на доходи від них був відкритий та утримувався Болградський ліцей, який в 1918 р. став державним, а доходи від плавнів з того часу надходили до повіту. Навесні 1930 року в болгарських селах відбулися збори, на яких було вирішено обрати делегацію для вирішення зазначеної проблеми. Надавши документи про права болгар на плавні, делегати домоглися в Бухаресті згоди розслідувати справу. В грудні було створено «Асоціацію общин колоністів Ізмаїльського та Кагульського повітів», вимоги якої підтримали деякі парламентарії-бессарабці.

22 березня 1931 р. на зборах було оголошено про те, що проект щодо повернення плавнів готовий. А вже 1 квітня цього ж року парламент країни проголосував за повернення общинної власності – плавнів від села Долукіюй до міста Рені знову перейшли у власність болгарських общин³⁸.

Роки після кризи були відносно благополучними та спокійними для бессарабських болгар. Сільське господарство отримало підтримку з боку держави, з'явилися можливості на кредити та покращення технічного оснащення галузі. Однак не зважаючи на ці тимчасові позитивні аспекти, загальна тенденція до збідніння господарств болгарських поселенців залишилася до початку Другої світової війни³⁹.

За деякий час до початку Другої Світової війни, внаслідок пакту «Молотова-Ріббентропа», в червні 1940 р. війська радянські війська входять на територію Бессарабії й на її південних землях було утворено Аккерманську область Української РСР.

³⁵ *Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область* (1969) / під. Ред.. Чередніченко О.І. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР. С. 385.

³⁶ Н.Д. Руссев (2017). *Шикирлик-Суворово: два века в истории (1815 - 2015)*. По документам и рассказам участников событий. Одесса: Издательство Черноморье. С. 90.

³⁷ *Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область ...* С. 384.

³⁸ Н.Д. Руссев (2017). *Шикирлик-Суворово: два века в истории (1815 - 2015)*. По документам и рассказам участников событий. Одесса: Издательство Черноморье. С. 91-92.

³⁹ М.Д. Дихан (2004). *Българските национални райони в Украйна през 20-30-те години*: Кратък исторически очерк. Одесса: Маяк. С. 85.

Висновки. Опинившись наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на землях Південної Бессарабії, болгарські переселенці, окрім землі та місць поселень, отримали тут другу батьківщину. Разом з іншими етнічними групами регіону, болгарське населення будувало своє життя, часто змінюючи (в силу історичних обставин) державну приналежність населених пунктів. На початку XX ст. після тривалого перебування в складі Російської імперії, бессарабські землі, разом з існуючими тут болгарськими поселеннями, опинилися під владою Румунської держави. Період з 1918 по 1940 роки характеризувався для болгарських поселень нестабільним економічним розвитком, пов'язаним як із об'єктивними, так і з суб'єктивними обставинами. Загалом, місцеве населення першої половини XX століття було досить замкнутим за етнічними, мовними та конфесійними ознаками. Болгари залишилися вірними власним господарським та побутовим традиціям. Мала кількість іногородців, що мешкала в болгарських селах, не могла вчинити значного впливу на домінуючий болгарський масив.

Література:

- Березовська В. (2015). Розвиток Бессарабії за часів румунського панування: освітньо-конфесійний аспект (1918-1940 рр.) // Часопис української історії. Вип. 32.
- Болгари в Україні (2003). // Енциклопедія історії України у 10 т. / редкол. В.А. Смолій; інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка. Т.1.
- Грищенко Ю. Ф. (2014). Етапи та особливості процесу формування болгарської етнічної меншини України // Український історичний збірник. Вип. 17.
- Гросул Я.С., Будак І.Г. (1972). Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1861-1905). Кишинёв: Карта молдовэняскэ.
- Демиденко Л.А. (1965). Громадський побут болгар Одещини // Народна творчість і етнографія. Вип. 2.
- Дихан М.Д. (2004). Българските национални райони в Украйна през 20-30-те години: Кратък исторически очерк . Одеса: Маяк. 180 с.
- Дроздов В. В. (2013). Болгарська колонізація південної Бессарабії наприкінці 18 – у першій третині 19 ст. // Краєзнавство. № 1.
- Думника І., Червенков Н. (2014). Первая Мировая война в судьбе бессарабских болгар // Русин. Кишинёв. Вып. 3. 304 с.
- Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область (1969) / під. ред. Чередніченко О.І. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР.
- Кушнір В.Г. (1998). Народознавство Одещини. Навчальний посібник. Одеса: Гермес. 148 с.
- Литаврин Г. Г. (1987). Краткая история Болгарии. С древнейших времен до наших дней . М. : Наука.
- Маркова Л. (1960). Сельская община у болгар в XIX в. Землепользование у болгар и гагаузов Бессарабии в XIX в. // Славянский этнографический сборник. Москва.
- Руссев Н.Д. (2017). Шикирлик-Суворово: два века в истории (1815 - 2015). По документам и рассказам участников событий. Одесса: Издательство Черноморье, 2017. 560 с.
- Сёла и посёлки Измаильского района [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://our-travels.info/ost/Goroda/Ukraine/Odessa/Izmail-ns.php>
- Слипцов П. М. (2004). Исторический очерк о Бессарабии // Измаильские ведомости. № 42.
- Тичина А. К. (1995). Українське Придунав'я: історія, етнокультурний розвиток. Ізмаїл.
- Чебан І.Н. (2008). Краткая история Бессарабии и бессарабских болгар. Пустия Сихитика, Онгрос, Онгыл, Буджак и с 1813 г. Южноукраинск. 240 с.
- Червенков Н. Н. (1995). Изучение истории болгар Молдовы и Украины // Страницы истории и этнографии болгар Молдовы и Украины. Кишинев : Штиинца.

Шабашов А. (1999). Ойконимия болгарських населённых пунктов Юга Украины // Българска Бесарабия. Болград. Вип. 5. Ч.1. 90 с.

References:

- Berezovska V. (2015). *Rozvitok bessarabiya za chasiv rumunskogo panuvannya: osvithno-konfeslniy aspekt (1918-1940 rr.)* // Chasopis ukrayinskoyi istoriyi. Vip. 32.
- Bolgari v Ukrayini* (2003). // Entsiklopediya istoriyi Ukrayini u 10 t. / redkol. V.A. Smolly; Institut Istoriyi Ukrayini NAN Ukrayini. K.: Naukova dumka. T.1.
- Grischenko Yu. F. (2014). *Etapi ta osoblivostI protsesu formuvannya bolgarskoYi etnIchnoYi menshini UkraYini* // UkraYinskiy Istorichniy zbIrnik. Vip. 17.
- Grosul Ya.S., Budak I.G. (1972). *Ocherki istorii narodnogo hazayaystva Bessarabii (1861-1905)*. KishinYov: Karta moldovenyaske.
- Demidenko L.A. (1965). *Gromadskiy pobut bolgar Odeschini* // Narodna tvorchiIst I etnografIya. Vip. 2.
- Dihan M.D. (2004). *B'lgarskite natsionalni rayoni v Ukrayna prez 20-30-te godini: Kratk' istoricheski ocherk*. Odessa: Mayak. 180 s.
- Drozdov V. V. (2013). *Bolgarska kolonIzatsIya pIvdennnoYi BessarabIYi naprikIntsI 18 – u pershIy tretinI 19 st.* // KraEznavstvo. # 1.
- Duminika I., Chervenkov N. (2014). *Pervaya Mirovaya vojna v sudbe bessarabskih bolgar* // Rusin. KishinYov. Vyip. 3. 304 s.
- IstorIya mIst I sIl UkraYinskoYi RSR. Odeska oblast* (1969) / pId. red. CherednIchenko O.I. – K.: Golovna redaktsIya URE AN URSR.
- KushnIr V.G. (1998). *Narodoznnavstvo Odeschini. Navchalniy posIbnik*. Odesa: Germes. 148 s.
- Litavrin G. G. (1987). *Kratkaya istoriya Bolgarii. S drevneyshih vremen do nashih dneey*. M.: Nauka.
- Markova L. (1960). *Selskaya obschina u bolgar v HIH v. Zemlepolzovanie u bolgar i gagauzov Besarabii v HIH v.* // Slavyanskiy etnograficheskiy sbornik. Moskva.
- Russev N.D. (2017). *Shikirlik-Suvorovo: dva veka v istorii (1815 – 2015). Po dokumentam i rasskazam uchastnikov sobyitiy*. Odessa: Izdatelstvo Chernomore, 2017. 560 s.
- Syola i posyolki Izmail'skogo rayona* [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://our-travels.info/ost/Goroda/Ukraine/Odessa/Izmail-ns.php>
- Sliptsov P. M. (2004). *Istoricheskiy ocherk o Bessarabii* // Izmailskie vedomosti. # 42.
- Tichina A. K. (1995). *Ukrayinske Pridunav'ya: Istoriya, etnokulturniy rozvitok*. IzmaYil.
- Cheban I.N. (2008). *Kratkaya istoriya Bessarabii i bessarabskih bolgar*. Pustiya Sihitika, Onglos, Ongyil, Budzhak i s 1813 g. Yuzhnoukrainsk. 240 s.
- Chervenkov N. N. (1995). *Izuchenie istorii bolgar Moldovyi i Ukrainyi* // Stranitsyi istorii i etnografii bolgar Moldovyi i Ukrainyi. Kishinev : Shtiintsa.
- Shabashov A. (1999). *Oykonimiya bolgarskih naselyonnyih punktov Yuga Ukrainyi* // B'lgarska Besarabiya. Bolgrad. Vip. 5. Ch.1. 90 s.

Yerich T. Economic Situation of Bulgarian Salt of Ismamiles Under the Authority under the Romanian Authority (on Materials of Izmail County 1918-1940).

Issues of the economic development of Bulgarian settlements in the territory of the Izmail county during the Romanian administration (1918-1940) are analyzed, peculiarities of economic preferences, problems of land provision, social stratification are analyzed. The statistical data on the quantitative indicators of the Bulgarian ethnic group in the villages of Izmailskii in the 30s of the twentieth century are researched.

Key words: Bulgarian population, Southern Bessarabia, Izmail county, Romanian administration, reforms, economy.

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-7
 УДК 711.55:316.75](477.74-89Ізм)"1944/1954"(045)

Олексій ІЛЬІН*

ТРАНСФОРМАЦІЯ МІСЬКОГО ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944-1954 рр.)

Досліджено зміни, які відбулися в публічному просторі міст Ізмаїльської області УРСР в умовах радянської влади та відбудови в повоєнний період. Окрема увага приділена планам радянської влади щодо перебудови міст області, зокрема створенню адміністративних центрів та центральних площ як місць проведення парадів, мітингів і демонстрацій. Розглянуто практику облаштування нових типів публічних місць, спеціально сконструйованих з метою нав'язування радянської ідеології, а також розміщення в міському просторі радянських державних символів, газетних вітрин, гучномовців, плакатів тощо. Висвітлено політику радянської влади щодо перекодування символічного простору міст Ізмаїльської області як складової політики творення нової колективної ідентичності: закриття або руйнування культових споруд, перейменування вулиць і встановлення нових пам'ятників. Визначено, що переструктурування міського символічного простору мало на меті зафіксувати в масовій свідомості важливі та значущі для радянської держави події.

***Ключові слова:** публічний простір, радянська влада, Ізмаїльська область, символічний простір, повоєнний період.*

Постановка проблеми. Ізмаїльська область була відновлена у складі УРСР наприкінці серпня 1944 р. В умовах радянських перетворень міський публічний простір зазнав значних змін: стало іншим ідеологічне навантаження, почалося його пристосування до потреб влади, виникли нові публічні місця. Радянська влада намагалася виключити можливість вияву публічної політичної активності, репрезентації громадян у міському просторі, який став важливим засобом її легітимації та нав'язування комуністичної ідеології. Трансформація публічного простору в Ізмаїльській області мала свої особливості, зумовлені її прикордонним розташуванням та попереднім розвитком території області у складі Королівства Румунія. Актуальність дослідження посилюється й тим, що в умовах розвитку незалежної української держави важливе значення мають процеси трансформації радянського публічного простору, зокрема його декомунізація та деідеологізація.

Стан дослідження проблеми. Першою термін «публічний простір» почала активно використовувати американський філософ та політолог-теоретик Х. Арндт, яка тлумачила його як середовище, що є умовою для громадського та людського розвитку. Авторка виділила три феномени публічності: створення спільної реальності світу активними індивідами, відкритість публічного простору, визначення спільних правил взаємодії та позиції в ньому¹. Американський науковець З. Ніл виділяє три підходи до розуміння та вивчення публічних просторів: економіко-правовий, соціально-просторовий та політичний, кожний із яких концентрується на конкретних проблемах функціонування певного місця публічного простору². Значна увага західними науковцями була приділена

*Ільїн О. – аспірант кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна; e-mail: IlyinOleksij@gmail.com

¹ Котуков О. (2015). Теоретичні засади формування публічного та публічно-політичного просторів. *Ефективність державного управління*. Вип. 43. С. 66.

² Neal Z. (2010). Seeking common ground: three perspectives on public space. *Proceedings of the Institution of Civil Engineers - Urban Design and Planning*. Vol. 163, is. 2, p. 59.

дослідженню розвитку публічного простору постсоціалістичних країн³.

Як вказують вітчизняні вчені О. В. Жулькевська та М. В. Грищенко, поняття «публічний простір» у сучасній європейській традиції розглядається в декількох аспектах: як відкритий простір для відпочинку та охорони здоров'я; як простір дебатів; як відкритий простір для всіх, доступ до якого ґрунтується на соціальній свободі пересування та анонімності, вони зазначають, що публічний простір пов'язує між собою розрізнені міські осередки, виконуючи логістичну функцію, й інтегрує міське населення, забезпечуючи середовище для комунікації та взаємодії⁴.

К. Мезенцев і Н. Мезенцева виокремлюють чотири підходи до дослідження публічного простору: публічний простір, у межах якого забезпечується функціонування держави й виконання нею адміністративних функцій; публічний простір, у межах якого забезпечується економічна діяльність; публічний простір, у межах якого громади або громадські асоціації встановлюють правила участі та забезпечують взаємодію між учасниками; публічний простір для самовираження та комунікації⁵. Науковці виділяють три типи публічних просторів: площі (майдан, ринкова площа, plaza) та вулиці з тротуарами (у т.ч. проспекти, бульвари, дороги); «зелені» публічні простори – парки, бульвари, сквери, а також набережні; моли (торгово-розважальні центри)⁶. Як пише І. М. Тищенко, публічні простори надають індивідам можливість соціальної взаємодії, сприяючи соціальному й культурному розмаїттю міського життя, та разом з тим вони виступають як місце здійснення інтересів еліт, реалізуючи соціальні відносини контролю, домінування, виключення й репрезентації різних соціальних груп⁷. Важливою рисою публічного простору, на думку О. Котукова, є те, що в ньому закладено традиції попередніх поколінь і він сприяє передачі накопиченого досвіду та традицій наступним⁸.

Міський простір радянських міст розвивався у специфічних, порівняно із західноєвропейським міським простором, умовах. Радянській міській моделі, як зазначає білоруська дослідниця О. Лебедева, властиві певні особливості: просторова рівність у розподілі одиниць суспільного споживання; скорочення часу, необхідного для подолання відстані дім-робота; жорстке зонування використаних територій; раціоналізація руху транспортних потоків. О. Лебедева підкреслює, що термін «публічний простір» не зустрічався в радянському міському плануванні, адже вся територія міста вважалася публічною. Замість цього радянські архітектори застосовували такі поняття, як «вільний» або «відкритий» простір, маючи на увазі ділянки міста без будь-якої забудови. Якщо це стосувалося центральної частини міста, то вживався термін «суспільний простір», який робив акцент на важливій ролі колективізму в житті соціалістичного міста⁹. Російська дослідниця А. Желніна стверджує, що публічний простір радянських міст не репрезентував мешканців міста, а представляв владу, виступаючи як місце проведення мітингів та демонстрацій¹⁰. У свою чергу І. М. Тищенко вказує, що в Радянському Союзі домінували псевдопублічні, модерністські за своїм плануванням міські простори ідеологічного контролю, які були зарезервовані для санкціонованих владою типів

³ Hansen A. (2017). Public space in the Soviet city: A spatial perspective on mass protests in Minsk. *Nordlit*. 39, p. 33-57; Kalyukin A., Borén T., Byerley A. (2015). The second generation of post-socialist change: Gorky Park and public space in Moscow. *Urban Geography*. Vol. 36, is. 5, p. 674-695.

⁴ Жулькевська О., Грищенко М. (2012). Суспільний простір міста як об'єкт соціологічного вивчення та емпіричний референт соціальних змін. *Соціологічні студії*. Вип. 1, с. 62.

⁵ Мезенцев К., Мезенцева Н. (2017). Сучасні трансформації публічних просторів Києва: передумови, прояв та специфіка. *Часопис соціально-економічної географії*. Вип. 22, с. 40.

⁶ Там само, с. 40.

⁷ Тищенко І. М. (2015). Міський публічний простір: підходи до визначення. *Магістеріум. Культурологія*. Вип. 59, с. 27, 32.

⁸ Котуков О. (2015). Вказ. праця, с. 71.

⁹ Лебедева Е. В. (2016). Трансформація публічного пространства постсоветских городов. *Социология: научно-теоретический журнал*. Вып. 4, с. 110.

¹⁰ Zhelnina A. (2013). Learning to Use «Public Space»: Urban Space in Post-Soviet St. Petersburg. *The Open Urban Studies Journal*. Vol. 6, p. 31.

громадської активності (концертів, офіційних свят, провладних демонстрацій та мітингів, ярмарків тощо)¹¹.

Проблема трансформації публічних просторів радянських міст у сучасному вітчизняному історичному дискурсі є доволі актуальною. Значна увага українськими науковцями була приділена проблемам формування радянського міського простору в 1920-1930-х рр.¹², містобудівної практики України у післявоєнні роки¹³ та повоєнному розвитку міського простору Києва, Львова, Дніпра та інших українських міст¹⁴.

Вивчення повоєнного розвитку міст Ізмаїльської області УРСР розпочалося в радянський період А. Д. Бачинським¹⁵. Окремі аспекти післявоєнної відбудови міст області були розкриті в 26-ому томі «Історії міст і сіл Української РСР»¹⁶. Історики Л. Ф. Циганенко, В. В. Дроздов та А. О. Дорошева в монографії «Вулиці Ізмаїла: історія та сучасність»¹⁷ проаналізували зміни в символічному просторі Ізмаїла в повоєнний період, зокрема, в назвах вулиць. Проте, означена проблема так і не стала предметом комплексного дослідження в сучасній вітчизняній історіографії.

Метою статті є вивчення змін, які відбулися в міському публічному просторі Ізмаїльської області УРСР у 1944-1954 рр., що були наслідком повоєнної відбудови, з одного боку, та радянзації – з іншого.

Виклад основного матеріалу. Відразу після відновлення Ізмаїльської області радянська влада почала цілеспрямовану трансформацію міського публічного простору, що виражалося в розбудові адміністративних центрів, створенні нових публічних місць, наступі на релігійні символи та його ідеологізації. Наміри радянської влади щодо розвитку міст області були викладені в генеральних планах міст, розроблених у 1946-1947 рр. Згідно з ними передбачалося впорядкування міського простору, а саме: часткове перепланування вулиць, подальший розвиток міської забудови, впорядкування житлових та промислових зон, а також конкретні кроки щодо їх благоустрою та розвитку соціальної інфраструктури. Окрема увага приділялася розвитку публічного простору: було заплановане створення центральних площ, проспектів та бульварів, парків культури та відпочинку, зелених зон тощо¹⁸. Однак реальні умови повоєнного періоду не дозволили втілити в життя більшу частину із запланованого.

Створення адміністративного центру було одним із головних елементів радянзації публічного простору й передбачалося в кожному місті¹⁹. Так, у Кілії головна площа мала

¹¹ Тищенко І. М. (2015). Вказ. праця, с. 32.

¹² Борисенко М. (2009). Архітектурний ландшафт міст Радянської України (1920-1939 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 30, с. 7-13; Ткаченко В. Г. (2006). «Міста-сади»: перспективи та реальність (будівництво та реконструкція промислових міст України в 1920-1930-і роки). *Культура народів Причорномор'я*. Вип. 95, с. 36-40.

¹³ Лінда С. М. (2010). Пошук образу нового міста: історизм у містобудівній практиці України повоєнного часу. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Вип. 23, с. 18-26.

¹⁴ Мезенцев К., Мезенцева Н. (2011). Вказ. праця; Мезенцева Н., Бура Т. (2017). «Старі» та «нові» публічні простори Києва: конфлікт чи взаємодоповнення? *Урбаністичні студії: сучасний стан і перспективи розвитку. Всеукраїнська науково-практична конференція*. Т. 1. Вип. 3. С. 168-177; Дяк С. (2008). Творення образу Львова як регіонального центру Західної України: радянський проект та його урбаністичне втілення. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Вип. 9:10. С. 75-86; Злобіна Т. Г. (2007). Радянський проект організації культурного простору та його роль в створенні «радянської» ідентичності (приклад Львова 50-х – 80-х рр. ХХ ст.). *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр.* Вип. 60. С. 170-179; Міхно Н. К. (2017). Семантика «радянського/пострадянського/українського» в просторі сучасного українського міста: досвід ментального картографування. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Т. 39. С. 188-193.

¹⁵ Бачинський А. (1984). *В семье советской: Социалистическое строительство в Придунайских землях УССР*. Киев; Одесса : Вища школа. 172 с.

¹⁶ Гладка Л. В. (1969). *Історія міст і сіл Української РСР : Т. 26: Одеська область*. К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР. 909 с.

¹⁷ Циганенко Л., Дроздов В., Дорошева А. (2017). *Улицы Измаила : история и современность : Научно-информационный справочник*. Харьков : ООО «Диса плюс». С. 264.

¹⁸ Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА), ф. Р-419, оп. 1, спр. 16, арк. 14зв-25.

¹⁹ КУІА, ф. Р-625, оп. 1, спр. 4, арк. 109-109зв, 130, 136зв-137, 213зв.

стати адміністративним, транспортним та геометричним центром міста, слугувати місцем організації та проведення революційних свят, парадів, демонстрацій тощо²⁰. Єдиним містом, яке в повоєнний період мало чітко виражений адміністративний центр, був Ізмаїл. Центральною вулицею міста, призначеною для масових парадів і маніфестацій, був проспект Суворова, на якому були розміщені державні та культурні установи. В цілому, «головна вулиця», як пише С. М. Лінда, була «звичайним типом символу-домінанти у містобудуванні повоєнних років»²¹. Центр міста маркувався в районі будівлі міського виконавчого комітету та міського комітету КП(б)У з площею напроти.

Відповідно до схем генерального планування міст Ізмаїльської області, передбачалося спорудження головних адміністративних будівель, проте у перші повоєнні роки темпи капітального будівництва в містах області були низькими. Головний акцент був зроблений на розвитку міської комунальної інфраструктури, відновленні пошкодженого житла та будівництві помешкань для промислових підприємств. Так, згідно з пояснювальними записками та довідками щодо стану капітального будівництва в області за 1945-1949 рр., адміністративне будівництво відбувалося низькими темпами та зі значними затримками²².

Розбудова парків культури та відпочинку передбачалася в кожному місті, а їх створення почалося на початку 50-х рр. ХХ ст. Так, 1 серпня 1951 р. було затверджено розпорядження Ізмаїльського облвиконкому щодо організації парку культури та відпочинку в Ізмаїлі, а на території парку – стадіону²³.

З метою проведення «культурно-просвітницької» та «масово-політичної» роботи серед населення радянська влада цілеспрямовано конструювала специфічні публічні місця. Такими місцями стали клуби, бібліотеки, хати-читальні, червоні кутки, будинки селянина тощо. Найбільш ідеологізованим публічним простором були червоні кутки та червоні кімнати. Так, в Ізмаїлі у повоєнний період вони створювалися при квартальних комітетах та стали центрами проведення ідеологічної роботи з міським населенням²⁴. У них були розміщені газети, лозунги, журнали та плакати, проводилися зібрання тощо. «Будинки селянина» були організовані в містах і районних центрах відповідно до рішення Ізмаїльського облвиконкому № 177 від 27 листопада 1944 р. Вони були призначені для короткочасного проживання селян, але в той же час «будинки селянина» повинні були містити установку для прийому передач радіомовлення («радіоточку»), лекційну залу, червоний куток-бібліотеку, місце для перегляду фільмів²⁵. Для демонстрації досягнень радянської влади створювалися «взірцеві», «показові» організації²⁶. Так, відповідно до рішення № 735 Ізмаїльського облвиконкому від 17 грудня 1945 р., в Ізмаїлі, Білгород-Дністровському та Болграді було наказано відкрити «взірцеві» чайні²⁷, а пізніше – також у Кілії та Рені. Вони забезпечувалися газетами, радіоприймачами та патефонами. При цьому ціни в них на 10-20% були нижчими, а заробітна плата працівників – вищою від установлених норм²⁸. Після завершення війни єврейське кладовище, яке розташовувалося в Ізмаїлі, було ліквідоване, а на його місці було споруджено Виставку досягнень народного господарства (ВДНГ) обласного масштабу²⁹.

²⁰ КУІА, ф. Р-625, оп. 1, спр. 4, арк. 109зв.

²¹ Лінда, С. М. (2010). Вказ. праця, с. 218.

²² КУІА, ф. Р-408, оп. 1, спр. 219, арк. 1-5; КУІА, ф. Р-408, оп. 1, спр. 232, арк. 1-12; КУІА, ф. Р-408, оп. 1, спр. 237, арк. 14; КУІА, ф. Р-408, оп. 1, спр. 245, арк. 43.

²³ КУІА, ф. Р-625, оп. 1, спр. 157, арк. 52.

²⁴ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. П-4980, оп. 1, спр. 38, арк. 19.

²⁵ КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 43, арк. 255.

²⁶ КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 44, арк. 174-175; Архівний відділ Ізмаїльської міської ради (далі – АВІМР), ф. 56, оп. 2, спр. 9, арк. 54-55.

²⁷ КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 75, арк. 262; КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 104, арк. 158.

²⁸ КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 104, арк. 168-160.

²⁹ Цыганенко Л., Дроздов В., Дорошева А. Вказ. прац. С. 48.

Важливою частиною радянської політики щодо реструктуризації міського публічного простору став наступ на головні символи дорадянського періоду – церкви, синагоги, костьоли. Після входження Ізмаїльської області до УРСР будівництво нових храмів було припинено, частина старих була або зруйнована, або закрита. Наприклад, в Ізмаїлі в 1944-1945 рр. Ізмаїльським облвиконкомом було вирішено в будівлі костюлу відкрити клуб молоді та спортивну залу³⁰, в приміщенні грецької Благовіщенської церкви – клуб, у будівлі синагоги – гімнастичну залу³¹. В 1945 р. була розібрана портова церква святого Миколая Чудотворця³² та зруйнована церква Св. Дмитрія, яка знаходилася в аварійному стані³³. В Білгород-Дністровському було ухвалено розібрати молитовну будівлю, яка була приписана до церкви Іоанна Предтечі³⁴. В церкві Успіння Божої Матері в Кілії в 1945 р. була створена конюшня, а пізніше – дров'яний склад. Крім того, будівля колишньої синагоги була передана для організації театру-

Деякі культові споруди розглядалася владою не як духовно-релігійні центри, а як історико-архітектурні пам'ятки³⁵. В 1946 р. для внесення до Списку пам'ятників архітектури союзного значення було запропоновано: в Ізмаїлі – Покровський собор та Мечеть (Хрестовоздвиженську церкву), в Кілії – Миколаївську та Успенську військово-морську церкви, в Болграді – Преображенський собор та Митрофанівську церкву, фортецю в Білгород-Дністровському. До Списку пам'ятників республіканського значення було запропоновано Вірменську й Грецьку церкви та скіфську могилу в Білгород-Дністровському, пам'ятник загиблим російським воїнам під час війни 1878-1879 рр. в Рені. Пам'ятками місцевого значення в Ізмаїлі були Миколаївська, Дмитрівська, старообрядницька Нікольська, Грецька та старообрядницька Хрестовоздвиженська церкви, а також Успенська та Миколаївська церкви в районі фортеці, в Кілії – Покровський собор, у Болграді – Миколаївська церква та у Вилковому – старообрядницька Різдяна церква й пам'ятник О. В. Суворову³⁶.

Одним із головних напрямів радянської ідеологізації публічного простору міст Ізмаїльської області. Як пише В. Середа, різні моделі минулого «вписувалися» в міський простір за допомогою таких маркерів, як назви вулиць, пам'ятників, меморіальних таблиць, музеїв, архівів, ЗМІ тощо³⁷. Крім них, широко використовувалися ідеологічні знаки: плакати, гасла, державні символи СРСР, зображення лідерів комуністичної партії.

Найважливішим інструментом перекодування символічного простору міст стало перейменування вулиць. Одразу після відновлення Ізмаїльської області в серпні 1944 р. нові найменування отримали вулиці міст, названі на честь румунських державних діячів, письменників та християнських святих. У кожному місті з'явилися вулиці, які носили ідеологічно-забарвлені назви, наприклад, у Білгород-Дністровському – Кіровський провулок, вул. Чкалова, Комсомольська; в Кілії – вул. Першотравнева та Колгоспна; в Рені – вул. Паризької комуни³⁸. На початку 50-х рр. відбувся ще один етап перейменування. Так, рішенням Ізмаїльського міськвиконкому від 19 червня 1950 р.

³⁰ КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 43, арк. 227.

³¹ КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 72, арк. 120, 138.

³² Стрелегова С. (2002). Храмы разрушенные, но не забытые. Часовня святого Николая Чудотворца. *Церковная история и культура в возрождении Придунавья: материалы краеведческой научно-практической конференции (октябрь 2002 г.)*. С. 88.

³³ КУІА, ф. Р-419, оп. 1, спр. 46, арк. 2-4.

³⁴ КУІА, ф. Р-419, оп. 1, спр. 46, арк. 6.

³⁵ Михайлуца М. (2010). Матеріальні втрати церковних святинь на Ізмаїльщині (1941-1945 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. Вип. X-XI. С. 14.

³⁶ КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 148, арк. 90-96.

³⁷ Середа В. (2008). Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету*. Вип. 2. С. 75.

³⁸ КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 163, арк. 38-41, 46-47.

змінити свою назву 34 вулиці міста, половина з яких мали ідеологічне навантаження: Радянська, Жовтнева, Дзержинського, Карла Маркса тощо³⁹.

Ідеологізація публічного простору передбачала як усунення знаків колишньої румунської присутності на території Ізмаїльської області, так і встановлення нових, як правило, ідеологічного спрямування. Так, «очищенням» міських будівель від німецько-румунських написів, вивісок, гасел, назв, плакатів у Болградському районі займалася бригада з комсомольців. Вони також мали оформити місто політичними гаслами та закличками до населення⁴⁰. На державних установах розміщувалися радянські символи. Наприклад, на будівлі Обласного управління НКВС в Ізмаїлі знаходилися радянський герб та зірка. Навіть при проектуванні та будівництві житлових будівель зверталася увага на їх зовнішній вигляд: вони мали мати «ідеологічне навантаження». Так, проекти фасадів індивідуальних котеджів в Ізмаїлі для Радянського Дунайського Пароплавства були піддані критиці через «відсутність ідейної спрямованості» та тому, що такі рішення «характерні для буржуазної провінції»⁴¹. На місці пам'ятника румунському королю Фердинанду, який ще в 1944 р. було вивезено до Румунії, було встановлено пам'ятник О. В. Суворову. Також в Ізмаїлі з'явилися нові пам'ятники: композиційна група Сталін-Горький, яка розташовувалася в міському парку біля Свято-Покровського собору, пам'ятник Й. В. Сталіну на проспекті Суворова, садово-паркова скульптура «Ленін та діти» біля входу до Ізмаїльського педагогічного інституту⁴². В Татарбунарах було заплановано відкрити меморіал борцям-революціонерам⁴³.

Перемога СРСР у війні призвела до створення фундаментального міфу про «вирішальну роль комунізму в перемозі над фашизмом під час Великої Вітчизняної війни»⁴⁴. Символи, які б відображали та закріплювали цей міф у масовій свідомості, з'явилися й у радянському міському просторі Ізмаїльської області. 23 травня 1950 р. на засіданні Ізмаїльського виконкому було вирішено провести перезаховання воїнів, які загинули в період радянсько-німецької війни, в одній братській могилі на Центральній площі міста, що стало його важливим меморіальним символом⁴⁵. В Білгород-Дністровському на місці Гостинної площі було відкрито парк Перемоги, на центральній алеї якого встановлено обеліск на честь героїв Великої Вітчизняної війни, а біля входу – пам'ятник Леніну та Сталіну. З квіток на клумбі створювалися композиції у вигляді ордена Перемоги або різноманітних лозунгів⁴⁶.

Ще одним із напрямів ідеологізації публічного простору стало розміщення в ньому радянських державних та комуністичних знаків. На вулицях розташовувалися газетні вітрини, гучномовці, плакати тощо. Відповідно до рішення Ізмаїльського облвиконкому № 159 від 27 листопада 1944 р., в містах та районах області мало бути встановлено 750 вітрин⁴⁷. На державні свята магазини, ресторани, їдальні, чайні, буфети прикрашалися лозунгами, портретами вождів, прапорцями, квітами тощо⁴⁸. В публічних місцях споруджувалися дошки пошани, на яких містилася інформація про кращих робітників. Так, 25 лютого 1946 р. Ізмаїльський облвиконком з метою відзначення передовиків соціалістичних змагань затвердив рішення щодо встановлення в Ізмаїлі обласної дошки

³⁹ Цыганенко Л., Дроздов В., Дорошева А. Вказ. праця. С. 46.

⁴⁰ Бачинский А., Хливненко И. (1968). *Советский Придунайский край (1940-1945 гг.): документы и материалы*. Одесса : Маяк. С. 258.

⁴¹ КУІА, ф. Р-419, оп. 1, спр. 9, арк. 32зв.

⁴² Цыганенко Л., Дроздов В., Дорошева А. Вказ. праця. С. 46.

⁴³ КУІА, ф. Р-419, оп. 1, спр. 3, арк. 12.

⁴⁴ Кисла Ю. О. (2008). Українська історична пам'ять: конструювання загальнорадянської ідентичності в УРСР у сталінський період. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 78. С. 37.

⁴⁵ АВІМР, ф. 56, оп. 2, спр. 6, арк. 28-29.

⁴⁶ Воротнюк В. (2016). Парки Аккермана (Белгорода-Дністровського). URL: <https://akkerman.com.ua/parki-akkermana-belgoroda-dnestrovskogo-park-pobedy/>

⁴⁷ КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 43, арк. 239.

⁴⁸ КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 43, арк. 132-133.

пошани⁴⁹. Разом з цим, як вказує Н. К. Міхно, в радянських містах суттєво зменшилися знаки комерційно-споживчої сфери, які були представлені лише у вигляді назв магазинів⁵⁰.

Висновки. Внаслідок цілеспрямованої трансформації публічного простору та ідеологізації символічного простору міста Ізмаїльської області змінили свій культурний вигляд і перетворилися на знаряддя насадження комуністичної ідеології. Ці зміни, передусім, виявилися в конструюванні нових адміністративних центрів та специфічних публічних місць, перейменуванні вулиць, установах нових пам'ятників, розміщенні агітаційних матеріалів і радянських державних символів та, одночасно, очищенні від символіки румунського політичного режиму й нищенні або закритті церковних будівель.

Література:

- Архівний відділ Ізмаїльської міської ради (далі – АВІМР), ф. 56, оп. 2, спр. 6, 86 арк.
 АВІМР, ф. 56, оп. 2, спр. 9, 184 арк.
 Бачинский, А. (1984). *В семье советской: Социалистическое строительство в Придунайских землях УССР*. Киев; Одесса : Вища школа, 172 с.
 Бачинский, А., сост., Хливненко, И., отв. ред. и др. (1968). *Советский Придунайский край (1940-1945 гг.): документы и материалы*. Одесса : Маяк, 407 с.
 Борисенко, М. (2009). Архітектурний ландшафт міст Радянської України (1920-1939 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 30, с. 7-13.
 Воротнюк, В. (2016). Парки Аккермана (Белгорода-Днестровського). URL: <https://akkerman.com.ua/parki-akkermana-belgoroda-dnestrovskogo-park-pobedy/>
 Гладка, Л. В., голова ред. кол. та ін. (1969). *Історія міст і сіл Української РСР : Т. 26 : Одеська область*. К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 909 с.
 Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. П-4980, оп. 1, спр. 38, 49 арк.
 ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 104, 156 арк.
 Дяк, С. (2008). Творення образу Львова як регіонального центру Західної України: радянський проект та його урбаністичне втілення. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Вип. 9:10, с. 75-86.
 Жулькевська, О. & Грищенко, М. (2012). Суспільний простір міста як об'єкт соціологічного вивчення та емпіричний референт соціальних змін. *Соціологічні студії*. Вип. 1, с. 61-66.
 Злобіна, Т. Г. (2007). Радянський проект організації культурного простору та його роль в створенні «радянської» ідентичності (приклад Львова 50-х – 80-х рр. ХХ ст.). *Мультиверсум. Філософський альманах : Зб. наук. пр.* Вип. 60, с. 170-179.
 Кисла, Ю. О. (2008). Українська історична пам'ять: конструювання загальнорадянської ідентичності в УРСР у сталінський період. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 78, с. 34-39.
 Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА), ф. Р-408, оп. 1, спр. 219, 27 арк.
 КУІА, ф. Р-408, оп. 1, спр. 232, 62 арк.
 КУІА, ф. Р-408, оп. 1, спр. 237, 154 арк.
 КУІА, ф. Р-408, оп. 1, спр. 245, 214 арк.
 КУІА, ф. Р-419, оп. 1, спр. 3, 16 арк.
 КУІА, ф. Р-419, оп. 1, спр. 9, 37 арк.
 КУІА, ф. Р-419, оп. 1, спр. 16, 68 арк.
 КУІА, ф. Р-419, оп. 1, спр. 46, 18 арк.
 КУІА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 43, 379 арк.

⁴⁹ ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 104, арк. 156.

⁵⁰ Міхно Н. К. (2017). Вказ праця. С. 192.

КУІА, ф. Р-470, оп. 1, spr. 44, 274 ark.

КУІА, ф. Р-470, оп. 1, spr. 72, 358 ark.

КУІА, ф. Р-470, оп. 1, spr. 75, 335 ark.

КУІА, ф. Р-470, оп. 1, spr. 104, 338 ark.

КУІА, ф. Р-470, оп. 1, spr. 148, 319 ark.

КУІА, ф. Р-470, оп. 1, spr. 163, 199 ark.

КУІА, ф. Р-625, оп. 1, spr. 4, 259 ark.

КУІА, ф. Р-625, оп. 1, spr. 157, 56 ark.

Котуков, О. (2015). Теоретичні засади формування публічного та публічно-політичного просторів. *Ефективність державного управління*. Вип. 43, с. 65-73.

Лебедева, Е. В. (2016). Трансформація публічного пространства постсоветских городов. *Социология: научно-теоретический журнал*. Вып. 4, с. 107-115.

Лінда, С. М. (2010). Пошук образу нового міста: історизм у містобудівній практиці України повоєнного часу. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Вип. 23, с. 216-223.

Мезенцев, К. & Мезенцева, Н. (2017). Сучасні трансформації публічних просторів Києва: передумови, прояв та специфіка. *Часопис соціально-економічної географії*. Вип. 22, с. 39-46.

Мезенцева, Н. & Бура, Т. (2017). «Старі» та «нові» публічні простори Києва: конфлікт чи взаємодоповнення? *Урбаністичні студії*. Т. 1, Вип. 3, с. 168-177.

Михайлуца, М. (2010). Матеріальні втрати церковних святинь на Ізмаїльщині (1941-1945 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. Вип. X-XI, с. 14-18.

Міхно, Н. К. (2017). Семантика «радянського/пострадянського/українського» в просторі сучасного українського міста: досвід ментального картографування. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Т. 39, с. 188-193.

Середа, В. (2008). Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету*. Вип. 2, с. 73-99.

Стрепетова, С. (2002). Храмы разрушенные, но не забытые. Часовня святого Николая Чудотворца. *Церковная история и культура в возрождении Приднестровья: материалы краеведческой научно-практической конференции (октябрь 2002 г.)*. Ізмаїл.

Ткаченко, В. Г. (2006). «Міста-сади»: перспективи та реальність (будівництво та реконструкція промислових міст України в 1920-1930-і роки). *Культура народів Причорномор'я*. Вип. 95, с. 36-40.

Тищенко, І. (2015). Міський публічний простір: підходи до визначення. *Магістеріум. Культурологія*. Вип. 59, с. 26-33.

Цыганенко, Л., Дроздов, В., Дорошева, А. (2017). *Улицы Измаила: история и современность: Научно-информационный справочник*. Харьков : ООО «Диса плюс», с. 264.

Hansen, A. (2017). Public space in the Soviet city: A spatial perspective on mass protests in Minsk. *Nordlit*. 39, p. 33-57.

Kalyukin, A., Borén, T., Byerley, A. (2015). The second generation of post-socialist change: Gorky Park and public space in Moscow. *Urban Geography*. Vol. 36, is. 5, p. 674-695.

Neal, Z. (2010). Seeking common ground: three perspectives on public space. *Urban Design and Planning*. Vol. 163, is. 2, p. 59-66.

Zhel'nina, A. (2013). Learning to Use «Public Space»: Urban Space in Post-Soviet St. Petersburg. *The Open Urban Studies Journal*. Vol. 6, p. 57-64.

References:

Arkhivnyi viddil Izmailskoi miskoi rady (dali – AVIMR), f. 56, op. 2, spr. 6, 86 ark. [in Russian].

AVIMR, f. 56, op. 2, spr. 9, 184 ark. [in Russian].

Bachinskiy, A. (1984). *V sem'ye sovetskoj: Sotsialisticheskoye stroitel'stvo v Pridunayskikh zemlyakh USSR* [In the Soviet Family : Socialist building in the Danube Region of the Ukrainian SSR]. Kiyev; Odessa : Vishcha shkola. 172 p. [in Russian].

Bachinskiy, A., red., Khlivnenko, I., ed. (1968). *Sovetskiy Pridunayskiy kray (1940-1945 gg.) : dokumenty i materialy* [The Soviet Danube Lands (1940-1945) : Documents and Materials]. Odessa : Mayak. 407 p. [in Russian].

Borysenko, M. (2009). Arkhitekturnyi landshaft mist radianskoï Ukrainy (1920-1939 rr.) [Architectural landscape of the city Soviet Ukraine (1920-1939 years)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* [Ethnic history of European nations]. Vol. 30, p. 7-13 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv odeskoï oblasti (dali – DAOO), f. P-4980, op. 1, spr. 38, 49 ark. [in Russian].

DAOO, f. P-4980, op. 1, spr. 104, 156 ark. [in Russian].

Diak, S. (2008). Tvorennia obrazu Lvova yak rehionalnoho tsentru Zakhidnoï Ukrainy : radianskyi proekt ta yoho urbanistychne vtilennia [The Creation of the Image of Lviv as a Regional Center of Western Ukraine : The Soviet Project and Its Urban Realization]. *Skhid-Zakhid : Istoryko-kulturolohichni zbirnyk* [East-West: Historical and Cultural Collection]. Vol. 9:10, p. 75-86 [in Ukrainian].

Hansen, A. (2017). Public space in the Soviet city : A spatial perspective on mass protests in Minsk. *Nordlit*. 39, p. 33-57.

Hladka, L. V., chief ed. (1969). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR* [The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR] : Vol. 26 : *Odeska oblast* [Odessa region], K. : Holov. red. URE AN URSR. 909 p. [in Ukrainian].

Kalyukin, A., Borén, T., Byerley, A. (2015). The second generation of post-socialist change : Gorky Park and public space in Moscow. *Urban Geography*. Vol. 36, is. 5, p. 674-695.

Komunalna ustanova «Izmail'skiy arkhiv» (dali – KUIA), f. R-408, op. 1, spr. 219, 27 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-408, op. 1, spr. 232, 62 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-408, op. 1, spr. 237, 154 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-408, op. 1, spr. 245, 214 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-419, op. 1, spr. 3, 16 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-419, op. 1, spr. 9, 37 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-419, op. 1, spr. 16, 68 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-419, op. 1, spr. 46, 18 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-470, op. 1, spr. 43, 379 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-470, op. 1, spr. 44, 274 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-470, op. 1, spr. 72, 358 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-470, op. 1, spr. 75, 336 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-470, op. 1, spr. 104, 338 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-470, op. 1, spr. 148, 319 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-470, op. 1, spr. 163, 199 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-625, op. 1, spr. 157, 259 ark. [in Russian].

KUIA, f. R-625, op. 1, spr. 4, 56 ark. [in Russian].

Kotukov, O. (2015). Teoretychni Zasady formuvannia publicnoho ta publichno-politychnoho prostoriv [Theoretical Foundations of Formation of Public and Public-Political Spaces]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia* [Efficiency of Public Administration]. Vol. 43, p. 65-73 [in Ukrainian].

Kysla, Yu. O. (2008). Ukrainska istorychna pamiat : konstruiuvannia zahalnoradianskoï identychnosti v URSR u stalinskyi period [Ukrainian Historical Memory : Construction of Soviet Identity in the Ukrainian Republic in the Stalinist Period]. *Naukovi zapysky NaUKMA* [Scientific Papers NaUKMA]. Vol. 78, p. 34-39 [in Ukrainian].

Lebedeva, E. V. (2016). Transformatsiya publichnogo prostranstva postsovetskikh gorodov [Transformation of Public Space in Post-Soviet Cities]. *Sotsiologiya : nauchno-teoreticheskiy zhurnal* [Sociology : Scientific-Theoretical Journal]. Vol. 4, p. 107-115 [in Russian].

Linda, S. M. (2010). Poshuk obrazu novoho mista : istoryzm u mistobudivnii praktytsi Ukrainy povoiennoho chasu [Searching for the New Image of the City : Historicism in the Urban Development of Ukraine in the Postwar Period]. *Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia* [Modern Problems of Architecture and Urban Development]. Vol. 23, p. c. 216-223 [in Ukrainian].

Mezentsev, K. & Mezentseva, N. (2017). Suchasni transformatsii publichnykh prostoriv Kyieva : peredumovy proiav ta spetsyfika [Modern transformations of Kyiv's public spaces : Preconditions, Manifestation and Specifics]. *Chasopys Sotsialno-Ekonomichnoi Heohrafii* [Journal of Human Geography]. Vol. 22, p. 39-46 [in Ukrainian].

Mezentseva, N. & Bura, T. (2017). «Stari» ta «novi» publichni prostory Kyieva: konflikt chy vzaiemodopovnennia? [«Old» and «New» Kyiv Public Spaces : Conflict or Cooperation?] *Urbanistychni studii* [Urban Studies]. Vol. 3, p. 168-177 [in Ukrainian].

Mikhno, N. K. (2017). Semantyka «radianskoho/postradianskoho/ukrainskoho» v prostori suchasnoho ukrainskoho mista : dosvid mentalnogo kartohrafuvannia [Semantics of «Soviet/Post-Soviet/Ukrainian» in Space of Modern Ukrainian City : Experience of Mental Mapping]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina* [Herald of Kharkiv National University. V. N. Karazin]. Vol. 39, p. 188-193 [in Ukrainian].

Mykhailutsa, M. (2010). Materialni vtraty tserkovnykh sviatyn na Izmailshchyni (1941-1945 rr.) [Loss of Property of Church Treasure in Izmayil Region (1941-1945)]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal* [Sumy Historical and Archival Journal]. Vol. X-XI, p. 14-18 [in Ukrainian].

Neal, Z. (2010). Seeking common ground : three perspectives on public space. *Urban Design and Planning*. Vol. 163, is. 2, p. 59-66.

Sereda, V. (2008). Misto yak lieu de memoire : spilna chy podilena pamiat? Pryklad Lvova [City as Lieu de Mémoire : Common or Segregated Memory?]. *Visnyk Lvivskoho universytetu* [Visnykof the Lviv University]. Vol. 2, p. 73-99 [in Ukrainian].

Strepetova, S. (2002). KHramy razrushennyye, no ne zabytyye. CHasovnyia svyatogo Nikolaya CHudotvortsia [The Temple are Destroyed, but not Forgotten. Chapel of St. Nicholas the Wonderworker]. *TSerkovnaya istoriya i kul'tura v vrozozhdenii Pridunav'ya : materialy krayevedcheskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (oktyabr' 2002 g.)* [Church History and Culture in the Rebirth of the Danube Region : Materials of the Local History Scientific-Practical Conference (October, 2002)]. Izmail [in Russian].

Tkachenko, V. H. (2006). «Mista-Sady» : perspektyvy ta realnist (budivnytstvo ta rekonstruktsiia promyslovykh mist Ukrainy v 1920-1930-i roky) [«City-gardens» : Prospects and Reality (Construction and Reconstruction of Industrial Cities in Ukraine in 1920-1930s)]. *Kultura Narodov Prychernomia* [Culture of the Peoples of the Black Sea Region]. Vol. 95, p. 36-40 [in Ukrainian].

Tsyganenko, L., Drozdov, V. & Dorosheva, A. (2017). *Ulitsy Izmaila : istoriya i sovremennost' : Nauchno-informatsionnyy spravochnik* [The Streets of Ishmael : History and Modernity : Scientific and Information Guide]. KHar'kov : OOO «Disa plyus». 264 p. [in Russian].

Tyshchenko, I. (2015). Miskyi publichnyi prostir : pidkhody do vyznachennia [Urban Public Space : Approaches to Definition]. *Magisterium. Kulturolohiia* [Magisterium. Culturology]. Vol. 59, p. 26-33 [in Ukrainian].

Vorotnyuk, V. (2016). Parki Akkermana (Belgoroda-Dnestrovskogo) [The Parks of the Akkerman (Bilhorod-Dnistrovskiy)]. URL : <https://akkerman.com.ua/parki-akkermana-belgoroda-dnestrovskogo-park-pobedy/> [in Russian].

Zhel'nina, A. (2013). Learning to Use «Public Space» : Urban Space in Post-Soviet St. Petersburg. *The Open Urban Studies Journal*. Vol. 6, p. 57-64.

Zhulkevskya, O. & Hryshchenko, M. (2012). Suspilnyi prostir mista yak ob'ekt sotsiologichnoho vyvchennia ta empirychnyi referent sotsialnykh zmin [Public Space of City as an Object of Sociological Investigation and Empirical Referent of Social Changes]. *Sotsiologichni studii* [Sociological studies]. Vol, 1, p. 61-66 [in Ukrainian].

Zlobina, T. H. (2007). Radianskyi proekt orhanizatsii kulturnoho prostoru ta yoho rol v stvorenni «radianskoi» identychnosti (pryklad Lvova 50-x – 80-x rr. XX st.) [The Soviet Project of the Organization of Cultural Space and its Role in Creating a «Soviet» Identity (the Example of Lviv in the 50's and 80's of the Twentieth Century.)]. *Multyversum. Filosofskyi almanakh : Zb. nauk. pr.* [Multiversum. Philosophical almanac : collection of the scientific paper]. Vol. 60, p. 170-179 [in Ukrainian].

Ilin O. Transformation of Urban Public Space of Izmail Region of Ukrainian Soviet Socialist Republic during the postwar period (1944-1954).

The work examines the transformations that took place in the public space of cities and towns of the Izmail region of the Ukrainian SSR, taking into account their Sovietization and reconstruction in the postwar period. Socialist Republic, in view of their Sovietization and reconstruction in the postwar period. Plans outlined by the Soviet authorities are being revised for the restructuring and restructuring of municipal space and the reconstruction of public spaces, in particular, in the creation of administrative centers and central squares, avenues, boulevards, construction of administrative buildings, parks of culture and recreation, green areas, etc. It should be noted that such cities as Izmail, Reni, Kiliya, Belgorod-Dniester, already had the correct rectangular general architectural plan. Further development of all cities of the Izmail region was based on the historically established municipal structure. The practice of creating new public places such as clubs, libraries, reading houses, “red corners”, farm houses was revealed. The anti-religious policy of the Soviet government is described, according to which part of the temples and churches were either demolished or closed. Some of these religious buildings were reconstructed into clubs or sports halls. Recoding processes are considered for symbolic areas of cities and towns of the Izmail region as a component of a newer policy of forming mass identity. Particular attention was paid to the ideologization of public spaces, such as the installation of new monuments, the renaming of streets, the placement of columns, visual agitation, communist and Soviet symbols, etc. It is also noted that the reconstruction of municipal public areas was aimed at introducing the personality cult of Stalin, the communist ideology and memories of the Soviet-German war in the mass consciousness.

Key words: Public Space, sovietization, Izmail region, symbolic space, post-war period.

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-8

УДК 94:930(477)”1861/1917

Алла ІСТОМІНА*

ІСТОРІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ З ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ У 1861-1917 РР.

Стаття присвячена аналізу історіографічних студій з проблем фінансової політики російського самодержавства в Україні у пореформений період.

Питання економічної історії Наддніпрянської України, як і в цілому Російської імперії у пореформену добу, досить складне у плані методології досліджень, у той же час одне із найбільш досліджених в історіографії. На сьогодні в українській історичній науці відсутні узагальнюючі праці з історіографії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформений період. Проте, існує корпус історіографічних праць із окремих складових цієї складної проблеми.

Проведений аналіз історіографічних праць з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформену добу засвідчив, що лише певні аспекти цієї складної наукової проблеми стали предметом вивчення дослідників і вона потребує поглибленого й комплексного вивчення, зокрема усього корпусу різнопланових історіографічних джерел, створених працею багатьох поколінь дослідників з усіх складових фінансової політики, зокрема бюджетної, особливо місцевих бюджетів (міських і земських), податкової та митної політики, державного регулювання грошового обігу та фінансово-кредитної системи, органів фінансового контролю тощо.

Ключові слова: історіографія, фінансова політика, наукова спадщина, Російська імперія, Наддніпрянська Україна.

Постановка проблеми. Питання економічної історії Наддніпрянської України, як і в цілому Російської імперії у пореформену добу, досить складне у плані методології досліджень, у той же час одне із найбільш досліджених в історіографії. Щоправда, автори чисельного корпусу різнопланових праць здебільшого розглядають питання розвитку селянства, промисловості та торгівлі, проте й проблеми фінансової політики знайшли належне відображення в історіографії. А історіографічні дослідження проблем фінансової політики уряду Російської імперії у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. непопулярні серед історіографів. На жаль, теза Л. Годунової про те, що історіографічні дослідження податкової політики російського царату в Україні є «досить рідкісним явищем у історичній науці»¹, стосується і фінансової політики в цілому.

Аналіз остатніх досліджень і публікацій. На сьогодні в українській історичній науці відсутні узагальнюючі праці з історіографії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформений період. Проте, існує корпус історіографічних праць із окремих складових цієї складної проблеми.

Наукові завдання статті. Здійснити комплексний аналіз історіографічних праць з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформений період.

Мета статті. Систематизувати та проаналізувати історіографічні праці з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформений період, визначити перспективні напрямки подальших досліджень.

---

* Істоміна А. – директор видавничого дому «АДЕФ-Україна», здобувачка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; e-mail: istomina@adef.com.ua

¹ Годунова Л. В. (2015). *Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII–початок ХХ ст.): історіографія*. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, С. 9.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні існують нечисельні (як із проблем політичної історії) праці, присвячені дослідженню історіографії фінансової політики уряду Російської імперії. Для їхньої систематизації ми взяли за основу поділ на 3 групи, запропонований Л. Годуною, при класифікації корпусу історіографії податкової політики², адже податкова політика – складова фінансової політики держави. Так, до першої групи ми відносимо історіографічні праці, у яких розглядаються проблеми історіографії складових урядової фінансової політики, зокрема, бюджетної політики, особливо місцевих бюджетів (міських і земських), податкової та митної політики, державного регулювання грошового обігу та фінансово-кредитної системи, органів фінансового контролю тощо. До даної групи історіографічних джерел належать монографії, дисертації, підручники та навчальні посібники. Другу групу історіографічних праць складають історіографічні вступи до монографій і дисертацій, а третю – історіографічні статті в наукових журналах і збірниках. Проте, ми змушені констатувати, що на сьогодні не існує узагальнюючої історіографічної праці з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні у пореформений період.

Серед праць першої групи особливе місце посідають дисертації Т. Шаравари та Л. Годунової. Перша – це докторська дисертація, у якій проблемам історіографії фінансових реформ в Російській імперії присвячено окремий розділ³, а друга – кандидатська дисертація з історіографії податкової політики уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні⁴. Дисертація Т. Шаравари опублікована як монографія⁵.

Аналізуючи другу групу історіографічних праць, не можна залишити поза увагою історіографічні огляди в дисертаціях та монографіях В. Жвалюка, В. Гончарука, С. Орлик, О. Морозова, А. Берестового та ін.

Детальний аналіз історіографічного огляду в монографії В. Жвалюка неодноразово здійснювався нашими попередниками, проте необхідно зазначити, ще це була перша в сучасній українській історіографії спроба дослідження наукової спадщини з проблем податкової політики російського самодержавства у Наддніпрянській Україні. Автор цілком слушно наголошує, що «наукова література, в якій у тій чи іншій мірі зачіпалися питання, пов'язані зі становленням та розвитком місцевих податкових органів у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., почала створюватися вже у 60-х роках»⁶.

Певні аспекти історіографії фінансової політики розглянуті у монографії О. Прищепи, присвяченій містам Волині у XIX – на початку XX ст.⁷ Авторка цілком слушно вказує, що «якщо такі сторони економічного життя Волині, як промисловість та торгівля, хоча б частково в радянській історіографії розглядалися через призму урбанізаційного процесу, то інша важлива частина життєдіяльності міст – банківсько-кредитна складова – так і не зайняла в ній окремої тематичної ніші. Виняток можуть скласти роботи радянських істориків І. Гіндіна і С. Борового, присвячені розвитку кредитної системи в царській Росії, а також визначенню місця України в системі російського фінансового капіталу»⁸.

Проблеми історіографії фінансових повноважень губернаторів у контексті економічного аспекту діяльності цього владного інституту у Волинській губернії

² Там само. С. 10.

³ Шаравара Т. О. (2011). *Реформи і контрреформи другої половини XIX - початку XX століття в Російській імперії: історіографія* : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.06 К., 541 с.

⁴ Годунова Л. В. (2015). *Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.): історіографія*. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Переяслав-Хмельницький.

⁵ Шаравара Т. О. (2011). *Реформи і контрреформи другої половини XIX - початку XX століття в Російській імперії: історіографія*. Київ: Ліра К., 487 с.

⁶ Жвалюк В. Р. (2001). *Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності*. Київ: Атіка, С. 9.

⁷ Прищепка О. П. (2010). *Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.* Рівне: ПП ДМ, 287 с.

⁸ Там само. С. 18.

висвітлено у кандидатській дисертації В. Желізняка⁹.

У кандидатській дисертації С. Орлик, присвяченій проблемі еволюції оподаткування нерухомого майна в українських губерніях Російської імперії, міститься історіографічний аналіз цієї проблеми. Авторка розглядає історіографію оподаткування нерухомого майна в контексті податкових реформ¹⁰. А в монографії та докторській дисертації С. Орлик здійснено ґрунтовний аналіз історіографії російської фінансової політики в Україні в роки Першої світової війни. Якщо в монографії розглядається історіографія фінансової політики в цілому на українських теренах¹¹, то в дисертації авторка сконцентрувала свою увагу лише на історіографії фінансової політики російського окупаційного режиму в Галичині й Буковині. Дослідниця вказує, що «враховуючи наявний величезний корпус сучасних наукових праць із проблем історії Першої світової війни, ми обмежуємося лише аналізом праць українських та зарубіжних дослідників, які висвітлювали економічне й соціально-економічне становище окупованих територій Галичини та Буковини у період Великої війни, оскільки саме ці аспекти життя були результатом практичної реалізації фінансової політики російської окупаційної влади»¹².

Проблеми історіографії митної політики досліджено у монографії¹³ та докторській дисертації О. Морозовим¹⁴. Історіографію митної політики учений розглядає за складовими, які її формували, зокрема праці з історії зовнішньоторговельних відносин, проблем митного регулювання, митниць і боротьби з контрабандою¹⁵.

У кандидатській дисертації¹⁶ та написаній на її основі монографії¹⁷ В. Гончарука розглядається історіографія правового регулювання виробництва та обігу алкогольних напоїв у кінці XVIII – на початку XX ст., у тому числі й на теренах Наддніпрянщини.

Проблеми історіографії податкової політики російських урядовців щодо українського селянства висвітлив А. Берестовий у відповідному підрозділі кандидатської дисертації¹⁸.

Найбільш чисельною та значущою є третя група історіографічних праць – статті, присвячені різним аспектам історіографії фінансової політики російського уряду в Наддніпрянській Україні, опубліковані в наукових журналах та збірниках.

Одним із перших сучасних українських істориків, праці якого присвячені історіографії фінансової політики російських урядовців у Наддніпрянській Україні, є В. Орлик. Учений у серії історіографічних статей проаналізував різні аспекти фінансової політики, переважно еволюцію дослідження податкової політики. Першою його працею у цій групі публікацій є стаття, у якій представлено взаємозв'язок розвитку фінансової та

⁹ Желізняк В. М. (2013). *Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796-1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії)*. Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 - історія України Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 242 с.

¹⁰ Орлик С.В. (2012). *Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній)*. дис. ... кан. екон. наук: 08.00.01. Кіровоград, 246 с.

¹¹ Орлик С. В. (2018). *Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.): монографія*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 716 с.

¹² Орлик С. (2018). *Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.): дис. ... док. іст. наук: 07.00.02. К., С. 39-40. (806 с.)*

¹³ Морозов О. В. (2011). *Митна система Російської імперії в Українських губерніях XVIII – початок XX ст.: монографія* Дніпропетровськ: АМСУ, 312 с.

¹⁴ Морозов О. В. (2012). *Діяльність митних органів Російської імперії в українських губерніях (XVIII – початок XX ст.)* : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Д., 33 с.

¹⁵ Морозов О. В. (2011). *Митна система Російської імперії в Українських губерніях XVIII – початок XX ст.: монографія*. Дніпропетровськ: АМСУ. С. 18.

¹⁶ Гончарук В. Я. (2002). *Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст.* Харків: НУВС. 234 с.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Берестовий А.І. (2011). *Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині XIX – на початку XX ст.: історичний аспект*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Черкаси. 205 с.

фінансово-правової думки в Російській імперії із фінансовими реформами в державі¹⁹. Аналізу «аграрної» історіографії з проблем податкової політики російського уряду в українському селі присвячена інша стаття автора²⁰. У 2005 р. на шпальтах провідного вітчизняного історичного журналу Орлик В.М. опублікував статтю, присвячену історіографії податкових органів²¹. Автор указує, що «історіографічний масив охоплює здебільшого наукову спадщину сучасників тієї епохи: вчених-теоретиків та практичних працівників підрозділів Міністерства фінансів Російської імперії, в якій переважає досить характерне для студій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. формально-юридичне висвітлення теми»²². У статті, присвяченій історіографії фінансової політики в українських губерніях Російської імперії, учений наголошує, що «буржуазні реформи 1860-1880-х рр. у Росії сприяли розвиткові досліджень, щодо державних фінансів»²³. Також В. Орлик присвятив окремі статті проблемам фінансової політики Російської імперії у науковій спадщині М. Бржеського²⁴ та І. Гуржія²⁵. Окрім цього, ученим проаналізовано корпус дожовтневої фінансово-правової літератури з проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.²⁶. Автор увесь історіографічний масив, «користуючись видовим принципом, виходячи із специфіки досліджуваної проблеми», поділяє на «три основних групи джерел: 1) документальні джерела; 2) монографічні дослідження, навчальна література й довідкова література; 3) мемуари, публіцистичні твори й періодика»²⁷. У спільній статті В. Орлика та С. Лишко досліджено підручники з фінансового права кінця ХІХ – початку ХХ ст. як історіографічне джерело²⁸.

Аналізу поглядів вітчизняних дослідників останньої третини ХІХ ст. – початку ХХ ст. на трансформацію податкової політики уряду Російської імперії в українському селі в пореформений період присвячено статтю А. Берестового²⁹.

Дорадянська історіографія фінансових реформ в Російській імперії стала предметом дослідження Т. Шаравари³⁰. Учена цілком аргументовано наголошує, що «у тогочасній історіографії науковці окремо аналізували реформи: бюджетну; консолідованості касового устрою «єдності каси»; попереднього та основного державного фінансового контролю;

¹⁹ Орлик В.М. (2003). До питання розвитку фінансових і фінансово-правових знань в Російській імперії та проведення податкових реформ ХІХ ст. *Роль освіти для економічного, соціального та культурного розвитку. Збірник наукових праць*. Кіровоград, РВВ КДПУ ім. В.Винниченка. С. 66-69.

²⁰ Орлик В.М. (2004). Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. в «аграрній» історіографії. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей)*. Випуск 27. К.: Інститут історії НАН України. С. 224-239.

²¹ Орлик В. М. (2005). Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) *Український історичний журнал*. № 4 (463). С. 190-199.

²² Там само. С.196.

²³ Орлик В. М. (2006). Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у ХІХ ст.(історіографія проблеми). *Проблеми історії України ХІХ-початку ХХ ст.* 11. С. 87. (85-95).

²⁴ Орлик В. М. (2010). Микола Бржеський – дослідник оподаткування селянства в Російській імперії. *Український селянин: Зб. наукових праць*. Черкаси. Вип. 12. С. 67-69.

²⁵ Орлик В. (2009). Проблеми фіскальної політики Російської імперії в науковій спадщині Івана Олександровича Гуржія. *Гуржіївські історичні читання – збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І.О. Гуржію*. Черкаси. С. 25-28.

²⁶ Орлик В.М. (2010). *Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця ХVІІІ - початку ХХ ст.* Історія науки і біографістика. № 2. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf

²⁷ Там само.

²⁸ Орлик В.М., Лишко С.В. (2011). «Дожовтневі» підручники з фінансового права, як історіографічне джерело до вивчення податкової політики уряду Російської імперії. *Збірник наукових праць ЧДТУ. Серія: Економічні науки*. Вип. 29. Ч. II. С. 141-144.

²⁹ Берестовий А. І. (2006). Трансформації податкової політики уряду Російської імперії в українському селі в пореформений період: погляди вітчизняних дослідників останньої третини ХІХ ст. – початку ХХ ст. *Український селянин: зб. наукових праць*. №10. С.57–59.

³⁰ Шаравара Т. О. Дорадянська історіографія фінансових реформ другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Випуск ХІХ. С. 459-468.

податкову (під якою розуміли скасування подушного податку і запровадження податку на прибуток); скасування винних відкупів; грошову»³¹. Проте, аналізуючи історіографію податкових реформ, акцентує увагу лише на скасуванні подушного оподаткування та введенні податку на прибуток, а також акцизним реформам. У той же час такі складові податкових реформ, як оподаткування нерухомого майна та введення земельного податку, залишилися поза увагою дослідниці. Досить ґрунтовним є здійснений Т. Шараварою аналіз дорадянської історіографії грошової реформи «розпочатої 1862–1863 рр. міністром фінансів М.Х. Рейтерном»³² та завершеної «через тридцять років, у 1895–1897 роках»³³. На основі здійсненого дослідження історіографії грошової реформи авторка виділяє два етапи грошових реформ «1) 1862–1863 рр.; 2) 1895–1898 рр. зі значною перервою між ними»³⁴. Радянській³⁵ та сучасній історіографії фінансових реформ³⁶, Т. Шаравара присвятила окремі статті. Ми цілком підтримуємо тезу авторки про те, що «спростовуючи негативні оцінки діяльності міністрів фінансів, подані радянською історіографією, сучасні вчені значно ідеалізують їхні постаті»³⁷.

Ряд історіографічних праць з проблем податкової політики, у тому числі і в пореформений період опубліковано Л. Годуною. Так, зокрема, нею досліджено висвітлення проблем діяльності акцизних управлінь у системі імперських органів податкового контролю наприкінці XIX – на початку XX ст. в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії³⁸, дожовтнева історіографія діяльності інституту податних інспекторів у Наддніпрянській Україні (1885–1917 рр.)³⁹, імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни у працях тогочасних дослідників⁴⁰ та наукове осмислення діяльності податкових органів Російської імперії в Україні в історіографії кінця XX – початку XXI ст.⁴¹ Однією з проблем праць, які з'явилися на початку 2000-х років, на думку дослідниці, є певна ідеалізація імперських чиновників, особливо в монографії В. Жвалюка. Л. Годунова наголошує, що ««парадні» висновки Віктора Жвалюка дисонують із результатами дисертаційного дослідження черкаського науковця Андрія Берестового, котрий стверджує, що «архівні матеріали містять інформацію про зловживання податкових інспекторів, передусім у сільській місцевості»⁴².

Значний внесок у дослідження наукового осмислення фінансової політики уряду Російської імперії стосовно українських земель наприкінці XIX – на початку XX ст. зробила українська вчена С. Орлик. Так, зокрема, вона дослідила еволюцію поглядів

³¹ Там само. С. 460.

³² Там само. С. 463.

³³ Там само.

³⁴ Там само. С. 464.

³⁵ Шаравара Т.О. (2010). Радянська історіографія фінансових реформ Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 18(119). С. 192–202.

³⁶ Шаравара Т. (2010). Сучасна історіографія фінансових реформ Російської Імперії другої половини XIX – початку XX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. Вип. 103. С. 44–47.

³⁷ Там само. С. 46.

³⁸ Годунова Л. (2014). Висвітлення проблем діяльності акцизних управлінь у системі імперських органів податкового контролю наприкінці XIX – на початку XX ст. в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії. *Етнічна історія народів Європи*. № 44. С. 124–130.

³⁹ Годунова Л. (2014). Діяльність інституту податних інспекторів у Наддніпрянській Україні (1885–1917 рр.): дожовтнева історіографія. *Український історичний збірник*. Вип. 17. К.: Інститут історії України НАН України. С. 278–292.

⁴⁰ Годунова Л. (2014). Імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни в працях тогочасних дослідників. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* № 23. С. 103–112.

⁴¹ Годунова Л. (2014). Наукове осмислення діяльності податкових органів Російської імперії в Україні в історіографії кінця XX – початку XXI ст. *Переяславський літопис*. Вип. 6. С. 182–188.

⁴² Там само. С. 183–184.

відомого вченого й державного діяча доби української революції М.І. Тугана-Барановського на проблеми російської фінансової політики в період Першої світової війни. Учений, як указує С.Орлик, «проводив активну науково-громадську діяльність, спрямовану на пошук оптимальної фінансово-економічної політики в умовах кризового економічного становища. Надавав російському урядові відповідні рекомендації щодо корекції монетарної політики, пропагував необхідність проведення внутрішніх державних позик тощо»⁴³. На основі проведеного дослідження авторка дійшла аргументованого висновку, що «М.І.Туган-Барановський, будучи свідком фінансового стресу воюючої держави (Російської імперії), вивчаючи досвід економічної поведінки інших країн, використовуючи при цьому історичні паралелі, теоретично обґрунтовував певні фінансово-економічні явища, маючи можливість одночасно пов'язувати теорію з реальними економічними процесами у прискореній війною динаміці. <...> Динамічність економічних процесів, які прискорювалися війною, змушувала змінювати погляди, концепції, що можливо в науковій думці, виправдовувало результат дослідження, зміцнювало досвід для нових теоретичних досягнень»⁴⁴. Продовжуючи досліджувати наукові погляди учених початку ХХ ст. на проблеми фінансової політики, С. Орлик в окремій статті проаналізувала проблеми внутрішніх військових позик Російській імперії в роки Першої світової війни у науковому дискурсі сучасників тієї епохи⁴⁵. Авторка вказує, що тогочасні вчені у своїй працях, переважно наукових статтях, «критикували, вказували на недоліки, надавали конкретні пропозиції імперському уряду та міністерству фінансів щодо удосконалення існуючої організації системи внутрішніх позик і навіть пропагували необхідність проведення наступних позик. Позитивним було те, що науковці в імперську добу відгукнулися на вимоги часу і своїми працями прагнули виправити недосконалу ситуацію, яка склалася в системі організації внутрішніх позик»⁴⁶. Проте, при такій позитивній оцінці тогочасних дослідників, С. Орлик цілком справедливо вказує і на кон'юнктурність їхніх праць, наголошуючи, що «імперські науковці авторитетно, з наведенням фактів і необхідних статистичних даних, виправдовували доцільність уже випущених імперським урядом внутрішніх військових позик та обґрунтовували необхідність та нагальність у випуску нових військових позик. Але при цьому основна мета позик залишалась неприхованою – отримання урядом Російської імперії коштів для фінансування війни, ціною життя та зубожіння власного народу – у цьому сутність політики самодержавної Росії»⁴⁷. Більш комплексно наукову спадщину учених початку ХХ ст. на різні аспекти фінансової політики уряду Російської імперії в роки Першої світової війни стосовно українських земель С. Орлик дослідила в іншій статті⁴⁸. Авторка наголошує, що сучасники тієї епохи у «своїх працях, опублікованих переважно в окремих брошурах, тематичних збірниках, на шпальтах журналу «Новый экономист», щорічниках газети «Речь» тощо, ... розглядали питання загальної фінансової політики російського уряду, особливу увагу звертаючи на проблеми та вдосконалення грошового обігу, бюджетних відносин і реформи податкової системи, випуску військових позик з точки зору очевидців фінансово-економічних процесів, які відбувалися у Російській імперії під час війни»⁴⁹. Особливу увагу С. Орлик приділила працям видатного українського історика, сучасника Першої світової війни І. Крип'якевича. Так, зокрема, авторка

⁴³ Орлик С. В. (2017). Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки Першої світової війни в науковій спадщині МІ Тугана-Барановського. *Український історичний журнал*. № 1. С.61. (60-72)

⁴⁴ Там само. С. 71-72.

⁴⁵ Орлик С. (2016). Проблеми внутрішніх військових позик у Російській імперії в період Першої світової війни у науковій спадщині сучасників тієї епохи. *Історіографічні дослідження в Україні*, № 26. С. 366-380.

⁴⁶ Там само. С. 367.

⁴⁷ Там само. С. 377.

⁴⁸ Орлик С. В. (2018). Праці та спогади сучасників Першої світової війни як джерело до вивчення фінансової політики російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині. *Історія науки і біографістика*. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/04.pdf>

⁴⁹ Там само.

підкреслює, що І. Крип'якевичем «висвітлено структуру російської адміністрації в Галичині та діяльність і роль Військового генерал-губернатора Г. Бобринського у реалізації фінансової політики російського уряду на окупованих територіях; процес створення Управління державним майном при Військовому генерал-губернаторові Галичини; впровадження нової податкової та банківської системи; особливості організації торгівлі та діяльності промислових підприємств (у т.ч. державних) різних галузей; організацію митної політики уряду Російської імперії на окупованих територіях та ін.»⁵⁰. У той же час дослідниця вказує, що «історикові І. Крип'якевичу, який хоч і був сучасником тих подій, проте не мав доступу до відповідних документів, важко було розібратися у складнощах податкової системи, яку планувала запровадити окупаційна влада»⁵¹.

Науковій спадщині відомого українського історика В. Крутікова щодо проблем фінансової політики в Наддніпрянській Україні, зокрема митної в пореформений період, присвячена стаття С. Орлик та Л. Годунової⁵². Автори статті зауважують, що В. Крутіков «аргументовано вказує на основний чинник, який перетворив гірничопромисловців Півдня Російської імперії на акторів митної політики уряду, через сильну конкуренцію на ринку збуту донецького вугілля з іноземним, у першу чергу англійським»⁵³.

Проблеми історіографії фінансових реформ відображені в статтях С. Мамояна. Так, зокрема, автор присвятив історіографії грошової реформи дві статті⁵⁴, дві статті історіографії банківської реформи⁵⁵ та здійснив історико-історіографічну періодизацію фінансових реформ другої половини XIX ст. в Російській імперії⁵⁶.

Висновки. Проведений аналіз історіографічних праць з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформену добу засвідчив, що лише певні аспекти цієї складної наукової проблеми стали предметом вивчення дослідників і вона, безперечно, потребує поглибленого й комплексного вивчення, а саме усього корпусу різнопланових історіографічних джерел, створених працею багатьох поколінь дослідників з усіх складових фінансової політики, зокрема, як уже нами зазначалося, бюджетної, особливо місцевих бюджетів (міських і земських), податкової та митної політики, державного регулювання грошового обігу та фінансово-кредитної системи, органів фінансового контролю тощо.

Література:

Берестовий А. І. Трансформації податкової політики уряду Російської імперії в українському селі в пореформений період: погляди вітчизняних дослідників останньої

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Орлик С. В., Годунова, Л. В. (2014). *Проблеми фіскальної політики в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX–на початку XX ст. у науковій спадщині В.В. Крутікова*. Історія науки і біографістика. №4. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-4/11.pdf>

⁵³ Там само.

⁵⁴ Мамоян С.Ч. (2018). *Грошова реформа 1895-1897 років на теренах Російської імперії в оцінках О.Д. Нечволодова*. Історія науки і біографістика. Електронне наукове фахове видання. № 3. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-3/index.html>; Mamoiian S. Monetary reform of the Russian empire in the historiography of the nineteenth – the beginning of the twentieth century. Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика». Вип. 8. С. 36-44.

⁵⁵ Mamoiian S. (2018). *Banking reform and development of the banking system in the Russian empire in the second half of the XIX century : historiography*. Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип. 13 Переяслав-Хмельницький. С. 108-113.; Мамоян С.Ч. (2018). *Банківська реформа другої половини XIX століття в сучасному історіографічному дискурсі*. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ. Вип.51. С. 157-163.

⁵⁶ Мамоян С.Ч. (2018). *Фінансові реформи II половини XIX століття в Російській імперії: історико-історіографічна періодизація*. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ. Вип.50. С. 371-375.

третини XIX ст. – початку XX ст. *Український селянин: зб. наукових праць*. 2006. №10. С.57–59.

Берестовий А.І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині XIX – на початку XX ст.: історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Черкаси, 2011. 205 с.

Годунова Л. Висвітлення проблем діяльності акцизних управлінь у системі імперських органів податкового контролю наприкінці XIX – на початку XX ст. в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. № 44. С. 124–130.

Годунова Л. Діяльність інституту податних інспекторів у Наддніпрянській Україні (1885–1917 рр.): дожовтнева історіографія. *Український історичний збірник*. Вип. 17. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 278–292.

Годунова Л. Імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни в працях тогочасних дослідників. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2014. № 23. С. 103–112.

Годунова Л. Наукове осмислення діяльності податкових органів Російської імперії в Україні в історіографії кінця XX – початку XXI ст. *Переяславський літопис*. 2014. Вип. 6. С. 182–188.

Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII–початок XX ст.): історіографія. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Кіровоград, 2015. 237 с.

Гончарук В. Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. Харків: НУВС, 2002. 234 с.

Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

Желізняк В. М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796-1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії). Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2013. 242 с

Мамоіан S. Banking reform and development of the banking system in the Russian empire in the second half of the XIX century : historiography. *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. Вип. 13 Переяслав-Хмельницький, 2018. С.108-113.

Мамоян С.Ч. Банківська реформа другої половини XIX століття в сучасному історіографічному дискурсі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип.51. С.157-163.

Мамоян С.Ч. Грошова реформа 1895–1897 років на теренах Російської імперії в оцінках О.Д. Нечволодова. *Історія науки і біографістика*. 2018. № 3. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-3/index.html> (дата звернення: 25.03.2019). Назва з екрана.

Мамоіан S. Monetary reform of the Russian empire in the historiography of the nineteenth – the beginning of the twentieth century. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 8. С. 36-44.

Мамоян С.Ч. Фінансові реформи II половини XIX століття в Російській імперії: історико-історіографічна періодизація. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 50. С. 371-375.

Морозов О. В. Діяльність митних органів Російської імперії в українських губерніях (XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Д., 2012. 33 с.

Морозов О. В. Митна система Російської імперії в Українських губерніях XVIII – початок XX ст.: монографія. Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. 312 с.

Орлик В. М. Микола Бржеський – дослідник оподаткування селянства в Російській імперії. *Український селянин: Зб. наукових праць*. Черкаси, 2010. Вип. 12. С. 67-69.

Орлик В. М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) *Український історичний журнал*. 2005. № 4 (463). С. 190–199.

Орлик В. М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у ХІХ ст. (історіографія проблеми). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 11. 2006. С.85-95.

Орлик В. Проблеми фіскальної політики Російської імперії в науковій спадщині Івана Олександровича Гуржія. *Гуржіївські історичні читання - збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І.О. Гуржію*. Черкаси, 2009. С.25-28.

Орлик В.М. До питання розвитку фінансових і фінансово-правових знань в Російській імперії та проведення податкових реформ ХІХ ст. *Роль освіти для економічного, соціального та культурного розвитку. Збірник наукових праць*. Кіровоград, РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2003. С.66-69.

Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця ХVІІІ - початку ХХ ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf (дата звернення: 25.03.2019). Назва з екрана.

Орлик В.М. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. в “аграрній” історіографії. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей)*. Випуск 27. К.: Інститут історії НАН України, 2004. С.224-239.

Орлик В.М., Лишко С.В. «Дожовтневі» підручники з фінансового права, як історіографічне джерело до вивчення податкової політики уряду Російської імперії. *Збірник наукових праць ЧДТУ. Серія: Економічні науки*. Вип. 29. Ч. II. 2011. С. 141-144.

Орлик С.В. Праці та спогади сучасників Першої світової війни як джерело до вивчення фінансової політики російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині [Електронний ресурс]. *Історія науки і біографістика*. 2018. № 2. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/04.pdf> (дата звернення: 25.03.2019).

Орлик С.В. Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки Першої світової війни в науковій спадщині М.І. Тугана-Барановського. *Український історичний журнал*. №1. 2017. С.61. (60-72)

Орлик С.В. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.): дис. ... док. іст. наук: 07.00.02. К., 2018. 806 с.

Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.): монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2018. 716 с.

Орлик С.В., Годунова Л.В. Проблеми фіскальної політики в Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у науковій спадщині В.В. Крутікова. [Електронний ресурс]. *Історія науки і біографістика*. 2014. №4. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-4/11.pdf> (дата звернення: 25.03.2019). Назва з екрана.

Орлик С. Проблеми внутрішніх військових позик у Російській імперії в період Першої світової війни у науковій спадщині сучасників тієї епохи. *Історіографічні дослідження в Україні*, 2016, №26. С.366-380.

Орлик С.В. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст. (на матеріалах українських губерній). дис. ... кан. екон. наук: 08.00.01. Кіровоград, 2012. 246 с.

Павленко В. Грошова реформа С.Ю. Вігте в Наддніпрянській Україні: деякі питання історіографії. *Forum Numizmatyczne: Studia i Materiały*. Białystok, 2019. № 3. P.128133

Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

Sustretov A. Currency in Naddnipyrians`ka Ukraine in the imperial time (18-early 20 cent.): Current ukrainian historiography. *Forum Numizmatyczne: Studia i Materiały*. Białystok, 2018. № 2. P. 88-93.

Шаравара Т. О. Дорадянська історіографія фінансових реформ другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Випуск XIX. С. 459-468.

Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.06 К., 2011. 541 с.

Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія. Київ: Ліра К., 2011. 487 с.

Шаравара Т. Сучасна історіографія фінансових реформ Російської Імперії другої половини XIX – початку XX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. 2010. Вип. 103. С.44-47.

Шаравара Т.О. Радянська історіографія фінансових реформ Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 18(119) 2010. С.192-202.

References:

Berestovij A.I. (2006)/ Transformatsiyi podatkovoyi polityky uryadu Rosiys'koyi imperiyi v ukrayins'komu seli v poreformenyy period: pohlyady vitchyznyanykh doslidnykiv ostann'oyi tretyny XX st. [Transformation of the tax policy of the Government of the Russian Empire in the Ukrainian village in the post-reform period: the views of domestic researchers of the last third of the nineteenth century. – beginning of the twentieth century]. *Ukrainian peasant: Sb. scientific works*. 10, 57-59. [in Ukrainian].

Berestovij A.I. (2011). Podatkova polityka rosiys'koho tsaratu v ukrayins'komu seli u druhyi polovyni XIX – na pochatku XX st.: istorychnyy aspekt [Tax policy of the Russian tsarist in the Ukrainian village in the second half of the XIX - early XX centuries: historical aspect]. (Candidate's thesis). Cherkasy. [in Ukrainian].

Hodunova L. (2014). Vysvitleniya problem diyal'nosti aktsyzynykh upravlin' u systemi impers'kykh orhaniv podatkovoho kontrolyu naprykintsi XIX – na pochatku XX st. v yuvileynykh vydannyakh Ministerstva finansiv Rosiys'koyi imperiyi. [Coverage of the problems of the activity of excise administrations in the system of imperial bodies of tax control in the late nineteenth and early twentieth centuries. in the jubilee publications of the Ministry of Finance of the Russian Empire]. *Etnichna istoriya narodiv Eevropy*. 44, 124-130. [in Ukrainian].

Hodunova L. (2014). Diyal'nist' instytutu podatnykh inspektoriv u Naddnipyrians'kiy Ukrayini (1885–1917): dozhovtneva istoriohrafiiya. [Activities of the Institute of Tax Inspectors in the Dnieper Ukraine (1885-1917): Prehistoric historiography]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zbirnyk*. Vyp. 17, 278–292. [in Ukrainian].

Hodunova L. (2014). Impers'kyu podatkovyyu aparat u Naddnipyrians'kiy Ukrayini naperedodni ta v roky Pershoyi svitovoyi viyny v pratsyakh tohochasnykh doslidnykiv. [Imperial tax apparatus in Naddnipyrianska Ukraine on the eve and during the First World War in the writings of the then researchers.]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XIX st.* 23, 103–112. [in Ukrainian].

Hodunova L. (2014). Naukove osmyslennya diyal'nosti podatkovykh orhaniv Rosiys'koyi imperiyi v Ukrayini v istoriohrafiiyi kintsya XIX – pochatku XXI st. [Scientific comprehension of the activities of the tax authorities of the Russian Empire in Ukraine in the

historiography of the late XX – early XXI century.]. *Pereyaslavs'kyi litopys*. 6, 182–188. [in Ukrainian].

Hodunova L. (2015). *Ukrayins'ki zemli v podatkoviy politytsi Rosiyi (XVIII–pochatok XX st.): istoriohrafiya*. [Ukrainian lands in the tax policy of Russia (XVIII-early XX centuries): historiography] (Candidate's thesis). Kirovohrad. [in Ukrainian].

Honcharuk V. Ya. (2002). *Pravove rehulyuvannya vyrobnytstva i obihu spyrtnykh napoyiv u Rosiys'kiy imperiyi v kintsi XVIII – na pochatku XX st.* [Legal regulation of the production and circulation of alcoholic beverages in the Russian Empire at the end of the XVIII - early XX centuries]. Kharkiv. [in Ukrainian].

Zhvalyuk, V. R. (2001) *Podatkovi orhany Rosiys'koyi imperiyi v Ukrayini u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.: Orhanizatsiyno-pravovi zasady diyal'nosti*. [Tax authorities of the Russian Empire in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries: Organizational and legal principles of activity] Kyiv: Atika. [in Ukrainian].

Zheliznyak V. M. (2013) *Hubernator v systemi mistsevoho upravlinnya Rosiys'koyi imperiyi 1796-1914 rr. (na materialakh Volyns'koyi huberniyi)*. [Governor in the system of local government of the Russian Empire in 1796-1914 (on materials of the Volyn province)]. (Candidate's thesis). Ternopil'. [in Ukrainian].

Mamoian S. (2018). *Banking reform and development of the banking system in the Russian empire in the second half of the XIX century: historiography*. *Pereyaslavs'kyi litopys*. 13, 108-113. [in English].

Mamoian S. (2018). *Bankivs'ka reforma druhoyi polovyny XIX stolittya v suchasnomu istoriohrafichnomu dyskursi*. [Banking reform of the second half of the XIX century in contemporary historiographical discourse.]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*. 51, 157-163. [in Ukrainian].

Mamoian S. (2018). *Hroshova reforma 1895–1897 rokiv na terenakh Rosiys'koyi imperiyi v otsinkakh O.D. Nechvolodova*. [Monetary reform of 1895-1897 in the territory of the Russian Empire in the estimation of O.D. Nechvolodova]. *Istoriya nauky i biohrafistyka*. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-3/index.html> (Date of access: 25.03.2019). [in Ukrainian].

Mamoian S. (2018). *Monetary reform of the Russian empire in the historiography of the nineteenth – the beginning of the twentieth century*. *East European Historical Bulletin*. 8, 36-44. [in English].

Mamoian S. (2018). *Finansovi reformy II polovyny KHIKH stolittya v Rosiys'kiy imperiyi: istoryko-istoriohrafichna periodyzatsiya*. [Financial reforms of the second half of the XIX century in the Russian Empire: historical and historiographical periodization]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*. 50, 371-375. [in Ukrainian].

Morozov O. V. (2012). *Diyal'nist' mytnykh orhaniv Rosiys'koyi imperiyi v ukrayins'kykh huberniyakh (XVIII - pochatok XX st.)*. [Activities of the customs authorities of the Russian Empire in Ukrainian provinces (XVIII - early XX centuries)]. (Extended abstract of Doctor's thesis). Dnipropetrovs'k. [in Ukrainian].

Morozov O. V. (2011). *Mytna systema Rosiys'koyi imperiyi v Ukrayins'kykh huberniyakh XVIII – pochatok XX st.* [The Customs system of the Russian Empire in the Ukrainian provinces of the XVIII - the beginning of the XX century]. [in Ukrainian].

Orlyk V. M. (2010). *Mykola Brzhes'kyi – doslidnyk opodatkovannya selyanstva v Rosiys'kiy imperiyi*. [Nikolay Brzezinski - researcher of the taxation of peasantry in the Russian Empire.]. *Ukrainian peasant* 12, 67-69. [in Ukrainian].

Orlyk V. M. (2005). *Podatkovi orhany Rosiys'koyi imperiyi v Ukrayini (istoriohrafiya problemy)*. [Tax authorities of the Russian Empire in Ukraine (historiography of the problem)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*. 4, 190-199. [in Ukrainian].

Orlyk V. M. (2006). Finansova polityka Rosiys'koyi imperiyi v ukrayins'kykh huberniyakh u XIX st.(istoriohrafiiya problemy). [Financial policy of the Russian Empire in Ukrainian provinces in the nineteenth century (historiography of the problem)]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.* 11, 85-95. [in Ukrainian].

Orlyk V. M. (2009). Problemy fiskal'noyi polityky Rosiys'koyi imperiyi v naukoviy spadshchyni Ivana Oleksandrovycha Hurzhiya. [Problems of the fiscal policy of the Russian Empire in the scientific heritage of Ivan Alexandrovich Gurzhia.]. *Hurzhiyiv'ski istorychni chytannya - zbirnyk naukovykh prats', prysvyachenykh chlenu-korespondentu AN URSS I.O. Hurzhiyu.* Cherkasy, 25-28. [in Ukrainian].

Orlyk V. M. (2003). Do pytannya rozvytku finansovykh i finansovo-pravovykh znan' v Rosiys'kiy imperiyi ta provedennya podatkovykh reform XIX st. [On the development of financial and financial-legal knowledge in the Russian Empire and the implementation of tax reforms of the nineteenth century]. *Rol' osvity dlya ekonomichnoho, sotsial'noho ta kul'turnoho rozvytku. Zbirnyk naukovykh prats'.* Kirovohrad, RVV KDPU im. V.Vynnychenka, 66-69. [in Ukrainian].

Orlyk V.M. (2010). Dozhovtneva finansovo-pravova literatura yak dzherelo do vyvchennya problem finansovoyi polityky uryadu Rosiys'koyi imperiyi kintsya XVIII - pochatku XX st. [Prerevolutionary financial and legal literature as a source for studying the problems of the financial policy of the government of the Russian Empire XIII end - the beginning of the twentieth century]. *Istoriya nauky i biohrafistyka.* 2. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf (Date of access: 25.03.2019). [in Ukrainian].

Orlyk V.M. (2004). Problemy istoriyi podatkovoyi polityky Rosiys'koyi imperiyi v ukrayins'komu seli kintsya XVIII – pochatku XX st. v “aharniy” istoriohrafii. [Problems of the history of tax policy of the Russian empire in the Ukrainian village of the late XVIII - early XX centuries. in "agrarian" historiography]. *Istoriya Ukrayiny. Malovidomi imena, podiyi, fakty.* 27, 224-239. [in Ukrainian].

Orlyk V.M., Lyshko S.V. (2011). «Dozhovtnevi» pidruchnyky z finansovoho prava, yak istoriohrafichne dzherelo do vyvchennya podatkovoyi polityky uryadu Rosiys'koyi imperiyi. [Dozhovtnevi" textbooks on financial law as historiographical source to study the tax policy of the government of the Russian Empire.]. *Zbirnyk naukovykh prats' CHDTU. Seriya: Ekonomichni nauky.* 29/II, 141-144. [in Ukrainian].

Orlyk S.V. (2018). Pratsi ta spohady suchasnykh Pershoyi svitovoyi viyny yak dzherelo do vyvchennya finansovoyi polityky rosiys'koho okupatsiynoho rezhymu v Halychyni ta Bukovyni. [Works and memoirs of the contemporaries of the First World War as a source for the study of the financial policy of the Russian occupation regime in Galicia and Bukovina]. *Istoriya nauky i biohrafistyka.* 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/04.pdf> (Date of access: 25.03.2019). [in Ukrainian].

Orlyk S.V. (2017). Problemy finansovoyi polityky Rosiys'koyi imperiyi v roky Pershoyi svitovoyi viyny v naukoviy spadshchyni M.I. Tuhana-Baranovskoho. [Problems of the financial policy of the Russian Empire during the First World War in the scientific heritage of MI Tugan-Baranovsky]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal.* 1, 60-72. [in Ukrainian].

Orlyk S.V. (2018). Finansova polityka rosiys'koho okupatsiynoho rezhymu v Halychyni ta Bukovyni v roky Pershoyi svitovoyi viyny (1914-1917 rr.) [Financial policy of the Russian occupation regime in Galicia and Bukovina during the First World War (1914-1917)]. (Doctor's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

Orlyk S.V. (2018). Finansova polityka rosiys'koho uryadu na okupovanykh terytoriyakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoyi svitovoyi viyny (1914-1917 rr.): monohrafiiya. [Financial policy of the Russian government in the occupied territories of Galicia and Bukovina during the period of the First World War (1914-1917): monograph.]. Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivs'kyi O. V. [in Ukrainian].

Orlyk S.V., Hodunova L.V. (2014). Problemy fiskal'noyi polityky v Naddnipryans'kiy Ukrayini v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. u naukoviy spadshchyni V.V. Krutikova. [Problems of fiscal policy in the Dnieper Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. in the scientific heritage of V.V. Krutikova]. *Istoriya nauky i biohrafistyka*. 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-4/11.pdf> (Date of access: 25.03.2019). [in Ukrainian].

Orlyk S. (2016). Problemy vnutrishnikh viys'kovykh pozyk u Rosiys'kiy imperiyi v period Pershoyi svitovoyi viyny u naukoviy spadshchyni suchasnykh tiyeyi epokhy. [Problems of internal military loans in the Russian Empire during the First World War in the scientific heritage of contemporaries of that era.]. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini*, 26, 366-380. [in Ukrainian].

Orlyk S.V. (2012). Evolyutsiya systemy opodatkovannya nerukhomoho mayna v Rosiys'kiy imperiyi naprykintsi XVIII – pochatku XX st. (na materialakh ukrayins'kykh huberniy). [Evolution of the taxation system of real estate in the Russian Empire at the end of the XVIII - early XX centuries. (on materials of Ukrainian provinces)]. (Candidate's thesis). Kirovohrad. [in Ukrainian].

Pavlenko V. (2019). Hroshova reforma S.YU. Vitte v Naddnipryans'kiy Ukrayini: deyaki pytannya istoriografii. [Money reform S.Yu. Witte in the Dnieper Ukraine: some issues of historiography]. *Forum Numizmatyczne: Studia i Materiały*. Białystok. 3, 128-133. [in Ukrainian].

Pryshchepa O. P. (2010). Mista Volyni u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. [Volyn 'cities in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Rivne. [in Ukrainian].

Sustretov A. (2018). Currency in Naddnipryans'ka Ukraine in the imperial time (18-early 20 cent.): Current ukrainian historiography. *Forum Numizmatyczne: Studia i Materiały*. Białystok. 2, 88-93. [in English].

Sharavara T. O. (2011). Doradyans'ka istoriografiya finansovykh reform druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. u Rosiys'kiy imperiyi. [Doradyanskaya historiography of financial reforms of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. in the Russian Empire]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.* 19, 459-468. [in Ukrainian].

Sharavara T. O. (2011). Reformy i kontrreformy druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittya v Rosiys'kiy imperiyi: istoriografiya. [Reforms and counterreforms of the second half of the 19th - early 20th centuries in the Russian Empire: historiography]. (Doctor's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

Sharavara T. O. (2011). Reformy i kontrreformy druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittya v Rosiys'kiy imperiyi: istoriografiya. [Reforms and counterreforms of the second half of the 19th - early 20th centuries in the Russian Empire: historiography]. Kyiv. [in Ukrainian].

Sharavara T. O. (2010). Suchasna istoriografiya finansovykh reform Rosiys'koyi Imperiyi druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Modern historiography of financial reforms of the Russian Empire of the second half of the XIX - early XX centuries]. *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya*. 103, 44-47. [in Ukrainian].

Sharavara T. O. (2010). Radyans'ka istoriografiya finansovykh reform Rosiys'koyi imperiyi druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Soviet historiography of the financial reforms of the Russian Empire of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.]. *Naukovyy visnyk Odes'koho natsional'noho ekonomichnoho universytetu*. 18(119), 192-202. [in Ukrainian].

Istomina A. Historiography studios on the financial policy of the government of the Russian Empire in Ukraine in 1861-1917.

The article is devoted to the analysis of historiographic studies on the problems of the financial policy of the Russian autocracy in Ukraine in the post-reform period.

Issues of economic history of the Dnieper Ukraine, as well as the Russian Empire as a whole in the post-reform era, are quite complex in terms of research methodology, at the same time one of the most studied in historiography. Today in the Ukrainian historical science there are no summarizing works on the historiography of the financial policy of the government of the Russian Empire in Ukraine in the post-reform period. However, there is a corpus of historiographic works from the individual components of this complex problem.

The analysis of historiographical works on the financial policy of the government of the Russian Empire in Ukraine in the post-reform era showed that only some aspects of this complex scientific problem were studied by researchers and it requires in-depth and comprehensive study, in particular, of the entire body of diverse historiographic sources researchers from all components of financial policy, in particular budgetary, especially local budgets (city and land), tax and customs policy, sovereign regulation of money circulation and the financial and credit system, financial control authorities and the like.

Key words: *historiography, financial policy, scientific heritage, Russian Empire, Dnieper Ukraine.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-8
УДК 796:613]+615.825(477.4)«195/201»(091)

Юрій КОЗУБЕНКО*

РОЗВИТОК ЛІКУВАЛЬНОЇ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТИВНОЇ МЕДИЦИНИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті досліджено діяльність закладів лікувальної фізичної культури та спортивної медицини на теренах Західної України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Крізь історичну ретроспективу показано становлення даних закладів в Львівській, Івано-Франківській та Закарпатській областях. У дослідженні висвітлено діяльність вищезгаданих інстанцій, зокрема: Львівського обласного лікарсько-фізкультурного диспансеру, кафедри фізичного виховання і спортивної медицини Львівського національного медичного університету ім. Д. Галицького, Івано-Франківського лікувально-фізкультурного центру здоров'я, Закарпатського обласного лікарсько-фізкультурного диспансеру.

Розглянуто наявність в установах апарату управління, господарської частини, відділення спортивної медицини, відділення діагностики і тестування, відділення медичного забезпечення масових форм фізичного виховання, відділення медико-спортивної реабілітації. Висвітлено застосування у диспансерах таких методів лікування, як лікувальна фізична культура, гідромасаж, лазерний душ, аплікації озокериту тощо, тобто тих методів, які з кожним днем набувають все більшої популяризації, чому сприяє їх дієвість, доступність і ефективність у відновленні фізичного та психічного здоров'я, повному або частковому відновленні працездатності, загальній реабілітації.

Ключові слова: лікувальна фізична культура, спортивна медицина, здоров'я, реабілітація, заклади.

Постановка проблеми. Нині надзвичайно гострою проблемою українського суспільства є стан здоров'я населення. Останнім часом значно зросла кількість різних видів травм як у спорті, так і в повсякденному житті. Проблематикою фізичної реабілітації в Україні займаються спеціальні фізкультурно-реабілітаційні заклади. Західна Україна представлена низкою таких закладів, які відіграють провідну роль в наш час. З огляду на нинішні ситуації військового характеру в Україні, наслідком яких є велика кількість травм різного ступеню важкості, висвітлення діяльності фізкультурно-реабілітаційних закладів особливо актуальне.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на останні дослідження та публікації вітчизняних науковців, які стосуються даної тематики, слід звернути увагу на працю Ю.П. Дехтярьова, який провів значну роботу з висвітлення історії закладів лікувальної фізичної культури та спортивної медицини по всій Україні¹. В.М. Мухін у своїй роботі, присвяченій фізичній реабілітації, перший розділ присвятив дослідженню історії розвитку лікувальної фізичної культури на теренах України². В.В. Абрамов., В.В. Клапчук., О.Б. Неханевич на початку свого підручника наводять історичні факти стосовно діяльності закладів лікувальної фізичної культури в нашій країні³. В.С. Соколовський,

---

* Козубенко Ю. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди»; e-mail: nibbbiru@gmail.com

¹ Дехтярьов Ю. П. (2013). *Спортивна медицина та лікувальна фізкультура України*. К.: «Друкарня Вольф», 2013. 286 с.

² Мухін В. М. (2005). *Фізична реабілітація*. К.: Олімпійська література, 2005. 424 с.

³ Абрамов В. В., Клапчук В. В., Неханевич О. Б. (2014). *Фізична реабілітація, спортивна медицина : підручник для студ. вищих мед. навч. закладів*. Дніпропетровськ: Журфонд. 456 с.

Н.О. Романова, О.П. Юшковська⁴ та В.М. Сокруг⁵ у своїх дослідженнях спортивної медицини та лікувальної фізичної культури також звертають увагу на історії розвитку даних галузей в Центральній Україні.

Наукові завдання статті. На жаль, не зважаючи на значну поширеність в наш час закладів лікувальної фізичної культури та спортивної медицини, висвітленню їхньої діяльності в Україні крізь історичну ретроспективу присвячено незначну кількість наукових досліджень. Саме тому, у даному дослідженні показано становлення, розвиток та висвітлено діяльність даних закладів на теренах Західної України.

Мета статті полягає: у висвітленні діяльності закладів лікувальної фізичної культури та спортивної медицини на теренах Західної України; у показі етапів становлення лікувальної фізичної культури та спортивної медицини в Західній Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Львівський обласний лікарсько-фізкультурний диспансер (ЛОЛФД)* є центром спортивної медицини та лікувальної фізкультури в Львівській області. Метою його діяльності є надання лікувально-профілактичної, діагностичної, консультативної, медичної допомоги олімпійським чемпіонам, чемпіонам світу і Європи, чемпіонам Паралімпійських ігор; членам команд вищої ліги України з футболу, баскетболу, хокею, регбі, гандболу, міні-футболу та ін.; а також членам збірних команд України; учням ДЮСШ, ШВСМ, Львівського училища фізичної культури; ветеранам; інвалідам спорту та іншим особам, які займаються фізичною культурою і спортом. Крім цього, ЛОЛФД надає організаційно-методичну і практичну допомогу лікувально-профілактичним закладам з питань спортивної медицини та лікувальної фізкультури.

У 1948 р. на поліклінічній базі був створений лікарсько-фізкультурний центр Львова. У 1977 р. ЛОЛФД перевели у приміщення, розташоване по вул. Коновальця, 47, де він знаходиться і сьогодні. Цей будинок є пам'яткою архітектури й історико-культурною спадщиною Львова. На даний час ЛОЛФД – установа вищої акредитаційної категорії, має ліцензію на здійснення медичної практики. Тут створені належні умови для лікування, відновлення та оздоровлення спортсменів та осіб, що займаються фізичною культурою.

З 2001 року головним лікарем ЛОЛФД став С.В. Середа. Він є членом президії Управління спорту Львівської обласної державної адміністрації, членом Олімпійського комітету Львівщини, постійним учасником місцевих теле- і радіопередач, дописувачем у газети і журнали. Колектив ЛОЛФД і його керівник є активними пропагандистами здорового способу життя, вони завжди беруть активну участь у фахових конференціях і різноманітних спортивних заходах, в роботі спортивних товариств області, часто обслуговують різноманітні змагання. Так, на високому організаційному рівні ЛОЛФД забезпечив медичний супровід фінальної частини чемпіонату Європи з футболу 2012 року у Львові, за що медики диспансеру були нагороджені подяками.

У 2012 р. диспансер був нагороджений грамотою Комітету Верховної Ради з питань охорони здоров'я і Міністра охорони здоров'я України.

За 2012 рік медичними працівниками ЛОЛФД було прийнято 92895 осіб, у т. ч. 8823 з приводу захворювань.

Кафедра фізичного виховання і спортивної медицини Львівського національного медичного університету ім. Д. Галицького.

Згадки про викладання предметів з «тіловиховання» та «руханки» із застосуванням різних видів фехтування, кінної виїздки, лещетарських перегонів, різних видів єдиноборств, масажних вправ у лікувально-профілактичних, відновних та тренувальних

⁴ Соколовський В. С., Романова Н. О., Юшковська О. П. (2005). *Лікувальна фізична культура*. Одеса : Одес. держ. мед. ун-т. 234 с.

⁵ Сокруг В. М. (2013). *Спортивна медицина*. Донецьк: Каштан. 472 с.

цілях зустрічаються від часу створення теперішнього Львівською національного медичного університету імені Данила Галицького, який бере свій початок від медичного факультету Львівського університету, відкритого 16 листопада 1784 року відповідно до патенту Імператора Австрії Йозефа II.

Поширення занять фізичним вихованням у Львівському університеті, за даними літератури, розпочалося у середині XIX сторіччя. Тоді, як відомо, проводилися обов'язкові заняття зі студентами з верхової їзди та навчання з фехтування. Вони проходили під наглядом викладачів з медичною освітою.

Особливо бурхливого і масового розвитку заняття фізичними вправами та спортом, у більш сучасному розумінні, набули у Львівському університеті на початку XX сторіччя. Цьому спонукали різні фактори. Зокрема, у багатонаціональному Львові – розвиток громадських спортивних організацій (німецьких, польських, єврейських, українських та ін.). До Другої світової війни у Львові нараховувалось близько 30 масових громадських спортивних організацій з більш ніж 20 видів спорту. Крім них, у навчальних закладах і деяких організаціях існували свої спортивні клуби. Серед українських організацій відомим на той час у Львові було спортивно-руханкове товариство «Сокіл-Батько», вишкіл у якому пройшов організатор та перший завідувач кафедри фізкультури тодішнього Львівського державного медичного інституту (1939 р.) С. Гайдучок – автор більше 10 книг з питань «тіловиховання». Його посібник «Відбиванка» (Львів, 1930 р.) фактично став першим українським підручником з волейболу в Галичині.

У післявоєнні роки кафедрою завідували М. Терещенко (1941–1944), П. Кучерук (1944–1945), В. Мазниченко (1945–1950), М. Ісаєв (1950–1951).

У 1951–1971 рр. кафедру очолювала Заслужений тренер України, старший викладач А.О. Сафроненко, яка відіграла велику роль у становленні кафедри як однієї з провідних у спорті. А.О. Сафроненко підготувала не одне покоління майстрів спорту. Спортсмени-медики під її керівництвом досягали вагомих успіхів у змаганнях різного рівня.

У 1971–1979 рр. кафедрою завідував Заслужений працівник фізичної культури і спорту України, к. м. н, професор В.М. Мухін, який продовжив і зміцнив спортивні традиції та започаткував наукові напрямки роботи кафедри. За його керівництва розвинулося і потужно запрацювало відділення стрільби з лука.

У 1979–1991 рр. кафедру очолював к. б. н., професор В.С. Матяжов, який спрямовував викладачів до науково-дослідницької роботи. За часи його керівництва на кафедрі були захищені перші кандидатські дисертації. У цей період зміцнюються спортивні традиції у стрільбі з лука, в легкій атлетиці, в боротьбі самбо, дзюдо та інших видах спорту.

З 1991 року кафедрою завідує А.В. Магльований – д. б. н., професор, академік АН ВО України, Заслужений працівник фізичної культури і спорту України, Заслужений професор ЛНМУ імені Данила Галицького. За ці роки ним підготовлено 13 кандидатів та докторів наук. Науковцями кафедри під керівництвом професора А.В. Магльованого обґрунтовано, розроблено і запроваджено нові підходи щодо розвитку фізичної та розумової працездатності. Започаткована та активно впроваджується система керування комплексом організаційно-технічних заходів по взаємодії інфраструктур, що вирішують задачу діагностики функціональних взаємовідношень організму та особистості на рівні окремих показників фізичної та розумової працездатності й особливостей рис характеру з метою керування ними засобами фізичних та спортивних вправ.

Курс з дисципліни «Спортивна медицина» тривалий час на кафедрі очолювала завідувач курсу лікувальної фізкультури і лікарського контролю (1971–1997) д. м. н., професор К.І. Муха. З 1997 року курс з цієї дисципліни на кафедрі очолювали к. м. н., доцент А.І. Кононенко, з 2000 року – к. м. н., доцент І.О. Вдовиченко, з 2003 року – к. м. н., доцент І.В. Данилейченко, з 2007 року – асистент Л.В. Кушнірук, з 2008 року – асистент Г.М. Магльована.

Нині студенти під керівництвом досвідчених спортсменів-викладачів кафедри фізичного виховання і спортивної медицини Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького виборюють призові місця на універсиадах, спартакіадах, престижних спортивних змаганнях України та Європи. За період існування кафедри під керівництвом професора А.В. Магльованого її викладачі підготували чимало кандидатів та майстрів спорту, чемпіонів і призерів першості світу, Європи й Олімпійських ігор, а також волонтерів, які активно проявили свої вміння та здібності під час проведення у Львові чемпіонату з футболу «Євро 2012».

Івано-Франківський лікувально-фізкультурний центр здоров'я. Івано-Франківський (Станіславський до 1961 р.) обласний лікарсько-фізкультурний диспансер (ІФОЛФД) був заснований у 1951 р. У той час у складі диспансеру працювало 2 лікарі та 3 фельдшери, очолювала заклад Ю.Д. Клевєко, а сам диспансер розташовувався у двох кімнатах, у одному будинку разом із судово-медичною експертизою.

Поступово штат диспансеру збільшувався, були введені посади трьох лікарів з лікарського контролю, лікаря ЛФК, 9,5 посад середнього медперсоналу. Диспансер був переведений у приміщення міської поліклініки, де йому виділили чотири кабінети загальною площею понад 80 кв. м. Для обстежень спортсменів надавалися кабінети функціональної діагностики та лабораторія поліклініки. Тут проводили консультації працівники Станіславського медичного інституту. Диспансер обслуговував учнів двох ДЮСШ, студентів технікуму фізичної культури, студентів медичного та педагогічного інститутів, а також спортсменів і членів збірних команд міста і області.

У 1967 р. заклад очолив М.Ф. Неплюєв. У 1971 р. диспансер був переведений у інше приміщення і став займати окремих поверх. Почали функціонувати **кабінети** лікарського контролю, функціональної діагностики, клінічна лабораторія, гімнастичний зал, кабінети ЛФК, масажу, фізіотерапії. Штат диспансеру збільшився до 7 лікарських посад та 17,5 посад середніх медпрацівників. Для обслуговування змагань використовувалися два санітарні автомобілі.

З ініціативи доцента Івано-Франківського медінституту В.М. Мухіна та за підтримки нового керівництва закладу було створене обласне Наукове товариство лікарів ЛК і ЛФК, у роботі якого активну участь брали доценти кафедри лікарського контролю і ЛФК Л.Б. Даніловський, С.С. Криницький, а також інші лікарі закладу. На базі ІФОЛФД систематично проводилися засідання Наукового товариства, лікарські конференції та семінари, курси підвищення кваліфікації масажистів та інструкторів ЛФК.

У 1977 р. головним лікарем був призначений М.Й. Карпінєць. Невдовзі було придбано нове обладнання: велоергометр, апарати фізіотерапії, обладнання для залу ЛФК і масажних кабінетів, а також був проведений капітальний ремонт приміщень, в тому числі підвальних, а пічне опалення було замінено на водяне. Штат лікарів збільшився до 12,5 посад, а середнього медперсоналу до 20. Лікарським контролем були охоплені дитячі садки, середні школи м. Івано-Франківська, студенти трьох інститутів – нафти і газу, педагогічного та медичного. Проводилося медичне забезпечення школи гімнастів олімпійського резерву, багатоденних велогонок, змагань боксерів і гімнастів, всесоюзних мотогонок. Була створена спільна комісія з працівників лікарсько-фізкультурного та кардіологічного диспансерів і викладачів медичного інституту для медичного обслуговування футболістів школи футболу та команди «Спартак», яка входила до класу «Б». Працівники ІФОЛФД проводили диспансеризацію юних спортсменів дитячої спортивної школи із зимових видів спорту у селищі Ворохта.

У цей період значний внесок у роботу диспансеру і розвиток служби зробили лікарі Ю.Д. Клевєко, О.В. Ільницька, О.Д. Когутяк, М.Ф. Міщенко, О.В. Юха, О.М. Міжень, С.П. Замковий, В.Ф. Буній, Д.В. Боцорко.

Значно розширилася мережа служби ЛФК у лікувальних закладах області – в усіх районних лікарнях і номерних лікарнях були відкриті кабінети ЛФК та введені посади інструкторів з ЛФК, у великих районних лікарнях були введені посади лікарів ЛФК. У

містах Коломиї та Калуші відкриті кабінети лікарського контролю та введені посади лікарів ЛК.

У 1997 р. за розпорядженням обласної державної адміністрації була проведена реорганізація медичної галузі, зокрема, було об'єднано ІФОЛФД і обласний центр здоров'я у обласний лікувально-фізкультурний центр здоров'я (ІФОЛФЦЗ). Крім того, диспансер був переведений у добудоване приміщення обласного центру здоров'я. Очолив заклад В.Я. Івасів. Відділення СМ і ЛФК розмістилися у 13 кабінетах. Центр здоров'я продовжив роботу на правах відділення.

Починаючи з 2008 р. ІФОЛФЦЗ очолив Р.Й. Гриневич, який перейшов на цю посаду із курсу спортивної медицини і фізичної реабілітації Івано-Франківського національного медичного університету.

Нині в ІФОЛФЦЗ є чотири структурні підрозділи: відділення спортивної медицини, відділення лікувальної фізкультури, центр здоров'я та адміністративно-господарська частина.

Лікарі відділення спортивної медицини проводять медичне забезпечення спортивно-масових заходів міжнародного і загальнодержавного рівнів: щорічних Всеукраїнських веломарафонів, присвячених Дню фізичної культури і спорту; щорічних надмарафонських пробігів через усі районні центри області, присвячених Дню незалежності України; етапів «Автораллі Україна»; етапів міжобласного «Александров-раллі»; Всеукраїнського турніру з юнацького футболу; змагань з футзалу, гандболу, баскетболу за участю провідних команд області та України, турнірів з дзюдо, тхеквондо, міжнародних турнірів з боксу (Україна–Німеччина), Всеукраїнської універсиади з боксу. Лікарі спортивної медицини проводили медичне обслуговування навчально-тренувальних зборів команд області з боксу в м. Коломия та на спортивній базі в Одеській області. Разом з лікарями служби невідкладної меддопомоги, лікарі спортивної медицини проводили медичне забезпечення фіналу Кубка Європи зі сноубордингу та фрістайлу у 2011 р., та фіналу Кубка світу з фрістайлу у 2013 р., які проходили на базі комплексу «Буковель».

У 2003 р. була створена обласна асоціація фахівців спортивної медицини та лікувальної фізкультури, яка проводить організаційно-методичну та науково-просвітницьку діяльність серед фахівців СМ і ЛФК та серед населення області. Систематично лікарі беруть участь у теле- і радіопередачах, присвячених ролі фізичного виховання і спорту у зміцненні здоров'я, дотриманні здорового способу життя. Працюють курси підготовки масажистів.

Закарпатський обласний лікарсько-фізкультурний диспансер. Створення обласного лікарсько-фізкультурного диспансеру (ЗОЛФД) у 1951 р. було початком заснування лікарсько-фізкультурної служби на Закарпатті.

Засновником та організатором служби була випускник Київського медичного інституту Т.О. Стражева (Драга). Робота почалася з одного кабінету в Ужгородській міській лікарні по вул. Першотравневій.

Пізніше у складі закладу був створений міський підрозділ лікарсько-фізкультурного диспансеру, в якому працювали троє лікарів лікарського контролю.

Загалом щорічний прийом складав 25 000 школярів, спортсменів та фізкультурників. Лікарі систематично проводили лікарсько-педагогічний нагляд за заняттями фізичною культурою в школах, тренуваннями спортсменів та обслуговували змагання.

В області поступово формувалася мережа кабінетів лікарського контролю при районних лікарнях (в Мукачеві, Береговому, Виноградіві, Хусті, Рахові).

У 1975 р., у зв'язку зі зміною генплану забудови м. Ужгорода, обласний лікарсько-фізкультурний диспансер був переселений на вул. Цегольнянську, 1.

В області, при районних лікарнях, на той час функціонували 8 кабінетів лікарського контролю та 20 кабінетів ЛФК.

У 1979–1995 рр. заклад очолював В.В. Сербін. У цей період на Закарпатті було створене Науково-практичне товариство лікарів спортивної медицини та лікувальної фізкультури. Відкрились нові кабінети ЛФК. На той час по області функціонувало 8 кабінетів лікарського контролю та 28 кабінетів ЛФК. На диспансерному обліку загалом знаходились 12500 учнів ДЮСШ, спортсменів збірних команд області та осіб, що займаються фізичною культурою та спортом.

Диспансер вів активну організаційно-методичну роботу, ефективно співпрацював зі спортивними організаціями, органами місцевої влади, ЗМІ, обслуговував спортивні заходи різних рівнів від міських до міжнародних.

З 1995 по 2000 рр. обласним лікарсько-фізкультурним диспансером керувала К.І. Медве. На той час в області функціонувало 8 кабінетів лікарського контролю та 41 кабінет ЛФК. Відбувався активний процес обміну досвідом з колегами із Словаччини, Чехії, Угорщини, Румунії, Югославії, Польщі, а найбільш активно – з колегами з американського міста Корваліс (міста-побратима Ужгорода). Спільно з науковими кафедрами УжНУ було підготовлено 6 наукових розробок, 20 методичних рекомендацій.

У вересні 2000 р. обласний лікарсько-фізкультурний диспансер було реорганізовано в центр спортивної медицини, санології та фізичної реабілітації при обласній клінічній лікарні. З 2001 по 2002 рр. ним керував Р.Ч. Пруц.

З 2002 року заклад (тоді ще центр спортивної медицини, санології та фізичної реабілітації при обласній клінічній лікарні) очолив А.Ю. Шип.

Реорганізація диспансеру не дала очікуваних результатів. Тому, в листопаді 2004 р., зусиллями керівника закладу, а також ветерана служби (колишнього головного лікаря) К.І. Медве і працівників галузі вдалося поставити питання про відновлення обласного лікарсько-фізкультурного диспансеру. За підтримки Закарпатського управління охорони здоров'я, на засіданні сесії обласної ради було прийнято рішення про відновлення ЗОЛФД.

У 2009 р. теж за рішенням сесії обласної ради ЗОЛФД було переселено у нове приміщення за адресою: м. Ужгород, вул. Тімірязєва, 15а.

Нині, як і в більшості регіонів України, ЗОЛФД є базовим закладом служби спортивної медицини та лікувальної фізкультури на Закарпатті. Мережа по області становить 8 кабінетів спортивної медицини та 44 кабінети ЛФК при центральних районних лікарнях та інших медичних закладах області.

Нині колектив обласного лікарсько-фізкультурного диспансеру і працівники служби в області в кращих традиціях попередників продовжують працювати заради здоров'я майбутніх поколінь і нових досягнень наших спортсменів.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Таким чином у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. у Західній Україні можна прослідкувати значний розвиток закладів з лікувальної фізичної культури та спортивної медицини. Шляхом впровадження новітніх технологій та методів, кожного року десятки тисяч спортсменів та учасників бойових дій отримують належне лікування, реабілітацію, та мають змогу проходити обстеження функціональних систем організму. У подальшому існує можливість проведення порівняльного аналізу з врахуванням переваг та недоліків тих чи інших закладів фізичної реабілітації та спортивної медицини на теренах Західної України у різні проміжки часу. Також можливе розширення тематики дослідження із включенням інших регіонів України.

Література:

Абрамов В. В., Клапчук В. В., Неханевич О. Б. (2014). *Фізична реабілітація, спортивна медицина : підручник для студ. вищих мед. навч. закладів*. Дніпропетровськ: Журфонд. 456 с.

Мухін В. М. (2005). *Фізична реабілітація*. К.: Олімпійська література, 2005. 424 с.

- Соколовський В. С., Романова Н. О., Юшковська О. П. (2005). *Лікувальна фізична культура*. Одеса : Одес. держ. мед. ун-т. 234 с.
- Сокрут В. М. (2013). *Спортивна медицина*. Донецьк: Каштан. 472 с. ⁶ Дехтярьов Ю. П. (2013). *Спортивна медицина та лікувальна фізкультура України*. К.: «Друкарня Вольф», 2013. 286 с.

References:

- Abramov V. V. (2014). Klapchuk V. V., Nexanevy`ch O. B. *Physical rehabilitation, sports medicine: a textbook for students of higher medical schools*. Dnipropetrovs`k: Zhurfond, 456 p. [in Ukrainian].
- Dexyiar`ov Yu. P. (2013). *Sports Medicine and Therapeutic Physical Culture of Ukraine*. K.: «Drukarnya Vol`f». 286 p. [in Ukrainian].
- Muxin V. M. (2005). *Physical rehabilitation*. K.: Olimpijs`ka literatura. 424 p. [in Ukrainian].
- Sokolovs`ky`j V. S.(2005). Romanova N. O., Yushkovs`ka O. P. *Therapeutic physical culture*. Odessa : Odes. derzh. med. un-t. 234 p. [in Ukrainian].
- Sokrut V. M. (2013). *Sports Medicine*. Donecz`k: Kashtan. 472 p. [in Ukrainian].

Kozubenko Yu. Development of treatment physical culture and sports medicine of western ukraine in the second half of XX – at the beginning of the XXI century.

The article investigates the activity of the institutions of medical physical education and sports medicine in the territory of Western Ukraine in the second half of the XX - the beginning of the XXI century. The historical retrospective shows the formation of these institutions in the Lviv, Ivano-Frankivsk and Transcarpathian regions. The study highlights the activities of the above-mentioned instances, in particular: the Lviv Regional Medical-Physical Dispensary, the Department of Physical Education and Sports Medicine of the Lviv National Medical University. D. Halytskyi, Ivano-Frankivsk Physiotherapy Center, Zakarpattya Regional Physicocultural Dispensary. The presence of the apparatus of management, the economic part, the department of sports medicine, the department of diagnostics and testing, the department of medical support of mass forms of physical education, and the department of medical and sports rehabilitation are considered. The use of dispensaries of such methods of treatment as medical physical training, hydromassage, laser showers, applications of ozocerite, etc., is described, that is, those methods which are becoming increasingly popular with each passing day, as facilitated by their effectiveness, accessibility and efficiency in the restoration of physical and mental health, full or partial rehabilitation, general rehabilitation. At present, the health of the population is an extremely acute problem in Ukrainian society. Recently, the number of different types of injuries has increased considerably both in sport and in everyday life. The problem of physical rehabilitation in Ukraine is carried out by special physical education and rehabilitation institutions. Western Ukraine is represented by a number of such institutions that play a leading role in our time. Given the current military situation in Ukraine, the result of which is a large number of injuries of varying degrees of severity, the coverage of physical culture and rehabilitation institutions is particularly relevant.

Key words: *medical physical therapy, sports medicine, health, rehabilitation, institutions.*

---

* Кравчук Б. – магістр історії, Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка; e-mail: bogdan9@i.ua

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-9

УДК 279.125

Богдан КРАВЧУК*

ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ХРИСТИЯНИ ТА БАПТИСТИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ВІРВЧЕНЬ

В статті досліджується два головних відгалуження пізнього протестантизму в процесі зародження та становлення їх теології. На основі історичних джерел аналізуються вірвчення пізньопротестантських рухів як частини релігійної мапи Російської імперії. Досліджується походження джерел, їх достовірність та об'єктивність. Особлива увага приділяється тим догмам вчення, які свідчать про іноземне та місцеве походження релігійних напрямів.

Ключові слова: пізній протестантизм, євангельське християнство, баптизм, вірвчення, обрядовість.

Постановка проблеми. Сьогодні, як ніколи раніше, особливе місце в історичних дослідженнях займає історія релігійних рухів в Україні, так як ця доволі делікатна тема довгий час перебувала під радянським ідеологічним табу. Одним із найнедосліджених напрямів в історії релігії є протестантизм. І якщо дослідженню ранньопротестантських течій приділена велика увага, то неопротестантизм вивчений доволі побіжно. Пізній протестантизм – один із напрямів у християнстві, який виникає на південноукраїнських теренах Російської імперії в середині XIX століття і досить швидко виборює собі місце серед різних християнських релігійних течій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідниця В.І. Любащенко, досліджує філософські та релігійні аспекти вірвчень протестантів, вплив на суспільство, еволюцію і диференціацію з філософського погляду, розглядає генезу, структуру і місце протестантів у соціокультурних процесах, а також загальну історію протестантизму в Україні¹.

А.Д. Ушинський в дослідженні «Вероучение малорусских штундистов»² детально описує вчення протестантів, але одразу критикує його крізь призму православної теології. Але саме завдяки його дослідженню, зберіглася дуже цінна інформація, зокрема пояснення самими протестантами своїх догм. А це, за майже повної відсутності внутрішньо протестантських історичних джерел, вагома річ. Та все ж ця праця дозволяє побачити в деталях всі тонкощі вчення неопротестантів, а також рецепцію православного духовенства на їхні ідеї.

Мета статті – на основі вірвчень дослідити походження, процес становлення та особливості розвитку євангельських християн та баптистів Київської губернії. Розглянути основні особливості догматики, які можуть свідчити про іноземне чи місцеве походження протестантських рухів. Розв'язати проблему поняття «штундизм», євангельське християнство та баптизм, аж надто заплутану в історіографії.

Виклад основного матеріалу. Пізній протестантизм на Київщині зароджується в 1868 році в селі Плоске Таращанського повіту. Нова хвиля місіонерської діяльності протестантів серед православних губернії була пов'язана із Герасимом Балабаном – відомим євангелістом Херсонщини. Він в 1870 році заснував в селі Чаплинка цього ж повіту першу на Київщині громаду євангельських християн.

В другій половині 70-х рр. пізній протестантизм на Київщині переживає період розколу, із середовища євангельських християн виділяється баптизм. І хоч духовна та світська влада охрестила обидва рухи «штундизмом», баптисти і євангелісти існували

¹ Любащенко В.І. (1995). *Історія протестантизму в Україні: курс лекцій*. Львів: Просвіта. 350 с.

² Ушинський А.Д. (1883). *Вероучение малорусских штундистов*. Київ: Тип. А.С.Ивановой. 250 с.

окремішньо.

І сьогодні серед істориків релігії та релігієзнавців можна помітити плутанину в поняттях та термінології щодо цього питання. Саме для розв'язання цього невеликого «Гордієвого» вузла, ми звертаємося до віровчення обох рухів.

Вивчаючи віровчення євангельських християн і баптистів, ми розглянемо основні їх догми та прослідкуємо різницю між їх вченнями. Вже згаданий видатний дослідник вчення таращанських протестантів Ушинський поділяє їх на вчення чаплинського толку і косяківського толку. Перші представляли євангельських християн, другі ж – баптистів.

Вчення євангельських християн не було оформлене документально, а передавалось в усній формі, тоді як вчення баптистів було чітко розписане із посиланням на місця із Священного Писання. Так як євангелізм не мав письмової основи віровчення, тому нерідко при передачі в усній формі деяким догмам надавалось більше місця, деяким менше. Лише на прохання Ушинського пресвітер чаплинських християн Яків Коваль виклав євангельське вчення в письмовій формі³. Саме його ми і розглядатимемо.

Віровчення християн косяківського толку – письмово зафіксоване декілька разів. Головне вчення українських баптистів – це «Вероисповедание русских баптистов» – авторства Івана Рябошапки, написане в 1879-80 рр. Косяківські баптисти з'явилися раніше, в 1876 році, і так як ще не мали свого вчення, то користувались німецькомовним віровченням, перекладеним херсонськими баптистами. Воно поділялось на 15 частин. Саме його ми будемо розглядати.

Віровчення євангелістів характеризується хаотичністю і не рівномірністю викладу. Тому зазначимо основні його тези. Я.Коваль так охарактеризував своє вчення: «Это вероисповедание взято из Священного Писания, от духовного озарения, от свидетельства Иисуса Христа, от духа пророчества, свет которого просвещает всякого человека, грядущего в мир»⁴. Коваль зазначає, що віровчення ґрунтується лише на Біблії як авторитеті євангельських християн. До речі, коли в Балабана запитали про праці відомих отців церкви, він відповів, що не відкидає написане в них, якщо воно не йде в супереч з Біблією. Це, в принципі, зрозуміло, адже євангелісти відкидали будь-які перекази чи життя святих, яким в православ'ї надавалось чільне місце. Але треба сказати про непомітну, але дуже суттєву деталь.

Коваль, окрім Святого Письма як основи вчення, зазначає також про «духовное озарение... дух пророчеств» як базове явище віровчення. Це означає, що віровчення основоположене на духовному відкритті щодо тих чи інших Біблійних текстів, тобто розуміння Біблії через відкриття «згори» від Бога. Це особливість євангельського вчення, так як все воно побудоване на отриманому одкровенні від Духа Святого через «дух пророчеств» щодо прочитаного, а не через якісь трактати чи праці отців Церкви. Адже «непостежимая благодать дарована всякому верующему».

Євангелісти вважали, що релігією кожної людини має бути не зовнішній обряд, а внутрішнє служіння Богу «духом та істиною»⁵. Це означає, що кожен має в душі і від душі вірити в Бога, а не просто виконувати певні традиції чи обряди, які вони вважали ідолопоклонством. На таку тезу їх спонукало поверхнєве служіння Богу православних вірян, яке зводилось саме до зовнішнього виконання обрядовості, без розуміння її змісту.

Грішника євангелісти не вважають повністю загиблою особою, але Спаситель світу закликає Своїм голосом грішників, які тонуть в гріхах. Це означає, що всякий грішний може отримати спасіння від Ісуса Христа. Таким чином православних вони вважали «гинучими», але ще остаточно не загиблими, які через покаєння можуть стати їх братами. Логічний принцип для набуття нововірців.

Себе євангелісти називають Церквою Божою, яка відкидає обряди, а «соединяется

³ Зінківський Т. (1896). *Штунда: українська раціоналістична секта*, т. 2. Львів: Березина. С. 230

⁴ Ушинський А.Д. Вказ. праця. С. 179.

⁵ Там само, с. 181,182.

между собою исключительно любовью и дарами благодати»⁶. Отримуючи відкриття щодо Біблії, віруючі мають змінюватись внутрішньо. Кожен має дізнатись у Бога про свій дар, яким він повинен служити Йому: псалом, відкриття, тлумачення, проповідь. До того ж «стремятся к тому, чтобы иметь дары Духа Святого», котрий невидимо управляє їх Церквою, головою якої є Ісус Христос⁷. Така теза дуже нагадує основні догми вчення християн віри євангельської п'ятидесятників, яке виникає на початку ХХ століття, адже в обох робиться значний наголос на дії, на дарах і відкритті від Духа Святого. Саме в нього і трансформувалось євангельське християнство, коли теорія стала практикою. Саме цією дуже важливою теологічною догмою воно відрізнялося від баптизму.

На їх зібрання всі мали можливість приходити вільно, бо «не препятствует приходит посторонним в их собрания»⁸. Але тих, хто живе «в грехах и пороках» вони відлучають від своєї Церкви. Перша теза, це спроба спростувати чутки про євангелістів як про якусь закриту організацію, адже для залякування православне духовенство використовувало все. Щодо другої тези, то тут перш за все євангелісти турбувались про свою репутацію як про тверезих, сімейних і справедливих громадян, щоб «не было поношения на Церковь Божию»⁹.

Для євангелістів Бог – «Творець, Предвічний Художник», Ісус Христос – «Єдинородний Син, Спаситель», Дух Святий – Управитель Церкви, який дає Свої дари і до сьогодні всякому віруючому¹⁰. Коваль ні разу не згадує Трійцю, але з усього видно що цю ідею він аж ніяк не відкидає. Інші джерела свідчать про те, що євангелісти вірували в Святу Трійцю¹¹. Це надзвичайно складна тема, щоб в ній розбиратись простим селянам, тому привносити в неї щось нове не було потреби.

Ісус Христос «принял на себя грехи наши», а Його втілення – «единая цель всех дел Божих в отношении к человеку и служило великим знаком любви Божьей к роду человеческому». Христос помер на Голгофі за гріхи людей, щоб дати «нам Свою праведность, Свою жизнь, Свою силу и право на бессмертие и славу»¹². Це все людина може отримати, покаювшись і повіривши в прощення Ісуса Христа. Внаслідок цього вона помирає для гріха і воскресає для нового життя в Ньому. Це і є хрещенням.

Основна відмінність, яка потім стала причиною розділення євангельських християн і баптистів, полягала не в правильності розуміння і трактування значення «хрещення», воно в них було однаковим. Вона полягала в обрядовій складовій цього процесу: чи потрібно проводити видимий обряд у воді над новонаверненим, чи приймати вірою (без проведення видимого обряду), адже Христос вже зробив це, померши і воскреснувши за грішника¹³. Це надзвичайно тонка деталь, незрозуміла простій людині, але надзвичайно важлива для євангелістів і баптистів. І хоч для істориків можливо це не особливо важливі теологічні деталі, але оскільки так як це призвело до змін на історичній арені, про них обов'язково слід зазначити.

Щодо причастя, то євангелісти його також розуміли як духовне явище, а не як обряд. Під Плоттю і Кров'ю вони розуміли Слово Боже, бо Христос – є «Хліб Життя і Виноградна Лоза». А віруючі «Члены этой Церкви, причащаясь плоти и крови Самого Спасителя, присоединяются к вечной церкви, которая своими составами и связями состоит в приращении себя самой к Самому Спасителю»¹⁴. Тобто це все відбувається без всіляких видимих обрядів, духовно і невидимо, вірою кожного євангеліста. Це друга надзвичайно важлива відмінність між баптистами і євангелістами.

⁶ Там само, с. 184-185.

⁷ Там само, с. 184, 186-188.

⁸ Там само, с. 188.

⁹ Там само, с. 189-190.

¹⁰ Там само, с. 188.

¹¹ Центральний державний архів України, в м. Києві: ф. 127, оп. 699. спр. 195, арк. 43

¹² Ушинський А.Д. Вказ.праця: с. 180, 208, 209.

¹³ Там само, с. 208-209.

¹⁴ Там само, с. 233.

Ці всі явища християнського віровчення сприймалися євангелістами духовно лише тому, щоб показати свою повну зневагу до обрядовості і зовнішнього їх виконання, які вони вбачали в православ'ї. Ставлячи їм в протизвагу своє духовне і внутрішнє виконання тих чи інших Біблійних істин, зокрема Хрещення і Причастя. Саме це свідчить про виключно український характер віровчення євангелістів, без домішки іноземних ідей, тоді як ідеї німців мали інший характер, що включав в себе обов'язкову обрядову складову.

Віровчення баптистів набагато простіше, адже воно бере початок в чітко сформованій німецько-протестантській теології, де вже все обдумане і прораховано. Деякі догми мають тотожність з католицькою і православною теологією, отож зазначимо відмінне і спробуємо пояснити їх наявність. Віровчення складається з 15 розділів, в яких виважено і не хаотично розписані тези баптистського вчення.

Баптисти також вважали своїм авторитетом лише Біблію, відкидаючи всілякі перекази і шанування образів та хрестів. Називаючи всі книги Біблії вони констатують, що ці книги «істинно вдохновенні Святим Духом, так что только эти книги, в совокупности, составляют истинное божественное откровение роду человеческому и единственный источник богопознания и должны быть единственным наставлением и правилом веры и жития»¹⁵. Це говорить про те, що баптисти відкидають можливість отримання будь-якого відкриття «згори», а своїм єдиним джерелом богопізнання проголошують Біблію. Тобто акцент робиться на Біблію, «одним фундаментом чи правом є Слово Боже – Святе Письмо, що сприймається за підставу вірування та правило життя»¹⁶. Це дуже відрізняє їх від євангелістів, для яких, окрім Біблії, джерелом пізнання Бога є відкриття через Духа Святого.

Щодо тези про Бога, то вона не відрізняється від євангельської. Стосовно питання про походження Трійці, вічної проблеми суперечок між католицькою і православною церквами, на запитання дослідника: «Від Кого походить Святий Дух, від Отця чи від Сина?», вони відповідали, що це не дуже важливо. Дискусійне питання православних і католиків не стало головною проблемою для німців-протестантів. Трійця ними визнавалась¹⁷. Напевно вони добре розуміли аудиторію тих, хто будуть читати їх вчення. Більшість українських баптистів були простими селянами, які в цій темі не розбирались.

Щодо наступних розділів про спасіння, вони нічим не відрізняються від вчення євангелістів. Що ж стосується «обрання до блаженства», то за їх вченням це давно визначив Бог, людська воля в цьому процесі відіграє менш помітну роль. Тут спостерігається вплив кальвіністських ідей про «призначення Богом людини на спасіння». Це свідчить про приналежність німецьких вчителів українських баптистів не до армініанської богословської течії, а до кальвіністської, яка в європейському протестантському світі залишалась пануючою.

Як зазначалось вище, баптисти розуміли хрещення, так само як і євангелісти, але суттєва різниця полягала в проведенні чи не проведенні самого обряду хрещення над тими, хто покався в своїх гріхах. Це мало відбуватися лише в дорослому віці, адже «воно є урочистим визнанням Ісуса Христа, як свого Спасителя, і оголошенням про добровільне слідування за Ним»¹⁸. Це баптистське вчення про хрещення ще з початку XVII століття існувало в Європі. Поступово воно поширилось на територію Російської імперії, тому якихось нововведень для українських баптистів не було запроваджено. До речі, європейський баптизм ґрунтувався на кальвінізмі.

Що стосується Причастя, то баптисти вважали, що в Ньому віруючим дається не справжнє тіло і кров Христові, а хліб і вино, що є тільки ознакою тіла і крові Христа¹⁹. Тут

¹⁵ Там само, с.1,2

¹⁶ Домашковець Г. *Нариси з історії української євангельсько-баптистської церкви*. Ірвінгтон-Торонто, 1967 р., с.177.

¹⁷ Там само: с.172.

¹⁸ Домашковець Г. *Вказ.праця*, с.175-176.

¹⁹ Зіньківський Т. *Вказ.праця*, с. 230.

знову відчувається вплив кальвіністських ідей, які вважали хліб і вино – символами, а не Тілом і Кров'ю Христа. Тоді як Мартін Лютер вважав це «істинним Тілом і істинною Кров'ю Ісуса». Тобто німецькі наставники українських баптистів були протестантами виключно кальвіністського толку. В причасті брали участь ті, «які за посередництвом Святого Духа навернулися та стали членами Церкви»²⁰.

Цікавий опис проведення баптистами Хрещення і Причастя міститься в подорожніх замітках про «штундистів» Таращанського повіту. «Проведши крещаемого от берега водою до места, назначаемого к совершению крещения, (в каковом месте прорубь обыкновенно расширялась), Лясоцкий погружал крещаемого в воду головою назад со словами: «крещая тебя во имя Отца и Сына и Святого Духа. Аминь». Было в обществе штундистов при Лясоцком и таинство причащения, и совершалось оно с обрядностью православной церкви: на вине и просфорах, – хотя, кажется, то и другое преподавалось братии отдельно одно от другого. После пения псалмов и произнесения слов Спасителя: «примите и ядите», «пейте от нея вси» делалось само приобщение. Вино пил каждый сам из золоченной большой чаши, которая для того передавалась по порядку, начиная от пресвитера, из рук в руки; иногда, говорят, бывало и так, что чаша переходила по рукам в сени, так как в избе не всегда могла поместиться вся братия»²¹. Про сучасний йому стан речей він говорить досить правдиво, додаючи влучні порівняння з подібними обрядами в православній церкві.

Проголошення в громадах баптистів власних пресвітерів означало повний їх розрив із православ'ям. Так в 10-ому розділі їх катехізису зазначається про церковний устрій²². Голова Церкви – Христос. Громада сама обирає пресвітерів, учителів і служителів(дияконів). Пресвітери головують на зібраннях баптистів і виконують церковні рішення²³. Учителі проповідують на зібраннях, але громада пильнує за тим, аби вони не ухилялись від тексту Біблії. За ухил від євангельської науки вони усуваються від служби. Хрестять та причащають пресвітери і учителі, диякони допомагають їм. На раді членів громади все вирішують голосуванням, всі мають однакове право голосу. Нові члени мають при всіх покаятись, їх приймають через голосування²⁴. Тих, хто живуть не за вченнями, як і в євангелістів, виключають з Церкви. Церковна «ієрархія» баптистів подібна до європейської баптистської системи, до того ж певні «демократичні» ідеї, наприклад, голосування, близькі до європейських протестантських ідей.

Щодо влади, то її баптисти закликали слухатись, але «якщо тільки вона не обмежує права вільно виконувати обов'язки нашої християнської віри». Військову службу та присягу баптисти не забороняли, але підтримували й тих, хто був проти цього. Лояльне ставлення до влади – запозичене знову ж таки в європейських одновірців, які до влади ставились толерантно.

Під час дослідження довелося зустрітись із аналізом віровчення баптистів-«штундистів» духовною особою. Автор рецензії на лист Лясоцького «Штундист о штундизме» в Київських єпархіяльних відомостях зазначає, що «штундисти» використали із своєї віри все те, з чим бореться православ'я, а не те, що воно захищає. «Штундизм, представителем которого является Лясоцкий, доказывает пробуждение религиозного чувства, стремление дать ему удовлетворение посредством сознательного усвоения религиозной догмы и истолкования значения церковных обрядов. Это борьба против того же «крещенного язычества», с которым безуспешно боролась православная церковь. Такие личности, как Лясоцкий, должны бы быть союзниками церкви и печально если они оказываются в числе ее противников. Если духовенство сумеет воспользоваться новой

²⁰ Домашковець Г. Вказ.праця. Торонто, 1967р. с.176-177.

²¹ «Заметки проезжего о штундизме в Таращанском уезде», «Письмо штундиста к братии». *Киевские Епархиальные Ведомости*. Київ, 1880р., № 18-19, с. 11-16

²² Зінківський Т.А. Вказ.праця с. 231.

²³ Домашковець Г. Вказ.праця с.178.

²⁴ Там само: с.179.

струей и ввести ее в надлежащее русло, русская церковь сделает великое завоевание».²⁵ Це було надруковано не в провінційних «сільських вістях», а в авторитетному релігійному журналі. Не варто думати, що автор симпатизував протестантам, він просто розумів, що вони виступають проти того, з чим бореться православна церква. Якби виявився хтось здатний використати це в цілях церкви, то результат був би чудовим.

Висновки. Дослідивши теологію євангельського і баптистського руху за допомогою віровчень, ми прийшли до наступного висновку: розкол пізнього протестантизму засвідчив, що євангелізм – це продукт місцевого характеру, особливості вчення та історія якого притаманні саме українському суспільству, тоді як баптизм – явище із вкрапленнями західноєвропейських протестантських ідей. Пізніше вплив останнього на євангелізм буде відчутний, але ці рухи надалі мали різну історію свого розвитку і духовну складову своїх віровчень.

Література:

«Заметки проезжего о штундизме в Таращанском уезде», «Письмо штундиста к братии». *Киевские Епархиальные Ведомости*. Київ, 1880р., № 18-19, с. 11-16

«Штундист о штундизме» (1880). *Киевские Епархиальные Ведомости*, Київ. № 32-33. С. 7-9.

Домашковець Г. *Нариси з історії української євангельсько-баптистської церкви*. Ірвінгтон-Торонто, 1967 р., с.177.

Зіньківський Т. (1896). Штунда: українська раціоналістична секта, т. 2. Львів: Березина. С. 230

Любащенко В.І. (1995). *Історія протестантизму в Україні: курс лекцій*. Львів: Просвіта. 350 с.

Ушинський А.Д. (1883). *Вероучение малорусских штундистов*. Київ: Тип. А.С.Ивановой. 250 с.

Центральний державний архів України, в м.Києві: ф. 127, оп. 699. спр.195, арк 43

References:

Domashovets H. Narys istorii ukrainskoi yevanhelsko-baptystskoi tserkvy [An essay on the history of the Ukrainian Evangelical-Baptist Church]. Irvinhton-Toronto, 1967. 596 s.

«Zametky proezzheho o shtundyзме v Tarashchanskom uезде» [Notes passerby about shtundists in Tarashcha district], «Pysmo shtundyста k bratyyu» [Shtundist letter to the brethren]. *Kyevskye Eparkhialnye Vedomosti Kyiv*, 1880r., № 18-19, s.11-16.

Zinkivskiyi T. Shtunda: ukrainska ratsionalistychna sekta, [Shtund: Ukrainian rationalist sect] t. 2. Lviv: Berehynia, 1896. 330s.

Liubashchenko V.I. Istoriia protestantyzmu v Ukraini: kurs lektsii [The history of Protestantism in Ukraine: course of lectures]. Lviv: Prosvita, 1995. 350 s.

Ushynskiyi A.D. Verouchenye malorusskykh shtundystov. [Little Russian Shtundist dogma] Kyiv: Typ. A.S.Yvanovoi, 1883. 250 s.

TsDIA Ukrainy, m.Kyiv: F. 127 – Kyivska dukhovna konsystoriia. – Op. 699. – Spr.195. Delo Kyevskoi dukhovnoi konsystoryy o rasprostranenyuy shtundyзма v Kyevskoi hubernyy, 450 ark

«Shtundyст о shtundyзме» [Shtundist about Shtundism]. *Kyevskye Eparkhialnye Vedomosti Kyiv*, 1880r., № 32-33, s. 7-9.

²⁵ «Штундист о штундизме» (1880). *Киевские Епархиальные Ведомости*, Київ. № 32-33. С. 7-9.

Kravchuk B. Gospel christianes and baptist of the Kyiv province: peculiarities of the doctrine.

The article examines two main branches of late Protestantism in the process of the birth and formation of their theology. On the basis of historical sources, the teachings of the late Protestant movements are analyzed as part of the religious map of the Russian Empire. The sources of origin, their authenticity and objectivity are investigated. Particular attention is paid to those dogmas of teaching, which testify to the foreign and local origin of religious trends.

Particular attention is paid to the dogmas of theology of evangelical Christians and Baptists, which distinguish them among themselves. Such is the doctrine of baptism in water and communion. Evangelical Christians perceived them in figurative sense, whereas the Baptists practiced these ceremonies. They had a different attitude towards the Bible. Evangelists perceived it through discoveries from God, the Baptists perceived without discoveries. In the question of salvation, the evangelists are similar to arminianism, whereas the Baptists claim to be predestined to salvation God, much like the Calvinists.

The difference in the fundamental tenets of both movements, testifies to their distinctness and peculiarities of origin.

Key words: *late protestantism, evangelical christianity, baptism, doctrine, ritual.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-10

УДК 94: [336.74:316.343:63-051-058.12 (477.74) «26» М

Олександр МИХАЙЛОВ*

ДІЯЛЬНІСТЬ КРЕДИТНИХ ТОВАРИСТВ ТА ЗЕМСЬКИХ КАС У БЕССАРАБСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У статті розглянуто основні форми допомоги поміщицькою верствою утворенню кредитних товариств на території Бессарабії. Акцентована увага на потребі сільського населення у вчасному та сприятливому кредитуванні. В дослідженні зосереджено увагу на адміністративній роботі дворян у цьому напрямку. Представлено важливі компоненти співробітництва повітових і губернських органів влади; клопотання перед урядом про відкриття кредитних товариств. Окрема увага приділяється двосторонній взаємодії нобілітету та земських кас губернії; висвітлюються деякі приклади позарегламентного кредитування цих установ. Наукова новизна даного дослідження полягає в тому, що наразі ми не маємо комплексної роботи, яка б висвітлювала внесок дворянства Бессарабської губернії у становлення та розвиток кредитно-банківської системи регіону.

Ключові слова: дворянство, кредитне товариство, земська каса, позика, вклад, Бессарабська губернія.

Постановка проблеми. Сьогодні активно розвивається такий напрям наукових досліджень як регіональна історія. Вивчення окремих аспектів історії Бессарабської губернії, особливо ролі дворянства в розвитку дрібного кредиту, дозволяє представити тогочасний економічний і соціальний розвиток регіону. Кращі зразки кредитної діяльності минулого можуть бути використані в умовах нашого часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча питання кредитної активності дворянства Бессарабії порушувалося багатьма дослідниками, на сьогоднішній день воно є недостатньо вивченим. До публікацій радянського періоду відноситься монографія Д.Є. Шемякова¹, який дав вагому статистичну інформацію щодо діяльності установ дрібного кредиту. Змістовними, на наш погляд, є розвідки сучасних українських учених, котрі досліджують різні аспекти роботи кредитних установ та нобілітету. Значну цінність для розробки даної тематики становить дослідження Л.Ф. Циганенко², в якому приділяється увага торговій і кредитно-фінансовій діяльності дворянства Бессарабської губернії. Загальну характеристику тогочасного розвитку дрібного кредиту та банківської системи в Україні надають дослідження Т.А. Балабушевича, В.Д. Барана, В.К. Барана та інших.

Мета даної статті – на основі архівних матеріалів і наукових праць проаналізувати окремі відомості про місце й значення поміщицької верстви регіону в утворенні та діяльності кредитних товариств і земських кас Бессарабської губернії.

Наукові завдання статті. Для досягнення поставленої мети були визначені наступні завдання:

– проаналізувати наявну історіографічну та джерельну базу з даної наукової проблематики;

– з'ясувати історичні передумови участі дворянства в організації та діяльності кредитних товариств та земських кас регіону;

---

* Михайлов О. – викладач кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет; e-mail: ilon4ik007@meta.ua

¹ Шемяков Д.Е. (1980). *Очерки экономической истории Бессарабии эпохи империализма*. Кишинев: Штиинца. С. 174.

² Циганенко Л.Ф. (2009). *Дворянство Півдня України (др. пол. XVIII – 1917 рр.)*. Ізмаїл: СМІЛ. С. 278.

- встановити загальні риси та особливості формування кредитних товариств та земських кас у Бессарабській губернії;
- охарактеризувати взаємодію комерційних і земельних банків по відношенню до дворянського стану регіону;
- визначити основні аспекти внеску аристократії в розвиток системи дрібного кредиту Бессарабської губернії;

Виклад основного матеріалу. У пореформенні роки в Бессарабії утверджується суспільний розподіл праці, що став основою товарного капіталістичного виробництва. Ринкові відносини перемогли і в місті, і в селі. Держава володіла залізничним та водним транспортом, засобами зв'язку, здійснювала кредитні операції. Саме дворяни-чиновники, які знаходилися на державній службі, здійснювали урядову політику в кредитно-фінансовій сфері в губерніях і повітах

Наприкінці XIX ст. кредитно-банківська система Російської імперії зазнала значних змін. Так, 1 червня 1895 р. було прийнято Положення про установи дрібного кредиту, в якому основною їх формою визнавалися кредитні товариства райффайзенівського типу. Програма документа поширювалася і на каси. Головна мета установ дрібного кредиту, за положенням, полягала в тому, щоб надавати населенню, в тому числі різним союзам, артілям, позики для задоволення господарських потреб і заощадження та накопичення невеликих грошових сум, на які нараховувалися відсотки. Джерелами коштів для відкриття кредитних товариств могли служити кредити Державного банку. Джерелами коштів для відкриття кас служили пайові внески членів товариства в сумі до ста карбованців. Через ряд об'єктивних причин, потреби населення, ці установи отримали широке розповсюдження і на території Бессарабської губернії³.

Реформи другої половини XIX ст. викликали зростання ділової активності. Виникла необхідність у короткострокових кредитах на вигідних умовах, що не могли запропонувати приватні та інші установи.

На це вказує оголошення керівника земської управи Акерманського повіту дворянина В.М.Пуришкевича: «Майже кожен знає, як часто сільське населення потребує позики коштів для своїх господарських потреб (придбати землю, купити коня чи корову, збудувати хату, сплатити податки, щоб не продавати за безцінь хліб, коли він ще дешевий, а почекати добрих цін). Для забезпечення населення у позиках можуть відкриватися у повітах так звані кредитні установи за загальноприйнятим статутом, що був виданий для цього урядом, кредитні товариства ...»⁴. Кредит був досить важливим для жителів Бессарабії, про що свідчать чисельні витяги з архівних документів, котрі характеризують кредитні товариства як найбільш ефективний вид установ дрібного кредиту.

Загалом на 1914 рік у Бессарабській губернії діяло 233 кредитних товариства, що в декілька разів більше ніж кількість інших установ дрібного кредиту в регіоні. Їх сума балансу дорівнювала 16,9 млн. руб.⁵. За позики товариства стягували від 8 до 12%, а вкладникам сплачували, відповідно до термінів вкладів, від 4 до 6%. Позики поділялись на 2 категорії: одні видавалися на термін до 6 місяців, інші – на термін до 12 місяців. Звіти свідчать, що позик першої категорії нараховувалося – 44,5%, а другої – 55,5% .

Місцеве дворянство виявляло ініціативу щодо відкриття кредитних установ у регіоні. Особливо це стосувалося губернського чиновництва. Завдяки архівним джерелам стало відомо, що голова Бессарабської губернської земської управи дійсний статський радник Іван Васильович Крісті повідомляв у листі до повітових земських управ 24 лютого 1897 р.:

³Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; відп. ред. В.А. Смолій. – Т. 2.]. К.: НАН України. Інститут історії України. Ніка-Центр, 2011. С. 583.

⁴Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі КУІА). Ф. 47. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 23.

⁵ Шемяков Д.Е. (1980). *Очерки экономической истории Бессарабии эпохи империализма*. Кишинев: Штиинца. С. 174.

«Губернські земські збори постановою від 12 січня 1897 р., уповноважили губернську управу клопотати перед урядом про дозвіл земствам відкривати сільські банки та інші установи дрібного сільського кредиту ...»⁶. Таке повноваження у відкритті кредитних установ в повітах центральній Бессарабській управі надав спадковий дворянин таємний радник Іван Єгорович Катаржі, який на той час головував у губернських земських зборах. Нерідко аристократи губернії самостійно обробляли інформацію відносно нових кредитних установ

На ім'я голови Акерманської повітової земської управи дворянина В.М. Пуришкевича 4 лютого 1902 р. була направлена доповідь, в якій зазначалося, що Корочанська земська управа передала в Акерманську один екземпляр друкованих журналів земського збору, де була розміщена доповідь управи про кредитні товариства й один екземпляр зразка статуту кредитних товариств. У ньому знаходилися вказівки щодо відкриття такого товариства, форма прохання до міністерства фінансів і форми відомостей, які обов'язково мали бути прикріплені до прохання⁷. Отже, ми бачимо зацікавленість дворян земств Бессарабської губернії у впровадженні нових ефективніших форм кредиту. У різних документах можна спостерігати схвальне ставлення до кредитних товариств.

Так, наприклад, у листі на ім'я спадкового дворянина В.Г. Навроцького за 1905 р. наголошувалося на тому, що метою кредитних установ було надання у важку хвилину жителям села потрібної їм для господарства суми⁸.

Разом з тим з'явилась ціла низка труднощів у діяльності цих товариств у Бессарабській губернії. Так, в одному з документів спадковий дворянин В.М. Пуришкевич зазначав: «Розвитку кредитних товариств заважає високий обсяг відсотків, що стягується Міністерством за позики капіталів; земство могло б у цьому відношенні значною мірою полегшити справи товариства, позичивши їм оборотні капітали за нижчими відсотками зі спеціальних коштів. Другою, найбільш вагомою перешкодою діяльності кредитних товариств є відсутність кваліфікованих кадрів для ведення справи товариства, бо справи ці, особливо система складання рахунків і визначення розмірів позик, не під силу малограмотним особам. Значно полегшити справу в такому випадку може земство: увійшовши до складу товариства членом-підкувальником, воно може через своїх агентів і контролювати, і спрямовувати справи товариства; допомога його стосовно цього буде значнішою для населення, ніж допомога інспекторів кредитних товариств, які призначаються по одному на всю губернію, в той же час виконуючи обов'язки, що і в інших відділеннях Держбанку...»⁹. Тобто, саме представники нобілітету в якості земських чиновників ставали необхідними учасниками та координаторами справ кредитних товариств.

Дія кредитних установ у Бессарабії мала значний успіх. Збільшувався фінансовий обіг, зростав капітал, з'являлася довіра населення. Це було характерним явищем і для функціонування земських кас у губернії.

За статистичними даними, у 1914 р. земських кас у Бессарабській губернії було 8, сума їх балансу дорівнювала 13,3 млн. руб., з неї 11,8 млн. руб. виділялося цими касами саме на позики. Поступово розвивалась інфраструктура кас, відділення яких розповсюджувалися по всій Бессарабській губернії. Так, у земській касі дрібного кредиту Оргеєвського повіту в 1911 р., головою якої був дворянин Володимир Петрович Антоновський, існувала посада агента зі з'ясування кредитоздатності позичальників, яку

⁶ КУІА. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 410.

⁷ КУІА. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 68.

⁸ КУІА. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 20.

⁹ КУІА. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 23.

займав поміщик П.К. Кирика¹⁰. Це вказує на ретельну перевірку благонадійності клієнтів, які отримували позику.

Діяльність земських кас відзначалася високим рівнем доступності при організованому контролі своїх позичальників. Наприклад, в оголошенні Кишинівської земської каси дрібного кредиту 1914 р. міститься інформація про діяльність каси. Кредитна установа, підпорядкована Кишинівській земській управі під керівництвом поміщика М. Главче, приймала вклади, за які сплачувала клієнтам 4,5% річних за безстрокові вклади і 6% – за строкові. При цьому клієнтам надавалися такі пільги: відсотки, що отримували вкладники за свої вклади, не обтягувалися 5% державного збору, вкладники звільнялися від гербового збору, у випадку смерті клієнта його вклад отримувала особа, що була обумовлена при внесенні вкладу без документів та податків. У оголошенні зазначалося, що каса надавала позики виключно установам дрібного кредиту Кишинівського повіту. За позики в основний капітал каса стягувала 6% річних, а за короткострокові – 7-8%¹¹. Зазначені відомості вказують на те, що каса діяла лише в межах повіту, до якого була прикріплена. Правління в касах Бессарабської губернії очолювали ті, хто належав до дворянського і купецького стану, мав особисте звання або бюрократичний чин. За незначним виключенням, до складу кас могли входити працівники, що не мали чину. Саме дворяни вирішували, хто міг отримати позику та на яких умовах.

Участь дворянства в діяльності установ дрібного кредиту мала двосторонній характер. Ця закономірність стала досить яскравою на початку ХХ ст. З одного боку, дворяни виступали адміністраторами в організації сприятливої нормативної та функціональної бази установ, з іншого – використовували фінансові потужності цих установ для реалізації певних індустріальних проєктів, благоустрою міст, вирішення особистих і посадових завдань. Велике значення для розширення економічних зв'язків і торгівлі мала розбудова шляхів сполучення. Дворяни-підприємці ставали активними учасниками розвитку транспортної інфраструктури регіону. За даними Л.Ф. Циганенко, ще в 40-х роках ХІХ ст. в Одесі виник комітет з поліпшення шляхів, більшість членів якого склали дворяни. Інтенсивно розвивався і міський транспорт¹². Для успішного розвитку такої інфраструктури дворяни отримували своєчасну допомогу у формі грошових позик у місцевих кредитних організаціях.

Підтверджували цю тенденцію і дворяни адміністративного центру губернії – Кишинєва. Залежність промисловості від банківських установ часто супроводжувалася залежністю від іноземного капіталу. Взагалі, іноземні промисловці на вигідних умовах створювали підприємства в регіоні. Звичайно, залучення зарубіжних товариств та організацій відбувалося за посередництвом бессарабського дворянства. Саме керівник Кишинівської міської управи, аристократ М. Главче у квітні 1911 р. заключив з Бельгійським товариством договір на 40 років про перебудову трамвая з кінної тяги на електричну.

Товариство зобов'язувалося виконати цю роботу за умови забезпечення трамвая електроенергією з міської електростанції. Варто наголосити, що електроенергія для бельгійців коштувала дуже дешево: від 4 до 5,5 коп. за кВт-годину – в 5-6 разів нижче, ніж вона відпускалася приватним особам міста. Кишинівський трамвай виявився крупним споживачем електроенергії. У 1915 р. він витратив 1,5 млн. кВт-годин з 3,4 кВт-годин загального виробництва міської електростанції або 44%. На це було витрачено 872 тис. рублів. Для покриття витрат міська управа в грудні 1913 р. отримала в міській земській касі дрібного кредиту позику на 35 років у розмірі 1 млн. рублів. На посаді голови цієї каси також перебував дворянин М. Главче¹³. Залежність міського транспорту від

¹⁰ Топиро Б.А. (1911). *Адрес-календар Бессарабської губернії*. Кишинєв: Губернская типография, [1911]. С. 248.

¹¹ Там само.

¹² Циганенко Л.Ф. (2009). *Дворянство Півдня України* (др. пол. ХVІІІ – 1917 рр.). Ізмаїл: СМІЛ. С. 278.

¹³ КУІА. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 156.

іноземного капіталу супроводжувалася зростанням заборгованості Кишинєва банкам і кредитним установам.

Зі звіту надзвичайним земським зборам від голови управи дворянина А.А. Ярошевича (9 травня 1917 р.): «...просимо затвердити, розподіливши чистий прибуток за 1916 р. в сумі 25 501 руб. 37 коп. згідно з припущенням правління каси і, по-друге, надати Правлінню каси повноважень з підписання у поточному році позик до мільйона рублів (1 000 000 руб.) через те, що надане минулого року повноваження на заключення позик до восьмисот тисяч рублів (800 000 руб.), у зв'язку з операціями каси поточного року, недостатньо»¹⁴. Функції земських кас, позики яких спершу були призначені для сільських союзних артілей та дрібних кредитних установ, все більше зростали. У 1917 р. через загострення політичної та економічної кризи збільшилося навантаження на земські каси. Саме наприкінці цього року спадковий дворянин, голова Акерманської земської управи, А.А. Ярошевич наполегливо вимагав від земської каси дрібного кредиту надати значну позичку для вирішення потреб управи.

Правління каси відповіло дворянину: «До цього часу земською управою вже було позичено в касі 550 000 рублів, а загальна кількість виданих позик складає 850 000 рублів. Тобто управа вже є найбільшим боржником установи. До того ж каса має виконувати свої зобов'язання перед вкладниками. Загальна сума вкладів – 1 500 000 рублів. Активи ж, якими володіє каса, складають 700 000 рублів (ці кошти зберігалися в різних кредитних установах і могли поступити звідти лише чеками, а не грошовими знаками)»¹⁵.

У разі вимоги вкладниками своїх вкладів, каса має у своєму активі лише 700 000 рублів, тобто 50 коп. на 1 рубль вкладів. Беручи до уваги ці факти, навіть якщо б управа взяла на себе відповідальність за спроможність нашої установи реалізувати обов'язки перед вкладниками, каса не має в своєму розпорядженні коштів для видачі позички».

Незважаючи на таку категоричну відповідь правління Акерманської каси дрібного кредиту, А.А. Ярошевич адресував цій установі повторний запит: «Ми розуміємо, що вже на даний момент каса забезпечує кожен рубль вкладників лише 50 копійками, а всі інші установи взагалі припинили видачу вкладів. Проте, земська управа вважає можливим і безпечним для каси дрібного кредиту надати ще одну позичку управі в розмірі 70 000 рублів»¹⁶.

Розвиток розгалуженої системи різних кредитних установ у Бессарабії був яскраво виражений напередодні Першої світової війни. Багато в чому це було досягнуто, завдяки Положенню про дрібні кредитні установи 1895 р. та підтримки губернського дворянства у відкритті таких товариств. Ці установи полегшували діяльність та господарську активність селян, покращували умови їх життя. Діяльність кредитних товариств вирізнялася своєю спрощеністю та спрямованістю на малозабезпечені верстви населення.

Висновки. У Бессарабській губернії їх кількість постійно зростала через субсидування Державним банком. Товариства надавали позички, приймали вклади, їх клієнти мали вказати причину позички, а правління зобов'язане було перевірити цільові витрати. Земські каси, що підпорядковувалися повітовим земським управам, прикріплювалися до відповідних повітів, надаючи широкі пільги по вкладах і забезпечуючи позиками дрібні кредитні установи. Проте, поміщики часто порушували статuti кас, отримуючи великі кредити на інші потреби. Керівництво касами здійснювали особи, що належали до дворянської або купецької верств населення.

¹⁴ Шемяков Д.Е. (1980). *Очерки экономической истории Бессарабии эпохи империализма*. Кишинев: Штиинца. 252 с.

¹⁵ КУИА. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 435. Арк. 89.

¹⁶ КУИА. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 156.

Література:

- Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1897 г . / [под. ред. Б.А. Топиро]. – Кишинёв: Губернская типография, [1897]. – 269 с.
- Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1911г. / [под. ред. Б.А. Топиро]. – Кишинёв: Губернская типография, [1911]. – 545 с.
- Адрес-календарь Бессарабской губернии 1914 г. / [под. ред. Б.А. Топиро]. – Кишинёв: Губернская типография, [1914]. – 538 с.
- Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; відп. ред. В.А. Смолій. – [Т. 2].– К.: НАН України. Інститут історії України. Ніка-Центр, 2011. – 696 с.
- КУИА «Ізмаїльський архів». – Ф. 47. Аккерманская уездная земская управа – Оп. 1. – Спр. 10. Переписка с Бессарабской губернской земской управой об открытии в сёлах уезда ссудо-сберегательных товариществ и их состоянии в 1875-1905 гг., 418 арк.
- Комунальна установа «Ізмаїльський архів».– Ф. 47. Аккерманская уездная земская управа – Оп. 1. – Спр. 17. Устав ссудо-сберегательной кассы служащих по земству, учреждённой при уездной земской управе в 1882-1912 гг., 79 арк.
- КУИА «Ізмаїльський архів». – Ф. 47. Аккерманская уездная земская управа – Оп. 1. – Спр. 38. Устав, положение от 16 июля 1895 г. и доклады земских управ об организации и деятельности кредитных товариществ России за 1902 г., 769 арк.
- КУИА «Ізмаїльський архів». – Ф. 47. Аккерманская уездная земская управа – Оп. 1. – Спр. 85. Дело об открытии и работе ссудо-сберегательных товариществ в сёлах уезда за 1913-1917 гг., 215 арк.
- КУИА «Ізмаїльський архів». – Ф. 47. Аккерманская уездная земская управа – Оп. 1. – Спр. 435. Переписка с Одесским обществом взаимного кредита о производстве краткосрочных займов, в частных кредитных учреждениях и у частных лиц в выдаче ссуд за 1917-1920 гг., 181 арк.
- Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (др. пол. XVIII – 1917 рр.) / Лілія Федорівна Циганенко. – Ізмаїл: СМІЛ, 2009. – 384 с.
- Шемяков Д.Е. Очерки экономической истории Бессарабии эпохи империализма / Дмитрий Сторович Шемяков. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 252 с.

References:

- Adres-kalendar' Bessarabskoy hubernyy 1914 h. / [pod. red. В.А. Топыро]. – Kyshynëv: Hubernskaya typhrafyua, [1914]. – 538 s.
- Adres-kalendar' Bessarabskoy hubernyy na 1897 h . / [pod. red. В.А. Топыро]. – Kyshynëv: Hubernskaya typhrafyua, [1897]. – 269 s.
- Adres-kalendar' Bessarabskoy hubernyy na 1911h. / [pod. red. В.А. Топыро]. – Kyshynëv: Hubernskaya typhrafyua, [1911]. – 545 s.
- Ekonomichna istoriya Ukrayiny : Istoryko-ekonomichne doslidzhennya: v 2 t. / [avt. kol.: Т. А. Balabushevych, V. D. Baran, V. K. Baran ta in.]; vidp. red. V.A. Smoliy. – [T. 2].– K.: NAN Ukrayiny. Inctytut istoriyi Ukrayiny. Nika-Tsentr, 2011. – 696 s.
- Komunal'na ustanova «Izmayil's'kyu arkhiv».– F. 47. Akkermanskaya uezdnaaya zemskaya uprava – Op. 1. – Spr. 17. Ustav ssudo-sberehatel'noy kassy sluzhashchykh po zemstvu, uchrezhdënnoy pry uezdnoy zemskoy upravе v 1882-1912 hh., 79 ark.
- KUIA «Izmayil's'kyu arkhiv». – F. 47. Akkermanskaya uezdnaaya zemskaya uprava – Op. 1. – Spr. 10. Perepyska s Bessarabskoy hubernskoy zemskoy upravoy ob otkrytyu v sëlakh uezda ssudo-sberehatel'nykh tovaryshchestv y ykh sostoyanyy v 1875-1905 hh., 418 ark.

KUIA «Izmayil's'kyu arkhiv». – F. 47. Akkermanskaya uezdная zemskaya uprava – Op. 1. – Spr. 38. Ustav, polozhenye ot 16 yulya 1895 h. y doklady zemskikh uprav ob orhanyzatsyy y deyatelnosti kredytnykh tovaryshchestv Rossyy za 1902 h., 769 ark.

KUIA «Izmayil's'kyu arkhiv». – F. 47. Akkermanskaya uezdная zemskaya uprava – Op. 1. – Spr. 85. Delo ob otkrytyu y rabote ssudo-sberehatel'nykh tovaryshchestv v selakh uezda za 1913-1917 hh., 215 ark.

KUIA «Izmayil's'kyu arkhiv». – F. 47. Akkermanskaya uezdная zemskaya uprava – Op. 1. – Spr. 435. Perepyska s Odesskym obshchestvom vzaymnoho kredyta o proyzvodstve kratkosrochnykh zaumov, v chastnykh kredytnykh uchrezhdenyyakh y u chastnykh lyts v vydache ssud za 1917-1920 hh., 181 ark.

Shemyakov D.E. Ocherky ekonomicheskoy ystoryy Bessarabyu epokhy ymperyalizma / Dmytryy Yehorovych Shemyakov. – Kyshynev: Shtyynsa, 1980. – 252 s.

Tsyhanenko L.F. Dvoryanstvo Pivdnyia Ukrainy (dr. pol. KhVIII – 1917 rr.) / Liliya Fedorivna Tsyhanenko. – Izmayil: SMYL, 2009. – 384 s.

Mihailov O. The Activity of Credit Societies and District Offices in the Bessarabia.

At the end of the XIX century. credit and banking system of the Russian Empire has undergone significant changes. In the First of June, 1895 was adopted the resolution about small credit institutions where their basic form, along with loan-savings associations, recognized the credit unions raiffeisength type. The program document was distributed also in cash. The main purpose of small credit institutions by the provisions was to provide the public, including various unions, gang loans to meet household needs and savings and accumulation of small sums of money, which accrue interest. Sources of funds for the opening of credit societies could serve to the State Bank. Sources of funds to open offices serving members of society mutual contributions of up to one hundred rubles. A number of objective reasons, the needs of the population, these institutions widely used and in the province of Bessarabia. It was possible because of promoting by the nobles to the formation of credit societies on the territory of the region.

However, landlords often violated statutes of the credit institutions receiving large loans for other needs. Management of that district cashes was realise by the persons belonging to noble or merchant groups. The development of an extensive system of various credit institutions in Bessarabia was pronounced before World War I. Much of this was achieved thanks to the provisions regarding small credit institutions in 1895 and support the provincial nobility in the opening of such companies. These institutions facilitate economic activity and the activity of farmers, improved their living conditions. Of credit societies distinguished by its simplicity and focus on the poor. In the province of Bessarabia their number is constantly growing through subsidies State Bank. The Company provided loans, taking deposits their clients had reason to specify the loan, and the board was obliged to check the landing costs. Local cash, subordinated county rural council, the relevant counties, providing extensive benefits for deposits and providing loans to small credit institutions. However, landlords often violated statutes banks receiving large loans for other purposes. Management performed desks persons belonging to noble or merchant population.

Key words: *nobility, credit society, district office, loan, deposit, Bessarabia.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-11

УДК 94(477/7)

Наталя МОРОШАН*

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯНОК БЕССАРАБІЇ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ 1877-1878 рр.

Доброчинність з давніх часів і до сучасного етапу розвитку суспільства являє собою досить складну людську діяльність, мотивація якої зумовлена глибинними психологічними та особистісними факторами. Особливо активно вона проявляється у переломні історичні моменти, одним із яких виступає війна та її наслідки. Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. на перший план постала важлива соціальна проблема – надання допомоги постраждалим воїнам та їхнім родинам. Держава, у свою чергу, не змогла впоратися з такою кількістю людей, які потребували підтримки. Тому незмінним помічником в цій справі виступало населення країни. В умовах військового конфлікту уряд змушений був звернутися до всіх станів імперії. Базовим фактором для стабільності існування державної системи допомоги виступали представники дворянської верстви, більшість з яких брали активну участь в благодійних справах. Саме аристократи ініціювали більшість добродійних заходів у досліджуваній період: будівництво лікарень та їх фінансування; матеріальне забезпечення військовослужбовців; допомога постраждалому населенню – все це потребувало значних грошових надходжень. Особливого значення така підтримка набувала саме в періоди загострення військових протистоянь. Представниці дворянської верстви не лише займалися зборами коштів, але й головували в благодійних організаціях, особисто надавали допомогу військовослужбовцям у лікарнях, займались укомплектуванням загонів сестер милосердя та брали безпосередню участь в їх роботі.

Ключові слова: дворянство, Бессарабія, благодійність, Товариство піклування про поранених і хворих воїнів, російсько-турецька війна 1877-1878 рр.

Постановка проблеми. Організації товариства Червоного Хреста на сучасному етапі успішно функціонують в 189 країнах. У Російській імперії спочатку було створено Товариство піклування про поранених і хворих воїнів (1867 р.), яке в 1879 р. перейменовано на Російське товариство Червоного Хреста (РТЧХ). Основними напрямками його роботи виступала допомога пораненим і хворим солдатам, їх сім'ям, полоненим, а також мирному населенню, яке постраждало від військових дій. Така діяльність не втратила своєї актуальності і сьогодні, в особливо важкі для України часи, коли на перший план висуваються пошуки нових шляхів ефективної соціальної допомоги та політики.

У зв'язку з початком російсько-турецької компанії 1877-1878 рр. виникла гостра необхідність розширення благодійної діяльності. Військовий конфлікт вимагав залучення людських, а також величезних фінансових ресурсів, яких імперія не мала. У такий складний час всі верстви населення країни вважали своїм обов'язком надати посильну допомогу армії. Важливу роль в цьому процесі відіграли представники аристократії Бессарабської губернії. Слід відзначити високу активність жінок-дворянок у справі організації і роботи благодійних товариств в регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку історичної науки зростає інтерес до теми благодійності в контексті регіонального вивчення. Значне місце в історіографії проблеми займають загальні питання історії Російського товариства

---

* Морощан Н. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна; e-mail: nvolkanova@gmail.com

Червоного Хреста. Так, В. Ореховський¹ в своїй роботі аналізує виникнення, діяльність та структуру комітету. Питанню допомоги Червоного Хреста постраждалим від військових конфліктів в період 1870-1902 рр. присвячено дослідження В. Соколової². Регіональний аспект проблеми – благодійність населення Чернігівської губернії під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. представлений в дослідженні О. Сідоренко³. Благодійну, підприємницьку та торгово-фінансову діяльність дворянства Бессарабії в своїх роботах аналізує Л. Циганенко⁴. Однак, слід зазначити, що є певне коло питань, які сьогодні залишилися поза увагою науковців і вимагають детального вивчення.

Метою даної статті є висвітлення напрямків, форм і масштабів благодійної діяльності дворянок Бессарабії під час російсько-турецької кампанії 1877-1878 рр. Важливим джерелом для дослідження стала газета «Бессарабські губернські відомості», яка видавалася в період війни.

Виклад основного матеріалу. Події російсько-турецького конфлікту 1877-1878 рр. розкрили потенціал жіночої добротності. Перед війною в імперії було введено загальну військову повинність, яка не лише торкнулася майже кожної сім'ї, а й змусила жінку стати активним учасником військової дійсності. Повсюдно створювалися дамські комітети. Станом на 1 лютого 1878 р. в Росії налічувався 81 дамський комітет, метою діяльності яких був збір коштів на потреби фронту, прийом і розміщення поранених в шпиталях і лазаретах, розташованих усередині держави.

30 травня 1877 р. було створено Акерманський дамський комітет Товариства піклування про хворих і поранених воїнів. До його складу увійшли 60 осіб: головуєча – М. Лінденер (дружина начальника бригади прикордонної варті с. Кубей), заступниця голови – К. Клименко (дружина голови з'їзду мирових суддів). Фінансування комітету здійснювалося через членські внески та пожертви, які на момент заснування товариства становили 305 руб.

Одним з головних напрямків діяльності комітету стала організація благодійних заходів з метою збору коштів на потреби хворих і поранених воїнів. Незабаром після створення комітет організував музичний вечір, на якому було зібрано 253 руб. 9 коп. З них для поранених воїнів надійшло 33 руб., а на виготовлення білизни – 200 руб.⁵

За газетними даними, у період війни було зібрано значні суми пожертв. Загалом, по Російській імперії за 1877 р. добровільних внесків надійшло на суму 1 250 432 руб. У звіті про діяльність дамського комітету м. Акерман фіксуємо, що за 1877 р. було зібрано 1 982 руб. 57 коп. З них особисті пожертви склали 443 руб., за книгами – 172 руб. 21 коп.⁶

Дамський комітет активно співпрацював з Акерманським товариством піклування про хворих і поранених воїнів. Спільними зусиллями у жовтні 1877 р. вони приймали в лікарню міста, яка була розрахована на 20 ліжок поранених. Всього за період війни Акерман прийняв 131 пораненого воїна. Акерманський комітет товариства Червоного Хреста власним коштом утримував Олександро-Маріїнську общину сестер милосердя в м. Акерман та місцеву богадільню, які почали функціонувати ще в 1876 р.⁷

Значну роль у благодійній справі періоду російсько-турецької кампанії 1877-1878 рр. зіграв Кишинівський дамський комітет товариства піклування про хворих і поранених

¹ Ореховський В. (2014). *Російське Товариство Червоного Хреста: виникнення, становлення, еволюція структури (1867-1914 рр.)*. Науковий огляд. Том 2. № 1. URL: <http://naukajournal.org/index.php/naukajournal/issue/view/5>.

² Соколова В. (2013). *Російське общество Красного Креста в военных конфликтах (1870-1902 г.)*. Вестник СПбГУ. Сер. 2. Вып. 3. С. 162-168.

³ Сидоренко О. (2015). *Благодійна діяльність населення Чернігівської губернії під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр.* Сіверянський літопис. № 1. С. 126-131.

⁴ Циганенко Л.Ф. (2010). *Дворянство Півдня України (друга половина XIX ст. – 1917 р.)*: монографія. Ізмаїл: СМІЛ. 384 с.

⁵ Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 50. 11 июля.

⁶ Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 48. 6 июля.

⁷ Перминов А. *История Красного Креста в Аккермане*. URL: <http://old-akkerman.livejournal.com/22429.html>.

воїнів, який було створено в кінці травня 1877 р. Очолила організацію – М. Шебеко, дружина начальника Бессарабської губернії. У 1877 р. для фінансового забезпечення комітету надійшло 1 000 руб. членських внесків.

Організація благодійних заходів була одним з напрямків діяльності Кишинівського дамського комітету. Наприкінці травня 1877 р. у міському Олександрівському саду за ініціативою комітету проводилася лотерея-алегрі (різновид лотереї, в якій переможці визначаються відразу після придбання лотерейних квитків)⁸. Це була перша за чисельністю учасників лотерея, підготовка до якої розпочалася ще за тиждень. В якості призів лотереї розігрувалися різні речі, передані безкоштовно місцевими аристократами для благодійної допомоги. Так, В. Кандауров передав коня, М. Крісті – корову, Є. Семиградов – барана, І. Крижановський – мавпу. Прийомом пожертв займалися дружина таємного радника Г. Наришкіна, дружина генерал-майора А. Драгомирова та дворянки З. Кешко, А. Катаказі. Всю роботу представниці комітету проводили безкоштовно, крім цього особисто жертвували 57 руб. та різні речі для воїнів. Загальний прибуток від лотереї становив 2 913 руб. Половину суми було передано Кишинівському відділу Червоного Хреста, решта залишилася в розпорядженні комітету⁹.

22 липня 1877 р. дамський комітет організував чергову лотерею-алегрі, на якій було продано 10 000 квитків і отримано 2 563 руб. Подібні заходи організовувалися ще кілька разів. Так, 8 серпня відбувся спектакль і виставка живих картин. Всього було зібрано 1 080 руб., з яких 637 руб. 40 коп. – отримані з художньої галереї. Пожертви склали 308 руб., більше всіх передав дворянин В. Маньковський – 100 руб. Кошти були направлені до тимчасового військового шпиталю (212 руб. 32 коп.), буфету Червоного Хреста, що знаходився на залізничній станції м. Кишиніва (446 руб. 90 коп.) та швейної майстерні (234 руб. 75 коп.). Залишки були переведені на рахунок Кишинівського міського банку. До Габровського шпиталю окремо було відіслано 30 фунтів чаю та 30 пляшок вина, а до Зимницького – 60 фунтів чаю та цукру. У наступні місяці були організовані інші благодійні заходи. Так, 27 грудня 1877 р., за сприянням дворянок А. Леонард, І. Мазаракі-Дебольцевої, А. Косич, С. Драгомирової, відбувся концерт, під час якого було зібрано 480 руб. 54 коп. 13 січня 1878 р. сума зібраних коштів з аматорських спектаклів з трьома п'єсами «Комедія без назви» (К. Кугушева), «Чудовисько» (В. Александрова), «Розлука – також наука» (П. Григор'єва) становила 1 480 руб. Всі зібрані фінанси були надіслані на потреби шпиталів Кишиніва

14 січня 1878 р. були організовані ялинка з подарунками для дітей, буфет і танцювальний вечір для дорослих. Всього було зібрано 724 руб. 78 коп. З них 362 руб. передали О.Н. Катаржі для Кишинівської гімназії, а решта – в швейну майстерню для пошиття білизни воїнам.

Для організації благодійних заходів місцеве дворянство активно використовувало народні та календарні свята. Так, у січні 1878 р. було проведено ялинку з подарунками для дітей (500 шт.). Для дорослих було організовано розважальний вечір і буфет. Загальний збір становив 724 руб. 78 коп., з яких 362 руб. було передано О. Катаржі для Кишинівської гімназії, решта коштів пішла на пошиття натільної білизни для армійців¹⁰.

30 квітня 1878 р. за участю дворянок М. Шебеко, М. Семиградової, М. Шмідт було організовано «народне гуляння». З продажу квитків отримано 964 руб. 20 коп., з аукціону – 331 руб. 30 коп., окремо надійшло – 125 руб. Половину отриманих грошей було відправлено дитячому притулку (547 руб. 15 коп.), а іншу – на будівництво інвалідного будинку в м. Кишинів¹¹.

⁸ Циганенко Л.Ф. (2011). *Доброчинна діяльність дворян Бессарабії в сфері освіти (остання третина XIX – початок XX ст.)*. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XIX. С. 314.

⁹ Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 57. 4 августа.

¹⁰ Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 7. 9 февраля.

¹¹ Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 38. 1 июня.

27 серпня 1878 р. відбулося «народне свято» (загальний збір – 226 руб.), а 11 вересня 1878 р. в Олександрівському міському саду організовано «народне гуляння» з феєрверком. Граф Н. Строгонов пожертвував – 113 руб., аристократ К. Кристі – 100 руб. Всього було зібрано – 1 033 руб. 50 коп. (вартість квитка становила – 15 коп.), що, як свідчить газетна публікація, передали до реабілітаційного притулку військових¹².

При отриманні квитка на благодійний захід представниці бессарабського дворянства платили вдвічі, а то й більше його вартості. Так, Г. Демірова заплатила 50 руб., М. Пуришкевич, О. Маркова по 25 руб. при вартості квитка в 12 руб.¹³. 17 лютого 1878 р. місцевим товариством піклування про хворих і поранених воїнів було влаштовано бал-маскарад, на якому реалізовано 380 білетів. Загальний прибуток склав – 775 руб. 55 коп. [166]. У цей же день дамським комітетом було організовано бал-маскарад, на який було придбано 380 квитків на 570 руб., а понад цієї суми отримано 205 руб. Найбільші внески зробили А. Нарішкіна (22 руб.), Л. Пуришкевич (17 руб.), Е. Макрі (12 руб.) (при вартості квитка 1 руб. 50 коп.)¹⁴.

У часи військового конфлікту члени дамського комітету розгорнули свою масштабну і різнобічну благодійну діяльність. Одним з напрямків їх роботи був збір грошей на влаштування в м. Кишинів інвалідного будинку. Силами комітету до 14 липня 1877 р. було зібрано 3 372 руб., а 13 жовтня 1878 р. вже 33 958 руб. 42 коп. Основну частину пожертв внесли представники бессарабського дворянства. Так, серед них найбільш щедрими були Ю. Джуминська, яка передала 1 000 руб., М. Шебеко (100 руб.), А. Блудова (50 руб.), К. Шуманський (26 руб. 82 коп.), О. Маркова (28 руб. 89 коп.), М. Ласкарі (25 руб.). Інвалідний будинок було побудовано 28 червня 1881 р. на Скаковому полі разом з каплицею, однак під час Другої світової війни його було зруйновано¹⁵.

У другій половині XIX ст. в Російській імперії розповсюдженою формою збору пожертв були фінансові внески по книжкам (губернський предводитель дворянства отримував від уряду або благодійних організацій книги, які передавалися аристократам за пожертвувані кошти). Представниці бессарабського нобілітету в період 1877-1878 рр. у такий спосіб виручили 2 520 руб. 65 коп. Найбільше було зібрано Л. Алейниковою – 686 руб. 5 коп., В. Лазо – 322 руб., Є. Доброграєвою – 303 руб., А. Друце – 252 руб. 70 коп., М. Семиградовою – 191 руб. 50 коп., С. Катаржі – 165 руб. 5 коп., Н. Ержіу – 112 руб. 93 коп., К. Самаріною – 101 руб. Менше 100 руб. пожертвували по книгам А. Донич (98 руб.), Е. Катаказі (70 руб.), Л. Консіоті (61 руб. 62 коп.), В. Ержіу (54 руб. 90 коп.), а менше 50 руб. – Е. Гафенко (36 руб.), Є. Сорокіна (35 руб.), М. Зінкевич (30 руб.)¹⁶.

Для воїнів, які постраждали під час взяття Плевни, було розгорнуто широку кампанію зі збору пожертв. На зібрані 692 руб. 30 коп. було закуплено 72 вовняні фуфайки, 150 пар панчох, 150 пар шкарпеток, 100 пар рукавичок, 60 шарфів, 25 кожухів. Всі теплі речі були передані А. Нарішкіній, яка в 3-х пакунках відправила їх на фронт.

Різновекторна благодійна діяльність бессарабських аристократів торкнулася і проблеми забезпечення провіантом шпиталів і лазаретів. Так, в 1877-1878 рр. дворянками було зібрано і передано на потреби постраждалим військовослужбовцям Кишинівського лазарету 5 225 фунтів цукру, 1 360 фунтів картоплі, 59 фунтів хліба, 1 200 яєць, 720 фунтів кави, 380 фунтів чаю, 1 000 фунт тютюну, 90 пляшок молока, 18 пляшок коньяку, 156 пляшок вина¹⁷.

11 листопада 1877 р. через збільшення потоку хворих і поранених представниці дамського комітету відкрили в будинку купця Б. Качана лікарню на 20 ліжок. Так, на обладнання 5 ліжок Є. Шуманська виділила подушки, ковдри та білизну, 5 столів з

¹² Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 69. 18 сентября.

¹³ Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 7. 9 февраля.

¹⁴ Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 13. 2 марта.

¹⁵ Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 52. 18 июля.

¹⁶ Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 30. 20 апреля. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 73. 2 октября.

¹⁷ Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 25. 13 апреля.

графінами, склянками і підносами; І. Чубарова – 12 тарілок; К. Марковська – чавунну піч. Члени кишинівського товариства, щомісяця передавали по 2,5 пудів мила для санітарного забезпечення лікарень. Наприкінці листопада 1877 р. лікарню відвідав інспектор по лікарняним закладам Київського і Одеського військових округів генерал-ад'ютант А. Кушелев. У звіті він відзначав, що «... лазарет знаходиться в гарному стані», і благодійницям слід висловити подяку за виконану роботу¹⁸.

Після лікування в лазареті стан солдатів ще вимагав медичної консультації та допомоги. 21 квітня 1878 р. представниці Акерманського дамського комітету заснували в м. Кишинів для демобілізованих воїнів (за станом здоров'я) притулок на 50 осіб, який приймав солдат, що потребували медичної допомоги. В перший же день до нього з Габровського шпиталю на лікування надійшло понад 20 воїнів¹⁹.

На завершальному етапі війни Кишинівський дамський комітет взяв на себе утримання притулку на 70 солдатів. Приймали в притулок як уродженців Бессарабії, так і представників з інших губерній²⁰.

Ще одним напрямком благодійної діяльності представниць дворянського стану Бессарабії південноукраїнських територій було заснування швейних майстерень з виготовлення речей для солдатів. Так, одна з них була обладнана при кишинівському дитячому притулку, доглядачкою якої обрали дворянку Ю. Журавську. Представниці бессарабської аристократії М. Семиградова, Г. Нарішкіна, А. Крісті, Е. Катаказі, О. Маркова, Є. Угрюмова, С. Лазо брали активну участь у роботі швейної. За 1877-1878 рр. було пошито 1 222 сорочки, 1 176 кальсонів, 1 778 простирадл, 320 фуфайок, 855 косинок, 1 525 пар панчо, 2 400 рушників, 193 халати, 353 подушки, 10 000 аршин бинта. Ще одна майстерня була відкрита в м. Бендери під патронатом Є. Лоран.

Третя швейна майстерня розпочала свою роботу 4 липня 1877 р. у будівлі Кишинівської духовної семінарії. Вона була більша за розмірами і в період війни цілком забезпечувала воїнів необхідними речами. Спочатку майстерня працювала тричі на тиждень, але через велику кількість бажаючих допомогти з 30 вересня 1877 р. почала функціонувати 4 рази на тиждень. Припинила свою діяльність майстерня лише в травні 1878 р.

Для забезпечення роботи швейних майстерень благодійниці жертвували полотно. Наприклад, дворянка А. Дукантоні виділила для швейної майстерні 108 арш., К. Шишко – 103 арш., І. Руссо – 100 арш.

Факти свідчать, що деякі дворянки самостійно взялися за шиття і в'язання теплих предметів одягу. В результаті було вироблено понад 10 000 речей, серед яких – 3 395 сорочок, 3 489 кальсонів, 900 фуфайок, 100 фартухів. Частина речей було відправлено на фронт для Руцукського і Шипкінського полків²¹.

Представниці нобілітету інших повітів Бессарабії також брали участь у забезпеченні армії теплими речами. Наприклад, сорокські дворянки пошили та передали до кишинівського дамського комітету – 161 фуфайку, 153 пари кальсонів, 120 пар панчо, 56 рушників, а для санітарного персоналу – 10 халатів, 17 ковпаків.

До середини 1877 р. було створено три центральних склади (Петербурзький, Московський, Кишинівський), куди відправлялися речі з місцевих складів. Після цього сортовані комплекти одягу переправлялися до Ясс, Одеси та Єлисаветграду. Наприклад, Кишинівський склад, отримавши від швейної майстерні 10 570 предметів одягу, з липня 1877 р. по жовтень 1878 р. надіслав 1 861 транспорт з необхідними речами і медикаментами.

В період російсько-турецької війни 1877-1878 рр. поліпшилася організація постачання пожертв для військовослужбовців. Спочатку зібрані речі направляли

¹⁸ Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 86. 14 ноября.

¹⁹ Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 19. 23 марта.

²⁰ Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 76. 12 октября.

²¹ Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 49. 10 июля.

дворянкам, які сортували та пакували, а потім представниці аристократії особисто відправляли пакунки на фронт. Взимку 1878 р. усі теплі речі, які пожертвував бессарабський нобілітет, були спаковані у три тюки дворянкою Г. Нарішкіною, й через представника Червоного Хреста відправлені до діючої армії. Окремо лазарети отримали власні пожертви від Г. Нарішкіної: 100 сорочок, 50 фуфайок, 50 пар вовняних панчох і 50 паперових хусток.

Таким чином, організовані в роки російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Аккерманський і Кишинівський дамські комітети Товариства піклування про хворих і поранених воїнів проводили різнопланову благодійну діяльність. Активну участь в їх роботі брали представниці дворянських родів Бессарабії. Члени комітетів збирали пожертви, влаштовували благодійні заходи, займалися пошиттям і збором необхідних речей для військовослужбовців, які згодом відправляли в діючу армію. Окремою заслугою Кишинівського комітету було забезпечення лікарень, шпиталів та лазаретів. Отриманий дамськими комітетами в період російсько-турецької війни 1877-1878 рр. практичний досвід продовжував накопичуватися в ході наступних збройних конфліктів. Допомога армії, зокрема з боку дворянського стану, ставала невід'ємною частиною будь-якої військової компанії.

Література:

- Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 50. 11 июля.
 Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 52. 18 июля.
 Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 57. 4 августа.
 Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 86. 14 ноября.
 Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 7. 9 февраля.
 Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 13. 2 марта.
 Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 19. 23 марта.
 Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 25. 13 апреля.
 Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 30. 20 апреля.
 Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 48. 6 июля.
 Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 49. 10 июля.
 Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 69. 18 сентября.
 Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 73. 2 октября.
 Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 76. 12 октября.
 Ореховський В. (2014). Російське Товариство Червоного Хреста: виникнення, становлення, еволюція структури (1867-1914 рр.). Науковий огляд. Том 2. № 1. URL: <http://naukajournal.org/index.php/naukajournal/issue/view/5>.
 Перминов А. История Красного Креста в Аккермане. URL: <http://old-akkerman.livejournal.com/22429.html>.
 Сидоренко О. (2015). Благодійна діяльність населення Чернігівської губернії під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Сіверянський літопис. № 1. С. 126-131.
 Соколова В. (2013). Российское общество Красного Креста в военных конфликтах (1870-1902 г.). Вестник СПбГУ. Сер. 2. Вып. 3. С. 162-168.
 Циганенко Л.Ф. (2010). Дворянство Півдня України (друга половина XIX ст. – 1917 р.): монографія. Ізмаїл : СМІЛ. 384 с.
 Циганенко Л.Ф. (2011). Добродійна діяльність дворян Бессарабії в сфері освіти (остання третина XIX – початок XX ст.). Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XIX. С. 314.

References:

- Bessarabskie gubernskie vedomosti. 1877. № 50. 11 iyulya.
 Bessarabskie gubernskie vedomosti. 1877. № 52. 18 iyulya.
 Bessarabskie gubernskie vedomosti. 1877. № 57. 4 avgusta.
 Bessarabskie gubernskie vedomosti. 1877. № 86. 14 noyabrya.
 Bessarabskie gubernskie vedomosti. 1878. № 7. 9 fevralya.
 Bessarabskie gubernskie vedomosti. 1878. № 13. 2 marta.
 Bessarabskie gubernskie vedomosti. 1878. № 19. 23 marta.
 Bessarabskie gubernskie vedomosti. 1878. № 25. 13 aprelya.
 Bessarabskie gubernskie vedomosti. 1878. № 30. 20 aprelya.
 Bessarabskie gubernskie vedomosti. 1878. № 48. 6 iyulya.
 Bessarabskie gubernskie vedomosti. 1878. № 49. 10 iyulya.
 Bessarabskie gubernskie vedomosti. 1878. № 69. 18 sentyabrya.
 Bessarabskie gubernskie vedomosti. 1878. № 73. 2 oktyabrya.
 Bessarabskie gubernskie vedomosti. 1878. № 76. 12 oktyabrya.
 Orehovskiy V. (2014). Rosiyske Tovaristvo Chervonogo Hresta: viniknennya, stanovlennya, evolyutsiya strukturi (1867-1914 rr.). Naukoviy oglyad. Tom 2. № 1. URL: <http://naukajournal.org/index.php/naukajournal/issue/view/5>.
 Perminov A. Istoriya Krasnogo Kresta v Akkermane. URL: <http://old-akkerman.livejournal.com/22429.html>.
 Sidorenko O. (2015). Blagodiyna diyalnist naselelnya Chernigivskoyi guberniyi pid chas rosiysko-turetskoyi viyni 1877-1878 rr. Siveryanskiy litopis. № 1. S. 126-131.
 Sokolova V. (2013). Rossiyskoe obschestvo Krasnogo Kresta v voennykh konfliktakh (1870-1902 g.). Vestnik SPbGU. Ser. 2. Vyip. 3. S. 162-168.
 Tsiganenko L.F. (2010). Dvoryanstvo Pivdnya Ukrayini (druga polovina XIX st. – 1917 r.): monografiya. Izmayil : SMIL. 384 s.
 Tsiganenko L.F. (2011). Dobrochinna diyalnist dvoryan Bessarabiyi v sferi osviti (ostannya tretina XIX – pochatok XX st.). Problemi istoriyi Ukrayini XIX – pochatku XX st. Vip. XIX. S. 314.

Moroshan N. Charity the Bessarabian noblewomen of during the military conflicts of 1877-1878.

Charitable activity from ancient times to the present stage of development of society is a rather complex human activity, the motivation of which is determined by the deep psychological and personal factors. It is particularly active in critical historical moments, one of which is the war and its consequences. During the Russo-Turkish War of 1877-1878, an important social problem arose – providing assistance to war victims and their families. The state, in turn, could not cope with the number of people who needed support. Therefore, the population of the country was the unchanging assistant in this matter. In the terms military conflict, the government was forced to turn to all the population of the empire. The main factor for the stability of the existence of the state aid system was the representatives of the nobility, most of whom took active part in charity. It was the aristocrats who initiated most of the charity events during the study period: the construction of hospitals and their financing; material support for servicemen; assistance to the affected population – all this required significant cash inflows. Particular importance of such support was acquired precisely in times of aggravation of military conflicts. Noblewomen, not only engaged in fundraising, but also headed in charitable organizations, personally rendered assistance to military personnel in hospitals, engaged in the commissioning of the units of the sisters of charity and took direct part in their work.

Key words: nobility, Bessarabia, charity, Society for the care of the wounded and sick warriors, the Russian-Turkish War of 1877-1878.

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-12
 УДК 94(477. 83/. 86)+26(477) «1941–1944»

Микола МОСКАЛЮК*
 Володимир СТАРКА

СІЛЬСЬКА ШКОЛА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 РР.

Трансформація системи освіти у сучасній Україні зумовлює потребу вивчення попереднього історичного досвіду. Реформування освітньої сфери Східної Галичини наприкінці 1930-х – середині 1940-х є унікальною практикою, оскільки за короткий період часу учні та вчителі адаптувалися до трьох відмінних навчально-виховних систем.

Попри значну кількість наукових публікацій з історії Східної Галичини періоду Другої світової війни, питання сільської освіти залишалося поза увагою дослідників. Залучення нових архівних документів, аналіз публікацій тогочасної періодичної преси, спогадів очевидців та напрацювань сучасних дослідників, дозволило викласти авторське бачення означеної проблеми.

В процесі наукового пошуку з'ясовано, що нацистська освітня політика «освіченого колоніалізму» мала за мету надати місцевим мешканцям елементарні знання, щоб ті могли виконувати некваліфіковану роботу в сільському господарстві та промисловості. Натомість, галицькі селяни, за будь-яку ціну давали своїм дітям освіту, вбачаючи у цьому єдиний спосіб полегшити їм життя. Українські аграрії у різний спосіб долучалися до ремонту та утримання шкіл, матеріально підтримували учнів та вчителів. Координатором відродження української національної освіти виступали національні товариства «Просвіта», Українське учительське об'єднання праці та Український Центральний комітет. Загалом, не зважаючи на лихоліття воєнного часу, сільські діти у Східній Галичині мали змогу отримувати належну освіту.

Ключові слова: Східна Галичина, нацистська окупація, суспільно-політичні трансформації, селянство, школа, вчителі.

Постановка проблеми. Навчання та виховання підростаючого покоління – фундамент будь-якої держави. На сучасному етапі українського державотворення відбувається пошук оптимальної моделі навчально-виховного процесу. Політики, науковці, громадськість ламають списи довкола питання, що краще, залишити модернізований варіант радянської освітньої моделі, повністю запозичити західноєвропейський варіант, чи творити власну освітню практику. У цьому сенсі, цінним є вивчення та врахування досвіду реформ освітньої мережі у Східній Галичині першої половини ХХ ст. Саме тут, одне покоління учнів, народжених у 1920-х–1930-х роках, в силу суспільно-політичних трансформацій, навчалося у трьох навчально-виховних системах. Розпочавши навчання у польській початковій школі, у вересні 1939 р. українська учнівська молодь продовжила навчання у радянській, а з червня 1941 року – німецькій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Культурно-освітні процеси на території Східної Галичини періоду Другої світової війни неодноразово ставали предметом наукових інтересів істориків. Водночас, поза межами їх уваги залишалося повсякденне життя сільської школи. Праці радянських істориків, зазвичай, відображали плани нацистських окупантів в соціально-гуманітарній сфері та їх негативний вплив на рівень

---

* Москалюк М. – доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Україна; e-mail: moskalyuk.mykola@gmail.com; Старка В. – кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Україна; e-mail: starka1980@ukr.net

освіти місцевого населення¹. Із проголошенням незалежності України, дослідники отримали доступ до раніше малодоступних архівних документів та періодичної преси того періоду, що дозволило по-новому підійти до висвітлення досліджуваної проблематики. Окупаційна політика нацистів за матеріалами тогочасної преси проаналізована у працях В. Офіцинського та К. Курилишина². Культурно-освітнє життя регіону досліджуваного періоду висвітлено у працях Н. Антонюк та М. Галіва³.

Виклад основного матеріалу. Швидкий відступ Червоної армії з території Східної Галичини викликав відчуття радості у більшості місцевих мешканців. Водночас, люди були стурбовані подальшим перебігом подій і здебільшого зайняли вичікувальну позицію.

Як зазначає Б. Кравченко: «часовий розрив між евакуацією органів радянської влади та встановленням німецької адміністрації в більшості регіонів тривав десь місяців зо два. За цей відтинок часу з'явилися численні спроби самоорганізації українського суспільства (у місцевій адміністрації, школах, газетах тощо)⁴. На початку липня 1941 р. в україномовній пресі з'явилися статті, у яких автори закликали місцеві громади готуватися до нового навчального року, ремонтувати шкільні приміщення тощо.

Із приєднанням території Східної Галичини до складу Генеральної Губернії 1 серпня 1941 р. суспільно-політична ситуація зазнала значних трансформацій. Одночасно із утвердженням окупаційної адміністрації, нацисти розпочали втілення у життя власних політичних планів. Ще до початку війни, розробляючи плани завоювання «життєвого простору», вище керівництво Третього райху на завойованих східноєвропейських територіях прагнуло встановити режим максимально ефективно їх експлуатації в інтересах Німеччини. Позбавлені основних прав та свобод, мешканці захоплених вермахтом територій могли розраховувати тільки на право праці, що стало головною запорукою їхнього життя⁵.

Як зазначав очевидець тих подій К. Паньківський: «безоглядність і брутальність, з якою німці трактували населення Галичини, не мала ніяких обмежень ані границь⁶.

У сфері освіти політика окупантів визначалася тезою А. Гітлера про те, що населенню Галичини: «буде надано найпримітивніший вид освіти, потрібний лише для спілкування між ними та їхніми німецькими панами⁷. У таємному звіті помічника М. Бормана про ситуацію в Україні зазначалося: «масова освіта це ризик для тоталітарних систем, бо в загальному вона підготовляє людину до критичного думання, до реальної оцінки власного становища і характеристики влади. Тому ми не будемо під нашим доглядом сприяти шкільному вихованню. Ми мусимо місцеве населення держати в темноті, як це було за царських часів⁸.

Німецька окупаційна адміністрація намагалася підпорядкувати систему освіти Східної Галичини виключно потребам підготовки кваліфікованої робочої сили для Німеччини. Губернатор Г. Франк зазначав, що на підконтрольній йому території не можна допускати розвитку освітньої сфери навіть схожої на ту, що існувала у Німеччині, разом з тим, наголошував, що рівень освіти місцевого населення не можна опускати до такого

¹ Боднар А.Д. (1968). *Народна освіта на Україні в період Великої вітчизняної війни*. Педагогіка. 7. С. 44–51; Гриценко М.С. (1966). *Нариси з історії школи в українській РСР (1917–1965)*. Київ: Радянська школа. 260 с.; Ленська В.В. (1990). *Фашистська шкільна політика на окупованій території України*. Український історичний журнал. 3. С. 82–87.

² Курилишин К. (2010). *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси*. Львів: ЛННБ ім. В. Стефаника. 328 с; Офіцинський В. (2001) *Дистрикт Галичина (1941–1944). Історико-політичний нарис*. Ужгород: Гражда. 142 с.

³ Антонюк Н.В. (1997). *Українське культурне життя в Генеральній губернії (1939–1944 роки)*. Львів. 232 с; Галів М. (2010). *Між серпомолотом і свастикою: освіта Дрогобиччини у 1939–1944 рр.* Дрогобич. 337 с.

⁴ Кравченко Б. (1997). *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.* Київ: Основи. 423 с. С. 201.

⁵ Боляновський А. (1998). *Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941–1944 роках*. Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 33. С. 187.

⁶ Паньківський К. (1965). *Роки німецької окупації*. Торонто. 480 с. С. 12.

⁷ Кравченко Б. (1997). *Соціальні зміни і національна свідомість...* С. 215.

⁸ Каменецький І. (1972). *Україна в тоталітарних схемах нацизму*. Український історик. Ч. 3-4. С. 117.

рівня, коли це буде загрожувати інтересам воєнної економіки країни. Саме тому, у дистрикті Галичина обов'язковою оголошувалася лише початкова освіта. Німецька окупаційна адміністрація дозволила відкрити чотирирічні початкові школи, дворічні фахові школи, 10 гімназій та дворічні вищі фахові курси⁹.

Адміністративними питаннями розвитку освіти у Східній Галичині опікувався відділ науки і навчання уряду дистрикту, який підпорядковувався головному відділу науки і навчання уряду генерал-губернаторства в Кракові. Відділ у Львові поділявся на підвідділи для народних, вищих і середніх загальноосвітніх професійних шкіл. Підвідділами керували референти німці, котрим виділено як співробітників українських та польських інспекторів. Відділ науки та навчання дистрикту Галичина затверджував навчальні програми, визначав завдання та персональний склад шкільних інспекторів, розподіляв виділені урядом Генеральної губернії кошти на освіту. На рівні округи управління освітою здійснював шкільний інспекторат на чолі з краєвим шкільним радником, що виконував свої функції від імені старости¹⁰.

У серпні 1941 р. німецька окупаційна влада перебрала під свій контроль управління всіма освітніми закладами Галичини. Як пригадував К. Паньківський: «німецька машина схопила життя в свої кліщі». Водночас, свідок тих подій зазначав, що дещо кращою була ситуація в селах. Там німці не особливо вникали у освітні справи і при керівництві освітньою сферою залишалися люди «яких громада покликана до культурно-освітньої праці»¹¹.

Усі школи в дистрикті Галичина, згідно з наказом відділу науки і навчання, отримали статус державних навчальних закладів. Розпорядженням шкільної влади із вжитку вилучались польські та радянські підручники українською мовою. На їх місце запроваджувались підручники, видані Українським Центральним Комітетом, який крім того, що мав великий вплив на навчання та виховання дошкільнят і позашкільної молоді, опікувався організацією навчального процесу у школах, не дивлячись на їхній статус державних навчальних закладів¹². Як зазначав часопис *Останні вісті*: «в новому шкільному році в народних школах будуть допущені підручники, видані в Кракові. Крім того, для помочі в науці будуть виходити окремі журнали для молоді»¹³.

Початок навчального року в українських школах розпочався 1 жовтня 1941 р., хоч в окремих місцевостях мали місце триваліші затримки. Для кожної державної школи окупаційна адміністрація визначила ступені. Так, I ступінь початкової школи (1-4 класи) надавався навчальним закладам, за наявності не менше 120 дітей, II ступінь (1-6 класи) 120-220 учнів, школа III ступеню (1-7 класи) отримувала школа, яку відвідувало більше 220 дітей шкільного віку¹⁴.

Визначаючи зміст освіти, у одній із публікацій, автори газети *Краківські вісті* зазначали: «вся праця в школі відбувається у світлі зобов'язуючого державного світогляду. Як ціль праці має ставити собі школа: державницьку збройну спільноту з готовністю жертвувати себе, для вождя і батьківщини. Виховання має бути продержавне, воно має зміцнювати фізичну тугість громадян, має їх об'єднувати, вирощувати дисципліну, піддержувати і поглиблювати вірність та вказувати на вимоги життя: потребу посвятити жертви для спільного добра»¹⁵.

⁹ Стефанюк Г. (2006). *Соціальна парадигма українського шкільництва в Галичині у роки німецької окупації*. Архіви окупації. 1941-1944. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». С. 812.

¹⁰ Галів М. (2010). *Між серпомолотом і свастикою: освіта на Дрогобищині у 1939–1944 рр.* Дрогобич. С. 101-102.

¹¹ Паньківський К. (1965). *Роки німецької окупації...* С. 82, 94.

¹² Офіцинський В. (2001). *Дистрикт Галичина. Історико-політичний нарис*. Ужгород: Гражда. С. 81.

¹³ *Оголошення*. *Останні вісті*. 1941. Ч. 2. 19 вересня. С. 2.

¹⁴ *Напередодні навчального року*. *Самбірські вісті*. 1941. Ч. 4. 21 вересня. С. 1.

¹⁵ *Реформа німецького вселюдного шкільництва*. *Краківські вісті*. 1943. Ч. 8 (746). 16 січня. С. 4.

У розпорядженні губернатора О. Вехтера 1 жовтня 1942 р. йшлося про те, що: «сільська школа має справу виключно з селянськими дітьми, які бажають і повинні бути селянами і селянками»¹⁶.

Розпорядженням відділу науки та навчання дистрикту заборонено приймати у 1942/1943 шкільному році до народних шкіл тих дітей, старших 14-ти років. Як наслідок, 90% учнів 5-х і 6-х класів змушені покинути науку не закінчивши школи¹⁷.

Крім німецької окупаційної адміністрації, розвитком шкільництва та дошкільним вихованням молоді на території Східної Галичини опікувалися українські громадські організації, зокрема, Українське Освітнє товариство та відроджені філії «Просвіти». Після заборони діяльності цих організацій на початку 1942 р., українське національне шкільництво перебувало під опікою Українського Центрального комітету. Зазначимо, що Німецька влада дозволяла відкривати державну україномовну школу за наявності 40-ка учнів. Якщо число учнів було меншим, дозволялося відкривати приватні школи, які утримувались за кошти української громади. В окупованих районах німецька влада дозволяла відкривати лише народні і професійні школи¹⁸.

За повідомленням преси, в Галичині наприкінці 1941–1942 навчального року діяло 3105 українських народних шкіл, в яких було 13000 класів, навчалось 495000 учнів, працювало 7700 вчителів. Правда, зазначалось у часописі «Станіславівське слово», для забезпечення повноцінного навчання бракувало 2000 вчителів. У 1942–1943 навчальному році кількість українських шкіл дещо зменшилася. У краї функціонувало 3032 українські школи з 7098 вчителями, які навчали 484730 учнів¹⁹.

Стимував розвиток українського шкільництва на території Східної Галичини брак кваліфікованих освітянських кадрів. Кожен з учителів, що хотів залишитися працювати у школі, мав скласти присягу на вірність німецькому уряду: «Я клянуся фюреру німецького рейху і народу Адольфу Гітлеру бути вірним і слухняним, дотримуватися законів і сумлінно виконувати мій службовий обов'язок, хай допоможе мені Бог»²⁰.

Як зазначає дослідник В. Сворака: «в Станіславській окрузі на початку 1942 р. діяли 379 шкіл, в яких працювало 970 вчителів»²¹. Особливо гостро брак кваліфікованих вчителів відчувався у сільській місцевості. В україномовній пресі того часу появилися оголошення наступного змісту: «органи народної освіти, а за ними і все громадянство, повинні докласти всіх зусиль, щоб здобути кадри, потрібні для сільських шкіл»²².

Як зазначалося в одній із публікацій часопису українська школа: «вчитель на селі має бути всім! До нього прийде село з усіма своїми справами і він повинен шукати можливостей, щоб обслужити село в тому всьому, чим воно живе. Життя та побут скерувати на властивий шлях»²³.

На складні умови роботи сільських вчителів вказував В. Полянський. Зокрема, автор публікації наголошував: «в сільських школах один учитель вчить дві, три або й більше клас (відділів) разом одночасно, хоч має надати матеріал, як і в 7-класній школі. Це вимагає великого досвіду. Нажаль, багато досвідчених вчителів їдуть до міста, а на села висилають некваліфікованих допоміжних вчителів, що не мають будь-якої підготовки. Середовище праці має великий вплив на працю вчителя, діти – відбиття середовища, серед якого живуть»²⁴.

¹⁶ Стефанюк Г. (2006). *Соціальна парадигма українського шкільництва...* С. 813.

¹⁷ Галів М. (2010). *Між серпомолотом і свастикою...* С. 103.

¹⁸ Там само. С. 104.

¹⁹ Офіцинський В. (2001). *Дистрикт Галичина...* С. 82.

²⁰ Галів М. (2010). *Між серпомолотом і свастикою...* С. 133.

²¹ Сворака С. (1997). *Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період*. Український історичний журнал. № 3. С. 31.

²² Стефанюк Г. (2006). *Соціальна парадигма українського шкільництва...* С. 813.

²³ *Школа-Село-Учитель*. Українська школа. 1942. Ч. 1-2. Червень-липень. С. 7-12.

²⁴ Полянський В. *Праця в лучених класах народної школи*. 1942. Ч. 1-2. Червень-липень. С. 17-23.

Крім роботи з учнями, сільських вчителів окупаційна влада залучала до виконання іншої роботи. Наприклад, під час літніх канікул вчителів, спільно із учнями, зобов'язували заготовляти лікарські трави. Разом з тим, окупанти наголошували що: «вчителі, які всеціло віддаються збиранню лікарської сировини і викажуться відповідно високими кількостями, можуть бути звільнені від примусової шеститижневої праці при жнивях в Лігеншафтах»²⁵.

Покидали учительську працю фахівці і через мізерну заробітну платню. З 1941 р. учителям Східної Галичини нараховували заробітну платню за тарифною сіткою РВО. Згідно з нею, вчителі XII найнижчої категорії отримували 100 зл. на місяць, XI категорії 170 зл., X – 200 зл., IX – 255 зл., VI – 500 зл.²⁶.

З 1943 р. запроваджено німецьку тарифну сітку ТО 1. Відповідно до неї: 7-ма група (вчителі віком 19-40 років без семінарійної матури 205 зл., 6 (19-40 років з семінарійною матурою) 187-255 зл., 5-та (19-40 років з семінарійною матурою, трирічним педстажем, один з яких в часи існування польщі) 229-315 зл., 4-та (учителі віком 23-40 років з семінарійною матурою, трирічним педстажем, з яких один рік за Польщі) 285-380 зл., 3-та (учителі віком 25-40 років – семінарійною матурою, трирічним педстажем, з яких один рік за Польщі) 382-500 зл. 2-га (учителі віком 27-40 років, з семінарійною матурою, трирічним педстажем, з яких один рік за Польщі) 540-600 зл. Учителі жінки отримували винагороду на 10% меншу від чоловіків.

За керівництво народною школою по тарифу ТО I додатково давали 10% від місячної платні, за РВО 50 зл./міс. За житло, відповідно до тарифу ТО I, кошти не повертали, хто отримував платню за РВО від 15 до 72 зл. залежно від стажу та сімейного стану.

Школа I ступеня (коли працювало до 3-х учителів) доплати за керівництво не передбачала. Крім того, із заробітної плати вчителів стягували за ТО I 20%, а за РВО 10% місячної платні. За переїзд на роботу в іншу місцевість повертали кошти. За лікування вчителів, платила Суспільна Забезпечальня. Надурочні години не оплачувалися в народних школах. Натомість, у фахових оплачували по факту за відпрацьовані години²⁷. Додатково у сільській місцевості за погодженням із німецьким земельною інспекцією, вчителі отримували наділ за рахунок шкільної ділянки²⁸.

Часопис Львівські вісті у 1942 р. в одній із публікацій закликав сільську владу та громади подбати про своїх вчителів, оскільки «цьогорічний передновок проходить важко. Зарплата вчителя невелика, а ціни на харчі відомі. Не багато сільських шкіл мають поле, із якого харчується вчитель. Закликали допомогти харчами і паливом»²⁹.

У народних школах німецька влада дозволила навчання релігії. Як зазначалося у повідомленні Львівських Архієпархіальних відомостей: «на основі повідомлення губернатора Дистрикту Галичина – Відділ Знання й Науки з 6 січня 1942 р. № 20033142 священики мають право уділяти в школах науку релігії. Однак в тій справі мусять переложити відповідний виказ священиків для шкільної влади»³⁰. Потрібно зазначити, що не у всіх місцевостях священики виконували це розпорядження і навчали шкільну молодь релігії.

Для тих учнів, що не могли продовжувати навчання у народних школах, українські громадські організації намагалися організувати фахові курси. Зокрема, зусиллям товариства «Просвіта» у Львові організовано господарські курси для сільських дівчат. Щоправда, із зголошених 40 учениць, на навчання прибуло 18. Решта, мотивуючи

²⁵ Стефанюк Г. (2006). *Соціальна парадигма українського шкільництва...* С. 814.

²⁶ Галів М. (2010). *Між серпомолотом і свастикою...* С. 140.

²⁷ *Учительська платня*. 1943. Ч. 10-12. Квітень-червень С. 133-135.

²⁸ Галів М. (2010). *Між серпомолотом і свастикою...* С. 143.

²⁹ *Подбаймо за своїх вчителів*. Львівські вісті. 1942. Ч. 155. 14 липня. С. 3.

³⁰ *В справі навчання релігії*. Львівські архієпархіальні відомості. 1942. Ч. 1. С. 21.

хворобами, не хотіли вчитися. Як констатував автор публікації у газеті Жовківські вісті: «наше жіноцтво на селі головно відбігло від освітати та треба йому направити ці блуди»³¹.

Для частини сільських учнів у повітових містечках організували фахові курси. Щоправда, слухачі таких навчальних курсів повинні були виконати низку умов. Наприклад, у Калуші до навчання приймали сільських учнів за умови плати за місяць для тих, хто мав ріллю 10 зл., крім того, потрібно було привезти із собою: 30 кг картоплі, 5 кг муки, 4 кг буряка, 1 кг городини, 1 кг цибулі, 5 кг квасолі, гороху або бобу, 5 кг круп, 2 кг м'яса, 1 кг товщу, 1 кг сиру, 25 яєць. Ті, хто не мали поля, платили 75 зл. на місяць. Крім того, кожен слухач мав привезти 1 сінник, соломку на дві зміни, постіль, рушник, мило, білизну, прибори до їди, 2 тарілки, ложку, ніж, вилки, горнятко, пів метра полотна на стирки до кухні. Хто бідний, але мав хист до навчання, мав просити допомоги в Української окружної комісії³².

Висновки. Можемо констатувати, що освітня політика нацистських окупантів на території Східної Галичини повністю підпорядковувалася економічним інтересам Третього райху. Окупанти дозволили відкрити лише початкові школи та фахові училища для підготовки робочої сили. Водночас, українські громадські організації у різний спосіб намагалися надати знання якомога більшій частині молоді. Відсутність затверджених окупаційною владою навчальних програм давала змогу українським учителям вносити до навчального процесу національний зміст, зважаючи на низький рівень матеріального забезпечення освітніх закладів та самих вчителів. Українська громадськість намагалася в міру своїх можливостей надавати матеріальні підтримку. Загалом, населення Східної Галичини за будь-яку ціну намагалось дати освіту своїм дітям, вбачаючи у цьому запоруку кращого життя. Питання соціально-економічного життя Східної Галичини періоду нацистської окупації потребує подальших наукових пошуків.

Література:

- Антонюк Н.В. (1997). *Українське культурне життя в Генеральній губернії (1939–1944 роки)*. Львів. 232 с;
- Без муки нема науки*. Жовківські вісті. 1941. Ч. 21. 9 листопада. С. 2.
- Боднар А.Д. (1968). *Народна освіта на Україні в період Великої вітчизняної війни*. Педагогіка. 7. С. 44–51;
- Боляновський А. (1998). *Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941–1944 роках*. Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 33. С. 187.
- В справі навчання релігії*. Львівські архієпархіальні відомості. 1942. Ч. 1. С. 21.
- Галів М. (2010). *Між серпомолотом і свастикою: освіта Дрогобиччини у 1939–1944 рр.* Дрогобич. 337 с.
- Гриценко М.С. (1966). *Нариси з історії школи в українській РСР (1917–1965)*. Київ: Радянська школа. 260 с.;
- Каменецький І. (1972). *Україна в тоталітарних схемах нацизму*. Український історик. Ч. 3-4. С. 117.
- Кравченко Б. (1997). *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.* Київ: Основи. 423 с. С. 201.
- Курилишин К. (2010). *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси*. Львів: ЛННБ ім. В. Стефаника. 328 с;
- Ленська В.В. (1990). *Фашистська шкільна політика на окупованій території України*. Український історичний журнал. 3. С. 82–87.
- Напередодні навчального року*. Самбірські вісті. 1941. Ч. 4. 21 вересня. С. 1.
- Оголошення*. Останні вісті. 1941. Ч. 2. 19 вересня. С. 2.

³¹ *Без муки нема науки*. Жовківські вісті. 1941. Ч. 21. 9 листопада. С. 2.

³² *Фахові курси*. Калушський голос. 1941. Ч. 18. 7 грудня. С. 4.

- Офіцинський В. (2001) *Дистрикт Галичина (1941–1944). Історико-політичний нарис*. Ужгород: Гражда. 142 с.
- Паньківський К. (1965). *Роки німецької окупації*. Торонто. 480 с. С. 12.
- Подбаймо за своїх вчителів*. Львівські вісті. 1942. Ч. 155. 14 липня. С. 3.
- Полянський В. *Праця в лучених клясах народної школи*. 1942. Ч. 1-2. Червень-липень. С. 17-23.
- Реформа німецького вселюдного шкільництва*. Краківські вісті. 1943. Ч. 8 (746). 16 січня. С. 4.
- Сворак С. (1997). *Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період*. Український історичний журнал. № 3. С. 31.
- Стефанюк Г. (2006). *Соціальна парадигма українського шкільництва в Галичині у роки німецької окупації*. Архіви окупації. 1941-1944. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». С. 812.
- Учительська платня*. 1943. Ч. 10-12. Квітень-червень С. 133-135.
- Школа-Село-Учитель*. Українська школа. 1942. Ч. 1-2. Червень-липень. С. 7-12.

References:

- Antoniuk N.V. (1997). *Ukrainske kulturne zhyttia v Heneralnii hubernii (1939–1944 roky)* [Ukrainian Cultural Life in the General Province (1939-1944)]. Lviv. 232 p. [in Ukrainian].
- Bez muzy nema nauky* [Without torment there is no science]. Zhovkivski visti. 1941. Ch. 21. 9 lystopada. P. 2. [in Ukrainian].
- Bodnar A.D. (1968). *Narodna osvita na Ukraini v period Velykoi vitchyznianoї viiny* [Folk education in Ukraine during the Great Patriotic War]. Pedahohika. 7. P. 44–51. [in Ukrainian].
- Bolianovskyi A. (1998). *Sotsialnyi aspekt hitlerivskoho «novoho poriadku» v Halychyni u 1941–1944 rokakh* [Social aspect of Hitler's "new order" in Galicia in 1941-1944]. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna. Vyp. 33. P. 186–194. [in Ukrainian].
- V spravi navchannia relihii* [In the study of religion]. Lvivski arkhieparkhialni vidomosti. 1942. Ch. 1. P. 21. [in Ukrainian].
- Haliv M. (2010). *Mizh serpomolotom i svastykoiu: osvita Drohobychchyny u 1939–1944 rr.* [Between serpomilot and swastika: education of Drohobychnia in 1939-1944] Drohobych. 337 p. [in Ukrainian].
- Hrytsenko M.S. (1966). *Narysy z istorii shkoly v ukraïnskii RSR (1917–1965)* [Essays on the history of the school in the Ukrainian SSR (1917-1965)]. Kyiv: Radianska shkola. 260 p. [in Ukrainian].
- Kamenetskyi I. (1972). *Ukraina v totalitarnykh skhemakh natsyzmu* [Ukraine in totalitarian schemes of Nazism]. Ukraïnskyi istoryk. Ch. 3-4. P. 107-120. [in Ukrainian].
- Kravchenko B. (1997). *Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukraini XX st* [Social changes and national consciousness in Ukraine of the twentieth century]. Kyiv: Osnovy. 423 p. [in Ukrainian].
- Kurylyshyn K. (2010). *Ukrainske zhyttia v umovakh nimetskoї okupatsii (1939–1944 rr.): za materialamy ukraïnomovnoi lehalnoi presy* [Ukrainian life in the conditions of German occupation (1939-1944): on the basis of materials of the Ukrainian-language legal press]. Lviv: LNNB im. V. Stefanyka. 328 p. [in Ukrainian].
- Lenska V.V. (1990). *Fashystska shkilna polityka na okupovanii terytorii Ukrainy* [Fascist School Policy in the Occupied Territory of Ukraine]. Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal. 3. P. 82–87. [in Ukrainian].
- Naperedodni navchalnoho roku* [On the eve of the school year]. Sambirski visti. 1941. Ch. 4. 21 veresnia. P. 1. [in Ukrainian].
- Oholoshennia* [Advertisement]. Ostanni visti. 1941. Ch. 2. 19 veresnia. P. 2. [in Ukrainian].

Ofitsynskyi V. (2001) *Dystrykt Halychyna (1941–1944). Istoryko-politychnyi narys* [District Galicia (1941-1944). Historical and political essay]. Uzhhorod: Hrazhda. 142 p. [in Ukrainian].

Pankivskyi K. (1965). *Roky nimetskoï okupatsii* [Years of German occupation]. Toronto. 480 p. [in Ukrainian].

Podbaimo za svoikh vchyteliv [Let's take care of our teachers]. Lvivski visti. 1942. Ch. 155. 14 lypnia. P. 3. [in Ukrainian].

Polianskyi V. *Pratsia v luchenikh kliasakh narodnoi shkoly* [Work in the bright classes of the folk school]. 1942. Ch. 1-2. Cherven-lypen. P. 17-23. [in Ukrainian].

Reforma nimetskoho vse liudnoho shkilnytstva [Reform of the German language of all popular schooling]. Krakivski visti. 1943. Ch. 8 (746). 16 sichnia. P. 4. [in Ukrainian].

Svorak S. (1997). *Osvita na zakhidnoukrainskykh zemliakh u povoiennyi period* [Education in the West Ukrainian lands in the post-war period]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 3. P. 28-42. [in Ukrainian].

Stefaniuk H. (2006). *Sotsialna paradyhma ukrainskoho shkilnytstva v Halychyni u roky nimetskoï okupatsii* [Education in the West Ukrainian lands in the post-war period]. Arkhivy okupatsii. 1941-1944. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademii». 872 p. [in Ukrainian].

Uchytelska platnia [Master's salary]. Ukrainska shkola 1943. Ch. 10-12. Kvitin-cherven P. 133-135. [in Ukrainian].

Fakhovi kursy [Professional courses]. Kalushskyi holos. 1941. Ch. 18. 7 hrudnia. P. 4. [in Ukrainian].

Shkola-Selo-Uchytel [School-Village-Teacher]. Ukrainska shkola. 1942. Ch. 1-2. Cherven-lypen. P. 7-12. [in Ukrainian].

Moskaluk M., Starka V. A rural school in eastern Galicia in the face of the Nazi occupation of 1941-1944.

The transformation of educational system in modern Ukraine stipulates the need to study the previous historical experience. Reforming the educational sphere of eastern Galicia in the late 1930 's-mid 1940 's is unique, because in a short period of time, students and teachers adapted to three different educational systems.

Note that the Soviet and Nazi totalitarian regimes carried out changes in the educational model in its geopolitical interests, completely neglecting the interests of the Ukrainian population. At the same time, the Ukrainian peasants, contrary to the desire of the invaders, tried to organize the training of youth in the national-patriotic spirit.

Despite the significant amount of scientific publications on the history of East Galicia during the second world war, the issue of rural education was neglected. Attraction of new archival documents, analysis of the publications of the periodical press, the memories of witnesses and achievements of modern researchers, helped lay the intellectual vision of the problem.

The publication is built for the problem-the chronological principle, to cover the main aspects of the problem in a logical sequence and relationship.

In the process of scientific research found that the Nazi educational policy of enlightened colonialism had a goal to give local residents a rudimentary knowledge that they could be able to perform unskilled jobs in agriculture and industry. Instead, the Galician peasants, tried at any price to give their children an education, seeing in this the only way to relieve them of life. Ukrainian farmers were involved in different ways with the repairing and maintenance of schools, financially supported by students and teachers.

Coordinator of the revival of the Ukrainian national education performed society «Prosvita», Ukrainian Teacher' Union labor and the Ukrainian Central Committee, speaking with specific mediate between the occupation authority and local the community. Ukrainian educators, tried under any circumstances perform their duty with the national-patriotic upbringing of the younger generation. In General, despite the disasters of the war time, rural children in eastern Galicia had the opportunity to receive a proper education.

Key words: Eastern Galicia, Nazi occupation, socio-political transformations, peasantry, school, teachers.

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-13
УДК 336.226.211(470) «1914/1944»

Світлана ОРЛИК
Микола Москалюк*

ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ТА НАЦИСТСЬКОГО УРЯДІВ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В РОКИ ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ СВІТОВИХ ВОЄН: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто проблему фінансової політики російського та німецького урядів в часи Першої та Другої світових воєн, особливості становлення такої політики та її реалізації на окупованих територіях Східної Галичини. Використання раніше не досліджених архівних матеріалів, повідомлень в тогочасній пресі дало змогу з'ясувати механізми та способи дослідження фінансової політики на захоплених територіях окупаційними адміністраціями. Структуру статті побудовано за проблемно-хронологічним принципом, що дало можливість розкрити основні аспекти проблеми в розвитку, логічній послідовності та взаємозв'язку.

Використання спеціальних методів історичного дослідження дозволило здійснити комплексне вивчення складових фінансової політики російського та нацистського окупаційних режимів на території Східної Галичини, зокрема податкову, грошову та цінову. Особливу увагу звернено на питання виконання місцевими мешканцями повинностей як додаткового компоненту фінансової політики. Доведено, що нацистська, як і російська імперська окупаційні влади, формуючи свою фіскальну політику на означеній території, керувалися виключно власними економічними інтересами, намагалися максимально використати соціально-економічні ресурси краю для наповнення своїх державних скарбниць.

Ключові слова: Східна Галичина, Перша світова війна, Друга світова війна, Російська імперія, Нацистський окупаційний режим, фінансова політика.

Постановка проблеми. Суспільно-політичне життя першої половини ХХ століття на європейському континенті пройшло під акомпанемент двох великих воєн. Досвід цих військових конфліктів повинен враховуватися сучасниками для того, щоб уникнути подібних помилок у майбутньому. Саме завдяки якісному аналізу подій минулого сучасний український уряд зможе забезпечити країну від окремих військово-політичних зовнішніх та внутрішніх викликів. У цьому сенсі цінним є досвід населення Східної Галичини, яке впродовж короткого терміну (40 років) минулого століття, в силу геополітичних обставин, змушене було адаптуватися до життя в чотирьох суспільно-політичних моделях. У статті пропонуємо розглянути фінансову політику держав-загарбниць на території Східної Галичини в умовах Першої та Другої світових воєн.

Дослідження проблеми діяльності російської цивільної окупаційної адміністрації у Галичині і Буковині в часи Першої світової війни знайшло відображення в спеціальних дослідженнях українських учених: О. Реєнта, І. Кучери, В. Любченка, І. Лозинської та ін.¹,

* Орлик С. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи, Центральноукраїнський національний технічний університет, Україна; svitlana.orlik@gmail.com; Москалюк М. – доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Україна; e-mail: moskalyuk.mykola@gmail.com.

¹ Реєнт О.П. (2003). *Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України. 340 с.; Кучера І.В. (2013). Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині 1914 – 1917 рр. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. 23-24. С. 194-200.; Лозинська І.Г. (2013) Економічна політика адміністрації Ф. Ф. Трепова у Галичині. *Проблеми гуманітарних наук*. Вип. 32. С.123–137.; Любченко В.Б. (2013). *Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. Велика війна (1914 – 1918) і Україна*. Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”». С. 248–300.

а також російської дослідниці А. Бахтуриної². Соціально-економічну політику нацистських окупантів на території Східної Галичини в роки Другої світової війни аналізували у своїх працях А. Боляновський, П. Коріненко, А. Киданюк, В. Орлик, В. Старка, В. Терещенко та ін³. Незважаючи на значний науковий доробок вищезгаданих науковців, порівняння фінансової політики окупантів на території Східної Галичини у двох світових війнах не проводилося і не мало належного відображення в науковій літературі. Тому **метою нашої статті** є дослідження фінансової політики окупаційних адміністрацій на території Східної Галичини під час Першої та Другої світових воєн. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань: розглянути фінансову політику російської та нацистської окупаційних адміністрацій, проаналізувати форми та методи збору податків з населення, відобразити процес адаптації місцевого населення до життя в умовах окупації.

Виклад основного матеріалу. Вторгнення російських військ на територію Галичини й Буковини у вересні 1914 року супроводжувалося встановленням контролю російської окупаційної влади над усіма напрямками життєдіяльності регіону, у тому числі й фінансово-економічними. З перших місяців окупації російськими військами території Галичини і Буковини (серпень – вересень 1914 р.) питання організації оподаткування стали актуальними як вагома частина фінансової політики Російської імперії.

Процес оподаткування на окупованих територіях Галичини і Буковини мав здійснюватися відповідно до вимог IV Гаазької Конвенції «Про закони і звичаї війни на суходолі» від 18.10.1907 р. (досі чинна), зокрема статті 48, де зазначалося, що в разі, «якщо на окупованій території окупант стягує визначені такою державою податки, мита і збори, він здійснює це, по можливості, відповідно до чинних правил оподаткування та їхньої сфери дії, внаслідок чого на нього покладається обов'язок нести витрати по управлінню окупованою територією тією самою мірою, як це був зобов'язаний робити законний уряд»⁴. Тобто, згідно з нормами міжнародного права російська влада була окупаційною, яка при оподаткуванні місцевого населення мала застосовувати податкове законодавство тієї країни (Австро-Угорської імперії), землі якої завойовані, відповідно, уряд якої залишався де-юре законним урядом.

Проте складність застосування австрійського законодавства, нерозуміння принципів механізму адміністрування податків австрійським урядом, недостатня чисельність фінансових органів, відсутність списків платників та податкового обліку за окремими податками, слаба платоспроможність населення не давали можливості здійснити нарахування податків за австрійським законодавством.

Основною проблемою було те, що австрійська податкова система базувалася на майновому та прибутковому принципах, тоді як в Російській імперії оподаткування нерухомого майна лише розвивалося, а прибутковий податок планувалося запровадити з 1917 р. Широкий спектр оподаткування нерухомого майна (будівель і землі), існування прибуткового оподаткування – це податки, які потребували складного детального податкового обліку як об'єктів оподаткування, так і платників податків власників нерухомого майна. Крім того, для нарахування суми вищезазначених майнових податків, російській владі необхідно було на основі розробленої австрійським законодавством методики визначити базу оподаткування конкретно для кожного об'єкта нерухомості (в

² Бахтурина А.Ю. (2000). *Политика Российской империи в восточной Галиции в годы первой мировой войны*. Москва. 264 с.

³ Боляновський А. (1998). Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941–1944 роках. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 33. С. 186–194; Коріненко П.С., Терещенко В.Д., Старка В.В., Киданюк А.В. (2016). Податки і повинності в галицькому селі (кінець XVIII – середина XX ст.). Тернопіль. 200 с.; Орлик В., Маренець Л. (2005). До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні. *Архіви України*. №1-3(256). С. 233-240.

⁴ Конвенція (IV). (1907). *Про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі: Конвенція (IV) Гаазька від 18.10.1907*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_222 (дата звернення: 17.06.2018).

т.ч. земельної ділянки), який знаходився у власності кожного платника податків. Розбиратися у складній математиці австро-угорського законодавства у російської влади не було ні бажання, ні умов, ні часу. До того ж дохідність нерухомого майна як будівель, так і землі в умовах війни була значно знижена або й зовсім відсутньою через зруйнування та знищення будівель та неможливістю здійснювати сільськогосподарські роботи. Складний облік та адміністрування австрійських майнових та прибуткових податків, потребував чисельного фіскального апарату. Тож, зрештою, Тимчасовим положенням «Про стягнення податків і зборів і про устрій управління фінансовими справами при Військовому генерал-губернаторстві областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни», російська окупаційна влада, всупереч вимогам міжнародного права, запровадила справляння окремих видів державних податків за законодавством Російської імперії. Зокрема, було легалізовано стягнення промислового податку з торгівлі та промислів, гербового збору та акцизних зборів відповідно до діючих в Російській імперії законів⁵.

Для реалізації фінансової політики на окупованих західноукраїнських землях у складі Військового генерал-губернаторства Галичини було створено Управління фінансовими справами. Основними завданнями діяльності цього органу були такі: завідування державними і місцевими податками і зборами (контроль за нарахуванням, стягненням та зарахуванням до казни); здійснення загального нагляду за справлянням місцевих міських і гмінних зборів⁶. Військовий генерал-губернатор за поданням Уповноваженого від Міністерства фінансів визначав кожному окружному фінансовому інспектору межі підконтрольних територій та вказував безпосереднє місце його постійного перебування. Таким чином, губернії поділялися на фінансові округи, межі яких співпадали з визначеними адміністративними територіями повітів. Так, у Чернівецькій губернії було визначено чотири фінансові округи, у Тернопільській губернії було створено три фінансових округи⁷. Окружні фінансові інспектори та їхні помічники, а також Уповноважений від Міністерства фінансів та його помічники мали право безперешкодного доступу в усі торговельні і промислові заклади⁸. Крім того, представники Управління фінансовими справами входили до складу ревізійних комісій як їх тимчасові члени. Як правило, представниками від фінансового відомства призначалися окружні фінансові інспектори⁹.

Що стосується грошової політики російської окупаційної адміністрації, то для російської цивільної влади важливим фінансовим питанням було встановлення порядку інтеграції російського рубля в усталену грошову систему Австро-Угорської імперії, яка діяла раніше на території Галичини та Буковини. При цьому повної відміни чи заборони обігу німецьких чи австрійських грошей не передбачалося. Окупаційній владі необхідно було встановити співвідношення курсу рубля з німецькими марками та австрійськими коронами. До війни курс цих валют був складений ринковими відносинами у розмірі 2 корони 50 гелерів за 1 руб. і застосовувався населенням при здійсненні торговельних операцій з Російською імперією. Вже 15 серпня 1914 р., російською владою було видано постанову № 7 де встановлювався новий обмінний курс: 1 німецька марка вартувала 40 російських копійок, а 1 австрійська корона 30 російських копійок¹⁰.

Міське населення у повсякденному житті надалі надавали перевагу австрійській та німецькій валюті. Російські гроші мали негативну репутацію. Саме тому 17 вересня 1914 р. Військовий генерал-губернатор Г. Бобринський видав обов'язкову постанову, в

⁵ Орлик С. В. (2018). Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.): монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В.. С. 325-484.

⁶ Орлик С. (2017). Організація фінансового управління російською окупаційною владою на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Карпатський край*. №1(9). С. 5–21.

⁷ ЦДІАК України. Ф. 377, оп. 1, спр. 84, арк. 5-5зв.

⁸ ЦДІАК України. Ф.361, сп.1, спр.1051, арк. 21-23.

⁹ ЦДІАК України. Ф.361, оп.1, спр.80, арк.116-117.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 361, оп. 1, спр. 1151, арк. 3.

якій окремим пунктом зазначено: «забороняється відмова у прийнятті російських грошей по ціні нижчій, ніж встановлено Верховним головнокомандувачем, тобто за ціною одного рубля, рівного 3 кронам і 33 1/3 гелерам, або 30 коп. рівних одній короні», відповідно передбачалася сувора відповідальність за недотримання цих вимог¹¹. Зазначимо, що наведені курси валют залишалися чинними до кінця окупації території Східної Галичини російськими військами.

Місцеві купці та підприємці рідко дотримувалися встановленого курсу та встановили «тіньовий курс». Крім того, почастишали випадки підробки казначейських білетів. Активне формування тіньового курсу обміну валют було згубним для окупаційної влади, але повністю вилучити і заборонити обіг ворожих грошей російська влада не змогла¹².

З перших днів окупації зруйнувалися усталені торгові зв'язки в регіоні. Відповідно на ринку швидко виник дефіцит продуктів і товарів широкого вжитку. З метою виправлення ситуації Галицько-Буковинським Військовим генерал-губернатором видавалися відповідні обов'язкові постанови. Зокрема, 22 грудня 1916 р. Військовим генерал-губернатором Ф. Ф. Треповим було видано спеціальну постанову, яка стосувалася проблеми навмисного приховування продуктів харчування в закладах торгівлі (у т.ч. складах), а також у квартирах, приватних будівлях (житлових і нежитлових) в кількості, яка «очевидно перевищує необхідну кількість для особистого споживання». Постановою передбачалося, що власники таких запасів та особи, котрі мають відомості про місцезнаходження прихованих продуктів і товарів, зобов'язані протягом 14-ти днів після публікації цієї постанови, поінформувати представників російської влади (начальника повіту, поліцеймейстера або чинів міської чи повітової поліції). В іншому випадку, у разі виявлення зазначених запасів, їхні власники підлягатимуть арешту, а продукти і товари – конфіскації. Крім того, постановою передбачалося, що в разі недотримання встановлених норм передбачалася відповідальність – позбавлення волі до 3-х місяців, або сплата штрафу в сумі до 3-х тис. руб.¹³.

Щоб не допустити хаосу на ринках, окупаційна влада запроваджувала максимальні ціни на продукти та товари першої необхідності¹⁴. Окремо регулювалися правила організації та ведення торгівлі¹⁵. Водночас, незважаючи на встановлену жорстку відповідальність за порушення встановлених норм, на фоні дефіциту продуктів повсюди поширилася спекуляція та завищення офіційних цін.

Поряд із встановленими таксами на продукти й товари першої необхідності, які регулювали ціни у сфері торгівлі та громадського харчування, на окупованій території діяли тверді заготівельні ціни, за якими скуповувалися продукти для потреб армії, та реквізиційні ціни, за якими проводилися реквізиції необхідних для армії продуктів. Ціни затверджувалися Головнокомандувачем армій Південно-Західного фронту¹⁶. Тож, можна стверджувати, що скуповування продуктів за безцінь – основний принцип цінової політики окупанта на захоплених територіях.

Окупаційна влада постійно тримала на контролі наявну кількість у місцевого

¹¹ ЦДІАК України. Ф. 361, оп. 1, спр. 123, арк. 1.

¹² Орлик С., Бойко-Гагарін А. (2017). Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник*. Вип. 1. С. 143–164.

¹³ ДАЧО. Ф. 958, оп. 1, спр. 17, арк. 17.; ЦДІАК України. Ф. 361, оп. 1, спр. 1127, арк. 19.

¹⁴ Орлик С. (2018). Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. Володимира Гнатюка. Вип. 1. Ч. 1. С. 48–58.

¹⁵ Орлик С. (2018). Криза внутрішньої торгівлі на окупованих Росією територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни та вплив її на продовольчий ринок. *Україна–Європа–Світ: міжнародний зб. наук. праць*. Тернопіль: Тернопільський націон. педагогічного ун-ту імені Володимира Гнатюка. Вип. 21. С. 136–145.

¹⁶ ДАІФО. Ф. 12, оп. 1, спр. 140, арк. 14-14 зв.

населення тяглової робочої худоби та продуктивної великої рогатої худоби, свиней, кіз¹⁷. Зазначимо, що військові чиновники різних рівнів, забираючи худобу, вози, продукти, користуючись послугами на перевезення військових вантажів та поранених, замість плати, у кращому випадку, видавали місцевим жителям «квитанції та записки» або «посвідчення». З цими документами люди мали звертатися у штаб російської військової адміністрації з проханням на повернення коштів¹⁸. У гіршому випадку, російські військові взагалі ніяких документів не надавали, вважаючи, що на завойованій території їм можна чинити все, що завгодно.

Додатковим тягарем для місцевого населення стало виконання обов'язкових натуральних повинностей. Встановлювати види натуральних повинностей і залучати до їх виконання місцеве населення мав право Військовий генерал-губернатор¹⁹. Складність відбування натуральної повинності на захоплених територіях полягала у відсутності значної кількості чоловічого населення у віці від 17 до 50 років. Частина територій знаходилася на лінії фронту, і люди взагалі боялися здійснювати примусові натуральні повинності. Зазвичай, виконання натуральних повинностей здійснювалося шляхом проведення примусових заходів, через посередництво повітових приставів при дотриманні останніми суворої черговості у нарядах. Найбільш затребуваними у військовий час були підводні повинності, які мали здійснювати власники коней, перевозячи військове майно, будівельні матеріали при укріпленні оборони лінії фронту, дрова тощо. Відбування зазначеної повинності проходило хаотично без належної організації. Як наслідок – власники коней були вимушені їх позбуватися²⁰. Оплата за окопні й дорожні роботи здійснювалася на умовах вільного найму робочої сили і підвід. У 1916 р. чорноробам чоловікам платили 1-2 руб. за один день, підліткам та жінкам – від 75 коп., до 1 руб, 25 коп. за день роботи²¹. Особи, що ухилялися від виконання натуральних повинностей, каралися ув'язненням строком до 3-х місяців або накладанням штрафу у сумі до 3 тис. руб²².

У скрутному становищі опинилися і шляхи сполучення окупованої території. За австрійської влади ремонт доріг здійснювався за рахунок спеціальних додаткових нарахувань на – 30% до окладів державних майнових податків²³. Оскільки російська окупаційна влада не могла зрозуміти, як ці податки нараховувалися, зокрема через складність австрійського податкового законодавства, а залишки коштів повітових дорожніх фондів були зараховані у дохід імперського бюджету, то залишалося питання ремонтів доріг частково вирішувати за рахунок згаданої вище натуральної повинності²⁴. Проте на місцях деякі начальники повітів самовільно встановлювали «мито мостове» або «мито шляхове». Стягувалися ці збори з проїжджаючих осіб через визначені пункти (застави)²⁵.

Фінансова політика російських окупантів завдала регіону значних соціально-економічних збитків і мала відверто грабіжницький характер. Окупація російськими військами території Східної Галичини офіційно закінчилася у липні 1917 року, коли з регіону була евакуйована військово-цивільна адміністрація.

Через 24 роки, внаслідок початку німецько-радянського збройного конфлікту у червні 1941 року, населення Східної Галичини зіткнулося з новим окупантом – Нацистською Німеччиною. Упродовж червня – липня 1941 р. на території Східної Галичини існував своєрідний вакуум влади. Що дало змогу українським націоналістам

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 378, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

¹⁸ ДАТО. Ф. 370, оп. 1, спр. 112, арк. 64.

¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 361, оп.1, спр.344, арк. 13, 16.

²⁰ ДАЧО. Ф. 27, оп. 1, спр. 43, арк. 18.

²¹ ДАЧО. Ф. 505, оп. 1, спр. 13, арк. 592.

²² ДАЛО. Ф. 905, оп. 1, спр. 110, арк. 323.

²³ ЦДІАК України. Ф.377, оп.1, спр.89, арк. 183.

²⁴ ЦДІАК України. Ф.361, оп.1, спр.134, арк. 48а.

²⁵ Там само, арк. 57.

проголосити 30 червня 1941 року Акт відновлення Української державності. Місцеве селянство вирішило скористатися ситуацією та швидко розібрало по домівках майно колишніх радянських колгоспів. Німецька окупаційна влада доволі швидко навела свій «порядок» на окупованих землях.

Першого серпня 1941 р. в межах адміністративних кордонів колишніх Львівської, Тернопільської та Станіславської областей розпорядженням німецької окупаційної влади створено адміністративну одиницю «дистрикт Галичина» з центром у м. Львів, що входив до складу Генеральної губернії з центром у місті Кракові²⁶. У містах управлінські функції виконувала німецька окупаційна адміністрація. Поліційну та адміністративну владу в селі здійснював вїйт громади, який відповідав за спокій і лад²⁷.

Новий губернатор дистрикту Галичина К. Ляш у зверненні від 3 серпня 1941 р. закликав «щиро трудитися на своїх полях» та виконувати розпорядження нової влади. Разом з тим застерігав, що «усякі шкідництва будуть покарані з невблаганною суворістю»²⁸. Принагідно нова влада нагадувала, що село – це об'єднання землеробів, у котрому один селянин відповідає за іншого²⁹.

Розпорядженням німецької окупаційної адміністрації на території Східної Галичини з 12 годин 1 серпня 1941 р. було запроваджено фінансову систему, яка діяла на території Генеральної губернії. Стягненням податків опікувався Головний фінансовий відділ. Відповідні скарбові інспекторати створювалися у таких містах, як Львів, Самбір, Станіслав, Коломия, Тернопіль, Золочів³⁰.

З 25 серпня 1941 р. на означеній території запроваджувалася нова валюта – злотий. Одночасно в обігу перебували і німецькі марки. До 27 вересня 1941 р. місцеві мешканці мали змогу обміняти радянські карбованці на нову валюту у співвідношенні 5 радянських крб. за 1 злотий. Радянська дрібна монета перебувала у вільному обігу до 1 листопада 1941 р.

Зміна валюти викликала панічні настрої серед місцевого населення. Люди, навчені попередньою грошовою реформою радянської влади, боялися продавати сільськогосподарську продукцію, чим спричинили певний її дефіцит. З огляду на це в пресі з'явилися оголошення, що чинними є всі види валют, в тому числі й радянські карбованці³¹. Хоча й надалі селяни не завжди могли впоратись з обрахунком грошових одиниць.

Життя населення Галичини регламентували правила та норми, затверджені у Генеральній губернії, а також постанови та розпорядження місцевих органів влади. Нормативна база, яка видавалася представниками влади, доводилася до місцевого населення за посередництва преси.

Нове законодавство вимагало безперечного його виконання, в іншому випадку передбачалося жорстокі покарання. Населення зобов'язували виконувати розпорядження нової адміністрації, регламентували норми нічного переміщення населеними пунктами, за невідкорення владі оголошувалася смертна кара. Влада постійно нагадувала населенню, що смертна кара і колективна відповідальність – основні види покарань. Зокрема, § 5 п. 1. декрету фюрера від 12 жовтня 1939 р. особи (не німецької нації), що порушують закони, урядові накази і розпорядження (в тому числі невиконання обов'язку праці) караються смертю³².

У дистрикті Галичина відповідно до розпорядження генерал-губернатора запроваджувався обов'язок працювати для осіб віком від 18 до 60 років³³. Обов'язок праці

²⁶ Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. 1941. С. 1, 4.

²⁷ Жовківські вісті. (1941). Ч. 4. 20 липня. С. 4.

²⁸ Бережанські вісті. (1941). Ч. 6. 7 серпня. С. 1

²⁹ Самостійна Україна. (1941). Ч. 9. 10 серпня. С. 4.

³⁰ Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. (1941). С. 25.

³¹ Терехівлянські вісті. (1941). Ч. 1. 20 липня. С. 2

³² Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. (1941). С. 55, 57.

³³ ДАЛО. Ф. Р-35, оп. 9, спр. 1, арк. 20-22.

стосувався всіх працездатних осіб, котрі залучалися до роботи в сільському господарстві, для громадських робіт, ремонту доріг та водяної регуляції, при ремонті залізниць тощо. До громадських чи інших робіт селян викликали представники сільських управ чи представники уряду праці. За виконану роботу виплачувалася винагорода відповідно до встановлених тарифів. За ухилення від роботи передбачався арешт або відправлення до табору примусових робіт³⁴.

Незважаючи на те, що радянська влада у травні 1941 р. повністю зібрала з місцевого населення податкові платежі та натуральні поставки, нова влада восени 1941 р. своїми розпорядженнями зобов'язала місцевих мешканців сплатити прибутковий, промисловий сільськогосподарський податки та виконати низку натуральних повинностей. Нацистська Німеччина, порушуючи норми вищезгаданої IV Гаазької Конвенції, яка не припиняла своєї дії, встановила на окупованій території своє податкове законодавство.

З 1 квітня 1942 р. німецька окупаційна влада запровадила додатково до сільськогосподарського податку військовий податок. Його розмір становив: 20% від основної суми сільськогосподарського податку; з господарств, що володіли до 50 га стягували 200% державного ґрунтового податку; з володінь більше 50 га – 100%. Крім того, військовий податок стягували і від нерухомості, яка звільнялася від державного ґрунтового податку. Строки сплати були встановлені двічі на рік – 31 травня та 15 вересня. Дію військового податку розпорядженням заступника генерал-губернатора Бюлера від 5 лютого 1943 р. продовжено і на 1943 р. Сплата цього податку здійснювалася в період з 30 квітня по 15 листопада.³⁵

На 1941-1942 рр. бюджетні роки тимчасово було введено податок на собак. Для власників собак, які використовували їх для охорони заводів і складів встановлювалася знижка 50%. Звільнювати від сплати податку був уповноважений окружний староста. Річні ставки були встановлені в такому розмірі: за одного собаку – 20 зл.; за 2-х – 30 зл.; за 3-х – 40 зл. У містах: за одного собаку – 30 зл., за 2-х – 40 зл., за 3-х – 50 зл., а за собаку у звіринці 80 зл. Для тих, хто ухилився від сплати цього податку, встановлювалося покарання – штраф у розмірі 100% несплаченого податку, а собака підлягала страті³⁶.

Селян, які намагалися ухилитися від сплати податків чи виконання трудових повинностей, чекали високі грошові штрафи, а у випадку повторного порушення чи несплати штрафу – підлягали тюремному ув'язненню. Зокрема, особа, яка не сплатила належні податки, через місяць від гранично встановленого терміну підлягала арешту на 3 місяці. Дія вчинена повторно, каралася арештом на невизначений термін³⁷. Розпорядженням генерал-губернатора Генеральної губернії Г. Франка від 23 вересня 1943 р. за махінації з податками було встановлено штраф до 200 тис. зл.³⁸

Крім сплати грошових податків, сільське населення Східної Галичини виконувало обов'язкові державні сільськогосподарські постачання – контингенти. За здану продукцію окупаційна влада розраховувалася із селянами коштами, за фіксованими розцінками, а також талонами, що давали змогу купувати товари широкого вжитку. Окупаційна адміністрація закликала селян слідкувати один за одним, щоб всі здавали своєчасно і в повному обсязі належний контингент³⁹. Для тих осіб, котрі не виконували норму контингентів, застосовувалися високі штрафи – конфіскація всієї сільськогосподарської продукції та реманенту, крім того вони оголошувалися саботажниками, а в особливих випадках відправлялися до таборів примусової праці на термін від 2-х до 6-ти місяців⁴⁰. Генерал-губернатор Галичини на час виконання контингентів своїм розпорядженням забороняв вільний продаж продуктів, крім встановлених урядових пунктів. За

³⁴ Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. (1941). С. 61.

³⁵ Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. (1943). С. 71, 191.

³⁶ Воля покуття. (1941). Ч. 28. 23 листопада. С. 8

³⁷ Вісник Розпоряджень для Генеральної Губернії. (1943). С. 422.

³⁸ Там само. С. 606.

³⁹ Бережанські вісті. (1941). Ч. 7. 10 серпня. С. 2

⁴⁰ ДАЛО. Ф. Р-35, оп.6, спр. 228, арк. 20.

недотримання цієї норми застосовувався арешт до 3-х місяців або 10 тис. зл. з конфіскацією всіх продовольчих запасів⁴¹. Після здачі контингентів селяни мали право вільно продавати залишки продукції, але не на ринках, а лише через мережу державних заготівельних контор чи за посередництва українських кооперативних організацій за чітко регламентованими цінами.

З метою здійснення контролю за ринком сільськогосподарської продукції окупаційна адміністрація у перші місяці приступила до упорядкування базарної торгівлі. Влада визначала дні та час торгів, а також перелік продуктів, якими дозволялося торгувати. Зокрема, в містах Коломиї, Косові, Снятині, Заболотові, Кутах, Печеніжині дозволено було торгувати лише у вівторок та п'ятницю з 8-ї до 15-ї години. Гуртова та бартерна торгівля заборонялися. У цих містах заборонено було продавати: зерно, борошно, кукурудзу, гречку, просо, картоплю, м'ясо, рогату худобу, овець, свиней, олію, молоко і молокопродукти. За порушення припису передбачено штраф у розмірі 1000 зл.⁴². Щоб настрахати місцевих жителів, на сторінках україномовної місцевої преси публікувалися відповідні повідомлення про виявлені порушення та притягнення винних до відповідальності⁴³.

Відповідно до розпорядження генерал-губернатора Г. Франка 11 липня 1942 р. в дистрикті Галичина на час збору урожаю від 1 серпня до 1 листопада 1942 р. у селах було запроваджено надзвичайний стан. Крім того, на час жнив наказом губернатора дистрикту Галичина від 25.02.1943 р. всі релігійні свята, які випадали серед тижня, зокрема Трьох царів, Вознесіння Господнє, Божого Тіла, Всіх Святих – переносили на найближчі неділі⁴⁴.

Що стосується заходів, які вживала німецька окупаційна адміністрація на захоплених територіях відносно утримання шляхів загального користування, то на початковому етапі окупації поточним ремонтом доріг займалися військові саперні підрозділи. Згодом почали залучати селян, запровадивши «шарваркові обов'язки». Восени 1941 р. влада рекомендувала місцевим громадам провести так звані «дні вулиць» та «дні шляхів», під час яких селяни мали виконати поточний ремонт шляхів та мостів⁴⁵. У 1942 р. «шляховий тиждень» проголошувався з 22 до 27 червня. У цей час всі чоловіки та жінки старші 16 років без постійної роботи мали з'явитися до «свого найближчого шляховика» з власним інвентарем. Робочий день тривав 10 годин. За невиконання розпорядження передбачався штраф до 100 зл. за кожен день або відправлення до карного табору праці у місті Львові⁴⁶.

Шарваркові повинності нараховувалися відповідно до земельного податку і не могли перевищувати його розмір на 200%. Збільшення норм регламентував окружний староста. Ставка оплати була встановлена у такому розмірі: для однокінної підводи – 12 зл./день, двокінної – 20 зл./день, оплата праці візника – 4 зл./день на одну особу. Підводи використовувалися для виконання робіт на віддалі до 6 км, особи зобов'язані до роботи мали працювати на відстані не далі ніж 4 км. Відшкодування за шарваркові роботи передбачалися в тому випадку, коли обсяг роботи перевищував шарваркові норми. Звільнення від виконання цього обов'язку, у виняткових випадках, міг надати лише окружний староста. До тих осіб, які не виконували встановлений обов'язок, застосовувався штраф – 1000 зл, а у випадку несплати – арешт до трьох місяців⁴⁷.

У зимовий період місцеве населення залучалося до очищення шляхів від снігу. Обов'язок чищення доріг мали виконувати всі особи віком від 15 до 60 років. Відповідальність за виконання за виконанням цих робіт покладалася на вїта громади.

⁴¹ Останні вісті. (1941). Ч. 6. 4 жовтня. С. 1.

⁴² Воля Покуття. (1941). Ч. 30. 2 грудня. С. 4.

⁴³ Львівські вісті. (1941). Ч. 8. 17 серпня. С. 4.

⁴⁴ Вісник Розпоряджень для Генеральної Губернії. (1943). С. 112.

⁴⁵ Там само. С. 6.

⁴⁶ Станіславське слово. (1942). Ч. 60. 21 червня. С. 4.

⁴⁷ Останні вісті. (1943). Ч. 21. 2 лютого. С. 2.

Окрім вищезгаданих натуральних повинностей, селяни мали обов'язок здійснювати перевезення товарів чи контингент на вимогу представника окупаційної адміністрації. Зокрема, на Прикарпатті за використання підвід (форшпани) власник отримував за один день роботи: однокінною підводою – 9-12 зл., а парною – 15-18 зл. Відмова від оплатити за встановленими тарифами замовником послуг загрожувала штрафом 1000 зл.⁴⁸

У січні 1942 р. розпорядженням генерал-губернатора Генеральної губернії Г. Франко було запроваджено примусове протипожежне страхування житлових будинків та господарських споруд. Німецька окупаційна влада роз'яснювала механізм його сплати, супроводжуючи цей процес залякуванням штрафами та арештами. В українськомовній пресі публікували повідомлення про позитивні сторони такого страхування. У газеті наводилися факти відшкодування населенню витрат у випадку пожеж, як це мало місце у селах Осівці, Бобулинці і Білявинці на Тернопільщині, де згоріло 860 хат, власникам яких німецька влада виплатила 1,5 млн. зл. допомоги⁴⁹.

Німецька влада розуміла, що місцеве населення не задоволене новими податками і повинностями, тож під час виступу у Кам'янці-Струмиловій перед посадниками і волосними старостами губернатор Галичини О. Вехтер зазначив: «...напевно Ваші селяни приходять до Вас і будуть казати Вам, що деякі розпорядки є тяжкі і непотрібні. Я переконаний, що ці розпорядки є необхідні, щоб досягнути намічену мету в цілій Європі. І будьте певні, люди, що Вас лають, пізніше скажуть, що Ви мали слушність, і це буде Вам нагорода за службу»⁵⁰.

Таким чином, німецька окупаційна влада в короткий термін розробила і запровадила розгалужену систему оподаткування селян Східної Галичини. Були створені спеціальні структури, підібрані відповідні кадри. Налагоджена система сплати селянами податків набрала тотального характеру. Покарання селян за їх несплату були різноманітними і доволі жорстокими. Селяни Східної Галичини опинилися в ситуації, коли їхнє господарювання на землі не могло давати прибутків для покращення свого економічного становища. Такий стан справ змусив частину селян долучитися до антинацистського руху Опору.

Висновки. Проведений порівняльний аналіз фінансової політики російської та нацистської окупаційних адміністрацій в роки Першої та Другої світових воєн на захопленій території Східної Галичини свідчить, що кожна з них по-своєму створювала власну фінансово-економічну модель, механізм якої було налаштовано виключно на визискування з населення окупованих територій максимально можливих фінансових та трудових ресурсів, які використовувалися на укріплення цивільної окупаційної влади на місцях та отримання додаткових коштів для фінансування війни. З метою досягнення головних фіскальних цілей діяльність цивільних окупаційних влад обох країн-окупантів здійснювалася за п'ятьма стратегічними напрямками фінансової політики: 1) встановлення органів фінансового управління та налаштування податкової системи; 2) налагодження оптимальної грошової системи (поширення власної грошової одиниці на окуповані території, як це здійснювала Росія, або ж запроваджувати окупаційні гроші, як це здійснювала Німеччина); 3) регулювання цінової політики на товари широкого вжитку та встановлення правил товарного обігу; 4) проведення закупівель та реквізицій продуктів та збіжжя у місцевого населення; 5) встановлення контролю за використанням трудових ресурсів (відбування трудових (натуральних) повинностей); 6) чітка регламентація бюджетної політики (в т.ч. формування місцевих бюджетів). При цьому всі стратегічні напрямки фінансової політики країн-агресорів супроводжувалися нормативною регламентацією жорсткої відповідальності населення за недотримання встановлених норм.

Якщо у період Першої світової війни країни – учасниці збройного конфлікту – лише

⁴⁸ Воля Покуття. (1941). Ч. 29. 30 листопада. С. 3.

⁴⁹ Львівські вісті. (1943). Ч. 68. 28 березня. С. 5.

⁵⁰ Львівські вісті. (1942). Ч. 242. 1 листопада. С. 2.

набували певного досвіду в організації діяльності цивільної окупаційної влади, то за 24 роки цей досвід було вивчено і навіть науково досліджено у працях російських і німецьких авторів «Економіки війни»⁵¹. Що стосується дотримання норм міжнародного права, зокрема у сфері оподаткування, то нехтування ними (зокрема IV Конвенції 1907 р.) в Другій світовій війні ставали більш рішучими та цинічними.

Література:

- Бахтуріна А. Ю. (2000). Політика Російської імперії в восточній Галиції в годы первой мировой войны. Москва. 264 с.
- Бережанські вісті. (1941).
- Боляновський А. (1998). Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941–1944 роках. Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 33. С. 186–194.
- Вісник Розпоряджень для Генеральної Губернії. (1943).
- Воля покуття. (1941).
- ДАІФО. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 14-14 зв.
- ДАЛО. Ф. 905. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 323.
- ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 1. Арк. 20-22.
- ДАЛО. Ф. Р-35. Оп.6. Спр.228. Арк. 20.
- ДАТО. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 64.
- ДАЧО. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 18.
- ДАЧО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 592.
- ДАЧО. Ф. 958. Оп.1. Спр.17. Арк.17.
- Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. (1941-1943).
- Жовківські вісті. (1941). Ч. 4. 20 липня. С. 4.
- Клаус Р. (1926). Война и народное хозяйство России (1914-1917) / пер. с нем. М. Заммеля. Ленинград. 116 с.
- Конвенція (IV). (1907). Про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі: Конвенція (IV) Гаазька від 18.10.1907. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_222 (дата звернення: 17.06.2018).
- Коріненко П. С., Терещенко В.Д., Старка В.В., Киданюк А.В. (2016). Податки і повинності в галицькому селі (кінець XVIII – середина XX ст.). Тернопіль. 200 с.
- Кучера І. В. (2013). Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині 1914–1917 рр. Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 23-24. С. 194–200.
- Лозинська І. Г. (2013) Економічна політика адміністрації Ф. Ф. Трепова у Галичині. Проблеми гуманітарних наук. Вип. 32. С.123–137.
- Львівські вісті. (1941-1943).
- Любченко В. Б. (2013). Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. Велика війна (1914 – 1918) і Україна. Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”». С. 248–300.
- Орлик В., Маренець Л. (2005). До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні. Архіви України. №1-3(256). С. 233-240.
- Орлик С. (2017). Організація фінансового управління російською окупаційною владою на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни. Карпатський край. №1(9). С. 5–21.
- Орлик С., Бойко-Гагарін А. (2017). Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. Вип. 1. С. 143–164.
- Орлик С. (2018). Криза внутрішньої торгівлі на окупованих Росією територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни та вплив її на продовольчий ринок. Україна–Європа–Світ: міжнародний зб. наук. праць. Тернопіль: Тернопільський націон. педагогічного ун-ту

⁵¹ Святловский Е. (1926). Экономика войны. Москва. 402 с.; Савицкий М. Я. (1934). Экономика войны. Экономическая база современной войны. Москва. 85 с.; Шигалин Г.И. (1956). Военная экономика в Первую мировую войну. Москва. 332 с.; Клаус Р. (1926). Война и народное хозяйство России (1914-1917) / пер. с нем. М. Заммеля. Ленинград. 116 с., та ін.

імені Володимира Гнатюка. Вип. 21. С. 136–145.

Орлик С. (2018). Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини і Буковини в період Першої світової війни. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. Володимира Гнатюка. Вип. 1. Ч. 1. С. 48–58.

Орлик С. В. (2018). Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.): монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В.. С. 325-484.(716 с.).

Останні вісті. (1941, 1943).

Ресент О.П. (2003). Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України. 340 с.

Савицький М. Я. (1934). Экономика войны. Экономическая база современной войны. М. 85 с.

Самостійна Україна. (1941).

Святловский Е. (1926). Экономика войны. Москва. 402 с.

Станиславське слово. (1942). Ч. 60. 21 червня. С. 4.

Теребовлянські вісті. (1941). Ч. 1. 20 липня. С. 2

ЦДІАК України. Ф.361. Оп.1. Спр.80. Арк.116-117.

ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 1.

ЦДІАК України. Ф.361. Оп.1. Спр.134. Арк. 48а.

ЦДІАК України. Ф.361. Оп.1. Спр.344. Арк. 13, 16.

ЦДІАК України. Ф.361. Оп.1. Спр.1051. Арк. 21-23.

ЦДІАК України. Ф.361. Оп. 1. Спр.1127. Арк. 19.

ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1151. Арк. 3.

ЦДІАК України. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 5-5зв.

ЦДІАК України. Ф.377. Оп.1. Спр.89. Арк. 183.

ЦДІАК України. Ф. 378. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8.

Шигагин Г.И. (1956). Военная экономика в Первую мировую войну. Москва. 332 с.

References:

Bakhturya, A.Iu. (2000). *Polytyka Rossyiskoi ympery v vostochnoi Halytsyy v hody pervoi myrovoi voiny* [The policy of the Russian Empire in East Galicia during the First World War]. Moskva. P. 58-59.[in Russian].

Berezhanski visti. (1941).[Berezhany news]. [in Ukrainian].

Bolianovskyi, A. (1998). *Sotsialnyi aspekt hitlerivskoho «novoho poriadku» v Halychyni u 1941–1944 rokakh* [Social aspect of Hitler's "new order" in Galicia in 1941-1944]. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna [Visnyk of Lviv University. The series is historic]. Vyp. 33. P. 186–194. [in Ukrainian].

Visnyk Rozporiadzhen dlia Heneralnoi Hubernii. (1943). [Bulletin of the General Provinces]. [in Ukrainian].

Volia Pokuttia. (1941). [Will Pokuttia]. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State archive Ivano-Francivsk region]. F. 12. Op. 1. Spr. 140. Ark. 14-14 zv.

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [State archive Lviv region]. F. 905. Op. 1. Spr. 110. Ark. 323.

DALO. F. R-35. Op. 9. Spr. 1. Ark. 20-22.

DALO. F. R-35. Op. 6. Spr. 228. Ark. 20.

Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State archive Ternopil region]. F. 70. Op. 1. Spr. 112. Ark. 64.

Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoii oblasti [State archive Chernivtchi region]. F. 27. Op. 1. Spr. 43. Ark. 18.

DACHO. F. 505. Op. 1. Spr. 13. Ark. 592.

DACHO. F. 27. Op. 1. Spr. 43. Ark. 18.

Dennyk rozporiadzhen dlia Heneralnoho Hubernatorstva [Bench Order for General Governorship]. [in Ukrainian].

Zhovkivski visti. (1941-1943).[Zhovkva News]. [in Ukrainian].

Klaus, R. (1926). *Voyna i narodnoye khazyaystvo Rossii (1914-1917)* [The war and the people's economy of Russia (1914-1917)]. Leningrad. 116 p. [in Russian].

Convention (IV). (1907). *Pro zakony i zvychai viiny na sukhodoli ta dodatok do nei: Polozhennia pro zakony i zvychai viiny na sukhodoli: IV Haazka Konventsiiia vid 18.10.1907.* [Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_222 [in Ukrainian].

Korinenko, P.S., Tereshchenko V.D., Starka V.V., Kydaniuk A.V. (2016). *Podatky i povynnosti v halytskomu seli (kinets XVIII – seredyna KhKh st.)* [Taxes and duties in the Galician village (end of the 18th - mid-twentieth century)]. *Ternopil.* 200 p. [in Ukrainian].

Kuchera, I.V. (2013). *Polityka rosiiskoi okupatsiinoi administratsii v Skhidnii Halychyni 1914 – 1917 rr.* [The policy of the Russian occupation administration in Eastern Galicia from 1914 to 1917]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriia.* [Bulletin of the Precarpathian University. History.]. Vyp. 23-24, p. 194-200. [in Ukrainian].

Lozynska, I. (2013). *Ekonomichna polityka administratsiyi FF Trepova u Halychyni* [Economic policy of F.F. Trepov's administration in Galicia]. *Problemy humanitarnykh nauk* [Problems of the Humanities]. Vyp. 32, p. 123-137. [in Ukrainian].

Lvivski visti. (1941-1943). [Lviv News]. [in Ukrainian].

Liubchenko, V.B. (2013). *Rosiiska okupatsiina administratsiia u Halychyni ta na Bukovyni* [Russian occupation administration in Galicia and in Bukovina]. *Velyka viina (1914 – 1918) i Ukraina* [Great War (1914 - 1918) and Ukraine]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «KLIIO»». P. 248–200. [in Ukrainian].

Orlyk V., Marenets' L. *Do pytannya fiskal'noyi polityky natsystiv v okupovaniy Ukrayini* [On the issue of fiscal policy of the Nazis in occupied Ukraine]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine]. №1-3, p. 233-240. [in Ukrainian].

Orlyk, S. (2017). *Orhanizatsiya finansovoho upravlinnya rosiys'koyu okupatsiynoyu vladoyu na terenakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny* [Organization of financial management by the Russian occupation authorities on the territory of Galicia and Bukovina during the period of the First World War]. *Karpats'kyi kray* [Carpathian land]. №1(9), p. 5–21. [in Ukrainian].

Orlyk, S., Boiko-Gagarin A. (2017). *Falshyvomonetnystvo v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny* [The money counterfeiting in Ukraine during WWI]. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk* [The Ukrainian Numismatic Annual]. Vyp. 1, p. 143–164. [in Ukrainian]. doi: 10.5281/zenodo.1291752.

Orlyk, S. (2018a). *Kryza vnutrishn'oyi torhivli na okupovanykh Rosiyeyu terytoriyakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny ta vplyv yiyi na prodovol'chyy rynek.* [The crisis of internal trade in Galicia and Bukovina which were occupied by Russia in the period of World War I and its influence on the food market]. *Ukraina – Yevropa – Svit* [Ukraine – Europe – World]. Vyp. 21, p. 136–145. [in Ukrainian].

Orlyk, S. (2018b). *Tsinova polityka rosijs'koi okupatsiinoi vlady na terytorii Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny* [Pricing policy of the Russian occupation authorities in the territory of Galicia and Bukovina during the First world war]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriia* [Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Series: History]. Vyp. 1, part 1, p. 48–58. [in Ukrainian].

Orlyk, S. (2018c). *Finansova polityka rosiiskoho uriadu na okupovanykh terytoriiakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny (1914-1917 rr.)* [Financial policy of the Russian government in the occupied territories of Galicia and Bukovina during the First World War (1914-1917)]. Belaya Tserkov: vydavets Pshonkovsky O. V. 716 p. [in Ukrainian].

Ostanni visti. (1941, 1943). [Newscast]. [in Ukrainian].

- Reient, O.P. (2003). *Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX st.)* [Ukraine in the imperial day (XIX - early century)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 340 p. [in Ukrainian].
- Savits'kiy, M. YA. (1934). *Ekonomika voyny. Ekonomicheskaya baza sovremennoy voyny* [The economy of war. The economic base of modern war]. Moskva. 85 p. [in Russian].
- Samostiina Ukraina. (1941)*. [Independent Ukraine]. [in Ukrainian].
- Svyatlovskiy, Ye. (1926). *Ekonomika voyny* [The economy of war.]. Moskva. 402 p. [in Russian].
- Stanislavske slovo* [Stanislav word]. [in Ukrainian].
- Terebovlianski visti* [Terebovlya news]. [in Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy m. Kyiv*. F. 361. Op. 1. Spr. 80. Ark. 116-117. TsDIAK Ukrainy. F. 361. Op. 1. Spr. 123. Ark. 1.
- TsDIAK Ukrainy. F. 361. Op. 1. Spr. 134. Ark. 48a.
- TsDIAK Ukrainy. F. 361. Op. 1. Spr. 344. Ark. 13, 16.
- TsDIAK Ukrainy. F. 361. Op. 1. Spr. 1051. Ark. 21-23.
- TsDIAK Ukrainy. F. 361. Op. 1. Spr. 1127. Ark. 19.
- TsDIAK Ukrainy. F. 361. Op. 1. Spr. 1151. Ark. 3.
- TsDIAK Ukrainy. F. 377. Op. 1. Spr. 84. Ark. 5-5 zv.
- TsDIAK Ukrainy. F. 377. Op. 1. Spr. 89. Ark. 183.
- TsDIAK Ukrainy. F. 378. Op. 1. Spr. 1. Ark. 8.
- Shigalin, G. I (1956). *Voyennaya ekonomika v Pervuyu mirovuyu voynu* [War economy in the First World War]. Moskva. 332 p. [in Russian].

Orlyk S., Moskaluk M. The financial policy of russian and nazi governments in the occupied territory of east galicia during the first and second world wars: a comparative aspect.

The problem of the financial policy of the Russian and German Governments in the first and second world wars, peculiarities of its formation and realization on occupied territories of eastern Galicia. The use of previously unknown to the public, archival materials, messages in that time press, previous outcomes historians to figured out the mechanisms and methods for the study of financial policy on captured territories by occupying administrations. The structure of the article is built according to the problem- chronological principle, which gave the opportunity to reveal the basic aspects of the problem of development, matching the sequence and interrelationship.

The use of special methods of historical study has allowed to carry out a comprehensive study of the components of the financial policy of Russian and Nazi occupation regimes on the territory of Eastern Galicia, in particular, tax, monetary and price.

In the article, the attention on the fact that the taxation of the local population during the first world war, the Russian occupying administration was carried out taking into account the requirements of international law, and coped on the laws that were installed by prior Austro-Hungarian authorities.

In practice, it has led to chaotic and non-systemic collection of taxes and implementation on the occupied territory of Galicia, a hybrid system of taxation, which combined elements of the Austrian and Russian fiscal norms. Instead, during the second world war, the Nazi occupation regime in eastern Galicia implemented the payment for local population taxes based on internal fiscal legislation of the Third Reich. Special attention was paid to the issue of implementation of local inhabitants of duties as an additional component of the financial policy. Implementation of free labor and natural service performed by the local population allowed administration to save considerable financial resources

It is proved that Nazi and Russian imperial powers, forming their fiscal policy to a specified territory were guided solely by their own economic interests, both regimes have tried to maximize socio-economic resources to fill the state treasuries.

Key words: *Eastern Galicia, World War I, World War II, Russian Empire, Nazi occupation regime, financial policy.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-14
УДК 271.2-774(=163.2)(478+498.7)«1856/1878»

Ігор ПУШКОВ*

ПРАВОСЛАВНІ ПАРАФІЇ «БОЛГАРСЬКОГО ВОДВОРЕННЯ» В СКЛАДІ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА І РУМУНІЇ В 1856-1878 рр.

У статті на основі архівних даних і опублікованих матеріалів розглянуто механізм прийому-передачі церковних парафій від Кишинівської єпархії Руської Православної Церкви до Православної Церкви Молдавського князівства. Розглянуто основні буржуазні реформи румунського уряду та їх наслідки для населення Південної Бессарабії. Вказані нововведення світської і церковної влади, які вплинули на розвиток церковних парафій. Дана загальна оцінка стану парафій у селищах задунайських переселенців. Розглянуто в динаміці за роками процес храмового будівництва в болгарських колоніях Молдавської митрополії і молдавських селах, які територіально входили до складу Болгарського оселення. Розглянута участь духовенства Південної Бессарабії в переселенні парафіян до Приазов'я в національно-визвольній і національно-церковній боротьбі болгарського народу.

Ключові слова: Болгарське оселення, Південна Бессарабія, болгарські колонії, православні парафії, храмобудівництво.

Постановка проблеми. Православна Церква в житті людини XIX століття мала велике значення – люди не мислили себе поза Церквою. Особливий інтерес викликають задунайські переселенці, котрі зазнавали духовного гноблення з боку турків протягом майже 500 років. Церковне життя в Болгарському оселенні Бессарабії починається з моменту першого масового переселення задунайців в 1806-1812 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автор вже розглянув стан православних парафій в болгарських колоніях напередодні їх передачі Молдавському князівству в одній зі своїх статей¹. Отримані дані можна екстраполювати на наступний історичний період, зокрема на кінець 1850-х рр. Однак «румунський період» мав свої особливості розвитку в тому числі і в церковному житті. Стаття молдавського історика І. Думеника², присвячена даній проблематиці, досить докладно торкнулася низки процесів, що відбувалися в церковних парафіях під впливом буржуазних реформ, але деякі питання розглянуті недостатньо. **Завдання даної статті** – дати короткий огляд зазначених процесів і ліквідувати наявні прогалини в описі церковного життя бессарабських болгар в період 1856-1878 рр.

Виклад основного матеріалу. Після поразки Російської імперії в Кримській війні (1853-1856 рр.) частина Бессарабії за рішенням Паризького договору передавалася Молдавському князівству. Від Росії відходили території понад 5 тис. кв. км з населенням близько 128 тис. чоловік³. Підготовкою передачі земель займалася спеціальна комісія на чолі з генерал-майором М.С. Іллінським. У свою чергу питаннями, пов'язаними з передачею православних храмів, займався архієпископ Кишинівський Іринарх (Попов)⁴. У своїй діяльності він активно співпрацював як з членами комісії, так і з іншими представниками світської і військової влади.

* Пушков І. – краєзнавець, вчитель історії, Каракуртська загальноосвітня школа, e-mail: puscov_bolgrad@yahoo.com

¹ Пушков І. (2016). Православные приходы «Болгарского водворения» Бессарабии в 1856 г. Молдовско-български връзки: история и культура / Съст. Н. Червенков, И. Думеника. Кишинев: S.Ş.V. С. 160-183.

² Думеника І. (2011). Организация церковной жизни болгар Южной Бессарабии (1856-1878 гг.). Дриновски сборник (Харков-София). Т. IV. С. 451-459.

³ Бойко П. (2012). Юг Бессарабии в составе Румынии (1857-1878 гг.). Русин (Кишинев). № 1 (27). С. 89.

⁴ Думеника І. Вказ. праця. С. 453.

В ході підготовчої діяльності Кишинівська єпархія провела низку організаційних заходів, а на місцях широку роз'яснювальну роботу серед духовенства і парафіян. Священно- та церковнослужителів запевнили, що Росія не залишить їх без підтримки, за ними зберігалось право виховувати своїх дітей в російських духовних навчальних закладах і шукати заступництва в разі необхідності⁵.

Для комісії єпархіальною владою була підготовлена зведена довідка, де вказувалися такі відомості: загальна кількість церков на території, яка передавалася Молдавському князівству, перелік храмів, кількість священно- та церковнослужителів у них і членів їхніх сімей, статті доходу за кожною парафією та їх походження, кількість парафіян в парафіях, наявність при храмах богаділень, шкіл та інших соціально-церковних об'єктів⁶.

На місцях за розпорядженням архіпастиря провели позапланову ревізію, за результатами якої склали описи рухомого і нерухомого майна, церковного начиння і облачення переданих церков. Надалі книги з описами зберігалися в архіві Кишинівської⁷ та Ізмаїльської духовних консисторій⁸.

Необхідно відзначити, що і Православна Церква Молдавського князівства, і Святіший Синод Російської Православної Церкви намагалися захистити свої інтереси. Перша прагнула приєднати до себе нові багаті парафії в Придунав'ї і, поширившись на цій території, зміцнити свої позиції. Остання намагалася знайти можливість утримати свій нагляд і вплив над переданими церквами і церковним причтом

За розпорядженням Святішого Синоду архієпископ Іринарх відрядив в Ясси протоієрея Миколу Данилевського для переговорів з митрополитом Молдавсько-Сочавським Софронієм (Міклеску)⁹. На переговорах виробили механізм передачі храмів і обговорили пропозиції російської сторони. Зокрема, було прийнято рішення проводити прийом-передачу храмів в умовах максимальної відкритості в присутності почесних громадян. Достойні люди міст і сіл отримували можливість стати ктиторами місцевих храмів, богослужіння повинні були проводитися церковнослов'янською мовою. Митрополит Софроній зі свого боку запропонував заснувати для церков, переданих молдавській митрополії, особливу єпархію на чолі з єпископом, який володіє російською мовою. Каймакам Молдавського князівства боярин Теодор Бальш гарантував виконання всіх домовленостей.

Прийом-передача храмів і церковного майна відбулася 1 березня 1857 р. Її здійснювали від російської сторони старші благочинні Бендерського і Акерманського повітів протоієреї Феодосій Мураневич і Олександр Кочубинський, священники Гавриїл Друганов і Сильвестр Вахницький в присутності члена духовної консисторії протоієрея Феодора Сланінова. З молдавської сторони були присутні титулярний Ставропольський єпископ, магістр Київської академії, Філарет Скрибан та архієрей Феоктист Скрибан¹⁰.

До Молдавського князівства відійшли 124 православні парафії: у Кишинівському повіті – 2, в Кагульському – 39, в Болградському – 37, в Ізмаїльському – 18, в Четате-Албе (Акерманському) – 25. Отже, другий раз за неповні п'ятдесят років тут відбулася зміна церковної адміністрації.

Після входження церков Південної Бессарабії до складу Яської і Сучавської митрополії для управління православними парафіями краю була заснована духовна консисторія в м. Ізмаїл, яку очолив Феоктист Скрибан. До складу цієї духовно-адміністративної установи указом митрополита Софронія за № 720 від 1 травня 1857 р.

⁵ Popovschi N. (1931). *Istoria bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea subt ruși*. Chisinau: Tip. Eparhiala «Cartea Românească». P. 109.

⁶ Пархомович И. (1911). *Деятельность архиепископа Иринарха в период управления им Кишиневской епархией*. Труды Бессарабского церковно-историко-археологического общества. Вып. VI. Кишинев: Епарх. тип. С. 53.

⁷ Там само. С. 57.

⁸ КУІА. Ф. 630, оп. 1, спр. 89.

⁹ Пархомович И. Вказ. праця. С. 54.

¹⁰ Думеника И. Вказ. праця. С. 454; Пархомович И. Вказ. Праця. С. 57-58.

увійшли: благочинні Болградської і Ізмаїльської протопопії протоієреї Никифор Петров і Яків Чайковський, позаштатний протоієрей Йосип Глізян і пресвітер Симеон Топалов¹¹.

В Бессарабії більшу частину становили одноклірні церкви. Що ж стосується Болгарського оселення, то тут теж була невелика частина одноклірних храмів у молдавських селах, які територіально входили до його складу. У колоніях задунайських переселенців основу складали парафії з церквами, що мали 2 церковних кліри.

Серед них можна назвати селища: Бабель, Кайраклія і Карагач, Каракурт і Курчі, Ташбунар і Чешма-Варуїта, Чішмекоюй і Шікірлі-Китай. У колоніях Волканешт, Банівка і Єникіой храми були триклірними, а Спасо-Преображенський собор у Болграді чотириклірним¹². Таким чином, парафії в колоніях задунайських переселенців вигідно відрізнялися від інших своїм достатком, великим земельним наділом, достатньою кількістю священників, дияконів і псаломщиків, що, без сумніву, впливало на якість проведених богослужінь і розміри соціально-духовної допомоги.

Характеризуючи Православну Церкву Молдавського князівства, митрополит Арсеній (Стадницький) пише, посилаючись на єпископа Мелхіседека наступне: «Віра православна була тією життєвою силою румунського народу, збереженням, живучістю, преуспєєнням якої забезпечувалася історична майбутність його як народу. Вона рятувала його від поглинання ісламом і латинством; вона давала йому відчувати і свою особливість, і свою єдність як православного християнського народу. Православна румунська Церква була вираженням релігійних, моральних і національних потреб румунського народу; вона утворила і зберегла оброблену загальнонаціональну мову; вона була школою добрих звичок народу і виховання в ньому здорових ідей; вона була, нарешті, путівником культури і національної цивілізації»¹³.

Однак події, що відбулися через кілька років, зруйнували всі встановлені домовленості між ієрархами Російської та Молдавської Православних Церков. У 1859 р. відбулося об'єднання князівств Волощини та Молдови в єдине князівство. Господар цього нового державного об'єднання О. Куза разом з прем'єр-міністром М. Когелнічану здійснили низку буржуазних реформ. Найбільш значущими з них були: секуляризація (1863 р.), аграрна і судова реформи, освітня реформа (1864 р.).

Політика румунської влади завдала непоправної шкоди Православній Церкві не тільки на приєднаних землях, але і в самій Румунії. Яскравим прикладом цього може служити сумна доля митрополита Молдавсько-Сочавського Софронія. Через рятування від секуляризації монастирського майна він був схоплений і кинутий в тюремні катівні, де й упокоївся¹⁴. Румунська Православна Церква перетворилася на виконавця націоналістичних устремлінь молодій державі.

На території Південної Бессарабії всі ці процеси відбувалися болісніше, тому що задунайські переселенці були позбавлені колоністських привілеїв, дарованих їм ще російським урядом. Після розстрілу виборних (депутатів) від болгарських колоній в Болграді у 1860 р. почалося масове переселення болгар, гагаузів, українців, росіян і молдаван на територію Російської імперії. За підрахунками дослідників, на нові землі переселилося від 22399 до 30000 чоловік¹⁵. Масовий від'їзд населення і початок

¹¹ Anuarul Episcopiei Cetății Albe-Ismail. Ismail, 1936. P. XIX.

¹² КУІА. Ф. 630, оп. 1, спр. 82, арк. 4, 23, 41, 49, 59, 67, 73, 131, 143, 151, 174, 183, 231, 295.

¹³ Стадницький А.С. (1900). *Из современной церковной жизни в Румынии*. Богословский вестник. Т. 1. № 4. С. 679.

¹⁴ Арсеній, єписк. Псковский (А.С. Стадницький) (1904). *Исследования и монографии по истории Молдавской Церкви*. Ч. I-II, СПб.: Тип. Ф. Вайсберга и П. Гершунина. С. 115.

¹⁵ Грек И.Ф. (1993). *Преселването на българи от Бесарабската част на Молдавското княжество в Приазовието (края на 50-те – началото на 60-те години на XIX в.)*. Българите от Северното Причерноморие: изследвания и матеріали. Т. II. Велико-Търново: АСТА. С. 138; Грек И., Червенков Н. (1993). *Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще*. София: ИК «Христо Ботев». С. 32; Державин Н.С. (1914). *Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии*. Т. 1. Материалы по славянской этнографии. Сборник за народни умотворения и народопис, Кн. XXIX, София: БАН.

внутрішньої міграції дестабілізували становище в Придунав'ї, завдавши удар по економіці краю. Болгарські колонії Тропокло, Новокарагач, Новопокровка повністю спорожніли, а в Ташбунар, Бабель і Кайракля лишилася мінімальна кількість населення¹⁶. Життя в болгарських парафіях завмерло, з переселенцями на нові землі йшли і священники. У деяких селищах вони навіть очолювали переселенський рух, агітуючи своїх парафіян¹⁷. Через несприятливі соціально-економічні умови і великий відтік парафіян розвиток церковних парафій в болгарських колоніях загальмувався. Процес їх дроблення призупинився і відновився лише в другій половині 1870-х рр.

У 1864 р. за указом уряду на бессарабських землях сформувалася Нижньодунайська єпархія, яка ввібрала в себе майже всі землі Проілавської єпархії, що існувала тут в XVIII ст. До складу нової церковно-адміністративної одиниці увійшли придунайські Ізмаїльська і Болградська протопопії, а також задунайські – Кавурлуйська і Браїльська протопопії, кожна з яких ділилася на 2-3 церковних округи¹⁸. Очолив Нижньодунайську єпархію єпископ Мілхіседек (Штефанеску), випускник Київської духовної академії 1851 р.¹⁹

Відомий вчений і вмільний церковний керівник очолював ввірену його піклуванню єпархію аж до 1878 р., коли ця територія знову відійшла до Росії. Перебування на кафедрі в Ізмаїлі румуна за народженням, але випускника російського вищого духовного закладу полегшило життя всього православного населення Буджака. Міністр торгівлі та землеробства Болгарії Йов Титоров в своїй книзі «Българите в Бесарабия» писав, що Мелхіседек чудово знав мову і національні традиції болгар, підтримував їх починання у духовному та культурному житті²⁰.

Серед таких починань можна назвати святкування Дня Свв. рівноапостольних братів і просвітителів слов'янських Мефодія і Кирила в 1864 р.²¹. Будучи випадково в Болграді 19 жовтня 1866 р. єпископ на прохання жителів міста відслужив урочисту службу в пам'ять болгарського святого Івана Рільського²². У 1871 р., коли в центрі Болграда поряд з торговою площею заклали фундамент церкви Св. Миколая (літнього), єпископ Мелхіседек здійснив богослужіння про початок Божого храму²³. Однак, будучи складовою частиною Молдавської митрополії, парафії Болгарського оселення відчували на собі згубний вплив реформ, прийнятих урядом Румунії. Розповімо про деякі з них.

У 1860 р. Молдавське князівство видало закон, який встановив 10% податок з доходів, одержуваних священнослужителями з нерухомого майна. У грудні 1862 р. духовенство обклали дорожнім податком²⁴. У 1863 р., незважаючи на існуючі домовленості про проведення богослужінь церковнослов'янською мовою, румунський уряд прийняв закон про проведення в храмах служб лише румунською мовою. Дане рішення вело до насильницької румунізації болгарських колоністів.

Аграрний закон 1864 р. наділяв церковні парафії земельним наділом розміром від 8

¹⁶ Грек И., Червенков Н. Българите от Украина... С. 32-33.

¹⁷ КУИА. Ф. 110, оп. 1, спр. 53, арк. 2-3; спр. 54, арк. 2-4.

¹⁸ Арсений, еписк. Псковский (А.С. Стадницкий). Вказ. Праця. С. 131.

¹⁹ *Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819-1920-е гг.* (2015). Материалы из собрания проф. протоиерея Ф. И. Титова и архива КДА: в 4 т. Т. 2: К–П. Киев.: Изд. отд. УПЦ. С. 505-506; Содоль В. (2009). *Особенности развития Православной Церкви в южной Бессарабии в XIX веке.* Россия в исторических судьбах молдавского народа: (К 350-летию поездки Молдавского митрополита Гедеона в Москву). Бендеры: Полиграфист. С. 165.

²⁰ Титоров Й. (1903). *Българите в Бесарабия.* София: печ. на Г.А. Ножаров. С. 194.

²¹ Пушков И. (2006). *К истории празднования Дня Св. св. Кирилла и Мефодия бессарабскими болгарскими в XIX – начале XX ст.* Българите в Северното Причерноморие: Исследования и материалы. Т. IX. Одесса: «Друк». С. 153-166.

²² Берон В.Х.С. (1867). *Слово произнесено в централното в Болград училище при раздаването наградите в края на 1866-67 учебна година, от Д-р Василия Х.С. Берона, директор на централното училище.* Болград: Учил. тип. С. 18.

²³ Титоров Й. Вказ. праця. С. 194.

²⁴ КУИА. Ф. 110, оп. 1, спр. 65, арк. 2-6.

до 17 десятин²⁵. Для багатьох православних парафій це рішення носило руйнівний характер. У болгарських колоніях церковному кліру виділяло землю сільське товариство зі свого наділу, тому багато церков не мали ніяких документів і плану земель. Храми раніше мали земельні наділи площею від 120 до 240 десятин²⁶. З прийняттям нового закону колонії втратили частину своїх земель і не мали можливості допомагати своєму храму в колишньому обсязі.

Чисельність церковного кліру в багатьох парафіях зменшилася до можливого мінімуму. Законом від 12 червня 1874 р. «Про приведення в порядок державних Бессарабських маєтків, населених колоністами і державними селянами» духовенство було зобов'язане викуповувати у власність землю, націоналізовану державою²⁷. Пізніше становище церковного кліру було стабілізовано введенням румунським урядом платні для священно- і церковнослужителів. Сумарно духовенство стало отримувати більше грошей, ніж раніше за виконання треб і здачу землі в оренду.

Слід зазначити, що труднощі пореформеного періоду не зупинили храмове будівництво в колоніях Болгарського оселення. У селах, де церкви занепали і вже не підлягали поточному та капітальному ремонту, «засобами і утриманням парафіян» побудовані нові будівлі.

Розглянемо процес храмовбудівництва в динаміці за роками. Так, в 1863 р. в с. Карагач спорудили кам'яну церкву Св. Миколая з дахом, критим листовим залізом²⁸; в 1864 р. в с. Бабеле звели будівлю Св. Миколаївської церкви²⁹; в 1865 р. в с. Анадол спорудили нову будівлю Св. Георгіївського храму, спорудженого на кам'яному фундаменті, з дахом, критим бляхою³⁰; в 1866 р. в селищі Чшмекіой побудували церкву Св. Афанасія будівлею «міцною і кам'яною»³¹. Вона була освячена благочинним священником Болградської протопопії протоієреєм Никифором Петровим 14 жовтня 1866 р.³² В 1867 р. Ізмаїльська духовна консисторія затвердила план церкви в с. Сату-Ноу (Сатуново)³³, було розпочато будівництво, новозбудований храм освятили вже в 1880 р.³⁴ В селищі Імпущіта кам'яну церкву Св. Миколая побудували в 1871 р.³⁵, а освячення храму відбулося в 1872 р.³⁶ В 1871 р., в присутності єпископа Нижньодунайського Мелхіседека (Штефанеску) був закладений храм Св. Миколая в центральній болгарській колонії Болград. Цегляна церква на кам'яному фундаменті будувалася протягом 1870-х рр. і освячена в 1881 р.³⁷

Кам'яне храмовбудівництво відбувалося не лише в колоніях задунайських переселенців, а й в молдавських селах, які входили до складу Болгарського оселення. Спорудили нові будівлі храмів в таких селищах: в 1860 р. в с. Кислиця церква Св. Миколая³⁸; в 1865 р. в с. Валени церква Св. Спиридона Триміфунтського³⁹; в 1866-

²⁵ Содоль В. Вказ. праця. С. 165.

²⁶ КУІА. Ф. 630, оп. 1, спр. 82, арк. 1, 17, 23, 31, 37, 41, 49, 59, 67, 73, 81, 81, 89, 95, 103, 109, 121, 131, 137, 143, 151, 157, 161, 173, 183, 193, 199, 209, 215, 223, 231, 237, 243, 249, 257об., 261, 267, 273об., 277, 285, 289, 295, 303, 307, 311, 315об., 325, 329, 333, 339, 345, 349.

²⁷ Думеника І. Вказ. праця, С. 456.

²⁸ КУІА. Ф. 627, оп. 1, спр. 10, арк. 49.

²⁹ КУІА. Ф. 626, оп. 1, спр. 5, арк. 55; Anuarul Episcopiei Cetății Albe-Ismail. P. 5.

³⁰ КУІА. Ф. 626, оп. 1, спр. 5, арк. 76; Anuarul Episcopiei Cetății Albe-Ismail. P. 11.

³¹ КУІА. Ф. 627, оп. 1, спр. 10, арк. 63; Anuarul Episcopiei Cetății Albe-Ismail. P. 13.

³² КУІА. Ф. 110, оп. 1, спр. 124, арк. 1.

³³ КУІА. Ф. 110, оп. 1, спр. 123, арк. 1-2.

³⁴ КУІА. Ф. 627, оп. 1, спр. 10, арк. 116.

³⁵ Там саме, арк. 31.

³⁶ Anuarul Episcopiei Cetății Albe-Ismail. P. 15.

³⁷ КУІА. Ф. 627, оп. 1, спр. 10, арк. 2; Берон В.Х.С. Вказ. праця. С. 18.

³⁸ Там саме, арк. 86

³⁹ Там саме, арк. 96

1868 рр. в с. Єрдекбурно церква архістратига Михаїла⁴⁰; в 1867 р. в с. Фрікацей церква Св. Трійці⁴¹; в 1871 р. в с. Слободзеї церква архістратига Михаїла⁴².

Необхідно відзначити, що збір коштів і потрібних для будівництва матеріалів (камінь бутовий: восьмерик і четверик, цегла, вапно, пиломатеріали, цвяхи, дахове листове залізо) тривав протягом багатьох років. Значна частина матеріалів була зібрана в парафіях ще за часів «російської влади». У наступні роки проводився лише додатковий збір необхідного матеріалу, а також каменю, який постійно вилучався владою для поточних потреб.

Крім участі в будівництві храмів в Болгарському водворенні болгари виступали в якості церковних ктиторів і в інших селищах. Так, купець м. Рені Костянтин Панайотов пожертвував на будівництво церкви Св. Царів і рівноапостольних Костянтина та Олени 3000 руб. сріблом (9000 руб. асигнаціями), храм був побудований і освячений в грудні 1878 р.⁴³

Церква – єдина інституція, яка була перенесена болгарськими переселенцями зі своєї давньої батьківщини на простори Буджака. Тому цілком логічно виглядає намагання Піклувального комітету Центрального болгарського училища в Болграді опікуватися не тільки справами навчального закладу, а й розвитком церковного хору Спасо-Преображенського собору в центральній болгарській колонії. Комітет займався питаннями розвитку храмів в селищах і забезпеченням їх кадрами з числа болгар, які закінчили курс семінарії. Вирішенню кадрового питання сприяли духовна школа в Ізмаїлі, а надалі і духовна семінарія, яка була відкрита на її основі.

В умовах зростання національно-визвольного руху будівлі церков ставали місцями політичних зборів, які влаштовуються з нагоди болгарських національних свят⁴⁴. Наприклад, болгар масово брали участь у вшануванні Дня Свв. Мефодія і Кирила⁴⁵. Церква в таких умовах політизувалася. Священики на проповідях у храмах і за їх межами, на уроках Закону Божого в народних училищах і в громадських місцях розповідали про болгарську історію та болгарську національну ідею, про необхідність політичного і духовного відродження Болгарії, про боротьбу за її священні ідеали. Ця системна скрупульозна просвітницька діяльність священиків духовно об'єднувала бессарабських болгар для національно-церковної і національно-визвольної боротьби з поневолювачами Болгарії Османською Портою.

Духовенство болгарських колоній брало діяльну участь в роботі таких національних інституцій як Болгарське книжкове суспільство в Браїлі (БКД – в подальшому Болгарська Академія Наук), Болгарський революційний комітет, Болгарське центральне благодійне товариство та ін.⁴⁶ Священики співпрацювали з революційними газетами і журналами періоду болгарського відродження (1850-1870-ті рр.).

У 1870-ті р. в парафіях часто збирали кошти на розвиток болгарської національної ідеї, формування і постачання зброєю, боєприпасами, всім необхідним для бівуачного життя бойових загонів, які вирушали в Болгарію. Духовенство саме жертвувало і спонукало до цього свою паству. Священики болгарських парафій з честю виконували своє призначення і були справжніми духовними провідниками, будителями бессарабських болгар на місцях.

Таким чином, завершуючи короткий огляд церковного життя і розвитку православних парафій в період 1856-1878 рр., можна зробити деякі висновки. Не дотримання встановлених в 1856 р. домовленостей вело до недовіри і напруженості у взаєминах між Російською Православною і Молдавською, а згодом Румунською

⁴⁰ Там само, арк. 87; Anuarul Episcopiei Cetății Albe-Ismail. P. 6.

⁴¹ КУІА. Ф. 627, оп. 1, спр. 10, арк. 69; Anuarul Episcopiei Cetății Albe-Ismail. P. 14.

⁴² КУІА. Ф. 627, оп. 1, спр. 10, арк. 90; Anuarul Episcopiei Cetății Albe-Ismail. P. 15.

⁴³ КУІА. Ф. 627, оп. 1, спр. 10, арк. 17.

⁴⁴ Сюпюр Е. (1982). *Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век*. София: БАН. С. 96.

⁴⁵ Пушков И. К истории празднования...

⁴⁶ Сюпюр Е. Вказ. праця. С. 224-226.

Православними Церквами. Модернізація Румунії була проведена за рахунок Церкви, секуляризація послабила не тільки православні монастирі, а й парафії, зокрема в Болгарському оселенні. Скасування колоністських прав і привілеїв, що затверджувалось силою зброї, призвело до відтоку значної кількості працездатного населення. Створення світського міністерства у справах культів в Румунії та підтримка іновірних течій послабило позиції православ'я, посилило європейський протестантський елемент. Посилення світського в церковному житті послаблювало духовність, розмивало традиційні підвалини задунайських переселенців. Під впливом модернізаційних процесів і антисекуляризаційного руху відбувалася політизація церкви в цілому і посилення національно-церковної боротьби задунайських переселенців за відродження Болгарської православної церкви. Болгарське духовенство очолювало всі національні починання і діяння, було проводниками і будителями болгарського народу.

Література:

Думеника И. Организация церковной жизни болгар Южной Бессарабии (1856-1878 гг.) / Иван Думеника // Дриновски сборник (Харков-София). – 2011. – Т. IV. – С. 451-459.

Бойко П. Юг Бессарабии в составе Румынии (1857-1878 гг.) / П. Бойко // Русин (Кишинев). – 2012. – № 1 (27). – С. 89-100.

Istoria bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși / N. Popovschi. Chisinau: Tip. Eparchiala «Cartea Românească», 1931. – 510 p.

Пархомович И. Деятельность архиепископа Иринарха в период управления им Кишиневской епархией / Иосиф Пархомович // Труды Бессарабского церковно-историко-археологического общества. – Кишинев: Епарх. тип., 1911. – Вып. VI. – С. 1-93 (окрема пагінація).

КУИА. Ф. 630, оп. 1, спр. 89, (формулярні відомості мають свою окрему внутрішню пагінацію).

Anuarul Episcopiei Cetății Albe-Ismail. – Ismail, 1936. – LXX, 92 p.

КУИА. Ф. 630, оп. 1, спр. 82, 357 арк.

Стадницкий А.С.. Из современной церковной жизни в Румынии / А.С. Стадницкий // Богословский вестник. – 1900. – Т. 1. – № 4. – С. 675-697 (3-я пагінація).

Арсений, еписк. Псковский (А.С. Стадницкий). Исследования и монографии по истории Молдавской Церкви. Ч. I-II / А.С. Стадницкий. – СПб., 1904. – 584 с.

Грек И.Ф. Преселването на българи от Бесарабската част на Молдовското княжество в Приазовието (края на 50-те – началото на 60-те години на XIX в.) / И.Ф. Грек // Българите от Северното Причерноморие: изследвания и материали. Т. II. – Велико-Търново: АСТА, 1993. – С. 129-142.

Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще / И. Грек, Н. Червенков. – София: ИК «Христо Ботев», 1993. – 296 с.

Державин, Н.С. Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. – Т. 1. Материалы по славянской этнографии / Н.С. Державин // Сборник за народни умотворения и народопис. – Кн. XXIX. – София: БАН, 1914. – XII, 259 с., 98 л. ил.

Пачев С.І. Переселення болгар до Приазов'я у 1861 – 1863 роках / С.І. Пачев // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип. II. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – С. 130-139.

КУИА. Ф. 110, оп. 1, спр.53, 4 арк.

КУИА. Ф. 110, оп. 1, спр.54, 4 арк.

Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819–1920-е гг.: Материалы из собрания проф. протоиерея Ф. И. Титова и архива КДА: в 4 т. / [сост. В. И. Ульяновский]. Т. 2: К–П.– Киев.: Изд. отд. УПЦ, 2015 – 624 с., илл.

Содоль В. Особенности развития Православной Церкви в южной Бессарабии в XIX веке // Россия в исторических судьбах молдавского народа: (К 350-летию поездки Молдавского митрополита Гедеоны в Москву) / В. Содоль. – Бендеры: Полиграфист, 2009. – С. 160-167.

Титоров Й. Българите в Бесарабия / Йов Титоров. – София: печ. на Г.А. Ножаров, 1903. – 335 с., 12 л. ил. и факс.

Пушков И. К истории празднования Дня Св.св. Кирилла и Мефодия бессарабскими болгарскими в XIX – начале XX ст. / И. Пушков // Българите в Северното Причерноморие: Изследвания и материали. Т. IX. – Одесса: «Друк», 2006. – С. 153-166.

Берон В.Х.С. Слово произнесено в централното в Болград училище при раздаването наградите в края на 1866-67 учебна година, от Д-р Василия Х.С. Берона, директор на централното училище / Васил Берон. – Болград: Учил. тип., 1867. – 20 с.

КУИА. Ф. 110, оп. 1, спр. 65, 6 арк.

КУИА. Ф. 627, оп. 1, спр. 10, 124 арк.

КУИА. Ф. 626, оп. 1, спр. 5, 138 арк.

КУИА. Ф. 110, оп. 1, спр. 124, 1 арк.

КУИА. Ф. 110, оп. 1, спр. 123, 2 арк.

Сюпюр Е. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век / Елена Сюпюр. – София: БАН, 1982. – С. 276.

References:

Arseniy. Pskovskiy (A.S. Stadnitskiy). Issledovaniya i monografii po istorii Moldavskoy Tserkvi. Ch. I-II. [Studies and monographs on the history of the Moldavian Church]. SPb., 1904. – 584 s.

Beron V.H. S. Slovo proizneseno v tsentralnoto v Bolgrad uchilishte pri razdavaneto nagradite v krayat na 1866-67 учебна година, от D-р Vasilia H.S. Berona, direktor na tsentralnoto uchilishte [A speech delivered at the central school in Bolgrad at the award ceremony at the end of the 1866-67 school year, by Dr. Vasiliya H.S. Berona, Head of the Central School]. Bolgrad: Uchil. tip., 1867. – 20 s.

Biograficheskiy slovar vypusnikov Kievskoy dukhovnoy akademii: 1819–1920-e gg.: Materialy iz sobraniya prof. protoiereya F. I. Titova i arkhiva KDA [Biographical dictionary of graduates of the Kiev Theological Academy: 1819-1920-ies.: Materials from the collection of prof. Archpriest F. I. Titov and the KDA archive]: v 4 t. / [sost. V. I. Ulyanovskiy]. T. 2: K–P.–Kiev.: Izd. otd. UPTs, 2015 – 624 s., ill.

Boyko P. Yug Bessarabii v sostave Rumynii (1857-1878 gg.) [South of Bessarabia in Romania (1857-1878)] // Rusin (Kishinev). – 2012. – № 1 (27). – S. 89-100.

Grek I.F. Preselvaneto na balgari ot Besarabskata chast na Moldovskoto knyazhestvo v Priazovieto (kraya na 50-te – nachaloto na 60-te godini na XIX v.) [The resettlement of Bulgarians from the Bessarabian part of the Moldavian Principality in Priazov (the end of the 1850s and early 1860s)] // Balgarite ot Severnoto Prichernomorie: izsledvania i materialy. T. II. – Veliko-Tarnovo: ASTA, 1993. – S. 129-142.

Grek I., Chervenkov N. Balgarite ot Ukrayna i Moldova: minalo i nastoyashte [Bulgarians from Ukraine and Moldova: past and present]. – Sofia: IK «Hristo Botev», 1993. – 296 s.

Derzhavin N.S. Bolgarskie kolonii v Rossii: Tavricheskaya, Khersonskaya i Bessarabskaya gubernii. T. 1. Materialy po slavyanskoy etnografii [Bulgarian colonies in Russia: Tauride, Kherson and Bessarabsk provinces. - T. 1. Materials on Slavic ethnography] // Sbornik za narodni umotvoreniya i narodopis. – Kn. XXIX. – Sofiya: BAN, 1914. – XII, 259 s., 98 l. il.

Dumenika I. Organizatsiya tserkovnoy zhizni bolgar Yuzhnoy Bessarabii (1856-1878 gg.) [Organization of the church life of the Bulgarians of Southern Bessarabia (1856-1878)] // Drinovski sbornik (Kharkov-Sofiya). – 2011. – T. IV. – S. 451-459.

- KUIA [Municipal institution Izmail archive]. F. 110, op. 1, spr. 53, 4 ark.
 KUIA [Municipal institution Izmail archive]. F. 110, op. 1, spr. 54, 4 ark.
 KUIA [Municipal institution Izmail archive]. F. 110, op. 1, spr. 65, 6 ark.
 KUIA [Municipal institution Izmail archive]. F. 110, op. 1, spr. 123, 2 ark.
 KUIA [Municipal institution Izmail archive]. F. 110, op. 1, spr. 124, 1 ark.
 KUIA [Municipal institution Izmail archive]. F. 626, op. 1, spr. 5, 138 ark.
 KUIA [Municipal institution Izmail archive]. F. 627, op. 1, spr. 10, 124 ark.
 KUIA [Municipal institution Izmail archive]. F. 630, op. 1, spr. 82, 357 ark.
 KUIA [Municipal institution Izmail archive]. F. 630, op. 1, spr. 89, [114] ark.

Parkhomovich I. Deyatel'nost' arkhiepiskopa Irinarkha v period upravleniya im Kishinevskoy eparkhiey [The activities of Archbishop Irinarch during the administration of the Chisinau diocese] // Trudy Bessarabskogo tserkovno-istoriko-arkheologicheskogo obshchestva. – Kishinev: Yeparkh. tip., 1911. – Vyp. VI. – S. 1-93

Pachev S.I. Peresele'nyya bolgar do Pry'azov'ya u 1861 – 1863 rokax [Resettlement of Bulgarians to the Azov Sea in 1861 - 1863] // Zapy'sky` naukovy-doslidnoyi laboratoriyi istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny` ZDU: Pivden'na Ukrayina XVIII XIX stolittya. – Vy`p. II. – Zaporizhzhya: RA «Tandem-U», 1996. – S. 130-139.

Pushkov I. K istorii prazdnovaniya Dnya Sv.sv. Kirilla i Mefodiya bessarabskimi bolgarami v XIX – nachale XX st. [To the history of the celebration of the Day of Sts. Cyril and Methodius Bessarabian Bulgarians in the XIX - early XX century.] // Blgarite v Severnoto Prichernomorie: Izsledvaniya i materialy. T. IX. – Odessa: «Druk», 2006. – S. 153-166.

Pushkov I. Pravoslavnye prikhody «Bolgarskogo vodvorennya» Bessarabii v 1856 g. [Orthodox parishes of the “Bulgarian Establishment” of Bessarabia in 1856] // Moldovsko-blgarski vrzki: istoriya i kultura / Sst. N. Chervenkov, I. Dumenika. – Kishinev: S.Ş.B., 2016. – S. 160-183.

Sodol V. Osobennosti razvitiya Pravoslavnoy Tserkvi v yuzhnoy Bessarabii v XIX veke [Features of the development of the Orthodox Church in southern Bessarabia in the XIX century] // Rossiya v istoricheskikh sudbakh moldavskogo naroda: (K 350-letiyu poezdki Moldavskogo mitropolita Gedeona v Moskvu) / V. Sodol. – Bendery: Poligrafist, 2009. – S. 160-167.

Stadnitskiy A.S. Iz sovremennoy tserkovnoy zhizni v Rumynii [From the modern church life in Romania] // Bogoslovskiy vestnik. – 1900. – T. 1. – № 4. – S. 675-697 (3-ya paginatsiya).

Syupyur E. Balgarskata emigrantska intelligentsia v Rumania prez XIX vek [The Bulgarian emigrant immigration in Romania in the 19th century]. Sofia: BAN, 1982. – 276 s.

Titorov Y. Balgarite v Besarabia [The Bulgarians in Bessarabia]. Sofia: pech. na G.A. Nozharov, 1903. – 335 s., 12 l. il. i faks.

Anuarul Episcopiei Cetății Albe-Ismail [Chethate Albe's Episcopal Yearbook – Izmail]. Izmail, 1936. – LXX, 92 p.

Popovschi N. Istoria bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși [The history of the Bessarabian church in the 19th century under the Russians]. – Chisinau: Tip. Eparhiala «Cartea Românească», 1931. – 510 p.

Pushkov I. Orthodox parishes of the «Bulgarian Establishment» in the Moldavian Principality and Romania in the period 1856-1878.

In the article, on the basis of archival data and published materials, the mechanism of reception and transmission of church parishes from the Kishinev diocese of the Russian Orthodox Church to the Orthodox Church of the Moldavian principality is considered. The main bourgeois reforms of the Romanian government and their consequences for the population of Southern Bessarabia are considered. These innovations are secular and ecclesiastical authorities, which influenced the development of church parishes. A general assessment of the status of parishes in the villages of the Danube immigrants is given. The process of temple construction in the Bulgarian colonies of the Moldavian Metropolitan and Moldovan villages, which were territorially part of the Bulgarian settlement, was examined in dynamics by years. Considered the participation of the clergy of Southern Bessarabia in the resettlement of parishioners in the Azov region, the national liberation and national-church struggle of the Bulgarian people. The author of the article comes to some conclusions. Non-observance of the agreements established in 1856 led to distrust and tension in relations between the Russian Orthodox and the Moldavian, and later the Romanian Orthodox Churches. The modernization of Romania was carried out at the expense of the Church, secularization weakened not only Orthodox monasteries, but also parishes, in particular, in the Bulgarian settlement. The abolition of colonist rights and privileges asserted by force of arms led to the outflow of a large number of working-age population. The creation of a secular ministry for religious affairs in Romania and the support of foreign movements weakened the position of Orthodoxy, strengthened the European Protestant element. The introduction of Romanian into liturgical practice in the South of Bessarabia led to the romanization of the parishioners and the washing out of the Slavic clergy. Strengthening secularism in church life weakened spirituality and eroded the traditional foundations of trans-Danube settlers. Under the influence of the modernization processes and the anti-secularization movement, the church as a whole was politicized and the national-church struggle of the Bulgarian settlers for the revival of the Bulgarian Orthodox Church was intensified. The Bulgarian clergy headed all national undertakings and activities, were the drivers and the attendants of the Bulgarian people.

Key words: *Bulgarian settlement, Southern Bessarabia, Bulgarian colonies, Orthodox parishes, church building*

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-15

УДК 94+930+336.74 (477.4)

Анатолій СУСТРЕТОВ*

МОНЕТИ В ГРОШОВОМУ ОБІГУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (кінець XVIII – середина XIX ст.) : ІСТОРІОГРАФІЯ

Метою статті постає аналіз наявних праць дослідників XIX – XXI ст. щодо проблематики обігу дзвінкої монети на українських землях у складі Російської імперії в дореформений період. Під час роботи над даним дослідженням було використано методи синтезу та аналізу, порівняння, узагальнення, завдяки яким досягнуто ряду висновків. Вагоме місце в системі грошового обігу на українських землях у складі Російської імперії від часів остаточної інкорпорації до реформ 1860-х років займає історія особливостей функціонування металевих грошей. Різноманітними аспектами даного питання займалися ще сучасники відповідних подій, дослідники кінця XIX – початку XX століття, в радянський час та в роки незалежності. В першій половині XIX ст. про металеві гроші в фундаментальних дослідженнях писали С. Шодуар, А. Чистяков. Згодом питаннями металевих грошей займалися П. Шторх, М.П. Кашикарров, А. Гур'єв. В імперський час питання монетної системи підіймалися й в працях Є.І. Ламанського, В. Гольдмана, П. Нікольського, однак в контексті функціонування паперових грошових знаках. Окремі аспекти обігу монет розкриваються в дослідженнях, присвячених реформам 1839-1843 років О.П. Шипова, Р.І. Сементковського. Окремої уваги заслуговує фундаментальний науковий доробок Г. Романова. Після розпаду імперії суттєвий науковий доробок в радянській час здійснили А.Д. Друян, І.Г. Спасский, Р.Й. Тхоржевський, М.Ф. Котляр. Фундаментальні праці побачили світ за часів незалежної України, активну участь в розробці яких брали участь висвітлюють О.А. Бакалець, Н.І. Дорофєєва, М.Ф. Котляр, В.М. Орлик, С.В. Орлик, М.В. Орлик, Н.О. Пасічник, І.Г. Скоморович, О. Скороход, Р.М. Шуст. Таким чином, вже в імперський період фахівці-сучасники заклали серйозний фактологічний базис для подальших досліджень з проблематики обігу монет. Здебільшого імперська історіографія присвячена загальнодержавним аспектам функціонування дзвінкої монети. В радянський час історія обігу монет розглядалась через призму радянської ідеології. В незалежній Україні з'явилась плеяда видатних істориків та фахівців з нумізматики, які завдяки приділили значної уваги історії обігу монет на теренах Наддніпрянщини. Разом із тим слід зауважити, що українська історіографія потребує в подальшому висвітленні саме специфіки українських регіональних аспектів грошового обігу.

Ключові слова: грошовий обіг, монети, Наддніпрянська Україна, Російська імперія, історіографія, монетний двір.

Постановка проблеми. Основу грошового обігу на підконтрольних Російській імперії українських землях складали монети та бони. Тому висвітлення проблематики обігу саме монет постає важливим завданням задля дослідження історії грошової системи, фінансово-економічних відносин, що склалися в Наддніпрянщині.

Водночас, питаннями обігу монет займалися різноманітні дослідники, починаючи від тогочасних сучасників до наших часів незалежної України. Однак, вони здебільшого приділяли увагу суто на історичні аспекти функціонування системи грошового обігу. Тому досить актуальним постають завдання узагальнення, систематизації вже існуючого наукового доробку історії обігу монет на українських землях, акцентувати увагу на тих

* Сустретов А. – аспірант кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи, Центральноукраїнський національний технічний університет; e-mail: sustretov73@gmail.com

нюансах, що потребують додаткового аналізу або таких, що залишилися поза увагою взагалі.

Вагомим науковим доробком для сучасної української науки постає історіографічне дослідження історії обігу монет Наддніпрянщини за часів Російської імперії. Автори торкалися проблематики історіографічного характеру здебільшого в контексті досліджень з історії грошового обігу, фінансово-податкової політики, що містилися в дисертаціях, статтях, тезах або монографічних працях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щодо авторів, праці яких присвячені історії грошового обігу на українських землях, або подібні питання висвітлюються в контексті іншої проблематики, слід звернути увагу на вчених М.Ф. Котляра, В.М. Орлика, І.Г. Скоморович, науковців О.А. Бакальця., Н.І. Дорофєєвої, С.В. Орлик, Р.М. Шуста. Окремими історіографічними питаннями займається дослідниця О. Скороход.

Наукові завдання. Завданнями статті постає узагальнення наявного історіографічного матеріалу з історії обігу монет зазначеного хронологічного періоду, встановлення раніше не досліджених сторінок даної проблематики.

Метою статті є аналіз наукового доробку дослідників XIX – XXI ст. щодо проблематики обігу дзвінкої монети на українських землях у складі Російської імперії в дореформений період.

Виклад основного матеріалу. Ряд фундаментальних досліджень з історії обігу монет було здійснено ще в імперські часи. Сучасниками окресленого хронологічного періоду постали С. Шодуар та А. Чистяков. С. Шодуар у передмові до «обозрения русских денег...» 1837 року здійснив історіографічний аналіз праць, присвячених грошовому обігу, й дійшов висновку, що окремі її аспекти розпорошені в різних дослідженнях та потребують певної систематизації¹. Він приділив увагу суто монетам, знаходились в обігу. Автор розкриває зовнішній вигляд монет, вагу, номінали тощо. А. Чистяков в дослідженні 1844 року також займався систематизацією та висвітленням змісту законодавчих актів, присвячених обігу монет, також визначав їх вагу, зовнішній вигляд та вартість². Подібний аналіз був доволі ретельним, наприклад, відповідно маніфесту 27 червня 1810 р. єдиною мірою усіх монет ставав срібний рубль «весом во 100 руб. 5 фун. и 6 золот. лигатурного серебра; проба 83,1/3. Российская серебряная монета получает следующие подразделения: 1. банковая или торговая: рубль и полтина, 2. разменная в 20, 10 и 5 коп.»³.

В другій половині XIX – першій половині XX ст. історії обігу монет присвятили свої праці П. Шторх, М.П. Кашкаров, А. Гур'єв. П. Шторх вказував, що мідна монета домінувала протягом XVIII – початку XIX ст.⁴. автор наводив інформацію про співвідношення мідної монети до наприклад, якщо брати до уваги вартість саме міді як металу, то в 1838 році одним фунтом срібла можна було купити 69 фунтів міді, а за один фунт золота 1035 фунтів міді⁵. М.П. Кашкаров зауважував, що на монетну справу сильно впливала ситуація з видобутком дорогоцінних металів (золота, срібла)⁶. Автор зазначав, що платинова монета введена в обіг була завдяки тому, що на теренах імперії знайшли поклади відповідного металу (для зручності збуту вирішено чеканити монету)⁷. 1845 року її заборонили вивозити закордон (в цьому році заборонили також її карбування). Про співвідношення золота до срібла, М.П. Кашкаров вказував, законодавчо воно вперше

¹ Шодуар С. (1837). *Обозрение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен*. Ч.1. СПб.: Типография экспедиции заготовления государственных бумаг. С. II.

² Чистяков А. (1844). *Обозрение монетного дела в России с половины XVII столетия по 1844 год*. Санкт-Петербург: Типография И. Глазунова и К, 38 с.

³ Там само. С. 25-26.

⁴ Шторх П. (1868). *Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год*. Журнал министерства народного просвещения. С.–Петербург. Выпуск СXXXVII. С. 776.

⁵ Там само. С. 794.

⁶ Кашкаров М.П. (1898). *Денежное обращение в России: Историко-статистическое исследование*. СПб.: Гос. Тип. С. 117.

⁷ Там само, с. 122.

врегульовано було 1783 роком (1 до 15) й протрималося таке співвідношення до 1839 року⁸. У зв'язку з падінням у 50-роках XIX ст. цінності кредитних рублів та рядом інших факторів срібна монета стала вивозитись закордон та переплавлятися в різноманітні вироби⁹.

В повному зібранні законів Російської імперії містяться акти, норми яких регулюють широке коло суспільних відносин, що склалися в Російській імперії, в тому числі й грошовий обіг. В «Сборнике указов по монетному и медальному делу» 1887 року М. Деммени здійснив фундаментальну роботу, скомпонувавши в єдину збірку в хронологічній послідовності усі імперські акти, що стосувалися монетної та медальної справи від 1649 по 1881 роки¹⁰.

Великий князь Григорій Михайлович Романов привніс у науковий доробок із нумізматики значний внесок. Його «Корпус русских монет» вчений І.Г. Дудко називає найбільш повним зібранням та каталогом російських монет¹¹. Щодо хронологічних рамок кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. відносяться його «Монеты царствования императора Николая I»¹² (1890 рік); «Монеты царствования Павла I»¹³ (1890 рік), «Монеты царствования Александра I»¹⁴ (1891 рік), «Монеты царствования Императрицы Екатерины II» (1894 р.) в двох томах¹⁵.

В першому томі монет Катерини II для наукового доробку вкрай цінна інформація міститься щодо документальних джерел, присвячених грошовому обігу імперії. У передмові вказуються джерела, з яких було взято інформацію, й можна зробити висновок про його широкий спектр. Особливу цінність документи з архівів державних установ, значний пласт інформації зібраний із архіву Таврійського губернського правління, що може надати ґрунтовну інформацію про грошовий обіг на теренах Криму¹⁶.

Аналізу історії грошового обігу монет за часів Катерини II присвячена передмова до праці. Далі наводяться вже документальні джерела. В передмові розкриває різноманітні аспекти обігу золотої, срібної, мідної та регіональних монет. Г.М. Романов висвітлює по черзі аспекти карбування монет за типом металу. В праці вказується, що після змін у внутрішній вартості золотої монети у 1760-х роках, й після цього протягом усього правління Катерини II її вартість не змінювалась, подібна доля була і в срібній монеті. Щодо мідної монети Г.М. Романов зауважував, що Катерина II була проти перекарбування мідної монети з 16 до 32 руб. вартості, й повеліла повернути вартість до 16 руб., після чого мідна монета в обігу знаходилась у незмінному вигляді як з точки зору вартості, так і зовнішнього боку до 1796 року¹⁷. Автор акцентує увагу на проекті реформи

⁸ Там само, с.128.

⁹ Там само, с. 129.

¹⁰ Деммени М. (1887). *Сборник указов по монетному и медальному делу в России помещённых в полном собрании законов с 1649 по 1881 г.* Выпуск II Санкт-Петербург: Типо-литография А.М. Вольфа. 423 с.; Його ж. (1887) *Сборник указов по монетному и медальному делу в России помещённых в полном собрании законов с 1649 по 1881 г.* Выпуск III. Санкт-Петербург: Типо-литография А.М. Вольфа. 750 с.

¹¹ Дудко И.Г. (2017). Великий князь Георгий Михайлович Романов как нумизмат-исследователь монетного дела России или его корпус русских монет. *Социально-политические науки.* № 5. С. 102.

¹² Романов Г.М. (1890). *Корпус русских монет. Монеты царствования императора Николая I.* Спб. типография А.Бенке. XII, 281, XLI с.

¹³ Романов Г.М. (1890). *Корпус русских монет. Монеты царствования императора Павла I.* Спб.: типография А.Бенке. V. 47 с. VII л. ил..

¹⁴ Романов Г.М. *Корпус русских монет. Монеты царствования Александра I.* Спб.: типография А.Бенке. V. 147 с. XXII л.

¹⁵ Романов Г.М. (1904) *Корпус русских монет. Монеты царствования императрицы Екатерины.* Т.1. Документы для истории монетного дела царствования императрицы Екатерины II Санкт-Петербург : Типография А. Бенке, с. 382.; Його ж (1904), *Корпус русских монет. Монеты царствования императрицы Екатерины.* Т.2. Описание монет царствования императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург : Типография А. Бенке. С. 125.

¹⁶ Романов Г.М. (1904), *Корпус русских монет. Монеты царствования императрицы Екатерины.* Т. 1. Санкт-Петербург : Типография А. Бенке. С. I.

¹⁷ Там само. С. III–V.

1796 року князя Платона Зубова про перекарбування мідних монет знову з 16 до 32 руб. Після ухвалення проекту задля карбування нових монет Г.М. Романов зазначає про влаштування нових монетних дворів, серед яких в 1796 році згадується Херсонський¹⁸.

Серед висвітлених місцевих грошей з металу в праці окреслюється історія монет Таврійських. Г.М. Романов пише про місце карбування таких монет – у Феодосії, хронологічні рамки карбування – 1786-1788 роки. На основі наявних для автора джерел він робить висновок, що у «Повному зібранні законів Російської імперії» є лише один указ (зазначає 30 травня 1787 року), присвячений таврійській монеті. Орієнтуючись на зазначені у праці документи Г.М. Романов пише про наміри карбування такої монети ще в 1783 році. Він характеризує зовнішній вигляд таврійської мідної монети й зазначає на відсутність відмінностей від «звичайних» мідних монет окрім надпису літер Т.М. До речі, саме завдяки цьому фактору автор говорить про дозвіл на обіг такої монети на всій території імперії¹⁹. Нумізмат пише й про монети з інших металів, вказує на їх номінали – карбувалась таврійська срібна монета у 2, 5, 10 і 20 коп. Автор акцентував увагу на відсутності згадок про срібні монети в документах губернських та інших державних установах, тому приводив твердження В.Д. Смірнова про специфічне призначення такої срібної монети – лише як сувенір для Катерини II, коли та перебувала у відповідному регіоні. Разом з тим, Г.М. Романов погоджується із В.Д. Смірновим про московське або пітерське походження такої монети²⁰.

Також важливим для історії грошового обігу є здійснений Г.М. Романовим аналіз діяльності монетних дворів в II половині XVIII ст. Створення Херсонського монетного двору в 1796 році автор пов'язує із новою необхідністю карбування «важкої» мідної монети й зауважує, що він так і не приступив до карбування внаслідок рішення Павла I²¹.

Якщо перший том присвячено суто історії монетного обігу в Російській імперії, другий том детально розкриває зовнішні характеристики монет, наводяться цінні ілюстративні матеріали тощо. В цілому, перший том важливий для нумізматики та історії грошового обігу України колосальним пластом документальних та архівних матеріалів, які були опрацьовані та зібрані в «Монетах царствования імператриці Катерини».

Декількома роками раніше вийшла його праця «Монеты царствования Павла I»²², однак вона присвячена історії грошового обігу після правління Катерини II. Автор наводить інформацію про джерельну базу з грошового обігу часів Павла I. В цій праці зібрані та опрацьовані документальні матеріали з «Повного зібрання законів» та архіву державного казначейства. В передмові, як і у випадку з книгою про монети часів Катерини II міститься аналіз історії монетного обігу на основі проаналізованих автором документів.

Г.М. Романов описує діяльність та аспекти створення нових монетних дворів (Банківський монетний двір), діяльність раніше існуючих та підстави згортання деяких, впроваджених за Катерини II²³. Він розкриває деталі карбування кожної із монет з конкретного типу металу, вказує на зміни в зовнішньому вигляді, наводить статистичні відомості карбування тощо. Так автор зазначає про зміни в карбуванні золотої монети одразу після сходження Павла I на трон. Наприклад, автор наголошує на зміну проби золотої монети вже в грудні 1796 року із 94 на 94 і 2/3 проби. Г.М. Романов акцентував увагу на припиненні з 1798 року карбування червонців, хоча прямої на це заборони існувало²⁴. Автор підкреслював про зміну у вазі, пробі та зовнішньому вигляді срібної монети, а після 1797 року срібна монета до кінця правління Павла I змінам вже не

¹⁸ Там само. С. VI.

¹⁹ Там само. С. XII.

²⁰ Там само. С. VIII.

²¹ Там само. С. XI.

²² Романов, Г.М. (1890). *Корпус русских монет. Монеты царствования императора Павла I*. Спб.: типография А. Бенке, V, 47 с., VII л. ил.

²³ Там само. С. II–III.

²⁴ Там само. С. III.

підлягала. Щодо монети мідної окрім указу від 20 січня 1797 року про повернення до карбування мідних монет відповідно до 16 руб. з пуду, іншої інформації автор не надає. Після наведених за хронологічним порядком законодавчих актів, які стосувалися монетного обігу, Г.М. Романов наводить таблиці із інформацією про кількість накарбованих монет відповідно до металу, номіналу та року виготовлення²⁵.

Ще одна книга із фундаментального циклу присвячена монетам за часів Олександра І²⁶. Автор в даному розділі використовував знову таки «Повне зібрання законів», архівні матеріали міністерства фінансів, й автор уточнює: монетний відділ департаменту держказначейства, кредитна канцелярія. Історія монетного обігу, як і в інших частинах «Корпуса руських монет» висвітлюється відповідно до діяльності монетних дворів та нормативно-правових актів влади й архівних документів держустанов.

На початку передмови автор робить вірне припущення про втрату частини документальних джерел з архівів внаслідок наполеонівських війн. Автор наводить інформацію окрім «звичайних» монетних дворів діяльність Варшавського та Грузинського, які мали власну специфіку. Г.М. Романов пише про використання надпису С.П.Б. під час карбування в Банківському монетному дворі внаслідок відсутності свого знаку. Автор розмежує Банківський та Санкт-Петербурзький монетні двори з іншими на основі тих монет, які тут карбувались (у книзі наголошується, що перші два карбували золоту, срібну та мідну, а усі інші лише срібну)²⁷. До речі, нумізмат зазначав про напрямок діяльності монетних дворів, Єкатеринбурзький виготовляв мідну монету для європейської частини імперії, тобто і для українських земель. Необхідно зауважити про цікавий документ із архіву монетного відділу державного казначейства, де міститься інформація про важливі аспекти існування створених у 1796 році та згодом ліквідованих монетних дворів (в тому числі Херсонського)²⁸. Автор пояснює причину розміщення інформації про іншу хронологію подій датою документу – 1817 року.

В даній книзі також Г.М. Романов вдається до опису особливостей обігу монет відповідно до типу металу. Щодо історії карбування золотих монет автор наводить цікаву інформацію про заготування голландських червонців й вказує на мету їх створення – для розрахунку закордоном. Автор наводить відповідно до документів характеристику змін у пробах срібної монети. Фундаментальні для грошового обігу маніфести від 20 червня 1810 р. та 29 серпня 1810 р. розкриває лише з точки зору змін зовнішньої сторони монет – яка встановилась проба, кількість чистого срібла тощо²⁹.

Також слід зауважити на наявність і в даній книзі Г.М. Романова важливої статистичної інформації про загальну кількість виготовлених монет, в якому році та з яких металів. Окрім того, є відомості про досягнення карбування в кожному монетному дворі окремо. Розміщена за хронологічним принципом документальна та архівознавча база постає вкрай важливою для досліджень з нумізматики та історії грошового обігу.

1890 року вийшла книга Г.М. Романова з серії «Корпуса русских монет» про монетний обіг за роки правління Миколи І.³⁰ В даній праці було зібрано та опубліковано величезний пласт документальної інформації за значний проміжок часу. Автор використовував серед документів вже існуючу збірку М. Деммені, справи та архівні матеріали (тобто на той час існуючі документи та вже такі, що були відправлені до архіву) монетного відділу департаменту держказначейства, а також документацію з різноманітних інстанцій, створених для царства Польського у складі Російської імперії.

²⁵ Там само. С. 3–24.

²⁶ Романов Г.М. (1891). *Корпус русских монет. Монеты царствования Александра I*. Спб.: типография А.Бенке V., 147 с., XXII л.

²⁷ Там само. С. II.

²⁸ Там само. С. 34.

²⁹ Там само. С. III–IV.

³⁰ Романов Г.М. (1890), *Корпус русских монет. Монеты царствования императора Николая I*. Спб., типография А.Бенке, XII, 281, XLI с.

Не відступаючи від загальної системи побудови власних праць, він у передмові розкриває діяльність монетних дворів. Зазначається про Єкатеринбурзький монетний двір в цей період, усі інші у питанні виготовлені мідних монет за твердженням автора інші монетні двори лише «допомагали» їх карбувати. Г.М. Романов характеризує технологічну сторону процесу карбування, відповідальних осіб тощо. Автор окрім золотої, срібної та мідної монет згадує платинову, яка увійшла в монетний обіг за Миколи І. Г.М. Романов в стислому вигляді наводив основні зміни в зовнішніх характеристиках монет на основі тих документів, які містилися у праці. Вказуються в хронологічній послідовності відповідно указів зміни ваги золотих монет, малюнків на них, особливі надписи на монетах (наприклад у книзі вказуються документи, де йде мова про новий надпис на 1 тис. півімперіалів «розс. Кольв.» на честь відкритих нових золотих копалин у Коливано-Воскресенському розсипі³¹.

Г.М. Романов наводить думку про мотиви влади почати карбування платинової монети – її стали виготовляти для збільшення можливостей реалізації видобутої платини як сировини. Також наводиться причина припинення карбування такої монети в 1845 році – влада намагалась уникнути розповсюдженню в обігу підробок платинових монет внаслідок зниження ціни на сировину³². В передмові стисло за хронологічним принципом вказані основні положення різноманітних указів та інших документів, де згадувалась срібна монета. Це здійснено також здебільшого в ключі опису зовнішньої сторони карбування срібної монети. Про реформу 1839 року лише згадується: «...введен счет на серебро...»³³. Загалом, важко переоцінити важливість для наукового доробку напрацювань Г.М. Романова, оскільки тут компактно зібрані необхідні для дослідження історії грошового обігу документальні джерела.

А. Гур'єв здійснив ретельний аналіз історії обігу платинової, золотої, срібної та мідної монет через призму реформаторської діяльності відомих державних діячів імперії. В його дослідженні нерозривно висвітлюються аспекти функціонування бон та монет³⁴.

За часів Російської імперії окремих сторінок історії обігу монет торкалися дослідники, що вивчали історію бон (В. Гольдман, Є.І. Ламанський, П. Нікольський)³⁵, або в рамках вивчення реформаторських заходів, наприклад, Є. Канкріна 1839–1843 років (О.П. Шипов, Р.І. Сементковський)³⁶.

В радянський час дослідники також займалися питаннями історії обігу монет в імперії. Наприклад, в 1941 році А.Д. Друян опублікував «Очерки по истории денежного обращения России в XIX веке», де історія грошового обігу розглядалася через призму радянських підходів та ідей «класової боротьби» тощо³⁷. Значної уваги автор приділяє передумовам та наслідкам реформи Є. Канкріна для грошового обігу імперії. Історією

³¹ Там само. С. VII.

³² Там само. С. IX.

³³ Там само. С. X.

³⁴ Гур'єв А. (1903), *Денежное обращение в России в XIX столетии: исторический очерк*. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаума, 253 с.

³⁵ Гольдман В. (1866), *Русские бумажные деньги*. СПб.: Тип. Ретгера и Шнейдера, 252 с.; Ламанский Е.И. (1854), *Исторический очерк денежного обращения в России с 1650 по 1817 г. Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского русского географического общества*. Кн.2. СПб, С.61–157.; Ламанский Е.И. (1854), *Статистический обзор операций Государственных Кредитных Установлений с 1817 г. до настоящего времени. Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского русского географического общества*. Кн.2. СПб, С.159–306.; Нікольський П. А. (1892), *Бумажные деньги в России*. Казань, 393 с.

³⁶ Сементковський Р.І. (1893). *Его жизнь и государственная деятельность: биографический очерк Р. И Сементковского*. СПб.: Тип. и лит. В. А. Тиханова, 94 с.; Шипов, А.П. (1866), *Очерк жизни и государственной деятельности графа Канкрин*. СПб.: Тип. О.И. Бакста, 42 с.

³⁷ Друян, А.Д. (1841). *Очерки истории денежного обращения в России в XIX в.* Москва: Государственное финансовое издательство.

обігу монет та їх зовнішнім виглядом займався І. Спаський³⁸. Ще з радянських часів розпочав науковий шлях, присвячений грошам та їх історії Р.Й. Тхоржевський.

Окремої уваги заслуговує науковий доробок М.Ф. Котляра. В 1971 р. вийшла його праця «Грошовий обіг на території України доби феодалізму». М.Ф. Котляр зазначав, що на відміну від інших західноєвропейських монет, в першій половині XIX ст. на українських землях продовжували знаходитись в обігу нідерландські (республіканські) дукати. Автор вказував, що з середини XIX ст. майже припинило існувати таке явище, як скарб у вигляді природного засобу регулювання грошового ринку³⁹.

За незалежної України історією грошового обігу (монет в тому числі) підіймає у праці «Гроші в Україні: Факти і документи» колектив авторів на чолі з М. Дмитрієнком⁴⁰. Р.Й. Тхоржевський охарактеризовує у «Нарисах з історії грошей в Україні» різноманітні аспекти зовнішнього вигляду монет, їх вартість. Вказує, що з 1810 року мідні монети карбували 16 руб. з пуда міді вартістю 1/4, 1/2, 1, 2 і 5 копійок. Платинові монети з 1820-х років випускались вартістю 3, 6, 12 руб., а припинили карбування таких монет через подорожчання ціни сировини⁴¹. Завдяки реформі Є.Канкріна мідний рубль став дорівнювати срібному (саме тому на бідних монетах до 3 копійок ставили надпис «...серебром»)⁴², однак, з 1849 року такі монети знову почали карбувати із пуда міді 32 рублі (замість 16), й вартість монет впала. Н. Дорофєєва та З. Комаринська у власній праці зазначали, що навіть після поширення грошової системи імперії на українських землях в XVII ст., в деяких регіонах навіть до початку XX ст. номінали російські називали західноєвропейськими аналогами, а також наводять той факт, що запровадження грошових імперських одиниць ускладнило торгово-грошові відносини України з європейськими державами⁴³.

Р.М. Шуст в праці «Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні» схарактеризував грошове господарство Наддніпрянщини у складі Російської імперії. Про платинову монету автор каже, що її реальна вартість була значно нижчою, ніж номінальна (3 рублі платиною коштували 1 рубль 63 коп. сріблом), а це в свою чергу наносило значних збитків казні⁴⁴. Вагомий внесок у науковий доробок проблематики історії грошей та фінансів здійснили В.М. Орлик, С.В. Орлик, М.В. Орлик⁴⁵. В останні роки проблематикою історії грошового обігу України, монетного господарства українських земель займається І.Г. Скоморович. Окремої уваги автор приділяє історії

³⁸ Спаський І. (1962). *Русская монетная система*. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 225 с.

³⁹ Котляр М.Ф. (1971). *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*. Київ: Наук. думка, С. 155–156.

⁴⁰ Дмитрієнко, М., Ющенко, В., Литвин, В. (1998), *Гроші в Україні: Факти і документи*. Київ: Фірма «ARS-Ukraine», 454 с.

⁴¹ Тхоржевський Р.Й. (1999). *Нариси з історії грошей в Україні: (З давніх часів до сучасності)*: Навч. посібник для економічн. та історичн. фак. вузів. М-во освіти України; Тернопільська академія народн. госп.; Науково-дослідн. центр історії грошей. Тернопіль: Вид-во Карп'юка, С. 83–84.

⁴² Там само. С. 84.

⁴³ Дорофєєва Н.І., Комаринська З. (2000). *З історії грошей України*: Навчальний посібник. Львів: Львівський банківський ін-т НБУ, С.58.

⁴⁴ Шуст Р.М. (2007). *Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні*. Київ, Знання, С. 201.

⁴⁵ Орлик В. М. (2007), *Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія*. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 631 с.; Його ж. (2011), До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, Вип. 18. С. 59 – 64; Орлик С. (2013). К вопросу денежной реформы 1862-1863 гг. в Российской империи. *Материалы международного нумизматического симпозиума при САН «Деньги, экономика и общество»*, г. Кошице. Кошице. С.82–83.; Орлик М. (2012). On the history of money Circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province (1750-1780, XVIII century). *Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy*. Studia I Materialy, Augustow, Warszawa, p. 247-249.

становлення монетної справи в Криму за часів правління Катерини II, у Феодосії стали карбуватись два- та п'ятикопійкові монети⁴⁶.

Висновки. Таким чином, питаннями доісторії обігу монет на українських землях у складі Російської імперії активно займалися дослідники XIX – початку XX ст., що розглядали загальноімперську грошову систему, звертаючи увагу на певні особливості українських губерній. В радянський час вийшов значний обсяг фундаментальних праць, однак в деяких з них грошовий обіг розглядається через ідеологічні стереотипи та кліше. В роки незалежності сучасна українська наука має вагомий науковий доробок, окресленою проблематикою займаються видатні дослідники. Водночас, історіографія потребує в систематичних узагальнюючих працях а також таких, що розкривали б особливості монетного господарства в окремих українських регіонах за часів Російської імперії.

Література:

Бакалець, О.А. (2012). Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1781 рр.), Київ: Стилос, 334 с.

Бакалець, О.А. (2013). Скарби монет XV – середини XVIII ст. із Меджибожа та його окраїн. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики*: Збірник наукових праць. К.: НАН України. Інститут історії України, Число. 22–23. С. 310–320.

Гольдман, В. (1866). *Русские бумажные деньги*. СПб.: Тип. Ретгера и Шнейдера, 252 с.

Гурьев, А. (1903). *Денежное обращение в России в XIX столетии: исторический очерк*. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаума, 253 с.

Гусаков, А.Д. (1954). *Денежное обращение дореволюционной России: Учебный материал по курсу «Денежное обращение и кредит СССР»*. М., 76 с.

Деммени, М. (1887). *Сборник указов по монетному и медальному делу в России помещённых в полном собрании законов с 1649 по 1881 г.* Выпуск II. Санкт-Петербург: Типо-литография А.М. Вольфа, 1887. 423 с.

Деммени, М. (1887). *Сборник указов по монетному и медальному делу в России помещённых в полном собрании законов с 1649 по 1881 г.* Выпуск III. Санкт-Петербург: Типо-литография А.М. Вольфа, 1887. 750 с.

Дмитрієнко, М., Юценко, В., Литвин, В. (1998). *Гроші в Україні: Факти і документи*. Київ: Фірма «ARS-Ukraine», 454 с.

Дорофеева, Н.І. Комаринська, З. (2000). *З історії грошей України*: Навчальний посібник. Львів: Львівський банківський ін-т НБУ, 165 с.

Друян, А.Д. (1941). *Очерки истории денежного обращения в России в XIX в.* Москва: Государственное финансовое издательство.

Дудко, И.Г. (2017). Великий князь Георгий Михайлович Романов как нумизмат-исследователь монетного дела России или его корпус русских монет. *Социально-политические науки*, № 5. С. 101–103.

Кашкаров, М.П. (1898). *Денежное обращение в России: Историко-статистическое исследование*. СПб.: Гос. Тип., 481 с.

Романов, Г.М. (1890). *Корпус русских монет. Монеты царствования императора Николая I*. СПб., типография А.Бенке, XII, 281, XLI с.

Романов, Г.М. (1890). *Корпус русских монет. Монеты царствования императора Павла I*. СПб.: типография А.Бенке, V, 47 с., VII л. ил.

Романов, Г.М. (1891). *Корпус русских монет. Монеты царствования Александра I*. СПб.: типография А.Бенке, V, 147 с., XXII л.

Романов, Г.М. (1904). *Корпус русских монет. Монеты царствования императрицы Екатерины II*. Т.1. Документы для истории монетного дела царствования императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург : Типография А. Бенке, 1904. 382. с.

⁴⁶ Скоморович І.Г. (2017). «Еволюція та функціонування грошової системи в Україні». дис. докт. екон. наук. Львівський національний університет імені Івана Франка. С. 196.

Романов, Г.М. *Корпус русских монет. Монеты царствования императрицы Екатерины*. Т.2. Описание монет царствования императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург : Типография А. Бенке, 1904. 125 с.

Котляр, М.Ф. (1971). *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*. Київ: Наук. думка, 175 с.

Ламанский, Е.И. (1854). Исторический очерк денежного обращения в России с 1650 по 1817 г. *Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского русского географического общества*. Кн. 2. СПб, С.61–157.

Ламанский, Е.И. (1854). Статистический обзор операций Государственных Кредитных Установлений с 1817 г. до настоящего времени. *Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского русского географического общества*. Кн.2. СПб, 1854. С.159–306.

Никольский, П. А. (1892). *Бумажные деньги в России*. Казань, 393 с.

Орлик, В. М. (2011). До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, Вип. 18. С. 59 – 64.

Орлик, В. М. (2007). *Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія*. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 631 с.

Orlyk, M. (2012). On the history of money Circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province (1750-1780S, XVIII century). *Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy*. Studia I Materialy, Augustow, Warszawa, 2012. p. 247–249.

Орлик, С. (2013). К вопросу денежной реформы 1862-1863гг. в Российской империи. *Материалы международного нумизматического симпозиума при САН «Деньги, экономика и общество»*, г. Кошице. С.82–83.

Сементковский, Р.И. (1893). Е.Ф. Канкрин. *Его жизнь и государственная деятельность : биографический очерк Р. И Сементковского*. СПб.: Тип. и лит. В. А. Тиханова, 94 с.

Скоморович, І.Г. (2017). *«Еволюція та функціонування грошової системи в Україні»*. дис. ...докт. екон. наук Львівський національний університет імені Івана Франка, 479 с.

Скороход, О. (2015). До історіографії грошового обігу на півдні України у дореформений період, *Актуальні проблеми нумізматички у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2015 р.* Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, С.75–77.

Спаский, И. (1962). *Русская монетная система*. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 225 с.

Тхоржевський, Р.Й. (1999). *Нариси з історії грошей в Україні: (З давніх часів до сучасності)*: Навч. посібник для економічн. та історичн. фак. вузів. М-во освіти України; Тернопільська академія народн. госп.; Науково-дослідн. центр історії грошей. Тернопіль: Вид-во Карп'юка, 237 с.

Чистяков, А. (1844). *Обозрение монетного дела в России с половины XVII столетия по 1844 год*. Санкт-Петербург: Типография И. Глазунова и К, 38 с.

Шипов, А.П. (1866). *Очерк жизни и государственной деятельности графа Канкрин*. СПб.: Тип. О.И. Бакста, 42 с.

Шодуар, С. (1837). *Обозрение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен*. Ч.1.СПб.: Типография экспедиции заготовления государственных бумаг, 272 с.

Шторх, П. (1868). *Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год»*. *Журнал министерства народного просвещения*. С.–Петербург, Выпуск СXXXVII. С. 773–847.

Шуст, Р.М. (2007). *Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні*. Київ, Знання, 376 с.

References:

- Bakalec, O.A., (2012). *Skarby monet yak dzerelo vyvchennya hroshovogo obigy Hetmanshyny (1648–1781) [Monetary treasures as a source for money circulation of Hetman period]*. Kyiv. Stylos. [in Ukrainian]. 334 p.
- Bakalec, O.A., (2013). *Skarby monet XV–XVIII ст. iz Medzybozha ta yogo okrayin [Monetary treasures of 15-18 centuries from Medzhibizh and its suburbs]. Specialni istorychni dyscypliny: pytannya teorii i metodyky – Special historical subjects: issues of theory and methodology: collection of scientific works* Kyiv: NAN Ukrainy. In–t istorii Ukrainy, p. 310–320 [in Ukrainian].
- Holdman, V. (1866). *Russkyye bumazhnye denhy [Russian paper money]*. SPb.: Yzdatelstvo: Typ. Rethera i Shneidera, 252 p. [in Russian].
- Huryev, A. (1903). *Denezhnoe obrashchenye v Rossyy v XIX stoletyy: istorycheskyi ocherk. [Money circulation in Russia in 19th century: historical essay]*. Sankt-Peterburh: Typ. V. F. Kyrshbauma, 253 p. [in Russian].
- Gusakov, A.D. (1954). *Denezhnoe obrashchenie dorevolutsionnoy Rossii: Uchebnyy material po kursu «Denezhnoe obrashchenie i kredit SSSR» [Money circulation of pre-revolutionary Russia: study material for the course “Money and credit in USSR”]*. Moscow, 76 p. [in Russian].
- Demmeni, M. (1887). *Sbornik ukazov po monetnomu i medal'nomu delu v Rossii pomeshchennykh v polnom sobranii zakonov s 1649 po 1881 g. [Compilation of orders on monetary and coinage business placed in full collection of laws from 1649 to 1881]*. (Vol.II). Sankt-Peterburg: Tipo-litografiya A.M. Vol'fa., 423 p. [in Russian].
- Demmeni, M. (1887). *Sbornik ukazov po monetnomu i medal'nomu delu v Rossii pomeshchennykh v polnom sobranii zakonov s 1649 po 1881 g. [Compilation of orders on monetary and coinage business placed in full collection of laws from 1649 to 1881]*. (Vol.III). Sankt-Peterburg: Tipo-litografiya A.M. Vol'fa, 750 p. [in Russian].
- Dmytrienko, M., Yushchenko V., Lytvyn V. (1998). *Hroshi v Ukraini: Fakty i dokumenty [Money in Ukraine: facts and documents]*. Kyiv: Firma «ARS-Ukraine», 454 p. [in ukrainian].
- Dorofieieva, N.I. Komarynska Z. *Z istorii hroshei Ukrainy: Navchalnyi posibnyk [On money history of Ukraine: A study-guide]*. Lviv: Lvivskyi bankivskyi in-t NBU, 165 p. [in ukrainian].
- Druyan, A.D. (1941). *Ocherki istorii denezhnogo obrashcheniya v Rossii v XIX v. [Overviews on history of money circulation in Russia in the 19th century]*. Moskva: Gosudarstvennoe finansovoe izdatel'stvo [in Russian].
- Dudko, I.G. (2017). *Velikiy knyaz' Georgiy Mikhaylovich Romanov kak numizmat-issledovatel' monetnogo dela Rossii ili ego korpus russkikh monet [Great Duke Georgiy Mikhaylovich Romanov as a numismatist-researcher of monetary business in Russia or his Russian coin case]*. *Sotsial'no-politicheskie nauki – socio-political science*, 5, p, 101–103 [in Russian].
- Kashkarov, M.P. (1898). *Denezhnoye obrashcheniye v Rossii: Istoriko-statisticheskoye issledovaniye. [Money circulation in Russia: historical-statistical research]*. (Vol.1–2). SPb.: Gos. Tip., 481 p. [in Russian].
- Romanov, G.M. (1890). *Korpus russkikh monet. Monety tsarstvovaniya imperatora Nikolaya I. [Russian coin case. Coins of Emperor Nikolay I reigning period]*. Spb., tipografiya A.Benke, XII, 281, XLI p. [in Russian].
- Romanov, G.M. (1890). *Korpus russkikh monet. Monety tsarstvovaniya imperatora Pavla I. [Russian coin case. Coins of Emperor Pavel I reigning period]*. Spb.: tipografiya A.Benke, V, 47 p., VII л. ил. [in Russian].
- Romanov, G.M. (1891). *Korpus russkikh monet. Monety tsarstvovaniya Aleksandra I. [Russian coin case. Coins of Alexander I reigning period]*. Spb.: tipografiya A.Benke, V, 147 p., XXII л. [in Russian].
- Romanov, G.M. (1904). *Korpus russkikh monet. Monety tsarstvovaniya imperatritsy Ekateriny [Russian coin case. Coins of Empress Yekaterina reigning period]*. (Vol. I). Sankt-Peterburg: Tipografiya A. Benke, 382 p. [in Russian].

Romanov, G.M. (1904). *Korpus russkikh monet. Monety tsarstvovaniya imperatritsy Ekateriny [Russian coin case. Coins of Empress Yekaterina reigning period]*. (Vol.II) Sankt-Peterburg : Tipografiya A. Benke, 125 p. [in Russian].

Kotliar, M.F. (1971). *Hroshovi obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu [Money circulation on the territory of Ukraine during feudalism period]*. Kyiv, Nauk. Dumka, 175 p. [in Ukrainian].

Lamanskiy, E.I. (1854). Istoricheskiy ocherk denezhnogo obrashcheniya v Rossii s 1650 po 1817 g. [Historical overview of money circulation in Russia from 1650 to 1817]. *Sbornik statisticheskikh svedeniy o Rossii. izdavayemyy statisticheskim otdeleniyem Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva – Collection of statistical information about Russia, published by the statistical department of the Imperial Russian Geographical Society*, 2. p. 61–157 [in Russian].

Lamanskiy, E.I. (1854). Statisticheskiy obzor operatsiy Gosudarstvennykh Kreditnykh Ustanovleniy s 1817 g. do nastoyashchego vremeni. [Statistic review of State Credit Establishments operations from 1817 till present] *Sbornik statisticheskikh svedeniy o Rossii. izdavayemyy statisticheskim otdeleniyem Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva – Collection of statistical information about Russia, published by the statistical department of the Imperial Russian Geographical Society*, 2. p. 159–306. [in Russian].

Nikolskiy, P.A. (1892). *Bymaznye denezhnye znaki v Rossii. [Paper money in Russia]*. Kazan, 393 p. [in Russian].

Orlyk V. M. (2011). *Do pytannia metodolohii doslidzhen problem ekonomichnoi istorii Rosiiskoi imperii [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]*. *Problemy istorii Ukrainy XIX–pochatku XX st. – problems of the History of Ukraine of XIX – beginning XX cc.* 18, p. 59–64. [in Ukrainian].

Orlyk, V. M. (2007). *Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniy period: Monohrafiia. [Tax policy of Russian empire in Ukraine in pre-reform period: Monograph]*. Kirovohrad, Imeks-LTD, 631 p. [in Ukrainian].

Orlyk, M. (2012). On the history of money Circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province (1750-1780S, XVIII century). *Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy – Money and monetary systems are the common heritage of Europe: Studies and Materials*. Augustow, Warszawa, p. 247–249.

Orlik, S. (2013). K voprosu denezhnoy reformy 1862-1863gg. v Rossiyskoy imperii [On issue of money reform of 1862-1863 in Russian Empire]. *«Dengi. ekonomika i obshchestvo» – «Money. Economics and Society»*: Materials of the International Numismatic Symposium at the SAN. p. 82–83 [in Russian].

Sementkovskiy, R.I. (1893). E.F. Kankrin. *Ego zhizn' i gosudarstvennaya deyatelnost' : biograficheskiy ocherk R. I Sementkovskogo [His life and state activity: biographical essay of R.I. Sementkovskiy]*. SPb.: Tip. i lit. V. A. Tikhanova, 94 [in Russian].

Skomorovych, I.H. (2017). *Evolutsiia ta funktsionuvannia hroshovoi systemy v Ukraini [Evolution and functioning of money system in Ukraine]*. *Doctor's thesis*. Lviv, 479 p. [in Ukrainian].

Skorokhod, O. (2015). *Do istoriografii hroshovoho obihu na pivdni Ukrainy u doreformeniy period [On historiography of money circulation in South of Ukraine in pre-reform period]*. *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky – Actual Problems of Numismatics in Systems of Special branches of Historical Science*: abstracts of the reports of the 3rd international scientific and practical conference. Kirovohrad – Kyiv – Pereiaslav-Khmelnitskiy, . p. 75–77 [in Ukrainian].

Spasskiy, I. (1962). *Russkaya monetnaya sistema [Russian monetary system]*. Leningrad: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 225 p.[in Russian].

Tkhorzhievskiy, R.Y. (1999). *Narysy z istorii hroshei v Ukraini: (Z davnykh chasiv do suchasnosti): Navch. posibnyk dlia ekonomichn. ta istorychn. fak. Vuziv [Overviews on money history in Ukraine: (from ancient times till present): A study-guide for economic and history*

faculties of higher educational establishments]. Ternopil: Vyd-vo Karpiuka, 237 [in Ukrainian].

Chistyakov, A. (1844) *Obozrenie monetnogo dela v Rossii s poloviny XVII stoletiya po 1844 god* [Review of coinage business in Russia from the half of the 17th century till 1844]. Sankt-Peterburg: Tipografiya I. Glazunova i K., 37 p. [in Russian].

Shipov, A.P. (1866). *Ocherk zhizni i gosudarstvennoy deyatelnosti grafa Kankrina* [Overview of life and state activity of Earl Kankrin]. SPb.: Tip. O.I. Baksta, 42 p. [in Russian].

Shoduar, S. (1837). *Obozrenie russkikh deneg i inostrannykh monet, upotreblyavshikhsya v Rossii s drevnikh vremen* [Review on Russian and foreign money used in Russia since ancient times]. (Vol.I). SPb.: Tipografiya ekspeditsii zagotovleniya gosudarstvennykh bumag, 272 p. [in Russian].

Shtorkh, P. (1868). *Materialy dlya istorii gosudarstvennykh denezhnykh znakov v Rossii s 1653 po 1840 god*. [Materials on history of state money in Russia from 1653 to 1840] *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya – Journal of the Ministry of Education*, CXXXVII, p. 773–847 [in Russian].

Shust, R.M. (2007). *Numizmatyka: istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini* [Numismatics: history of money circulation and monetary business in Ukraine]. Kyiv, Znannia, 376 p. [in Ukrainian].

Sustretov A. Coins in money circulation on Ukrainian lands in pre-reform period (end of 18th–mid 19th centuries): historiography.

The aim of the article is to analyze existing works of researchers of the nineteenth and twentieth centuries. concerning the problems of circulation of a ring coin on the Ukrainian lands of the Russian Empire in the pre-reform period. While working on this research, methods of synthesis and analysis, comparison, generalization were used, which led to a number of conclusions. An important place in the system of monetary circulation on the Ukrainian lands within the Russian Empire since the final incorporation till the reforms of the 1860's is taken by the history of the peculiarities of the functioning of metal money. Various aspects of this issue were studied by contemporaries of relevant events, researchers of the end of the nineteenth and early twentieth centuries, in Soviet times and in the years of independence. In the first half of the nineteenth century. S. Schodurar and A. Chistyakov wrote about metal money in their fundamental researches. Subsequently, issues of metal money were studied by P. Shtorkh, M.P. Kashkarov, and A. Guriev. In the imperial times, the problems of the monetary system was examined in the works of Ye.I. Lamansky, V. Goldman, P. Nikolsky, however, in the context of the functioning of paper banknotes. Some aspects of the circulation of coins are disclosed in studies devoted to the reforms of 1839-1843 conducted by O.P. Shipova and R.I. Sometkovskiy. The fundamental scientific work of G. Romanov deserves special attention. After the collapse of the empire, significant scientific achievements in the Soviet era were carried out by A.D. Druyan, I.G. Spassky, R.Ya. Tzorzhhevsky, and M.F. Kotlyar. The fundamental works saw the world during the independent Ukraine, thus O.A. Bakalets, N.I. Dorofeev, M.F. Kotlyar, V.M. Orlik, S.V. Orlik, M.V. Orlik, N.O. Pasichnyk, I.G. Skomorovich, O. Skorokhod, R.M. Shust were actively involved in their development and participated in their scientific coverage. Thus, during the imperial period contemporary specialists laid a serious factual basis for further research on the issues of coins circulation. For the most part, imperial historiography is devoted to the national aspects of the functioning of a ring coin. In Soviet times, the history of circulation of coins was considered through the prism of Soviet ideology. In independent Ukraine, a plethora of prominent historians and specialists in numismatics have appeared, and have paid much attention to the history of circulation of coins in the Dnieper-area of Ukraine. At the same time, it should be noted that Ukrainian historiography requires further clarification of the specifics of Ukrainian regional aspects of money circulation.

Key words: money circulation, coins, Dnieper-area Ukraine, Russian Empire, historiography, mint.

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-16
УДК [94 (47) + 94 (478)] «1914/1918»

Іван ТАТАРИНОВ*

БЕССАРАБСЬКА ГУБЕРНІЯ У ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНОМУ ПЛАНУВАННІ РОСІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто питання розробки Російським Генеральним штабом планів стратегічного розгортання військ на передодні Першої світової війни. В цей час Румунія (поряд з Німеччиною та Австро-Угорщиною) була головним потенційним ворогом для Російської імперії. Відповідно до цих міркувань російський генштаб розробив плани військових кампаній. Кожному з прифронтових районів Росії відводилась особлива роль у стратегічному розгортанні. Одним з них була Бессарабська губернія. Близькість до румунського кордону та наявність виходу до моря зумовили певні особливості зосередження військових формувань на цій території в порівнянні з іншими губерніями імперії. 26 червня 1910 р. російський імператор підписав «Завдання командуючим військами на випадок війни з державами Троїстого союзу», складені відповідно до мобілізаційного розкладу 1910 р. За цим документом в Бессарабії розміщувалась 7-а армія, що формувалася з військ Одеського військового округу. Її завдання було прикриття лівого флангу російських військ на західному кордоні, оборона бессарабського кордону, протидія гіпотетичній агресії Румунії та захист узбережжя Чорного моря. Порівняно з іншими арміями, які розгортались уздовж західного кордону, 7-а армія в Бессарабії була найменш чисельною. Це пояснюється тим, що в планах російського генштабу їй відводилась другорядна роль. Крім того, російський генералітет справедливо розглядав румунську армію як значно слабішу за австро-угорську і, тим паче, німецьку. Подальша розробка планів війни (в 1912 та 1913 рр.) децю змінювала загальну дислокацію та розподілення російських сил уздовж західного кордону імперії. При цьому, роль 7-ї армії залишалася незмінною.

Ключові слова: Генеральний штаб; Бессарабська губернія, Одеський військовий округ, Румунське королівство, мобілізаційний план.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX ст. територія Бессарабії, яка на той час входила до складу Російської імперії, стала об'єктом зовнішньополітичних домагань Румунського королівства. Причиною тому було переважаєння на цих землях молдавського населення, котре румуни вважали частиною свого етносу. Погіршувала ситуацію підтримка з боку Росії слов'янських країн Балканського півострова, з якими Румунія перебувала в постійному протистоянні. Зазначені фактори сприяли напруженню відносин між офіційним Бухарестом та Петербургом напередодні Першої світової війни. Такий стан речей підштовхував румунів до зближення з супротивниками Російської імперії.

Метою даної статті є висвітлення місця Бессарабської губернії у військово-стратегічному плануванні Росії напередодні Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що з 1883 р. Румунське королівство було пов'язане з Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) таємною політичною та військовою конвенціями, дія яких подовжувались у 1892, 1896, 1902 рр. і, востаннє, 5 лютого 1913 р.¹ На противагу, в 1907 р. було завершено формування

---

* Татаринів І. – кандидат історичних наук, старший викладач, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна; e-mail: tatarinoffivanevgen@gmail.com

¹ Могилевич А.А. (1940). *На путях к мировой войне 1914-1918 гг.* Москва: ОГИЗ: Государственное издательство политической литературы. 260 с.

головного опонента Троїстого союзу – Антанти. Її членами стали Росія, Франція та Велика Британія. Таким чином, в Європі склалися головні передумови для війни.

Ці факти змушували Російську імперію визнати Румунію (поряд з Німеччиною та Австро-Угорщиною) головним потенційним ворогом в майбутній війні. Відповідно до цих міркувань російський генштаб розробив плани військових кампаній. Кожному з прифронтових районів Росії відводилась особлива роль у стратегічному розгортанні. Одним з них була Бессарабська губернія. Близькість до румунського кордону та наявність виходу до моря зумовили певні особливості зосередження військових формувань на цій території в порівнянні з іншими губерніями імперії.

Розробка російським Генеральним штабом стратегії ведення бойових дій напередодні Першої світової війни й досі викликає особливий інтерес у науковців. Одними з перших дослідників окресленої проблеми стали безпосередні учасники Першої світової війни, котрі перебували на штабних посадах, а саме: А.М. Зайончковський², М.М. Головін³, Ю.Н. Данилов⁴, А.А. Свечин⁵, А.К. Коленковський⁶. Частина студій сучасних вітчизняних істориків, присвячених Першій світовій війні, також торкаються стратегічного розгортання військ на прикордонних територіях⁷.

Дослідження вищезазначених авторів зводяться до детального опису процесу підготовки Росії до війни, пошуку причини успіхів та невдач російської армії. Значно меншої уваги приділено вивченню регіонального аспекту. Практично немає робіт, які б стосувалися ролі Бессарабської губернії у стратегічному розгортанні російських військ напередодні війни 1914-1918 рр. Це актуалізує необхідність чіткого розуміння місця та ролі окремих територій Російської імперії в контексті Першої світової війни. З огляду на це головною метою статті є визначити місце Бессарабії в військових планах Російської імперії напередодні Першої світової війни.

Після поразки в російсько-японській війні 1904-1905 рр. російський Генеральний штаб почав активно розробляти плани ведення війни на європейській арені. При цьому цікаво, що це були не лише оборонні плани: військові стратеги, спираючись на дані розвідки, передбачали можливість військових дій на території європейських країн.

Головну небезпеку для південних губерній імперії (в тому числі Бессарабської), на думку генштабу, слід було очікувати від Румунського королівства. Вздовж кордону з Росією, впритул до Бессарабії, прогнозувалося розміщення більшої частини румунської армії (8 піхотних та 1 кавалерійська дивізії). Передбачалося, що ці сили можуть нанести удар у напрямку Вапнярка – Жмеринка, з метою виходу в тил російським військам; або наступ на Бендери – Кишинів, з метою захоплення Бессарабії⁸. Очікувалося, що румунські війська зможуть здійснити один з наведених варіантів на 15-й день початку бойових дій⁹.

З урахуванням наявних перспектив, російське командування, починаючи з 1909 р., розробляло стратегію дій на південному відрізку західного кордону в рамках загального військово-стратегічного планування. 26 червня 1910 р. російський імператор підписав

² Зайончковский А.М. (1926). *Подготовка России к Мировой войне*. Москва: Государственное военное издательство. С. 1-440.

³ Головин Н.Н. (1936). *Из истории кампании 1914 года на Русском фронте. План войны*. Париж: Изд. Главного правления зарубежного союза русских военных инвалидов. С. 1-294.

⁴ Данилов Ю.Н. (1924). *Россия в Мировой войне 1914-1915 гг.* Берлин: Слово. С. 1-399.

⁵ Свечин А.А. «А» или «Г», *Военное дело*. № 25 (1918). С. 10-15.

⁶ Коленковский А.К. (1940). *Маневренный период первой мировой империалистической войны 1914 г.* Москва: Воениздат НКО СССР. С. 1-368.

⁷ Волковинський В.М. «Бойові дії на Українських землях у роки Першої світової війни» *Український історичний журнал*. № 4 (2004). С. 38-56; Дем'янюк О.Й. «Волинська губернія у всеросійських військово-підготовчих процесах напередодні Першої світової війни» *Військово-науковий вісник*. № 21 (2014). С. 15-26; Науменко А. «Воєнна гра старших військових начальників у Києві – первісна модель бойових дій на Південно-західному фронті у 1914 р.» *Воєнна історія середньої Наддніпряниці. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції*. Київ. С. 295-301.

⁸ Зайончковский А.М. *Подготовка России к Мировой войне*. С. 192.

⁹ Там само. 197.

«Завдання командуючим військами на випадок війни з державами Троїстого союзу», складені відповідно до мобілізаційного розкладу 1910 р., котрий отримав назву «№19». Цей документ вступив в дію 1 вересня 1910 р. Враховуюче зазначене, на західному кордоні імперії для протидії Німеччині та Австро-Угорщині було розгорнуто п'ять армій (1-а, 2-а, 3-я, 4-а, 5-а). З півночі їх прикривала 6-а армія, з півдня – 7-а¹⁰.

Безпосередньо на території Бессарабської губернії потрібно було розташувати 7-у армію, яка повинна була прикривати південну групу 3-ї армії та не допустити проникнення в регіон румунських військ. Досягнення цієї мети було можливим шляхом здійснення самостійних операцій проти румунських військ або методом перекидання головних сил армії в район дислокації південної групи 3-ї армії. Подібне переміщення планувалось реалізувати й на випадок нейтралітету Румунії¹¹.

В 1912 р. Генеральним штабом Російської імператорської армії було допрацьовано проект 1910 р. з урахуванням союзницьких конвенцій з Францією. Командуванням було підготовлено два нових плани ведення війни проти Троїстого союзу. План «А» передбачав розвиток подій на випадок, якщо на початку бойових дій Німеччина направить свої головні сили проти союзниці Росії – Франції. План «Г» був розроблений на випадок направлення головних сил Німеччини безпосередньо проти Росії¹². Розгортання збройних сил планувалось проводити, як і раніше, за мобілізаційним розкладом «№ 19».

В обох планах завдання флангових армій залишалися незмінним: 6-а забезпечувала охорону столиці Російської імперії та вела спостереження за Балтійським узбережжям; 7-а мала прикривати лівий фланг 3-ї армії з боку Румунії, а також спостерігати за Чорноморським узбережжям, при необхідності сприяючи флоту в обороні¹³.

Нагадаємо, що до складу фронтів 7-а армія (як і 6-а) не входила, тому мала назву «окремої» або «обсерваційної». Її розгортання мало відбуватися за рахунок підрозділів, розквартированих в Одеському військовому окрузі, до якого, наряду з Катеринославською, Таврійською та Херсонською губерніями, входила і Бессарабська (за виключенням Хотинського повіту, який входив до Київського військового округу з 1869 р.). Для виконання поставлених завдань до 7-ї армії повинні були увійти VIII-й армійський корпус (14-а, 15-а піхотні дивізії), 62-а, 63-а, 64-а і 71-а піхотні дивізії, 8-а кавалерійська дивізія, Кримський кінний полк та 7-ий Донський козачий полк, а також гарнізони фортець Очаків і Севастополь. Всього 6 піхотних (96 батальйонів) та 1,5 кавалерійські дивізії (52 ескадронів та сотень), 324 гармати, 200 кулеметів, 53 інженерні роти, 3,5 фортечних артилерійські батареї, 8 кінних і 15 піших сотень прикордонної варти. Розташування головних сил армії передбачалось в Бессарабській губернії (в районі міста Бендери)¹⁴.

Порівняно з іншими арміями, які передбачалось розгорнути вздовж західного кордону, 7-а армія в Бессарабії була найменш чисельною. Це пояснюється тим, що в планах російського генштабу їй відводилась другорядна роль. Крім того, російський генералітет справедливо розглядав румунську армію як значно слабшу за австро-угорську і, тим паче, німецьку. Наприклад, у складі 3-ї армії, яка мала нанести головний удар по австро-угорським військам, знаходилися 21 піхотна, 9 кавалерійських дивізій та 2 стрілецькі бригади¹⁵. Хоча при цьому, за планами на 10-й день мобілізації чисельність 7-ї армії збільшувалась до 3 дивізій, на 15-й – до 5, на 20-й – вже до 6 дивізій. Таким чином, мобілізацію своїх сил зазначена армія повинна була закінчити значно раніше за інші, яким на це відводилось до 40 днів¹⁶.

¹⁰ Головин Н.Н. *Из истории кампании 1914 года на Русском фронте. План войны.* С. 24.

¹¹ Зайончковский А.М. *Подготовка России к Мировой войне.* С. 222.

¹² Коленковский А.К. *Маневренный период первой мировой империалистической войны 1914 г.* С. 62.

¹³ Ростунов И.И. (1976). *Русский фронт Первой мировой войны.* Москва: Наука. С. 93.

¹⁴ Зайончковский А.М. *Подготовка России к Мировой войне.* С. 262.

¹⁵ Там само. С. 261.

¹⁶ Головин Н.Н. *Из истории кампании 1914 года на Русском фронте. План войны.* С. 79-80.

Невдовзі в Петербурзі, на початку 1913 р., після завершення наради начальників окружних штабів (зрештою, майбутніх головнокомандувачів фронтами армій) з питань проведення в життя проекту стратегічного розгортання 1912 р., почалася розробка нового проекту мобілізації збройних сил за розкладом «№ 20». У ньому, як запевняє А.М. Зайончковський, не було суттєвих відмінностей від попереднього (затвердженого в 1912 р.). Навпаки, новий проект був гіршою копією Плану «А» 1912 р., причому, другий варіант (План «Г») взагалі відкидався¹⁷.

Переваги нового проекту, на думку його розробників, полягали в значному скороченні термінів мобілізації армій, які мали діяти проти Німеччини та Австрії-Угорщини. Це скорочення, що описувалися генштабом у найвигіднішому вигляді, насправді додавало лише плутанини та послабляло армії першого розгортання. Так чи інакше, але 25 вересня 1913 р. верховною владою були затверджені нові стратегічні плани розгортання російських військ на випадок війни з державами Троїстого союзу¹⁸.

По відношенню до районів зосередження армій проект нічим не відрізнявся від плану 1912 р. В Бессарабії, як і раніше, зосереджувалися сили 7-ї армії для протидії гіпотетичній агресії Румунії та для захисту узбережжя Чорного моря. Слід звернути увагу, що крім того Південна (Проскурівська) група 3-ї армії була виділена в особливу 8-у армію, яка ввійшла до складу Південно-Західного фронту (протистояв Австро-Угорщині). Її підрозділи зосереджувалися впритул до північних кордонів Бессарабської губернії, а деякі з них навіть в Хотинському повіті. Командування новоствореною армією доручалося людині, яка пізніше стане легендарним полководцем Першої світової війни – О.О. Брусилову¹⁹. На додаток була проведена заміна в арміях одних корпусів іншими та зменшено їх чисельність, щоб отримати людські ресурси для формування семи другочергових дивізій резерву Верховного головнокомандування²⁰.

Найбільш очевидними супротивниками в майбутній війні, як і раніше, визнавалися Німеччина та Австро-Угорщина. При цьому, можливість вступу Румунії у війну на боці Троїстого союзу, за оцінками генштабу, дещо зменшувалася. В записці Головного Управління Генерального Штабу про ймовірні плани Троїстого союзу проти Росії, за даними на 1 березня 1914 р., вказувалося, що спільність політичних інтересів Румунського королівства з державами Троїстого союзу після Балканських війн 1912-1913 рр. значно ослабла. Досить вірогідним вважалося, що у випадку загальноєвропейської війни Румунія спочатку буде дотримуватися суворого нейтралітету, та лише пізніше, залежно від ходу військових дій, примкне до того чи іншого угруповання держав²¹.

Хоча участь Румунського королівства у військових діях не відкидалась зовсім, адже, на 16-й день від початку війни все ж таки очікувався наступ румун на Вапнярку – Жмеринку або Кишинів – Бендери з метою захоплення Бессарабії. Командуванням також розглядалась можливість сумісних дій румунських та австрійських військ. Наприклад, у випадку операції австрійців у напрямку Бресту, вони мали б оволодіти районом Дубно – Рівне та рішучими діями з Галичини стримувати війська Київського військового округу. Цій операції, на думку генштабістів, могли суттєво посприяти румуни своїм наступом з Північної Молдавії проти лівого флангу російських армій²².

Загальна чисельність військ, які могли бути виставлені Румунським королівством, розцінювалась російським командуванням у 5 корпусів, 2 кавалерійські, 11,5 піхотні та 7 резервних дивізій. Загалом, цифра сягала 220 батальйонів, 83 ескадрони та 930 гармат²³. Як бачимо, ці сили перевершували 7-у армію, котра прикривала Бессарабську губернію

¹⁷ Зайончковский А.М. *Подготовка России к Мировой войне*. С. 303.

¹⁸ Ростунов И.И. (1976). *Русский фронт Первой мировой войны*. Москва: Наука. С. 95.

¹⁹ Залесский К.А. (2003). *Кто был кто в Первой мировой войне*. Москва: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель». С. 91.

²⁰ Зайончковский А.М. *Подготовка России к Мировой войне*. С. 313.

²¹ Там само. С. 410, 411.

²² Там само. С. 413, 423.

²³ Там само. С. 304.

від Румунії (6 піхотних та 1,5 кавалерійські дивізії при 324-х гарматах). Але генштаб вважав, що румунам доведеться відтягнути частину сил для прикриття своїх південних кордонів, тому на російському фронті вони зможуть виставити не більше 3-х корпусів з відповідними резервними частинами. Районом первісного розгортання ворожих військ для німців вважалася Східна Пруссія, для австрійців – Східна Галичина, для румунів – Середня або Північна Румунія²⁴.

Після затвердження плану 1913 р. почалась його практична розробка для реалізації восени 1914 р. у вигляді мобілізаційного розкладу № 20. Але війна почалась раніше, тому часу на доробку не залишилось. Російська армія мобілізувалася за розкладом № 19. План «А» був визнаний основним, а розгортання повинно було здійснюватися суворо за вказівками 1912 р. та доданими до них бойовими розкладами з подальшим змінами²⁵.

Висновки. Отже, Бессарабській губернії російським Генеральним штабом відводилося помітне місце в військово-стратегічних реаліях майбутньої війни. З 1910 р. зазначена територія визначалась як місцевість розгортання підрозділів Одеського військового округу, що об'єднувалися в 7-у обсерваційну армію. Подальша розробка планів війни (в 1912 та 1913 рр.) дещо змінювала загальну дислокацію та розподілення російських сил уздовж західного кордону імперії. При цьому, роль 7-ї армії залишалася незмінною: прикриття лівого флангу Південно-Західного фронту, оборона бессарабського кордону, протидія гіпотетичній агресії Румунії та захист узбережжя Чорного моря.

Література:

Волковинський В.М. «Бойові дії на Українських землях у роки Першої світової війни» *Український історичний журнал*. № 4 (2004). С. 38-56;

Головин Н.Н. (1936). *Из истории кампании 1914 года на Русском фронте. План войны*. Париж: Изд. Главного правления зарубежного союза русских военных инвалидов. С. 1-294.

Данилов Ю.Н. (1924). *Россия в Мировой войне 1914-1915 гг.* Берлин: Слово. С. 1-399.

Дем'янюк О.Й. «Волинська губернія у всеросійських військово-підготовчих процесах напередодні Першої світової війни» *Військово-науковий вісник*. № 21 (2014). С. 15-26;

Зайончковский А.М. (1926). *Подготовка России к Мировой войне*. Москва: Государственное военное издательство. С. 1-440.

Залесский К.А. (2003). *Кто был кто в Первой мировой войне*. Москва: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель». С. 91.

Коленковский А.К. (1940). *Маневренный период первой мировой империалистической войны 1914 г.* Москва: Воениздат НКО СССР. С. 1-368.

Могилевич А.А. (1940). *На путях к мировой войне 1914-1918 гг.* Москва: ОГИЗ: Государственное издательство политической литературы. 260 с.

Науменко А. «Воєнна гра старших військових начальників у Києві – первісна модель бойових дій на Південно-західному фронті у 1914 р.» *Воєнна історія середньої Наддніпряниці. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції*. Київ. С. 295-301.

Ростунов И.И. (1976). *Русский фронт Первой мировой войны*. Москва: Наука. С. 93.

Свечин А.А. «А» или «Г», *Военное дело*. № 25 (1918). С. 10-15.

References:

Volkovynskyi V.M. «Boiovi dii na Ukrainykykh zemliakh u roky Pershoi svitovoi viiny» *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4 (2004).

²⁴ Зайончковский А.М. *Подготовка России к Мировой войне*. С. 306.

²⁵ Ростунов И.И. *Русский фронт Первой мировой войны*. С. 95

- Golovin N.N., *Iz istorii kampanii 1914 goda na Russkom fronte. Plan voynyi* (Parizh: Izd. Glavnogo pravleniya zarubezhnogo soyuza russkih voennyih invalidov, 1936).
- Danilov Yu.N. *Rossiya v Mirovoy voyne 1914-1915 gg.* (Berlin: Slovo, 1924).
- Demianiuk O.I. «Volynska huberniia u vserosiiskykh viiskovo-pidhotovchykh protsesakh naperedodni Pershoi svitovoi viiny» *Viiskovo-naukovyi visnyk*. № 21 (2014).
- Zayonchkovskiy A.M., *Podgotovka Rossii k Mirovoy voyne* (Moskva: Gosudarstvennoe voennoe izdatelstvo, 1926).
- Zalesskiy K.A. *Kto byl kto v Pervoy mirovoy voyne* (Moskva: OOO «Izdatelstvo AST»: OOO «Izdatelstvo Astrel», 2003).
- Kolenkovskiy A.K., *Manevrennyiy period pervoy mirovoy imperialisticheskoy voynyi 1914 g.* (Moskva: Voenizdat NKO SSSR, 1940).
- Mogilevich A.A., *Na putyah k mirovoy voyne 1914-1918 gg.* (Moskva: OGIZ: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury, 1940).
- Naumenko A. «Voienna hra starshykh viiskovykh nachalnykiv u Kyievi – pervisna model boiovykh dii na Pivdenno-zakhidnomu fronti u 1914 r.» *Voienna istoriia serednoi Naddniprianshchyny. Naukovyi zbirnyk. Materialy Vseukrainskoi naukovoї viiskovo-istorychnoi konferentsii*, (Kyiv, 2012).
- Rostunov I.I. *Russkiy front Pervoy mirovoy voynyi* (Moskva: Nauka, 1976).
- Svechin A.A. «A» ili «G», *Voенное дело*. # 25 (1918).

Tatarinov I. Bessarabian province in the military-strategic planning of Russia on the eve of the First World War

In the late XIX century Bessarabia, which at that time was part of the Russian Empire, became the object of foreign claims of the Romanian kingdom. The reason was the predominance in this region of the Moldavian population that Romanians considered part of their ethnic group. The situation was worsened by the support from Russia Slavic Balkan countries with which Romania was in constant confrontation. These factors contributed to the tension of the relations between Bucharest and St. Petersburg on the eve of the First World War. This situation pushed Romanians to converge with opponents of the Russian Empire. This made Romania (along with Germany and Austria- Hungary), the main potential enemy of the Russian Empire in the coming war. According to these considerations, the Russian General Staff developed plans for military campaigns. Each of the front-line regions was given a special role in the strategic deployment. One of these was the Bessarabia Governorate. Proximity to the Romanian border and the presence of landlocked led to certain measures of concentration of military formations in this area compared to other provinces of the empire. June 26, 1910 the Emperor signed the "Tasks for the commanders of the troops in case of war with the states of the Triple Alliance", which were made in accordance with the mobilization schedule 1910. In this document 7th Army, formed of the Odessa Military District troops, was located in Bessarabia. Its task was to cover the left flank of the Russian troops on the western border, the defense of the Bessarabian border, opposition to the Romanian hypothetical aggression and defense of the Black Sea. In comparison with other armies that unfolded along the western border, 7th Army in Bessarabia was the least numerous. This was because in the plans of the Russian General Staff it was given the her secondary role addition, the Russian generals rightly considered Romanian army as much weaker than the Austro- Hungarian and, especially German one. Further development of the war plans (in 1912 and 1913) changed slightly the overall deployment and distribution of the Russian forces along the western border of the empire. Thus, the role of the 7th Army remained unchanged.

Key words: *Russian General Staff; Bessarabia, Odessa Military District, Romanian kingdom mobilization plan.*

Tetiana HAVLIN*

GESCHLECHTERREPRÄSENTATIONEN IN DER ALLTAGSKULTUR DEUTSCHLANDS: ZWISCHEN TRADITION UND GEGENWART

Головна мета даної статті – порівняльний аналіз прислів'їв і анти-прислів'їв щодо гендерних уявлень. З поміччю поняття герндера як комплексної нормативної матриці можна простежити ряд соціокультурних змін, які визначили перехід з традиційного до сучасного суспільства. У прислів'ях як народної мудрості відбивається традиція і зразки повсякденного мислення в історичному ключі; анти-прислів'я, що з'явилися в другій половині ХХ століття, в свою чергу висміюють, як правило, народну думку і ставлять під сумнів звичні практики поведінки. Такі категорії як гендерні репрезентації і гендерні відмінності послужили одиницями аналізу для німецьких прислів'їв, належали історичного минулого повсякденності, і анти-прислів'їв, що відображають сучасні перетворення в цій справі між статтями в Німеччині.

Результат контент-аналізу емпіричних даних (N = 2500 прислів'їв і анти-прислів'їв) дозволив зробити наступні висновки:

- *Традиційно агресивна маскулінність змінюється сучасними ліберальними маскулінності різного ґатунку;*
- *конвенціональних жіночу пасивність (атрибути: мовчазність, покора і послідовність чоловікові) змінює активна жіноча життєва позиція, за допомогою нараторського голосу, приписуваних лідерських і управлінських здібностей;*
- *Перетворення в обговоренні тем, связаних з сексуальністю і інтимністю: від табування в прислів'ях до величезного резонансу в анти-прислів'ях;*
- *Політично байдужі прислів'я змінюються політично залученими анти-прислів'ями, що зачіпають фемінізм, емансипацію, гендерна рівність та інші гендерні питання.*

Орієнтація на сім'ю, чоловіче домінування і жіночу об'єктивації все ще залишаються загальними мотивами між прислів'ями та анти-прислів'ями.

Die vorliegende Arbeit beschäftigt sich mit der Untersuchung der soziokulturellen Transformationen der Geschlechterrepräsentationen im Rahmen des Volksmundes. Als ein Teil der Erzähl- und Alltagskultur sind die Sprichwörter und Antisprichwörter zeitabhängige minimalisierte Narrationen, die von der öffentlichen Meinung nicht nur beeinflusst und gebildet sind, sondern auch eine gewisse Rolle in der Interpretation und in der Interaktion der Öffentlichkeit der vormodernen und modernen Gesellschaft spielen. Als etablierte sprachliche Phänomene der Kultur befassen sich beide mit den Weltanschauungen und Vorstellungen, die auf den Normen, Werten, Stereotypen und Klischees der gesellschaftlichen Ordnung basieren. Unter anderen Themen, die das soziale Leben berühren, wurde auch die Geschlechtsthematik relativ häufig im Volksmund dargestellt.

Folgende Fragen sollen geklärt werden: Welche Sprichwörter der vormodernen Gesellschaft werden heutzutage noch verwendet und wie spiegelt sich dies im gegenwärtigen Alltagsgebrauch wider, um die Geschlechterdifferenz zu charakterisieren? Inwieweit haben sich die Geschlechtsrepräsentationen im Laufe der Zeit geändert? Wie unterscheidet sich die Thematisierung der Geschlechtskomponente in der sprichwörtlichen Kultur im Vergleich zur antisprichwörtlichen? Um diese Fragen zu beantworten, wurden die deutschen geschlechtsbezogenen Sprichwörter bzw. Antisprichwörter durch komparative Inhaltsanalyse

* Хавлін Т. – викладач, Університет Зігена, Німеччина

empirisch untersucht. Dabei konzentrierte sich der Fokus auf die repräsentativen Beschreibungen von Männern und Frauen, d.h. soziale Porträts und Typologien, Rollenanweisungen und Charaktereigenschaften sowie Vorstellungen über das weibliche und männliche Verhalten. Die sozial konstruierte Matrix der «positiven Wahrnehmung» von Männern versus der «kritischen Haltung» gegenüber Frauen in der sprichwörtlichen Narration bildet einen wichtigen Schwerpunkt.

1. Die Rolle und Bedeutung der Sprichwörter im sozialen Kontext

Sprichwörter als etablierte Komponenten der mündlichen Alltagskultur erhalten große Aufmerksamkeit nicht nur im wissenschaftlichen Diskurs, sondern auch auf mehreren Ebenen der Kultur und der Massenkultur. Mittels dieser Form der kollektiven Weisheit wurden unterschiedliche Aufgaben gelöst. So verbildlichte Pieter Bruegel der Ältere im 16. Jh. ca. 100 Sprichwörter in seinem Gemälde «Die verkehrte Welt», um die allgemeine Vorstellungen über die menschliche Natur, ihre Schwäche und ihre Neigung zum Absurden, ihre Boshaftigkeit und Dummheit zu zeigen¹. Eine andere künstlerische Studie der menschlichen Eigenschaften im Rahmen der Geschlechterbeziehungen wurde kinematographisch von dem französischen Regisseur Éric Rohmer in seinem Kinozyklus «Komödien und Sprichwörter» bearbeitet und vorgestellt². Die Verwendung von Sprichwörtern in der schriftlichen Kultur ist auch mit großer Häufigkeit in der Literatur zu treffen (Kellers Novelle, Alfred Döblin)³. Der Begriff «Sprichwort» im Rahmen des interdisziplinären wissenschaftlichen Diskurses lässt sich folgendermaßen darstellen:

Erstens werden Sprichwörter als *Phänomen der Sprache* betrachtet⁴. Strukturell sind Sprichwörter in «prägnanter, kurzer Form» gefasst, sie entstehen als «festgeprägte Sätze»⁵ oder «in sich geschlossene Sprüche»⁶. Wie ein Stück «Kleinpoesie» besitzen, laut Glenk, Sprichwörter ihren eigenen «Reim, Rhythmus, Parallelismus» so wie Bildlichkeit und Beseelung durch Metaphorisierung. Ironie, Paradoxie oder scharfe Kontraste spielen auch eine bedeutende Rolle in der sprichwörtlichen semantischen Äußerung. Mit der Hilfe von Sprichwörtern werden die «*sprachlichen Strategien der mündlichen Kommunikation*» geschaffen⁷. Daher funktionieren sie als ein «Teil des gesamten Kommunikationssystems in einer gegebenen Gesellschaft»⁸.

Zweitens manifestieren sie das *Verfahren der Denkweise* und des logischen Denkens⁹. Herkömmliche Vorstellungen werden durch Sprichwörter überliefert. Auch gelten sie als Vermittler der konventionellen Weisheit bzw. des konventionellen Verstands des Volksmundes. Sprichwörter gelten als Hilfsmittel zur Bewältigung des Alltags. Das funktioniert deshalb, weil man sprichwörtliche, primitive «Wahrheit» leicht erkennen und wiederholen kann¹⁰. Aus dieser Perspektive kann man ein Sprichwort als eine «*rhetorische Strategie*» bezeichnen, die den Absichten des Sprechers in einer bestimmten Situation entspricht¹¹. Ähnliche situative Klischees erleichtern das Zusammenleben innerhalb einer Gemeinschaft, da die Mitglieder gemeinsame «Regeln für das Denken», formales bzw. logisches, verwenden¹².

Drittens stellen Sprichwörter *Kulturphänomene* dar. In ihrer vereinfachten Form und inhaltlichen Komplexität reflektieren sie den sozialen Kontext. Als kleinstes und einfachstes Genre der Folklore dienen sie offensichtlich sozialen Zwecken¹³, was ein großer Vorteil im

¹ Dundes & Stibbe 1981: 7.

² *Comédies et proverbes* IMDb 2011.

³ Mieder 1983b.

⁴ Пермяков 1988: 14.

⁵ Mieder 2006: 17ff.

⁶ Glenk 2000: 9.

⁷ Mieder 2006: 17ff.

⁸ Seitel 1981: 123.

⁹ Пермяков 1988: 14.

¹⁰ Goodwin & Wenzel 1981: 142.

¹¹ Kirschenblatt-Gimblett 1981: 118.

¹² Goodwin & Wenzel 1981: 142.

¹³ Seitel 1981: 137f.

Gegensatz zu Liedern, Mythen oder Märchen in der Analyse ist¹⁴. Die weit verbreitete und bekannte sprichwörtliche Wahrheit bzw. Weisheit zeigt sich als *normativer Kanon*, als *Bewertungsurteil*, als *Lehre*, als Regel, als Warnung und als Ratschlag. Unter kontextuellen Bedingungen gelten Sprichwörter als gesammelte, aus verschiedenen Situationen verdichtete Erfahrungen¹⁵. Durch Sprichwörter werden unter anderem die Mentalität, die Haltung und die Weltanschauung des Volkes reflektiert¹⁶. Außerdem spiegelt sich darin der nationale Charakter und «ein Teil der Identität... einer Nation, einer Zeit...»¹⁷. Der moralische und ethische Hintergrund einer bestimmten Gesellschaft spielt eine bedeutende Rolle in der Entstehung der Sprichwörter, ihrem Verstehen und ihrer Interpretation¹⁸. Bei der Verwendung eines Sprichwortes versucht man eine persönliche Beteiligung zu vermeiden bzw. «nicht persönlich involviert» zu sein¹⁹. Dennoch hat man die Möglichkeit, das Geschehene zu erklären oder zu kommentieren. Trotz individuellen Gebrauchs in einer bestimmten Situation gehören Sprichwörter als ein Teil der öffentlichen Sprache zur sozialen Qualifikation der Menschen²⁰. Die Verwendung von Sprichwörtern berührt auch die Frage der Autorität, weil sie mit der Macht alter Weisheit und Wissen assoziiert wurden²¹. Dieser *Autoritätsaspekt* ermöglicht es, bestimmte Rollenmuster einer Gesellschaft zu legitimieren und zu konservieren²².

Spruchwörter bilden sich in unterschiedlichen Weisen heraus: (1) Mündlich verbreitete Sprüche, die in mehreren Varianten allgemein existieren, etablieren sich mit der Zeit in festgeprägten Sätzen, nämlich als Sprichwörter; (2) Schriftliche Texte sind auf bestimmte Zitate (z.B. aus der Bibel oder allgemeinen Aphorismen) zurückzuführen. Dabei wandelt sich ein Zitat in ein geflügeltes Wort und wird später zum Sprichwort transformiert. In beiden Fällen spielt die dauernde Wiederholung eine erhebliche Rolle²³.

Der Bedeutungsverlust von Sprichwörtern in der gegenwärtigen mündlichen Kultur und die Inflation der veralteten Bedeutungen führen zur Entstehung von Antispruchwörtern. Die aufkommende Schriftkultur, die beschleunigte Sprachentwicklung durch die Massenmedien sowie die gesellschaftliche Transformationen zusammen mit neuen Wertorientierungen, Normen, Stereotypen (das Verschwinden der älteren und die Entstehung der neuen) bilden den Hintergrund für das Verblässen von Sprichwörtern einerseits und für die Entstehung von neuen «Sprüchen» andererseits.

2. Antispruchwörter als Widerstand zur herkömmlichen Weisheit und Denkweisen

Antispruchwörter demonstrieren Veränderung innerhalb des Volksmundes im 20. bzw. 21. Jahrhundert. Zum Teil erben Antispruchwörter die Haupteigenschaften von Sprichwörtern, z.B. Größe und Satzstruktur, metaphorisches Wesen, übertragbare Bedeutungskomplexität in der vereinfachten Form. Mit Humor und Ironie, mit Spott und Hohn reagieren moderne Menschen anonym auf die autoritäre Weisheit der Vergangenheit. Durch die sarkastischen Ausdrücke wird «Volkswahrheit» spielerisch umgewandelt. Solche Konfrontationen mit herkömmlichen Ansichten, ihre Verspottung, die Herausforderung und Provokation durch aktuelle sozialbedeutsame Themen des modernen Lebens und ihre Interpretation zeichnen die neuen Unterschiede zwischen Sprichwörtern und Antispruchwörtern aus. Mittels des Antispruchwortes wird der Wahrheitsgehalt des Sprichwortes in Frage gestellt. Infolgedessen wird eine ganze Reihe von Sprichwörtern mit veralteter Bedeutung nicht mehr als Tatsache hingenommen, sondern bezweifelt, manipuliert und geändert. Da Sprichwörter stark an moralische

¹⁴ Dundes 1981: 45.

¹⁵ Taylor 1981: 5.

¹⁶ Mieder 2004: 135.

¹⁷ Mieder 2004: 137; Lewandowska 2008: 119; Havlin 2012.

¹⁸ Taylor 1981: 4.

¹⁹ Rittersbacher 2002: 8.

²⁰ Bernstein 1974: 46.

²¹ Schipper 1996: 12.

²² Schipper 2003: 10.

²³ Mieder 2006: 206.

Einstellungen bzw. Haltungen bestimmter Gesellschaftsschichten gebunden sind, wird die gesellschaftliche Autorität und ihre Legitimation durch entstehende Antisprichwörter bezweifelt.

Der Begriff «Antisprichwort» wurde zuerst von Wolfgang Mieder verwendet, um «die absichtliche sprichwörtliche Innovationen» zu benennen²⁴. In der Zusammenarbeit mit anderen Forschern gab er die ersten deutsch- und englischsprachigen antisprichwörtlichen Sammlungen heraus²⁵. Als «Antisprichwort» wurden «jene (Mini-)Texte» bezeichnet, welche «auf Grund einer innovativen Abwandlung traditioneller Sprichwörter entstanden sind und eine Art Reaktion auf die Aussage der vorgegebenen Sprüche darstellen, indem sie überlieferte Werte und Normen in Frage stellen und mehrfach einen ironischen oder humoristischen Effekt hervorrufen»²⁶. Im Vergleich zu den Sprichwörtern sind die soziokulturellen Eigenschaften und die semantische Vielfältigkeit von Antisprichwörtern relativ wenig erforscht²⁷.

Mindestens zwei antisprichwörtliche Entstehungswege lassen sich unterscheiden: (1) Die unabhängig von den Sprichwörtern neuentstehenden Aussagen oder Sprüche, die durch Wiederholungen allgemein anerkannt werden, z.B. «Auf der Suche nach einer Frau haben viele Männer ein Wasch- oder Bügelbrett vor dem Kopf»²⁸, «Eine Frau ohne Mann ist wie ein Fisch ohne Fahrrad»²⁹. (2) Die andere Möglichkeit ist, dass ein Antisprichwort oft in engem Zusammenhang mit einem konkreten Sprichwort erscheint: «Träume sind nicht immer Schäume», «Liebe macht blind und nicht selten ein Kind»³⁰. Ein paar Beispiele von solchen Umwandlungen im Rahmen der Geschlechtsbeziehungen sind: «Irren ist menschlich – Irren ist männlich; Kleider machen Leute – Kleider machen Bräute; Der Mann denkt, der Gott lenkt – Der Mann denkt, die Frau lenkt»; «Selbst ist der Mann – Selbst ist die Frau»³¹. Das parodistische oder satirische sprichwörtliche «Spiel» führt zur Entstehung von neuen «aufschlussreichen Antisprichwörtern». Durch die ständige Benutzung und Wiederholung können sie zu neuen Sprichwörtern werden³².

Da die sprichwörtlichen Verdrehungen als allgemeine Konfrontation und als Widerspruch der traditionellen Weisheit gelten, wird versucht, durch Antisprichwörter die semantischen Inhalte mittels linguistischer und syntaktischer Veränderungen zu verspotten, d.h. durch linguistisches Spiel wurde die soziale Bedeutung geändert³³. Deswegen werden Antisprichwörter auch als symbolischer Wandel der konventionellen Weisheit bezeichnet. Außerdem wird die «Inflation der Wirklichkeiten» in den Antisprichwörtern widergespiegelt, das Falsche und das Richtige werden vermischt. Indem die Widersprüche friedlich nebeneinander koexistieren, sogar in größerer Menge als bei den Sprichwörtern, entspricht das der Idee, dass «...die alte Normierung der Gesellschaft sich aufhebt» und die neue herausgefordert wird³⁴. Dementsprechend befinden sich Antisprichwörter unter einem «Aktualitäts- und Dekonstruierungszwang», sowie auch unter einem Konventionalisierungsdruck, der von gesellschaftlichen Erwartungen hinsichtlich der sozialen Ordnung und Normenbildung abhängig ist.

Im Gegensatz zum klassischen Mittel der sprichwörtlichen Überlieferung (verbale Kommunikation) und Sammlung (Sammlungsexpeditionen «ins Volk») unterscheiden sich die antisprichwörtlichen Quellen nach Art und Weise der Überlieferung. Die meistverbreiteten Quellen sind die modernen Medien wie Internet, Presse (Zeitungüberschriften), Fernsehen,

²⁴ Litovkina 2007: 3f.

²⁵ Mieder 1983a, Mieder & Litovkina 1999.

²⁶ Hrisztova-Gotthardt et al. 2009: 78.

²⁷ Mehrere Arbeiten umfassen die Unterschiede zwischen den sprichwörtlichen und antisprichwörtlichen Einheiten (Litovkina 2007, Hrisztova-Gotthardt et al. 2009, Komenda-Earle 2009, Boronkai et al. 2007, Prędotą 2007, Reznikov & Mieder 2009, Vargha & Litovkina 2007, Mieder 1998, Mieder 2007, Mieder & Litovkina 1999).

²⁸ Nr. 1675, Mieder 1983a.

²⁹ Mieder 2006: 71.

³⁰ Mieder 2006: 198, Litovkina et al. 2007: 56ff.

³¹ Mieder 2006: 203, 206ff.

³² Mieder 2006: 197.

³³ Hymes 2009: 4.

³⁴ Steingart 2011: 137.

Werbung, Kino, Hörfunk, so wie Nebenbei-Medien wie Graffiti, Plakate, Massendrucksachen, Flyer, Aufkleber, Ansichtskarten, etc.³⁵ Die aus dem Internet bzw. den Medien stammenden antisprichwörtlichen Einheiten werden einseitig verbreitet (indirekte Kommunikation), während Sprichwörter im Prinzip «interaktive oder wechselseitige Kommunikation» bzw. «unmittelbare Kommunikation von Angesicht zu Angesicht» korrespondieren³⁶. Damit wird noch eine Dimension des sprichwörtlichen Wandels fixiert. Und zwar die Veränderung in der zwischenmenschlichen Kommunikation zugunsten der steigenden Rolle der indirekten Kommunikation, die durch solche Medien wie Telefon, SMS, Computer / Internet und soziale Netzwerke realisiert wird³⁷.

Antisprichwörter existieren an der Grenze zwischen *Mündlichkeit, Schriftlichkeit und Bildlichkeit*, ein Prozess, der von Schmitz im Kontext des Sprachwandels durch moderne Medien beschrieben wurde³⁸; zwischen *lokal und global*. Die Verwandlungen sind, die bei Antisprichwörtern stattfinden, kein regionalgebundenes Phänomen. Diese Erkenntnisse stützt sich auf die komparative Analyse in fünf untersuchten Nationen (Deutsch, Ungarisch, Englisch, Französisch und Russisch)³⁹. Dabei gibt es große Differenzen in dem Zustand der Forschung in den jeweiligen nationalen Kontexten. Diese Argumentation stützt die These, dass durch Sprichwörter bzw. Antisprichwörter der soziale Wandel (Normenbildung und Entstehung von Stereotypen) vielfach berührt wird, deswegen sind sie auch für die soziologische Analyse von Nutzen.

3. Epistemologisches Potenzial der Sprichwörter in der Geschlechterforschung

Als «die komplexe Matrix der normativen Grenzen» tritt das Geschlecht ziemlich oft in sprichwörtlichen und antisprichwörtlichen Kontexten auf⁴⁰. Die Geschlechterthematik wird in der umfangreichen Vielfältigkeit mittels mündlicher Kultur eingebracht, repräsentiert und festgelegt⁴¹. Einige Untersuchungen beschäftigten sich mit den Geschlechterverhältnissen im Rahmen des Volksmundes. So befasst sich Mineke Schipper in den Büchern «Eine gute Frau hat keinen Kopf» und «Never Marry a Woman With Big Feet» mit der komparativen Analyse zur Frauenpositionierung in unterschiedlichen europäischen und nicht-europäischen Kulturen⁴². Ihre Schlussfolgerungen lauten: «Die einzige positiv beurteilte Kategorie» in Bezug auf Frauen war die soziale Rolle der Mutter, und zwar als «einzigartig, liebevoll, vertrauenserweckend, hart arbeitend»⁴³. Außerhalb des Kinderkriegens und der Mutterschaft werden die Frauen kritisch repräsentiert und als verdächtig betrachtet. Schipper folgert, dass die Sprichwörter, in denen die Frau im Mittelpunkt steht, «außerordentlich negativ» seien und man bekomme den Eindruck, sie seien «von einem männlichen Standpunkt» beschrieben worden⁴⁴. Überschaubar seien auch die Machtverhältnisse im sprichwörtlichen Kontext, in dem die Frauen den Männern untertänig und untergeordnet dargestellt wurden⁴⁵.

In dem Aufsatz «Die Frau im Spiegel deutscher Sprichwörter» betrachtet Eva Glenk Sprichwörter als die aus der Kultur bzw. Sprache bezogenen Stereotypen, die die Wertungen und Normen einer Gesellschaft nicht nur widerspiegeln, sondern verstärken⁴⁶. Weil das Männliche als Norm galt, wurden Frauen mittels Sprichwörtern von den Normen distanziert und stereotypisiert. Die Thematisierung der Frauenproblematik geschah durch die Beschreibung der

³⁵ Schmitz 2005: 1619; Litovkina 2007: 4.

³⁶ Schmitz 2005: 1615f.

³⁷ Rutkowski 2006: 3.

³⁸ Schmitz 2005: 1617.

³⁹ Hrisztova-Gotthardt et al.: 2009: 91.

⁴⁰ Dow & Wood 2006: 10.

⁴¹ Хавлин (Склярчук) 2005.

⁴² Schipper 1996, 2003.

⁴³ Schipper 1996: 18.

⁴⁴ Schipper 1996: 20.

⁴⁵ Schipper 1996: 27.

⁴⁶ Glenk 1999: 245.

Stellung und der Wertung der Frau in der Gesellschaft, in der festen Verbindung zum gesellschaftlichen Status des Mannes, durch ihre Verhaltensethik, ihre Partizipation und Pflichten in dem Ehe- bzw. Familienleben. Kaum eine andere Rolle war so breit repräsentiert wie die Rolle als Ehefrau oder Hausherrin. Außerdem wurde in den Sprichwörtern, laut Autorin, nur auf schlechte Charaktereigenschaften hingewiesen⁴⁷. Deswegen wurden Männer im Vergleich zu Frauen als «die besseren Menschen» dargestellt, z.B. «Besser des Mannes Bosheit als des Weibes falsche Frömmigkeit»⁴⁸.

Unter anderem äußerte sich auch Wolfgang Mieder zur Misogynie und zum Chauvinismus in Sprichwörtern in dem Buch «Andere Zeiten, andere Lehren». Durch sprichwörtliche Beispiele (wie z.B. «Ein Weib ohne Mann ist ein Leib ohne Seele») wies er nach, dass Frauen als «unselbständige und unvollkommene» Menschen erachtet wurden. Außerdem wurde die Frau in das «Sexualobjekt des Mannes» umgewandelt («Eine Frau ohne Mann ist eine Rebe ohne Pfahl, eine Flasche ohne Stöpsel, ein Schloss ohne Klinke»⁴⁹).

Eine andere Studie «Frau und Mann im Sprichwort» von Christa Rittersbacher befasst sich mit den Geschlechtsanschauungen in den Sprichwörtern aus Großbritannien und den USA. Die Forscherin zerstörte den «Mythos», dass ausschließlich Frauen kritisch in dem sprichwörtlichen Kontext betrachtet werden. Auch Männer wurden mit feindlichen Sprichwörtern konfrontiert. Damit wurde die Vorstellung revidiert, dass die Sprichwörter nur misogyn orientiert waren⁵⁰. Ungeachtet davon sei der überwiegende Teil der Sprichwörter, so Rittersbacher, «im männlich chauvinistischen Schriftstil formuliert»⁵¹: z.B. «Wenn eine Frau so klein wäre, wie sie gut ist, würde eine Erbsenschale ihr als Gewand und Hut reichen» oder «Solange der Markt dauert, müssen sich Ehefrauen verkaufen»⁵².

In diesem Beitrag werden die Differenzen zwischen männlichen und weiblichen Repräsentationen in deutschen Sprichwörtern und Antisprichwörtern verglichen. Damit erweitert diese Arbeit die vorliegende Forschung.

4. Methodologisches Vorgehen und Ergebnisse

4.1. Materialgrundlage und Arbeitsmethoden

Insgesamt bilden 2484 geschlechtsbezogene Einheiten, die aus zwei Teilen zusammengesetzt sind, die Materialgrundlage des empirischen Teils. Das erste Korpus umfasst ca. 2150 ausgewählte Sprichwörter⁵³ aus dem «Deutsche Sprichwörter-Lexikon», das im Zeitraum 1830-1880 von Karl F. W. Wander entstanden ist⁵⁴. Das zweite Korpus ist, im Gegensatz zum ersten, lediglich aus 334 antisprichwörtlichen Einheiten zusammengestellt. Quellen sind entweder veröffentlichte Bücher oder aus Internetsammlungen⁵⁵.

Ausgehend von dem Inhalt der beiden Datenquellen wurde der kategoriale Apparat und dementsprechend das Codebuch in MaxQda gebildet. Die Analyse umfasst drei Schwerpunkte:

- (1) «Männer und Frauen im Vergleich» mit den untergeordneten Kategorien «Mann und Frau» (Gemeinsamkeit) und «Mann versus Frau» (Gegensatz). Die Themen Eheschließung, Eheleben, Untreue, Ehebruch, häusliche Gewalt, Scheidung, Partnerschaft, Zusammenleben, Liebe, Intimität und Sexualität werden hier vor allem behandelt;
- (2) «Vorstellungen über Frauen»;
- (3) «Vorstellungen über Männer».

⁴⁷ Glenk 1999: 246ff.

⁴⁸ Glenk 1999: 253.

⁴⁹ Mieder 2006: 71.

⁵⁰ Rittersbacher 2002: 15.

⁵¹ Rittersbacher 2002: 70.

⁵² Rittersbacher 2002: 94, 160

⁵³ Aus ca. 3000 Sprichwörtern sind 1424 sprichwörtlichen Nennungen zum Stichwort Mann ausgewählt, sowie 726 zum Stichwort Frau.

⁵⁴ Wander 2010.

⁵⁵ Mieder 1983a, Gossler 2005; Näser 2000, Sponti-Sprüche 2011.

Die Vielfaltigkeit der geschlechtlichen Aspekte und ihre kategoriale Verteilung wurde systematisch zusammengefasst. Diese zeigt, auf welcher Ebene Geschlechterrepräsentationen in ausgewählten Einheiten dargestellt werden.

4.2. Ergebnisse der Untersuchung zur Sprichwörtern

Männer und Frauen allgemein. Von den 849 Sprichwörtern, in denen Frauen erwähnt wurden, betreffen 566 die Frau «an sich». Von diesen wurden 15% positiv, 32% neutral- und 38% negativ eingeschätzt, 15% ließen sich nicht eindeutig zuordnen. Die Anzahl der Sprichwörter, die Männer insgesamt betreffen, liegt bei 951 von 1454, 29 % sind davon positiv orientiert, 18 % neutral, 22 % negativ und 31% ohne Zuordnung. Die geschlechtlich differenzierten Gruppen lassen sich in folgenden Kriterien unterscheiden: Nach dem Aussehen (schön/hässlich), dem Alter (alg/jung), der Rollenverteilung (Beruf-Familien), dem sozialen Status (reich/arm) und nach der Ethnizität. Am meisten sticht das Kriterium der Rollenverteilung hervor. Die Frau wird als Ehefrau und Hausherrin/Hausfrau repräsentiert («Besser eine geizige, alles verschliessende Ehefrau, als eine zänkische, keifende»), der Mann entsprechend als Ehemann und Hausherr («Der Mann muss seine Frau führen und fassen»)⁵⁶. Der signifikante Unterschied liegt darin, dass Männer bis zu einem bestimmten Grad durch ihre beruflichen Tätigkeiten, Frauen dagegen durch die Arbeit im Haushalt dargestellt wurden. Männer wurden unter Zuhilfenahme ihrer damaligen Berufe beschrieben, wie Bauer, Krämer, Schneider, Fuhrmann, Beamter, Ratsherr, Oberst, Advokat, Finanzier, Exekutor, Bischof, Pastor; Zunftmitarbeiter, Handwerker, Militär (Fähnrich / Soldat). Ein weiterer Unterschied ist, dass Frauen öfter nach ihrem Aussehen (schön oder hässlich) beurteilt wurden, Männer hingegen nach ihrem sozialen oder finanziellen Status. Das bedeutet, dass für Frauen ein schönes äußeres Erscheinungsbild von Vorteil war, für Männer war es der Umstand reich zu sein: «Der schönsten Frau gehört der schönste Kranz» oder «Eine schöne Frau gewinnt jeden Process»; «Reicher Mann, starker (mächtiger) Mann» oder «Was der reiche Mann thut, das gilt für gut».

Das Geschlecht in der Verknüpfung mit dem Alter zeigt die positive Einschätzung des alten Mannes im Gegensatz zur alten Frau, z.B. «Alter Mann, lieber Gott; altes Weib, alter Deiwel». Diese einseitig positive Darstellung manifestierte sich dadurch, dass man einen alten Mann mit Lebenserfahrung, Weisheit und Wissen assoziierte («Alter Mann, guter Rath»). Die Heirat eines alten Mannes mit einer jüngeren Frau wurde vermutlich aus den Fruchtbarkeitsgründen als eine bessere Kombination angesehen, als umgekehrt («Alter Mann und jung Weib ist besser als alt Weib und junger Mann»).

Die Verbindung zwischen der Ethnizität und den Geschlechtern ist relativ selten in Sprichwörtern anzutreffen. Das scheint sich auch im Bezug auf regionale und ethnische Besonderheiten zu zeigen: «Die Frauen der Deutschen lieben mit dem Herzen, die der Franzosen mit dem Verstande, die der Engländer mit dem Geiste, die der Italiener mit dem Leibe, die der Spanier mit Leib und Herz zugleich und die der Russen zum Vergnügen»; «Deutscher Mann, Ehrenmann».

Mann und Frau im Vergleich. Bei dieser Kategorie wurden zwei Sichtweisen betrachtet: «Mann und Frau» (in der dreifachen positiv/neutral/negativ Distribution) und «Mann versus Frau» (Widerstand, Geschlechterwettbewerb im Sinne: Wer etwas besser schafft oder wer und wofür besser geeignet ist). In Sprichwörtern, in denen beide Geschlechter erwähnt sind, wurde die Formel «Mann und Frau» häufiger verwendet als «Mann gegen Frau», 279 zu 77 Treffer. Die positive Wahrnehmung innerhalb der Kategorie «Mann und Frau» überwiegt die neutrale und negative Einschätzung: Eine gute Frau ist «besser als alle Verwandtschaft». Die traditionelle Familienrollenverteilung wie Ehemann – Ehefrau weist auf das Ernährermodell hin, dass durch den Volksmund formuliert und stark geprägt wurde. Ausgehend davon war das Haus für die Frau

⁵⁶ Nr. 367M, Wander 2010. An dieser Stelle, ebenso wie in Paragraf 5.2., erscheinen die Angaben zu den Quellen wie folgt: [Nr. 20F] oder [Nr. 367M]. Die Nummer kennzeichnet dabei die innerliche Nummerierung der Sprichwörterzahl aus der sprichwörtlichen Sammlung von Wander (2010). «F» bzw. «M» definiert, ob der Inhalt auf die Frau oder auf den Mann bezogen ist.

vorgesehen, während dem Mann die äußere Welt offen stand: «Der Mann und der Hund, die müssen hinaus; die Katz' und die Frau, die bleiben zu Haus», «Der Mann bleib' auf der Kanzelei und das Weib treibe die Kocherei», «Die Männer sollen kriegen und reden, die Weiber daheim bleiben und Haushalten». Parallel zu den allgemeinen Darstellungen über das gemeinsame Leben in der Ehe wurden folgende Motive zusätzlich thematisiert: die Liebe, die Gewalt (hauptsächlich die Frauen betreffend: «Ein Mann, der seine Frau einmal schlägt, schlägt sie mehr», «Frauen und Coteletten werden um so besser, je mehr man sie klopft»), die Untreue und der Ehebruch («Ein Mann, der zwei Mäuler küsst, dem stinkt eins»), die Arbeitsverteilung («Der Mann soll ziehen, nähren, zeugen, das Weib gebären und säugen» oder «Der Frauen Müh' ersetzt des Mannes Arbeit nie»). Sprichwörter mit erotischem Hintergrund sind ganz selten, besonders im Vergleich zur Treffhäufigkeit in dem zweiten Korpus: «Es weiss ein jeder Mann gar wohl wie er mit Frauen laichen soll», «Legt der Mann die Karten, wird die Frau der Liebe warten» oder «Mann und Frau sind die nächsten Verwandten, wenn sie zwei Paar Beine übereinander legen».

Wenn es sich um die Gegensätze zwischen Männern und Frauen handelt, überwiegt häufig die negative Einschätzung der Frau. Das Hauptprinzip lautet «egal wie gut die Frau ist, sie wird nie besser sein, als ein schlimmer Mann». Solche Vergleiche wie z.B., dass ein Mann besser als «hundert Leute», als «zehn Frauen» oder als «goldene Frau» ist, zeigen den Wert und die dominierende Positionierung des Mannes («Ein Mann wiegt zehn Weiber auf»)⁵⁷.

Die Metapher des Körpers wurde mehrmals in der Beschreibung der Geschlechterverhältnisse verwendet: «Ein Mann, ein Weib, zwei Seelen und ein Leib». Die *hierarchischen (Macht-) Verhältnisse* zwischen Männern und Frauen wurde dadurch gefestigt, dass der Mann als «das Haupt der Frau» dargestellt wurde: «Der Mann ist das Haupt und die Frau sein Leib». Abweichungen aus diesem hierarchisierten Modell würden zu wirtschaftlichen Schwierigkeiten führen: «Dem Manne die Hosen, der Frau den Rock, sonst schießt die Wirtschaft einen Bock». Trotz klarer Subordination trifft man auch auf Widersprüche: der Mann ist das Haupt, das die Welt regiert, aber die Frau regiert den Mann («Die Männer regieren die Welt und die Weiber die Männer»).

Frauen und Männer im Typologisieren. Die sprichwörtlichen Frauen- und Männertypen werden durch das Polarisieren dargestellt: Die böse Frau versus die gute Frau («Gute Frauen stehen zwischen dem Mann und dem Engel, böse zwischen dem Mann und dem Teufel»); die weise Frau versus die Närrin («Besser keine Frau als eine Närrin»), die Magd versus die Herrin («Besser eine kleine Frau als eine große Magd»), die Hure versus die fromme Frau («Auch eine fromme Frau zeucht wol ein Hürlein»); der arme versus der reiche Mann («Wenn der reiche Mann ausgespielt ist, so bleibt noch ein armer Mann übrig»), der weise / kluge Mann versus der Narr («Auch den weisen Mann ein Narr barbieren kann»), der große Mann versus der kleine Mann («Grosse Männer, grosse Fehler»), der edle Mann versus der Knecht («Der Mann ehrt sich gar schlecht, der ist des Weibes Knecht»), der gute Mann versus der schlechte / böse Mann («Besser bei einem bösen Mann sein als bei einem freundlichen Weibe»), der ehrliche Mann versus der Schalk / Betrüger («Aus einem frommen Mann ein grosser Schalk werden kann»), so wie auch der gemeine Mann (der Bauer oder der Handwerker), der brave Mann, der fromme Mann. Es kommt zum Ausdruck, dass Verhältnisse zwischen Über- und Unterordnung, Männer und Frauen unter allen Umständen gewahrt werden soll.

Realistische und metaphorische Beschreibung. Die Metapher gilt als das wirksamste Gestaltungsprinzip des Genres, weil dadurch eine Bildlichkeit geschaffen wird⁵⁸. Handelnde Personen aus religiösen oder mythologischen Texten, beseelte Gegenstände, Naturkräfte, Tiere, Bäume, Blumen verknüpfen metaphorische Beziehungen zwischen der imaginären, beschreibenden Art der Sprichwörter und dem gebundenen sozialen Kontext⁵⁹. Für die vorliegende Analyse wurde die «durchsichtige Metaphorisierung» übernommen, d.h. diejenigen

⁵⁷ Nr. 805M, Wander 2010.

⁵⁸ Litovkina et al. 2007: 73.

⁵⁹ Seitel 1981: 126.

Metaphern, die durch «semantische Transformation aufgrund metaphorischer Prozesse» nachvollziehbar waren, wurden untersucht⁶⁰.

Für die weibliche Darstellung wurden häufiger metaphorische Figuren verwendet, als für die männliche: Das Prozentverhältnis liegt bei 40% zu 15%. Die sprichwörtlichen Metaphern lassen sich in folgende Gruppen unterteilen: Am häufigsten kommen die Gegenstände aus den relevanten Lebensbereichen, dann die Organe bzw. Körperteile, Objekte aus der Pflanzen- und Tierwelt (aus Flora und Fauna) oder Naturkräfte; die Vergleiche zu den handelnden Personen aus der Bibel schließt die Reihe.

Auch die weibliche Bindung an das Haus und den Haushalt wurde durch die metaphorische Beschreibung gefestigt. Es war allgemein gültig, Frauen mit Dingen zu vergleichen wie Haus und Garten («Frau und Garten lassen sich nur von Einem Herren warten»), Küche («Eine Frau ist leichter zu haben, als eine Küche zu unterhalten»), Haushaltsgeräten, Möbel, Schloss, Rezept, Schüssel, Zeug, Kleidung, Kalender, Kerzen oder einem Seil («Ein Mann ohne Frau ist ein Saumthier ohne Last»). Die weibliche Objektivierung geschieht auch durch den Vergleich mit dem Essen: eine Frau sei wie «Brühe», «versalzene Suppe», «weiches Brot», Nüsse, Coteletten, Eier, Essig, «Zwiebel, welche Zunge und Augen beisst», «blaue Rüben und roter Knoblauch», Wein oder allgemein ein «Gericht» beziehungsweise «Nahrung» («Eine schöne Frau ist eine halbe Nahrung»).

Selten wurde der Mann in Sprichwörtern durch Gegenstände aus dem Haushalt beschrieben: Er wurde als «Lappen», ein «paar Sohlen», «Tücher auf den Treppen», «Schlafmütze» oder als «Töffel» bezeichnet, wenn er der Frau untergeordnet war («Wenn die Männer sich mit Weibern schleppen, so werden sie wie Tücher auf den Treppen»). Wertsachen oder Waffen waren eher typisch in der metaphorischen Darstellung des Mannes, wie z.B. Gold («ein weiser Mann»), Diamant («ein stiller Mann»), Geld («der erste Mann»), Schatz («ein brave Mann»), «ein ehrlicher Mann»), Hort («ein züchtiger Mann»), Juwelen; alte Waffen («Brave Männer und alte Waffen werden nur in der Not gebraucht») oder das Schwert («Der Mann ist an das Schwert gebunden»). Als Golden wurden entweder «fromme» und «gute» oder «schöne» Frauen kategorisiert.

Im Zusammenhang mit Organen und Körperteilen verband man Frauen mit dem Herzen (d.h. die Verantwortlichkeit für Liebe, Gefühle, Emotionen, Irrationales), dem Haar (als die Markierung des Geschlechtes, die kulturelle Bedeutung von Haaren als Schmuck- und Zeichenfunktion) oder dem (oft enthaupteten) Leib, der unfähig war selbständig zu funktionieren. Frauen wurden auch mit Organen der passiven Wahrnehmung symbolisiert, wie z.B. den Augen oder den Ohren, die als Zeichen des Hörens, des Gehorsams und nicht Sprechens galten. Als männliche metaphorische Organe bzw. Körperteile galten Knochen, Haupt oder Seele: Knochen als das körperliche, innere System; Haupt oder Kopf, der perfekt zum enthaupteten Leib der Frau passt, was auch auf den rationalen Teil des Wesens der Männer hinweist und Seele als Inhalt und Sinn des unbeseelten Körpers (Leibes) der Frau.

Der Charakter und die Launen der Frauen wurden mit den Naturkräften verglichen: Eine Frau sei wie der Mond, der mit dem fremden Licht scheint, die Stimmung der Frau sei so veränderlich und unbeständig wie Mondenschein oder Wind / Winterwind / Mittagswind («Frauen, Wind und Mondenschein täglich anderer Laune sein»), deswegen müsse man sie wie «Gewitter» fürchten.

Als typisch männerbezogene Tiere galten vor allem der Hund, wie auch der Löwe, Bock, Saumtiere, Frösche, während typisch frauenbezogene Tiere Katzen, Kühe, Säue/Schweine, Ratten, Ziegen und Maultiere waren. Fraueneigenschaften wurden solchen Vögeln wie Hühner, Gans, Dohlen, Sperling, Nachtigall zu geordnet, während Männer mit Spatz, Rabe, Hahn, Tauber, Lerchen assoziiert wurden.

In der Beschreibung durch eine handelnde Person aus der Bibel wurden die Frauen öfter mit den bösen Kräften verglichen (so wie «Teufel», «Böse», «Deibel», «Hölle») als Männer («Ein böser Mann ist ein Teufel, ein böses Weib eine Hölle»), und weniger mit den Guten (wie

⁶⁰ Palm 1997: 12.

Engel), während ein Mann als Gott oder Paradies («Der Mann ist das Paradies der Frauen») bezeichnet wurde. Die biblischen Figuren «Adam und Eva» galten als Synonyme für Frau und Mann («Alle Männer sind Adam's Söhne, alle Weiber Eva's Töchter»).

Geschlechtsbeschreibung durch Charaktereigenschaften. Die meist repräsentierte Gruppe widmet sich der Vielfältigkeit der Charakterunterschiede von Mann und Frau. Der Volksmund legte fest, was typisch weiblich und was typisch männlich ist. Etwa mehr als 30 weibliche gegenüber 46 männlichen Eigenschaften umfasst die sprichwörtliche Stichprobe in den Tabellen 1 und 2.

Tabelle 1 Charaktereigenschaften der sprichwörtlichen Frauen

--	+ -	++
Geschwätzig, inkonsequent, böse, streitsüchtig, faul, heuchlerisch / lügenhaft, feig / kleinmütig, schlau / listig, verschwenderisch, untreu, geizig, neugierig, starrsinnig, unpünktlich, hassfähig, unberechenbar, eitel / ehrgeizig	Schwach, emotional, heimlich, schamhaft	Edel / züchtig / tugendhaft, zielstrebig, sparsam, fleißig/ arbeitsam, mild, tapfer, <u>verschwiegen</u> , ehrlich, ergeben / treu, fruchtbar, sorgsam, widerstandsfähig, warm

Die Anzahl der kritisch (negativ) eingeschätzten Charaktereigenschaften ist sowohl bei Männern als auch bei Frauen ähnlich. Einige negative Eigenschaften stimmen für beide Geschlechter überein oder können als geschlechtsneutral bezeichnet werden: faul, geizig, betrügerisch, listig, untreu, eitel, ehrgeizig. Die geschlechtsgebundenen negativen Eigenschaften für Frauen sind Geschwätzigkeit, Inkonsequenz, Streitsüchtigkeit, Lügenhaftigkeit, Verschwendung (von Geld, Haushaltgütern), Kleinmutigkeit, und für Männer Zorn und Wut, Gewalt, Hoffart, Schweigen.

Tabelle 2 Charaktereigenschaften der sprichwörtlichen Männer

--	+ -	++
Zornig, faul, geizig, betrügerisch / listig, ehrlos, furchtsam, feig, gewaltig, hoffärtig, untreu, geschwätzig, eitel / ehrgeizig, einfältig, leichtfertig, <u>schweigend</u> , verächtlich	Hastig, wild, wunderbarlich	Tugendhaft, ehrlich, <u>Spricht wie ein Mann / Wort halten</u> , tapfer, fromm, tätig, selbstbeherrscht, mächtig /stark, geschickt, verständnisvoll, geduldig / ruhig, edel, züchtig / wohlerzogen, fleißig, willensstark, stolz, zeitgemäß, lebendig, ausdauernd / widerstandsfähig, eifernd, entschlossen, zuhörend, vernünftig, witzig, zuverlässig, zwingend

Der signifikante Unterschied liegt in der Vielfältigkeit der positiv eingeschätzten Charakterisierungen der Männer im Gegensatz zu den Frauen: 27 Nennungen gegenüber 13. Positiv übereinstimmende Eigenschaften beider Geschlechter sind Edelmut, Tugend, Fleiß in der Arbeit, Ehrenhaftigkeit, Fähigkeit zum Widerstand. Am häufigsten wurden die Männer durch solchen positiven Eigenschaften beschrieben wie «tugendhaft», «spricht wie ein Mann» bzw. «worthaltend», «tapfer», «fromm», «Tat fähig», «selbstbeherrscht»; während als «typisch» weibliche positive Charaktereigenschaften «edel», «züchtig», «tugendhaft», «zielstrebig», «sparsam», «verschwiegen» galten. Die so genannten Übergangseigenschaften, die zwischen den positiven und negativen Polen lagen, sind «hastig», «wild» und «wunderlich» für die Männer und «schwach», «emotional», «heimlich» und «schamhaft» für die Frauen.

Die offensichtliche Uneinigkeit liegt bei der Einschätzung des Sprechens / Schweigens: Die weibliche Formel lautet Schweigen (+) statt Schwatzen (-), während die männliche Formel vorgibt Sprechen wie ein Mann / Wort halten (+), statt schweigend oder geschwätzig (-). Die mündliche, männliche Äußerung wurde durch «das Sprechen», «das Reden», «das Disputieren» («Wenn die Männer disputieren, sollen die Weiber die Butter rühren») bezeichnet, während die weibliche durch «das Schwatzen», «das Quatschen» oder «das Plaudern» («Eine schwatzende

Frau macht den blauen Himmel grau») definiert war. Im Gegensatz zu den Frauen war das Reden für die Männer eine Identitätsfrage («Den Mann nimmt man beim Wort und den Hund beim Schwanz» oder «Was ist ein Mann, er spräche denn wie ein Mann»). Die Männer wurden nach dem Inhalt ihrer Reden eingeschätzt, gleichzeitig wurden die schweigenden Männer als Gefahr betrachtet («Vor einem schweigenden Mann hüte sich, wer kann»). Dementsprechend sollten die Frauen zum Schweigen fähig sein, besonders dann, wenn ein Mann sprach («Wenn der Mann spricht, muss das Weib schweigen»), während dem Wort des Mannes die Tat folgen müsste («Ein Mann voll Worte ohne That ist ein Garten mit Unrath»).

Ein facettenreicher Charakter der sprichwörtlichen Frau wird dazu eher negativ beschrieben, während die Charaktereigenschaften des sprichwörtlichen Mannes, ungeachtet von kritischen Bemerkungen, allgemein positiv betrachtet werden.

Die Rolle des Äußeres in der Geschlechterrepräsentation. Weniger wurde das Äußere der Geschlechter im Volksmund repräsentiert. Bei den Frauen dominierte zwar schönes Aussehen, aber Details waren kaum beschrieben. Deutlich wurde, dass eine schöne Frau ungeschminkt war. Gegen das Schminken und seine ökonomische Belastung gibt es folgende Aussagen: «Besser eine Frau gefällt mit ihrem Gesicht einem Manne, als geschminkt Tausenden», «Eine gemalte (geschminkte) Frau trägt ein hässlich Bild zur Schau», «Geschminkte Frauen und geschäfelter Himmel sind nicht von langer Dauer» oder «Wenn die Frau sich schminkt's Gesicht, sieht sie nach der Wirtschaft nicht». Als äußere weibliche Attribute wurden das Haar («Die Frauen haben langes Haar und kurzen Verstand»), das Gesicht («Schön Frauengesicht ist ein gefährlich Gericht», «Frauengesicht ist betrügerische Waare») oder die mit der Arbeit verbundenen Hände («Eine Frauenhand findet immer zu thun») bezeichnet. Noch weniger als bei Frauen wurde das Aussehen der Männer betrachtet. Ein paar sprichwörtliche Beispiele zeigen, dass auch bei den Männern die Schönheit eine gewisse Rolle spielte: «Ist schön und wohlgestalt der Mann, so steht ihm Wort und Werk gut an» oder «Schönem Mann steht alles an», obwohl es für einen Mann kein Problem war hässlich zu sein, weil er trotzdem «leicht eine schöne Frau» finden konnte.

4.3. Ergebnisse der Untersuchung zur Antisprichwörtern

Das Leitmotiv der in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts erscheinenden Antisprichwörter lautet, dass «alles schlechter geworden ist. Nur eins ist besser geworden: Die Moral ist schlechter geworden»⁶¹. Die neuen gesellschaftlichen Rahmenbedingungen und dementsprechend das Verständnis und die Repräsentation der Geschlechter wurden flexibler in so genannten verdrehten Weisheiten, Antisprüchen bzw. Antisprichwörtern reflektiert. Mit dem Antisprichwort «Wer behauptet: «Es gibt zwei Geschlechter», kann nicht bis drei zählen» wird darauf hingewiesen, dass außer männlichen und weiblichen noch andere mehr oder weniger sozial akzeptierte Geschlechter existieren⁶². Mit Spott und Hohn werden die herkömmlichen geschlechtsspezifischen Sprichwörter überschüttet, obwohl die starke öffentliche Kritik bezüglich der Geschlechtsverhältnisse im Hintergrund noch vorhanden ist.

Die Verschiedenartigkeit der Meinungen zu bestimmten geschlechtsspezifischen Themen und deren Widersprüche werden vermutlich dadurch verstärkt, dass der männliche sprichwörtliche Erzähler⁶³ durch einen zweigeschlechtlichen (weibliche/ männliche Perspektive) antisprichwörtlichen ersetzt wird, z.B. «Als ein Herr seine weiße Weste zeigte, wurde mir schwarz vor den Augen»⁶⁴. Sehr wahrscheinlich ist auch, dass ein Antisprichwort, welches Frauen kritisiert, ein männliches Pendant erhalten wird, wie «Frauen bellen aber beißen nicht!»⁶⁵ versus «Jungs, die bellen, beißen nicht»⁶⁶.

⁶¹ Sponti-Sprüche 2011: 2.

⁶² Mieder 1983a. Wie nach Bems Konzept der Androgynie oder dem altgriechischen mythischen Hermaphrodit, Bem 1993.

⁶³ Rittersbacher 2002: 72.

⁶⁴ Nr. 2903 in Mieder 1983a.

⁶⁵ Fuchs 2011.

⁶⁶ Margolis 2011.

Ehe, Partnerschaft, modernes Zusammenleben bzw. Überleben: «Die kluge Frau folgt ihrem Mann, wohin sie will»⁶⁷. Die kontrastvollen Geschlechterbeziehungen werden schärfer in den Antisprichwörtern widergespiegelt. Z.B. die beliebte sprichwörtliche Metapher in der Beschreibung Mann-Frau Verbindung «ein Leib und eine Seele» wird in symbolisch ökonomische Verhältnisse verschoben: «Schenken Sie ihr einen Pelzmantel. Dann sind sie bestimmt wieder ein Nerz und eine Seele»⁶⁸.

Die verbreitete sprichwörtliche Formel «Besser ein Mann ohne X (Geld, Haus, Gut) als X ohne Mann» («Besser als nichts ist noch ein Mann, wenn er auch weder sehen noch hören kann»)⁶⁹ fand auch Platz in den Antisprichwörtern: «Besser, sagt sie sich, ein Mann, der im Bett sitzt und hustet – als gar keinen Mann»⁷⁰. Deswegen sei es für die Frauen «eine Lebensaufgabe», einen Mann zu «fangen» und «festzunageln» bzw. zu «behalten»: «Aller Mannfang ist schwer», «Alle Frauen wollen einen Mann festnageln...»⁷¹, «Wo ein Wille ist, ist auch Mann!»⁷². Die weibliche Abhängigkeit von dem Mann, die stark in der sprichwörtlichen Narration präsent war, wird auch in den Antisprichwörtern wiederholt: «Es gibt Frauen, die machen aus der Not am Mann eine Tugend»⁷³, «Manche Frau lässt lieber den Ofen ausgehen als ihren Mann»⁷⁴. Trotzdem gibt es die Motive der weiblichen Selbstständigkeit und Unabhängigkeit durch solche Aussagen wie «Eine Frau ohne Mann ist wie ein Fisch ohne Velo»⁷⁵.

Die Beziehungsmatrix Ehemann – Ehefrau findet wie früher einen dominierenden Platz in der Beziehungsskala («Wenn der Mann das Amt hat und die Frau den Verstand, dann gibt es eine gute Ehe»⁷⁶) aber auch die anderen Formen des Zusammenlebens werden vorgestellt: «Ehelich währt am längsten, doch vorehelich ist spannender»⁷⁷. Im Kontext der Ehe «legalisieren» sich solche Themen wie Ehebruch / Seitensprung («Übrigens: Der Gasmann unter dem Bett erspart den Briefträger im Kleiderschrank», «Viele Ehemänner haben ein Seitensprungbrett vor dem Kopf»⁷⁸), Scheidung: «Die Axt im Haus ersetzt den Scheidungsrichter»⁷⁹).

Obwohl die Frau noch immer die größere Verantwortung für den Haushalt und das Familienleben trägt («Der Mann ist der Herr des Hauses; im Hause aber soll nur die Frau herrschen»⁸⁰), übt der antisprichwörtliche Mann zu Hause Tätigkeiten aus, die früher als untypisch galten, wie z.B. kochen oder aufräumen: «Wo die Frau nicht kocht, da kocht der Mann»⁸¹, «Das Haus eines Mannes ist sein Schloß – lassen Sie ihn es säubern»⁸². Dass die Arbeit im Haushalt kein Prestige verleiht, wird durch solche Sprüche gezeigt wie «Wer sich nicht wehrt, endet am Herd»⁸³ oder «Langweilige Frauen haben blitzsaubere Küchen»⁸⁴.

Sexualität und Intimität im antisprichwörtlichen Kontext. Wenige Hinweise lassen in Sprichwörtern die intimen Beziehungen zwischen den Geschlechtern erkennen. Im Gegensatz dazu stehen die Antisprichwörter, in denen dieser Aspekt mit einer unvergleichlichen Resonanz thematisiert wird, weil laut einer antisprichwörtlichen Aussage Sex die Welt regiert⁸⁵. Intimität

⁶⁷ Näser 2000.

⁶⁸ Nr. 501 in Mieder 1983a.

⁶⁹ Nr. 75, 85, 86, 97M in Wander 2010.

⁷⁰ Nr. 103 in Mieder 1983a.

⁷¹ Sponti-Sprüche 2011: 2.

⁷² Nr. 1422 in Mieder 1983a.

⁷³ Nr. 2450 in Mieder 1983a.

⁷⁴ Nr. 477 in Näser 2000.

⁷⁵ Nr. 1816 in Mieder 1983a, Chiaro & Wermke 2002.

⁷⁶ Nr. 391 in Mieder 1983a.

⁷⁷ Nr. 180 in Näser 2000.

⁷⁸ Nr. 1598 und Nr. 1685 in Mieder 1983a.

⁷⁹ Nr. 1594 in Mieder 1983a.

⁸⁰ Nr. 830 in Mieder 1983a.

⁸¹ Nr. 761 in Näser 2000.

⁸² Anti-Sprichwort 2011.

⁸³ Dohler 2011.29.01.

⁸⁴ Nr. 384 in Näser 2000.

⁸⁵ Litovkina et al. 2007: 57.

und Sexualität stehen besonders im Vordergrund des öffentlichen Diskursrahmens: «Sexualität: Der Geist ist schwach, aber das Fleisch ist willig»⁸⁶. So, nach Hrisztova-Gotthardt et al., wirkt Sexualität (parallel zur ethnischen Zugehörigkeit und Politik) «als Drehbuch der auf Humor basierenden Kommunikation»⁸⁷. Wie z.B. «Gelegenheit macht Liebe» aus «Gelegenheit macht Diebe».

Auch werden die unterschiedlichen sexuellen Praktiken umfangreich in den Antisprichwörtern dargestellt: neben Heterosexualität gibt es Homosexualität («Schwul zu sein bedarf es wenig»), «Nicht die Frau, die ihren Mann steht, vielmehr die Frau, die ihre Frau steht»⁸⁸; erwähnt sind auch Potenz steigernde Mittel («Jedem Fiaker seine Viagra!»), die sexuelle Stimulation («Ein Playboy hat immer was in Petting»⁸⁹), so wie auch Sodomie («Ein narzisstischer Sodomit liebt seinen inneren Schweinehund»⁹⁰), Masochismus («Ein Masochist, der zurückhaut, ist pervers»⁹¹) und Gruppensex («Aller guten Dinge sind drei. Und wenn zwei guter Dinge sind, dann sind sie bald zu dritt»⁹²). Auch das Leben mit gleichzeitig mehreren Sexualpartnern wird problemlos angesprochen: «Heute Sex, morgen ex!», «Das Weib nennt man nach dem Manne / Nach dem Manne heißt das Weib; wie wird dann nur die benennet, die der Männer zwanzig hat, wohl auch derer mehr noch kennet?»⁹³, «Bigamie ist eine unguete Sache. Denn aller guten Dinge sind drei»⁹⁴.

Skizzierte Darstellung von Frauen und Männer in Antisprichwörtern. Ungeachtet der relativ kleinen Anzahl von Antisprichwörtern, die von Männern und Frauen handeln (50 und 64 Einheiten entsprechend), lassen sich im Vergleich zur sprichwörtlichen Stichprobe trotzdem die sozialen Porträts von Männern und Frauen skizzieren. Die antisprichwörtliche Entstehungszeit weist auf eine Ära hin, in der Frauen und Männer in ihren neuen Positionen der gesellschaftlichen Struktur und den dementsprechend geänderten geschlechtlichen Vorbildern erfasst und gefestigt werden.

«Das ewig Weibliche zieht uns hinunter und hält uns frisch, gesund und munter»⁹⁵. Die gestellte Frage «Sind Weiber Menschen?» in einem Buch von Max Funke am Anfang des 20. Jahrhunderts wurde später in die bestätigende «humanistische» Aussage «Weiber sind Menschen» umgewandelt⁹⁶. Das herkömmliche Sprichwort «Selbst ist der Mann» bekommt die «emanzipierte Antwort»: «Selbst ist die Frau»⁹⁷. Als Erklärung, warum Frauen eine Ungleichheit beim Sprechen / Reden / Äußern der Meinung erfahren, wird in einem Antisprichwort humorvoll erläutert: «Warum können die Frauen so häufig kein Blatt vor den Mund nehmen? Weil Eva ein solches an anderer Stelle hatte»⁹⁸.

«Andre Zeiten, andre Drachen... Andre Jugend, andre Männer»⁹⁹. Die antisprichwörtliche Darstellung der Männer lässt sich aus drei Blickwinkeln betrachten: Die Inflation der Männlichkeit («Männer sind wie Zwiebeln: Man pellt Schale für Schale ab und was übrigbleibt ist zum Heulen» oder «Für Männer gelten die Gesetze der Optik nicht. Nimmt man sie unter die Lupe, werden sie kleiner»¹⁰⁰), der Zweifel an der klassischen (starke/ eiserne) Männlichkeit («Männer aus Stahl gehören eines Tages zum alten Eisen»¹⁰¹) und das Verlangen nach echter

⁸⁶ Nr. 1864 in Mieder 1983a.

⁸⁷ Hrisztova-Gotthardt et al. 2009: 78.

⁸⁸ König 2010; Nr. 2347 in Mieder 1983a.

⁸⁹ Nr. 193 in Näser 2000.

⁹⁰ Nr. 2624 in Mieder 1983a.

⁹¹ Nr. 192 in Näser 2000.

⁹² Nr. 1717 in Mieder 1983a.

⁹³ Nr. 2033 und Nr. 1392 in Mieder 1983a.

⁹⁴ Litovkina et al. 2007: 71.

⁹⁵ Sponti-Sprüche 2011: 7.

⁹⁶ Nr. 561 in Mieder 1983a, Funke 1911.

⁹⁷ Mieder 2006: 209.

⁹⁸ Nr. 126 in Mieder 1983a.

⁹⁹ Nr. 2966 in Mieder 1983a.

¹⁰⁰ Sponti-Sprüche 2011: 15, 23.

¹⁰¹ Gossler 2005: 89.

Männlichkeit («Wir wollen Männer, keine Ersatzteile»¹⁰²). Trotzdem finden die veralteten sprichwörtlichen Sinne auch im modernen Kontext einen Platz. Z.B. das auf männliche Verhältnisse bezogene Sprichwort «Wein, Weib und Gesang» («Wer nicht liebt Weib, Wein und Gesang, der bleibt ein Narr sein Leben lang»¹⁰³ wurde auch als passender Lebensstil in dem antisprichwörtlichen Zusammenhang erfasst: «Lieber Wein, Weib und Gesang als Bier, Mann und Gebrüll»¹⁰⁴, «Bist du von Wein, Weib und Gesang lahm, / So rat ich Dir eins: tu langsam!»¹⁰⁵, «Mit Wein, Weib und Gesang wird man garantiert nicht krank»¹⁰⁶.

Die Inhaltskomponenten für den Begriff «Mann» bestehen aus den folgenden Rollenkombinationen: «echter Mann», Hausherr, Ehemann, Vater, Verführer («Wie Mann sich bettet, so liegt die Frau»¹⁰⁷) und Liebhaber («Er war kein Mann für eine Nacht. Er war schon nach ein paar Stunden müde»¹⁰⁸). Das Rollenpaket der Frau enthält die «ewig weibliche» Frau, Braut, Ehefrau, Mutter und Hure.

Sprichwörtliche *polarisierte Frauentypologie* kommt auch in den Antisprichwörtern vor: gute und böse Frau («Gute Mädchen kommen in den Himmel; böse überallhin»¹⁰⁹), Hure und Betschwestern (Huren werden zu Betschwestern: «junge Huren, alte Betschwestern»), Hexe («Früh krümmt sich, was ein Hexchen werden will»¹¹⁰), hübsche und hässliche Frau («Eine hübsche Frau schützt vor Torheit nicht»¹¹¹), «Auch die schönste Frau ist an den Füßen zu Ende»¹¹²), auch als Vorbild der klugen und starken Frau (eine Frau mit einer starken Persönlichkeit). Bei der männlichen Typisierung sind folgende Charaktere zu finden: «Macho», «Tarzan», «Playboy», «Masochist», die ziemlich eng mit der Sexualität verbunden sind («Tarzan auf dem Klosterdach: da wurden selbst die Nonnen wach»¹¹³), der Verführer («Wie Mann sich bettet, so liegt die Frau»), der Gentleman («Gentlemen ziehen Blondinen vor, nehmen aber, was sie bekommen können»¹¹⁴), sowie hierarchisch orientierte Beziehungsmuster Herr (herrschen) – Knecht (dienen). Diese männliche Typologie zeigt, dass der antisprichwörtliche Mann als sexuelles Subjekt betrachtet wird. Im Gegensatz dazu ist «die Hure» das einzige sexbezogene, weibliche Vorbild («Eine Hure macht noch keinen Krieg»¹¹⁵).

Zu den erwähnten *Charaktereigenschaften der Frauen* gehört: Weiblich zu sein (das «ewig Weibliche»), Fähigkeit einen Mann zu beherrschen («Die kluge Frau folgt ihrem Mann, wohin sie will»¹¹⁶) und die Launenhaftigkeit. Nachsicht bezüglich der wechselhaften weiblichen Laune wird dadurch bekundet, dass sie eigentlich zu den Frauen gehört wie die «Kruste dem Brot»: «Eine Frau ohne Grillen ist wie ein Brot ohne Kruste»¹¹⁷. Als kritisch eingeschätzte Eigenschaften gelten Unpünktlichkeit («Das Jüngste Gericht wird sich vertagen müssen, weil sich die Frauen verspäten»¹¹⁸), Verlust des Bezuges zur Realität («Kein Wunder, dass die Frau den Boden unter den Füßen verliert, wenn sie sich auf Händen tragen lässt»¹¹⁹), «Die Phantasie

¹⁰² Nr. 756 in Näser 2000.

¹⁰³ Nr. 1327W in Wander 2010.

¹⁰⁴ Nr. 465 in Näser 2000.

¹⁰⁵ Nr. 1404 in Mieder 1983a.

¹⁰⁶ Nr. 501 in Näser 2000.

¹⁰⁷ Nr. 1648 in Mieder 1983a.

¹⁰⁸ Sponti-Sprüche 2011: 13.

¹⁰⁹ Nr. 274 in Näser 2000.

¹¹⁰ Nr. 437 in Mieder 1983a.

¹¹¹ Litovkina et al. 2007: 59.

¹¹² Sponti-Sprüche 2011: 4.

¹¹³ Nr. 593 in Näser 2000.

¹¹⁴ Nr. 328 in Mieder 1983a.

¹¹⁵ Nr. 1146 in Mieder 1983a.

¹¹⁶ Nr. 154 in Näser 2000.

¹¹⁷ Nr. 1815 in Mieder 1983a.

¹¹⁸ Nr. 74 in Näser 2000.

¹¹⁹ Nr. 1664 in Mieder 1983a.

der Männer reicht bei weitem nicht aus, die Realität der Frauen zu begreifen»¹²⁰) und Streitsucht («bellende Frauen»¹²¹).

Selten erwähnte männliche Eigenschaften sind: Die Wahrnehmung der Schwäche, die Sprachfähigkeit und die Selbstbeherrschung. Frauen gelten als Schwäche der Männer («Ein Ehemann mit einer Schwäche für Frauen ist immer besser als einer mit einer Schwäche bei Frauen»¹²²). Die Wichtigkeit und die Bedeutung solcher Qualitäten wie «Sprechen wie ein Mann» oder «Wort halten» werden im Antisprichwörtlichen Kontext reduziert. Dem Sprichwort «Ein Mann ein Wort» wird «Ein Mann – kein Wort», «Ein Mann, zwei Worte»¹²³, «Ein Mann ein Wort – eine Frau ein Wörterbuch»¹²⁴ entgegengesetzt. Die früher so viel bedeutende Selbstbeherrschung der Männer erscheint in einem Antisprichwort wie «die Mutter vieler Versäumnisse»¹²⁵.

Die Erwähnung der Männer in Bezug auf ihre Berufe geschieht auch heute noch häufiger als bei Frauen. Sogar die berufliche Statusbelastung steigt bei: Politiker («Das Hemd hemmt den Politiker weniger als die weiße Weste»), Ingenieur, Philosoph, Mathematiker («Er war Mathematiker, sie war unberechenbar»), Professor, Schönheitschirurg. Der sprichwörtliche Bauer verwandelt sich bei Antisprichwörtern in ein Zeichen der Dummheit und Banalität: «Was der Bauer nicht kennt, vergißt er nicht» oder «Verliert im August der Bauer die Hose, war schon im Juli das Gummiband lose»¹²⁶. Zu der kleineren Anzahl der erwähnten weiblichen Berufe gehört Chefin («Wer die Chefin nicht ehrt, ist die Lohntüte nicht wert!»¹²⁷), Putzfrau («Eine Putzfrauenweisheit: Wischen ist Macht!»¹²⁸) und Fotomodell («Jedes Ding hat Zwei Seiten», sagte das Fotomodell und ließ sich auch von hinten ablichten¹²⁹).

Das Weibliche wird auch im Rahmen des Feminismus und der Emanzipation thematisiert, die in Antisprichwörtern kritisch betrachtet werden («Frauenpower macht uns sauer»¹³⁰): Die Frauen werden den Feministinnen entgegengesetzt («Die Frauen sind viel zu liebenswert, als daß man sie den Feministinnen überlassen sollte»), während die weiblichen Gemeinschaften unter Zweifel und Verdacht stehen («Frauen gemeinsam sind stark geschädigt»). Aber mit der Emanzipation bekommen Frauen eine Stimme, um ihre Meinung zu äußern: «Sie war nun emanzipiert. Endlich konnte sie alle ihre Vorurteile an den Mann bringen»¹³¹). Im Gegensatz zu dem negativ eingeschätzten Feminismus, wird *Empfängnisverhütung bzw. Kontrazeption* positiv in den Antisprichwörtern aufgegriffen: «Die größte Offenbarung ist die Pille» oder «Wo eine Pille ist, das ist auch ein Weg»¹³².

Fazit

Die Relevanz von Sprichwörtern und Antisprichwörtern für die soziologische Analyse. Als mehrstufige Phänomene umfassen Sprichwörter bzw. Antisprichwörter kognitive, sprachliche bzw. semantische (mündlich, schriftlich, visuell), folkloristische (Volkmund), psychologische (emotionale, verhaltensbezogene) und soziale (Identität, Mentalität, Repräsentation) Komponenten. Mittels Sprichwörtern und Antisprichwörtern werden sprachlich präzise Zusammenfassungen über bestimmte Erfahrungen oder Vorstellungen sozialen Lebens ausgedrückt, die durch Zeit und Raum ausgeprägt wurden. Die neue Ära im sprichwörtlichen

¹²⁰ Sponti-Sprüche 2011: 10.

¹²¹ Nr. 8 in Näser 2000.

¹²² Nr. 111 in Mieder 1983a.

¹²³ Nr. 2343 in Mieder 1983a.

¹²⁴ Gossler 2005: 60.

¹²⁵ Nr. 2829 in Mieder 1983a.

¹²⁶ Nr. 73, Nr. 215, Nr. 634, Nr. 617 in Näser 2000.

¹²⁷ Nr. 998 in Mieder 1983a.

¹²⁸ Verdrehte Redewendungen 2011.

¹²⁹ Nr. 1722 in Mieder 1983a.

¹³⁰ Nr. 238 in Näser 2000.

¹³¹ Nr. 123, Nr. 237, Nr. 2344 in Mieder 1983a.

¹³² Näser 2000; Węglicka 2011.

Wandel wurde mit dem Begriff «Antispruchwort» bezeichnet. Dieser Prozess wird durch folgende Aspekte charakterisiert: offensichtliche Steigerung der betonenden Widersprüchlichkeit und Vielfältigkeit der berührten Themen und ihren vielfachen Interpretationen; Erweiterung der Überlieferungswege (zunehmender Zusammenhang zwischen Mündlichkeit, Schriftlichkeit und Bildlichkeit); die geänderte Rolle in dem Kommunikationswesen, d.h. aus dem Mittel der hauptsächlich direkten zwischenmenschlichen Kommunikation (mit sofortiger Rückkopplung) zum Verfahren der indirekten (mit der Fähigkeit die räumlich-zeitlichen Begrenzung zu überwinden); die Verschiebung von autoritärer Weisheit / Wahrheit zu humorvollen und witzigen Hinweisen. Da die Antispruchwörter reduzierend, destruktiv und zerstörend auf die veralteten Sprichwörter wirken, wird durch Antispruchwörter das gegenwärtige Verständnis der sozialen Phänomene konstruiert.

Männliche und Weibliche Repräsentationen im Spiegel des Volksmundes. Das Porträt des sprichwörtlichen Mannes sieht folgendermaßen aus: Er sei ein ehrlicher, tapferer Mann «mit dem hübschen Leib», der sich selbst kennt und sich in bestimmten Situationen anpassen kann. Er sei zur Unterstützung, Recht geben und nehmen geeignet, außerdem sei er zum Regieren, Befehlen so wie auch Gehorchen fähig. Auch dass er zwingen, alles ringen und erwerben könne, spielt eine bedeutende Rolle. Da sein Wille stark sein müsse, könne er Affekte, Mut und Lust bezwingen, Laster überwinden, Zorn, sowie auch das Weib zähmen, sowie nein sagen und viel leiden. Unter anderem spielt die mündliche und schriftliche Äußerung eine signifikante Rolle. Dies alles gilt als Beweis, dass durch den Volksmund die *offensive Maskulinität* mit dem Hintergrund der männlichen Repräsentationen gefestigt wurde.

Die klassische Männlichkeit wird in den Antispruchwörtern in Frage gestellt, Männer können «sich entspannen», Schwächen haben, Fehler machen, müssen nicht immer die Verantwortung tragen. Durch den bezeichneten Wandel des gegenwärtigen Bildes des Mannes, der auch in dem öffentlichen Diskurs zu bemerken ist, wird das Vorbild des antispruchwörtlichen Mannes liberaler konstruiert. D.h., dass die traditionellen, «anstrengenden» Vorstellungen über die Männer, ihre Lebensaufgaben und ihre Verhaltensethik durch die antispruchwörtliche Kritik reduziert werden.

Die sprichwörtliche Frau soll schön ausgeglichen, fürsorgend, schwach und emotional sein. Das passende Verhältnis der sprichwörtlichen Frau zum Mann war zu schweigen anstatt zu sprechen («Wenn der Mann zürnt, so ist Schweigen die beste Antwort des Weibes»). Außerdem sei sie für die Hausarbeit zuständig. Als typisch weibliche Arbeitsfelder waren Kochen, Putzen, Fegen, Spinnen vorgesehen. Die selbstständigen, reichen und ausgebildeten Frauen wurden mit Kritik im Rahmen des Volksmundes bedacht («Hut und Hose passen Frauen nicht, für die Frauen sind Kleider und Frauenröcke»). Sie galten als Gefahr für die männlich dominante, soziale Ordnung, in der die Frau (vor allem Ehefrau) dem Manne untergeordnet war. Die ausgebildeten Frauen galten als schlechte Kombination: «Eine Frau, die lateinisch spricht, ein Kind, das mit Wein erzogen ist, und die Sonne, die am Morgen scheint, nehmen kein gutes Ende» [Nr. 185F] oder «Eine gelehrte Frau und eine versalzene Suppe sind beide ungenießbar» [Nr. 254F] (Wander 2010). Als allgemeines repräsentatives Vorbild erschien *die im Haushalt tätige untergeordnete Frau*.

Im Gegensatz zur sprichwörtlichen erscheint die antispruchwörtliche Frau emanzipiert und mit einer starken Persönlichkeit. Deswegen ist sie fähig, «die Bürde ihrer Erlebnisse» zu tragen¹³³, den Mann zu beeinflussen und zu ändern («Ein Mann wie ein Baum, sie nannte ihn Bonsai»¹³⁴). Sie besitzt das Potenzial zum Beherrschen und Regieren («Jeder Mann hat die Regierung, die er verdient: rot, schwarz, blond oder brünett»¹³⁵), zum «Dirigieren», zum Führen und selbst die Entscheidungen in ihrem Leben zu treffen (durch Verhütung). Insgesamt lässt sich deutlich sagen, dass «die weibliche zugeschriebene Passivität» aus der Öffentlichkeit allmählich

¹³³ Nr. 520 in Mieder 1983a.

¹³⁴ Sponti-Sprüche 2011: 12.

¹³⁵ Nr. 2825 in Mieder 1983a.

verschwindet. Die Subjektivierung der Frauen wird auch dadurch voran getrieben, dass sie eine Erzählerstimme bekommt (durch eine kritische Aussage über die Männer konnte man vermutlich sagen, wem die Meinung gehört).

Mit Witz und Humor geschieht die Politisierung des Volksmundes. Eine ganze Reihe von ernsthaften, sozialpolitischen und sozialkulturellen Problemen werden humorvoll und spielerisch diskutiert, und zwar Feminismus bzw. Emanzipation und ihre Rolle für das öffentliche und Privatleben, die Kontrazeption und ihre soziale Bedeutung in «free choice» der Frauen, Frauen und Bevollmächtigung, Krise der klassischen Maskulinität und die Entstehung der Vielfältigkeit der Mannbilder (von Macho bis Mann mit Schwächen), so wie auch die Politisierung der Intimsphäre, Erscheinung der offensiven Sexualität und die Bedeutung des Vergnügens, so wie Variationen der sexuellen Praktiken. Außerdem verliert das «Tabuisieren» von Themen wie Intimität und Sexualität an Kraft und bekommt Resonanz im antisprichwörtlichen Diskurs.

Die weitere Analyse von Antisprichwörtern könnte zur Begründung der zahlreichen Dimensionen und der vielfältigen Facetten in Bereich der geschlechtlichen Repräsentationen führen. Sie sind wertvolle Indikatoren zur Beobachtung des sozialen Wandels. Deswegen sind die weiteren Untersuchungen in diesem neuen Feld wünschenswert.

References:

- Anti-Sprichwort. <http://www.worldlingo.com/ma/enwiki/de/Anti-proverb> (22.2.2016).
- Antisprichwörter. Ein Mann – kein Wort. http://www.myspace.com/projekt_sprichwort/photos/albums/album/1101755#mssrc=SitesPhotos_PP_Breadcrumbs_AP (21.1.2011).
- Sponti-Sprüche. https://www.fh-muenster.de/fb1/downloads/personal/Sponti-Spr__che.pdf (4.6.2016).
- Verdrehte Redewendungen... <http://www.chefkoch.de/forum/2,22,290611/Verdrehte-Redewendungen.html> (22.2.2017).
- Bem, S.L., 1993: *The Lenses of Gender. Transforming the Debate on Sexual Inequality*. New Haven: Yale Univ. Press.
- Bernstein, B., 1974: *Class, Codes and Control. Theoretical Studies Towards a Sociology of Language*. London: Routledge.
- Boronkai / Dóra / Litovkina, A.T., 2007: *Appreciation of Humor in Hungarian Anti-proverbs*. *Acta ethnographica Hungarica* 1: 105–134. Bourhis, R.Y. / Maass, A., 2005: 155. *Linguistic Prejudice and Stereotypes / Linguistisches Vorurteil und Stereotyp*. S. 1587–1602 in: U. Ammon (Hrsg.), *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*. Berlin: de Gruyter.
- Bruegel, P.: *Netherlandish Proverbs*. <http://www.artchive.com/artchive/B/bruegel/proverbs.jpg.html> (14.9.2010).
- Certeau, M.d., 2008: *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, Calif.: Univ. of Calif. Press.
- Chiaro, M.G. / Wermke, M., 2002: *Zitate und Aussprüche*. [Herkunft und aktueller Gebrauch]. Mannheim: Dudenverl.
- Dohler, J., 2011.29.01: *Spontisprüche – Blödsinn und Lebensweisheiten*. <http://www.suite101.de/content/spontisprueche---bloedsinn-und-lebensweisheiten-a99508> (21.2.2017).
- Dow, B.J. / Wood, J.T. (Hrsg.), 2006: *The SAGE Handbook of Gender and Communication*. Thousand Oaks, Calif.: SAGE.
- Dundes, A., 1981: *On the Structure of the Proverb*. S. 43–64 in: W. Mieder / A. Dundes (Hrsg.), *The Wisdom of Many. Essays on the Proverb*. New York, NY: Garland.
- Dundes, A. / Stibbe, C.A., 1981: *The Art of Mixing Metaphors. A Folkloristic Interpretation of the "Netherlandish Proverbs" by Pieter Bruegel the Elder*. Helsinki: Suomal. Tiedeakat.

- Fuchs, T.: Frauen bellen aber beißen nicht! <http://go-with-us.de/online-promotion/frauen-bellen-aber-bei%20%9Fen-nicht> (22.2.2015).
- Funke, M., 1911: Sind Weiber Menschen? Mulieres homines non sunt. Studien und Darlegungen auf Grund wissenschaftlicher Quellen. Baden-Baden: Spies.
- Glenk, E.M.F., 1999: Die Frau im Spiegel deutscher Sprichwörter. *Pandaemonium Germanicum* 3: 241–257.
- Glenk, E.M.F., 2000: Die Funktion der Sprichwörter im Text. Eine linguistische Untersuchung anhand von Texten aus Elfriede Jelineks Werken. Wien: Ed. Praesens.
- Goodwin, P.D. / Wenzel, J.W., 1981: Proverbs and Practical Reasoning. A Study in Socio-Logic. S. 140–160 in: W.Mieder / A. Dundes (Hrsg.), *The Wisdom of Many. Essays on the Proverb*. New York, NY: Garland.
- Gossler, E., 2005: Besser Arm dran als Bein ab. Anti-Sprichwörter und ihresgleichen. Wien: Ed. Praesens.
- Havlin, Tetiana (2012): Socio-cultural Changes of the Female and Male Representations in the German Proverbial and Anti-proverbial Contexts. In: Rui João Baptista Soares und Outi Lauhakangas (Hg.): *5º Colóquio Interdisciplinar sobre Provérbios*. Tavira: AIP-IAP, S. 295–309.
- Heller, M., 2005: 154. Language and Identity. S. 1582–1587 in: U. Ammon (Hrsg.), *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*. Berlin: de Gruyter.
- Hrisztova-Gotthardt, H. / Litovkina, A.T. / Barta, P. / Vargha, K., 2009: Paronomasie oder wie ein Sprichwort zum Antisprichwort wird. *Acta ethnographica Hungarica* 54: 77–94.
- Hymes, D., 2009: Models of the Interaction of Language and Social Life. S. 1–39 in: N. Coupland / A. Jaworski (Hrsg.), *The Sociolinguistics of Culture. Critical Concepts in Linguistics*. London: Routledge.
- IMDb: Eric Rohmer. Comédies et proverbes. <http://www.imdb.com/name/nm0006445/> (6.12.2015).
- Kirschenblatt-Gimblett, B., 1981: Toward a Theory of Proverb Meaning. S. 111–121 in: W. Mieder / A. Dundes (Hrsg.), *The Wisdom of Many. Essays on the Proverb*. New York, NY: Garland.
- Komenda-Earle, B., 2009: Sprichwörter und Antisprichwörter. Kultur und (Anti)Kultur? *Colloquia Germanica Stetinensia* 16: 169–179.
- König, R., 2010: «Schwul zu sein bedarf es wenig ...». <http://www.freitag.de/community/blogs/sexpower/ralf-koenig-schwul-zu-sein-bedarf-es-wenig-> (1.3.2017).
- Lewandowska, A., 2008: Sprichwort-Gebrauch heute. Ein interkulturell-kontrastiver Vergleich von Sprichwörtern anhand polnischer und deutscher Printmedien. Univ., Diss.--Halle-Wittenberg, 2005. Bern: Lang.
- Litovkina, A.T., 2007: Introduction: Anti-proverbs in Contemporary Societies. *Anti-proverbs in Contemporary Societies. Acta ethnographica Hungarica* 52: 3–16.
- Litovkina, A.T. / Vargha, K. / Barta, P. / Hrisztova-Gotthardt, H., 2007: Most Frequent Types of Alteration in Anglo-American, German, French, Russian and Hungarian Anti-proverbs. *Acta ethnographica Hungarica* 52: 47–103.
- Margolis, L.: Jungs, die bellen, beißen nicht. <http://www.hoerbuecher.com/hoerbuecher/jugend-und-kinder/jungs-die-bellen-beissen-nicht> (22.2.2011).
- Mieder, W., 1983a: *Antisprichwörter*. Wiesbaden: Verl. für deutsche Sprache.
- Mieder, W. (Hrsg.), 1983b: *Deutsche Sprichwörter in Literatur, Politik, Presse und Werbung. Mit zahlreichen Abbildungen*. Hamburg: Buske.
- Mieder, W., 1998: *Verdrehte Weisheiten. Antisprichwörter aus Literatur und Medien*. Wiesbaden: Quelle & Meyer.
- Mieder, W. / Litovkina, A.T., 1999: *Twisted Wisdom: Modern Anti-Proverbs*. Vermont: De Proverbio.

- Mieder, W., 2004: Proverbs. A Handbook. Westport, Conn., London: Greenwood.
- Mieder, W., 2006: «Andere Zeiten, andere Lehren». Sprichwörter zwischen Tradition und Innovation. Baltmannsweiler: Schneider-Verl. Hohengehren.
- Mieder, W., 2007: Anti-Proverbs and Mass Communication. The Interplay of Traditional and Innovative Folklore. Acta ethnographica Hungarica 52: 17–45.
- Mieder, W., 2010: «Spruchschlösser (ab)bauen». Sprichwörter, Antisprichwörter und Lehnspriechwörter in Literatur und Medien. Wien: Praesens-Verl.
- Mieder, W. / Litovkina, A.T., 1999: Twisted Wisdom: Modern Anti-Proverbs: De Proverbio.
- Näser, W., 2000: Allerlei Nonsens-, Anti-, Demo-Sprüche und sonstige Weisheiten. <http://www.staff.uni-marburg.de/~naeser/sponti.htm> (21.1.2017).
- Palm, C., 1997: Phraseologie. Eine Einführung. Tübingen: Narr.
- Prędota, S., 2007: Phonische Mittel Bei Niederländischen Antisprichwörtern Im Internet. Acta ethnographica Hungarica 1: 235–243.
- Reznikov, A /Mieder, W., 2009: Old Wine in New Bottles. Modern Russian Anti-proverbs. Burlington: Uni of Vermont.
- Rittersbacher, C., 2002: Frau und Mann im Sprichwort. Einblicke in die sprichwörtliche Weltanschauung Großbritanniens und Amerikas. Heidelberg: Wunderhorn.
- Rutkowski, N., 2006: Rezension: Sprache in modernen Medien. Eine Einführung in Tatsachen und Theorien, Themen und Thesen. Schmitz, Ulrich. http://www.linse.uni-due.de/linse/rezensionen/buecher/Rezension_moderne_Medien.html (28.4.2017).
- Schipper, M., 1996: Eine gute Frau hat keinen Kopf. Europäische Sprichwörter über Frauen. München: Dt. Taschenbuch.
- Schipper, M., 2003: Never Marry a Woman With Big Feet. Women in Proverbs From Around the World. New Haven: Yale University Press.
- Schmitz, U., 2005: 157. Sprache und Massenkommunikation. S. 1615–1627 in: U. Ammon (Hrsg.), Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society. Berlin: de Gruyter.
- Seitel, P., 1981: Proverbs: A social Use of Metaphor. S. 122–139 in: W. Mieder / A. Dundes (Hrsg.), The Wisdom of Many. Essays on the Proverb. New York, NY: Garland.
- Sponti-Sprüche. https://www.fh-muenster.de/fb1/downloads/personal/Sponti-Spr__che.pdf (4.6.2014).
- Steingart, G., 2011: Das ist doch nicht normal. Wie sich die Verlässlichkeit aus unserem Leben verabschiedet. Der Spiegel 10: 136–137.
- Taylor, A., 1981: The Wisdom of Many and the Wit of One. S. 3–9 in: W. Mieder / A. Dundes (Hrsg.), The Wisdom of Many. Essays on the Proverb. New York, NY: Garland.
- Vargha, K. / Litovkina, A.T., 2007: Proverb is as Poverb Does: A Preliminary Analysis of a Survey on the Use of Hungarian Proverbs and Anti-proverbs. Acta ethnographica Hungarica 52: 135–155.
- Verdrehte Redewendungen... <http://www.chefkoch.de/forum/2,22,290611/Verdrehte-Redewendungen.html> (22.02.2015)
- Wander, K., 2010: Deutsches Sprichwörter-Lexikon. Wander-1867 - Zeno.org. <http://www.zeno.org/Wander-1867> (21.10.2016). Auch Wander, K.F.W. (Hrsg.), 2008: Deutsches Sprichwörter-Lexikon. 250000 Sprichwörter und Redewendungen ; mit Referenzen zu Wendungen in anderen Sprachen; CD-ROM. Berlin: Directmedia Publ.
- Węglińska, K.: Deutsche Antisprichwörter. http://www.filo.pl/niemiecki/art/deutsche_antisprichwoerter/4/7/29/333/3 (21.1.2016).
- Пермяков, Г.Л., 1988: Основы структурной паремииологии. Москва: Наука.
- Хавлин (Склярчук), Т.В., 2005: Гендерные роли как символические и знаковые системы социо-культурного развития: методологический подход. *Соціологічні дослідження. Збірник наукових праць* 5, С. 111–119.

Havlin T. Gender Representations in the Everyday Culture of Germany: Between Traditional and Contemporary Images.

The main purpose of the given paper is a comparative analysis of proverbs and anti-proverbs related to gender representations. As a complex normative matrix, the concept of gender demonstrates a range of socio-cultural transformations which have marked the transition from traditional to modern societies. Proverbs stand for tradition and reflect everyday thinking in the historical context; anti-proverbs have appeared in the late 20th century and, as a rule, ridicule a mundane way of thinking depicted in the wisdom of proverbs. Such categories as gender representations and gender differences serve as a lens in the analysis of German historical proverbial and modern anti-proverbial contexts. Based on the empirical corpus of around 2500 proverbs and anti-proverbs, following changes in gender representations can be observed:

- Modification of traditional aggressive and offensive masculinity to modern multi-liberal masculinities;*
- Change from conventional prescribed female passiveness (being silent, to obey and to follow men) to active social positioning of women (attaining narrator voice, being capable to lead and to manage independently);*
- Transition from tabooing such subjects as sexuality and intimacy in the proverbial narrative to the large resonance depicting sexual practices in the anti-proverbs;*
- Evolution from politically indifferent proverbs into anti-proverbs sensitive to political context which involves feminism, emancipation, gender inequality and other gender matters. Family orientation, male dominance, and female objectification could be marked as similarities in respect of proverbs and anti-proverbs.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-18
УДК 929:721.2-725(478)Р «1867/1917»

Віра ЦЕРКОВНА*

БІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ НА ШПАЛЬТАХ «КИШИНІВСЬКИХ ЄПАРХІАЛЬНИХ ВІДОМОСТЕЙ»

У статті розглядаються матеріали біографічного характеру, що були опубліковані на сторінках «Кишиневских епархиальных ведомостей» упродовж усього періоду їх видання (1867-1917 рр.) з метою подальшого використання як джерел для генеалогічних і просопографічних досліджень, поглиблення знань з регіональної історії та історії повсякденності. Проаналізовано й систематизовано різнопланові біографічні відомості та виділено декілька їх груп: біографічні публікації, присвячені представникам вищого духовенства й священикам, нариси про діяльність вищого православного духівництва, життя православних святих, біографії ректорів, викладачів та доглядачів навчальних духовних закладів, некрологи, ювілейні привітання і спогади, що друкувалися в неофіційній частині часопису, та різні інформаційно-довідкові матеріали, які розміщувалися в офіційній частині видання; з'ясовано ступінь інформативності й визначено особливості кожної із груп біографічних даних. Зроблено висновок, що звернення до вивчення біографічних матеріалів, опублікованих на шпальтах цього єпархіального часопису, дає факти і відомості для створення колективного портрету особистості: парафіяльного духівництва, викладача духовно-навчальних закладів, редакторів «Кишиневских епархиальных ведомостей».

Ключові слова: біографістика, біографія, некролог, вище православне духовенство, священики, «Кишиневские епархиальные ведомости».

Постановка проблеми. В умовах поступового відходу від «подієвої» історії в сучасній історичній науці все більшого поширення набувають історико-біографічні дослідження, які дозволяють доповнити саму історію, реконструювати культурно-історичний процес крізь призму особистості, її життєвий і творчий шлях. «Персоніфікація» історії надає можливість уникнути знеособлення, зануритися у вивчення суспільства тієї чи іншої доби, «внутрішньої», «людської» історії, робити широкі узагальнення та створювати колективні портрети соціальних і професійних груп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні терміни «біографія», «біографіка», «біографістика» та «біобібліографістика» часто використовуються як синоніми, а також уживаються похідні від них, як-от: «біографічна інформація», «біографічні відомості», «біографічні дані». Незважаючи на неусталеність термінології та активні дискусії у середовищі фахівців, які займаються проблемами теорії і методології біографічних досліджень, в українській історичній науці широко застосовується термін «біографістика» і виокремилася дисципліна, яка вивчає теорію, історію та практику історико-біографічних досліджень¹. Значний внесок у становлення та розвиток біографістики в Україні зробили вчені В.С. Чишко, С.М. Ляшко, В.І. Попик, М.М. Алексієвець, Т.С. Воропаєва, В.В. Бездрабко, І.В. Старовойтенко. В сучасній російській науковій літературі набув розповсюдження термін «біографіка», окремі аспекти трактування наукової термінології та її змісту знайшли відображення у працях О.Л. Валєвського, І.Л. Белєнського, І.Ф. Петровської.

* Церковна В. – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна; e-mail: viratserkovna@gmail.com

¹ Попик В.І. (2015). *Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень*. Український історичний журнал. № 3. С. 122-136.

Серед наукових досліджень, що з'явилися впродовж останнього десятиліття і присвячені аналізу біографічних матеріалів на сторінках окремих церковних часописів, варто назвати наукові розвідки Н.Ю. Белікової², М.М. Блакитного³, М.І Гончар⁴, Т.В. Кузнець⁵, О.В. Колесник⁶. «Кишиневские епархиальные ведомости» як джерело церковно-краєзнавчих досліджень Південної Бессарабії XIX ст. та окремі біографічні матеріали про представників вищого православного духовництва Кишинівської єпархії розглядала у своїх статтях В.Г. Церковна⁷, спроба скласти просопографічний портрет дворян Бессарабії – випускників Кишинівської духовної семінарії, які потім стали відомими громадськими й політичними діячами, належить Л.Ф. Циганенко⁸, до використання біографічних даних зверталася Т.Г. Єрич, вивчаючи історію створення Кишинівської духовної семінарії, церковних братств Південної Бессарабії⁹. Проте «Кишиневские епархиальные ведомости» продовжують залишатися одним із важливих джерел історико-біографічних студій, адже на його сторінках публікувалося чимало біографічних матеріалів, передусім духовних і громадських діячів, життєописи парафіяльного духовенства, ювілейні привітання, некрологи, які на сьогоднішній день залишаються малодослідженими. Аналіз цих біографічних відомостей створює можливість для укладання колективних портретів духовенства окремих єпархій та регіонів і визначення особливостей чи характерних рис.

Метою статті є вивчення біографічних матеріалів, опублікованих на шпальтах «Кишиневских епархиальных ведомостей», та реалізація наступних завдань: відібрати із загального переліку публікації, які містять біографічні відомості; систематизувати їх та визначити особливості кожної із груп джерел. Це дозволить доповнити генеалогічні, розширити просопографічні дослідження та регіональну історію.

Виклад основного матеріалу. Упродовж усього періоду видання (1867-1917 рр.) «Кишиневские епархиальные ведомости» систематично друкували матеріали біографічного характеру. Увесь масив біографічних даних, що знаходимо на сторінках цього часопису, умовно можна поділити на кілька груп: 1) біографічні публікації, присвячені представникам вищого духовенства та священикам, 2) нариси про діяльність вищого православного духовництва, 3) життя православних святих 4) біографії ректорів,

² Белікова Н.Ю. (2017). *Некрологи як джерело з історії повсякденного життя сільського парафіяльного духовенства українських єпархій РПЦ (на матеріалах журналу «Вера и разум»)*. Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 26. С. 27–40.

³ Блакитний М.М. (2010). *Біографічні матеріали на сторінках часописів «Черниговские епархиальные ведомости» та «Вера и жизнь»*. Сівєрщина в історії України: Зб. наук. пр. Вип. 3. С. 230–232.

⁴ Гончар М.І. (2013). *Історико-біографічні публікації в часописі «Подольские епархиальные ведомости» (1862-1905)*. Науковий вісник Ужгородського університету. Сер.: Історія. Вип.2. С. 150–155.

⁵ Кузнець Т.В. (2008) *Узагальнений портрет православного парафіяльного духовенства з некрологічних публікацій «Киевских епархиальных ведомостей» (На прикладі Уманського повіту)*. Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. Вип. 8. С. 201–208; Її ж. (2010) *«Труды Киевской духовной академии» як джерело вивчення біографій київських митрополитів*. Південний архів. Сер. : Історичні науки. Вип. 31–32. С. 93–99.

⁶ Колесник О.В. (2008). *Некрологічні публікації на сторінках часопису «Полтавские епархиальные ведомости»*. Культура. Освіта. Цивілізація: матеріали всеукраїнської міжвузівської науково-практичної конференції. С. 63–65.

⁷ Церковна В.Г. (2016). *Випускники Київської духовної академії – видатні представники православного духовництва Румунії XIX ст. (за матеріалами «Кишинівських епархиальних відомостей»)* Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Вип. 34. С.138–142; Її ж. (2017). *«Кишинівські епархиальні відомості» як джерело церковно-краєзнавчих досліджень Південної Бессарабії XIX ст.* Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції (20 січня 2017 р.). С. 144–150; Її ж. (2017) *Collective Portrait of the Chişinău Diocesans During the Period Between the XIX-th Century and the Beginning of the XX-th.* Danubius. № 35 (3). PP.13–26.

⁸ Циганенко Л.Ф. (2017). *Бессарабські дворяни в XIX ст.: матеріали до просопографічного портрету*. Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції. С.150–155.

⁹ Єрич Т.Г. (2013). *Кишинівська духовна семінарія: до історії створення (1813–1823 рр.)*. Гілея : науковий вісник : Збірник наукових праць. Вип. 73 (№ 6). С. 17–19. Її ж. (2013). *Історія церковних братств Південної Бессарабії у другій половині XIX ст. (за матеріалами «Кишинівських епархиальних відомостей»)* Режим доступу http://conferences.neasmo.org.ua/uploads/conference/file/2/conference_27-28.2.2014.pdf

викладачів та доглядачів навчальних духовних закладів, 5) некрологи, 6) ювілейні привітання і спогади, що друкувалися в неофіційній частині часопису, та 7) різні інформаційно-довідкові матеріали, які розміщувалися в офіційній частині видання.

Найбільша частина публікацій першої групи – це біографічні нариси церковних діячів, діяльність яких пов'язана з Бессарабією: митрополита Гавриїла (Банулеско-Бодоні Григорій Григорович), екзарха Святого Синоду; архієпископа Дмитра (Сулима Данііл Іванович); єпископа, архієпископа Іринарха (Попов Яків Дмитрович); єпископа, архієпископа Антонія (Шокотов Олексій Андрійович); єпископів Аккерманських, вікаріїв Кишинівської єпархії Августина (Гуляницький Андрій Федорович), Аркадія (Філонов Олексій Євтихєвич), Петра (Троїцький Платон Олексійович), Никодима (Кротков Микола Васильович), архімандрита Андроніка (Баденський Андрій Миколайович), ігумена Ново-Нямецького Свято-Вознесенського монастиря в Бессарабії, засновника Покрово-Богородичного братства у Введенці (Тамур) Аккерманського повіту священника Івана Прокоповича Горбова.

Значно менше опубліковано головним друкованим органом Кишинівської єпархії біографій вищого духовенства Російської православної церкви. Вони містять характеристики особистості та діяльності митрополита Київського і Галицького й архімандрита Києво-Печерської Успенської лаври Феогноста (Лебедев Георгій Іванович), архієпископа Донського і Новочеркаського Афанасія (Пархомович Василь Михайлович), єпископа Мінського і Туровського Варлаама (Чернявський Василь Никифорович), архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія (Борисов Іван Олексійович), єпископа Белгородського і Обоянського Юсаф (Горленко Яким Андрійович), якого було канонізовано, єпископа Белградської митрополії, митрополита Белградського і архієпископа Сербського (Милое Йованович).

Це, як правило, великі за обсягом статті, які розміщувалися у 2-8, або навіть більше, номерах. Авторами найґрунтовніших розлогих біографічних нарисів були редактори «Кишиневских епархиальных ведомостей» М.А. Ганицький, А.Г. Стадницький (архієпископ Арсеній), І.М. Пархомович, В.Г. Курдиновський, ректор Кишинівської духовної семінарії А. Пархомович. Варто зауважити, що статті цих авторів відрізняються від решти не лише обсягом, але й тим, що автори використовували для їх написання всі доступні їм джерела, робили посилання, подавали не лише перелік, наприклад, релігійних праць архієреїв, але й робили їх аналіз, намагалися оцінити особу, про яку писали. Проте не слід забувати про певну тенденційність даних публікацій.

До другої групи матеріалів біографічного характеру належать нариси про діяльність вищого православного духовництва. Вони містять інформацію про пастирську та педагогічну службу священників, керівників релігійних навчальних закладів, про участь окремих архієпископів у розвитку цивільного управління краєм та їх діяльність у період, коли вони очолювали Кишинівську єпархію. До такого типу публікацій належать статті «Очерк пастырской деятельности Высокопреосвященного Антония в Кишиневской епархии с 1858 по 1871 годы»¹⁰, «Участие митрополита Гавриила в гражданском устройстве Бессарабии»¹¹, «По поводу выхода в отставку начальницы Кишиневского епархиального женского училища Елисаветы Григорьевны Володковской»¹², «Деятельность архиепископа Иринарха в период управления Кишиневской епархией (12

¹⁰ Пархомович А. (1871). *Очерк пастырской деятельности Высокопреосвященного Антония в Кишиневской епархии с 1858 по 1871 годы*. «Кишиневские епархиальные ведомости» (далі КЕВ). № 8. С. 262-264; № 9. С. 301-316.

¹¹ Щеглов Д. (1902). *Участие митрополита Гавриила в гражданском устройстве Бессарабии*. КЕВ. № 17. С. 664-372;

¹² Щеглов Д. (1906). *По поводу выхода в отставку начальницы Кишиневского епархиального женского училища Елисаветы Григорьевны Володковской*. КЕВ. № 35. С. 1129-1135;

ноября 1844 г. – 17 марта 1858 г.)»¹³, «Краткий исторический очерк архипастырской деятельности в Бессарабии высокопреосвященного Павла, архиепископа Кишиневского и Хотинского, с 1871 по 1881 г.»¹⁴

Третю, доволі малочисельну частину біографічних нарисів становлять житія православних святих. Прикладом такого біографічного твору є статті «К жизнеописанию старца Паисия Величковского»¹⁵, «Паисий Величковский и его значение в истории православного монашества»¹⁶, «Старец Серафим Саровский, подвижник»¹⁷ та інші. Як правило, авторами життєописів святих були випускники духовної академії, священники, викладачі духовних училищ і семінарій. А відтак у цих творах автори життя святих зображали за певною схемою. Спочатку вони описували батьківщину та сім'ю святого, його дитинство, юність, зрілість і шлях до церкви, детально зупинялися на благодіяннях, а потім на чудесах, випадках зцілення, далі йшла похвала та вказувалося значення особистості для православ'я.

Стосовно четвертої виділеної нами групи матеріалів біографічного характеру варто назвати декілька найбільш вагомих публікацій. Це стаття викладача Кишинівської духовної семінарії М. Комарова за 1902 р. з нагоди майбутнього 100-річного ювілею цього першого в Бессарабії навчального закладу «К истории Кишиневской духовной семинарии»¹⁸. Автор у передмові висловлював сподівання на те, що власне історія семінарії буде видана одним із членів «семинарской корпорации» та, бажаючи допомогти укладачеві цієї історії, він на основі семінарських архівних даних почав публікувати відомості про ректорів Кишинівської духовної семінарії. У наступному номері було надруковано список осіб, що знаходилися на службі в духовно-навчальних закладах Кишинівської єпархії із зазначенням коротких біографічних даних: яку освіту й коли отримав, коли почав працювати у закладі, рік отримання священного сану, сімейний стан, нагороди. До переліку було внесено служителів Кишинівської духовної семінарії (ректор, інспектор, викладачі, помічники інспектора); Кишинівського, Єдинецького та Ізмаїльського духовних училищ (смотритель, помічник смотрителя, викладачі, наглядачі, інші посадові особи при училищах); Кишинівського єпархіального жіночого училища (голова Ради, члени Ради від духовенства, начальниця, викладачі та вчителі, вихователі, пепіньєрки, діловод, економ, лікар)¹⁹. Публікацію біографій ректорів Кишинівської духовної семінарії часопис продовжив упродовж 1905 - 1906 рр. Доповнений і уточнений список ректорів та інспекторів Кишинівської духовної семінарії за 100-річний період існування відомості почали друкувати у 1911 р. Окремі розділи було присвячено ректорам та інспекторам закладу, а також редакторам і цензорам «Кишиневских епархиальных ведомостей»²⁰. У зв'язку з відкриттям другого вікаріатства у 1913 р. були зроблені й надруковані доповнення до біографій вікаріїв за вже класичною схемою.

Незважаючи на чималу кількість опублікованих біографічних матеріалів, один із цензорів єпархіальних відомостей, дійсний статський радник А. Пархомович,

¹³ Пархомович И. (1911). *Деятельность архиепископа Иринарха в период управления Кишиневской епархией (12 ноября 1844 г. – 17 марта 1858 г.)*. КЕВ. № 30-31. С. 1089-1109; № 33-34. С. 1145-1165; № 35. С. 1205-1226; № 36. С. 1255-1272; № 37. С. 1287-1314.

¹⁴ Пархомович И. (1881). *Краткий исторический очерк архипастырской деятельности в Бессарабии высокопреосвященного Павла, архиепископа Кишиневского и Хотинского, с 1871 по 1881 г.* КЕВ. № 22. С. 999-1016; № 23. С. 1065-1084; (1882) № 8. С. 361-383; № 10. С. 506-543.

¹⁵ Ганицкий М. (1883). *К жизнеописанию старца Паисия Величковского*. КЕВ. № 4. С. 103-111.

¹⁶ Казанакли В. *Паисий Величковский и его значение в истории православного монашества* (1898). КЕВ. № 18. С. 581-586; № 19. С. 609-613; № 20. С. 654-659; № 21. С. 703-712; № 22. С. 737-748; № 23. С. 771-780; № 24. С. 799-806.

¹⁷ *Старец Серафим Саровский, подвижник* (1898). КЕВ. № 16. С. 333-340.

¹⁸ Комаров Н. (1902). *К истории Кишиневской духовной семинарии*. КЕВ. № 16. С. 342-346.

¹⁹ *Список лиц, служащих в духовно-учебных заведениях Кишиневской епархии*. КЕВ. № 17. С. 375-398.

²⁰ Пархомович А. (1911). *Список ректоров и инспекторов Кишиневской духовной семинарии за время столетнего (с 31 января 1813 г.) существования ее*. КЕВ. № 21. С. 823-833; № 22. С. 851-864; № 23. С. 885-901; № 24. С. 915-928; № 25. С. 944-960; № 27. С. 1005-1020; № 28. С. 1042-1055; № 29. С. 1064-1081.

наголошував на важливості цих публікацій для майбутніх істориків, які будуть писати «свою історію (епархії, духовно-учебних заведень и т.д.)», пропонував офіційному відділу, володіючи відповідними документами, більше друкувати цікавих для «паствы бессарабской» біографічних даних²¹. Він значно доповнив перелік біографій за кількома розділами. По-перше, це відомості про нових бессарабських архієпископів – Платона (Рожественський Порфірій Федорович) та єпископа Ізмаїльського, другого вікарія Кишинівської єпархії Діонісія (Сосновський Павло Іванович). По-друге, А. Пархомович представив у своїй статті некрологи та короткі дані про життя й діяльність колишнього настоятеля кишинівської Феодоро-Тіроновської церкви протоієрея Івана Степановича Бутук, протоієрея Андрія Семеновича Лелевського та заслужених і відомих у Бессарабії людей: директора Кишинівського комерційного училища Олександра Івановича Скородинського, доглядача Єдинецького духовного чоловічого училища Іларіона Климентовича Яцковського. В наступних розділах він розширив перелік короткими відомостями про представників духовенства, що були уродженцями Бессарабської губернії, та власне місцевих, серед яких начальники Кишинівських єпархіальних училищ, викладачі, інспектори Кишинівських та Ізмаїльських духовних училищ.

Матеріали біографічного характеру зустрічаємо й у некрологах, які систематично друкувалися на сторінках неофіційної частини «Кишиневских епархиальных ведомостей». На думку сучасної української дослідниці Т.В. Кузнець, некрологи можна розглядати як самостійне джерело інформації про православний клір, його повсякденне життя. Значущість цих повідомлень полягає в тому, що вони містять не лише біографічні дані, але й оцінки діяльності й досягнень померлого, їх значення для суспільства. Більша частина некрологів була присвячена представникам вищого духовенства. Прикладом такого некролога може бути стаття про кінець життєвого шляху митрополита Київського і Галицького Флавіана²². З публікації ми дізнаємося, що митрополит Флавіан (Микола Городецький) був родом із Орловської єпархії, помер у віці 75 років. Автор некролога викладач духовної семінарії, редактор неофіційного відділу «Кишиневских епархиальных ведомостей» В. Курдиновський, характеризуючи особу померлого, посилається на цитату із тогочасної газети «Киев», яка називала митрополита «архиереєм-безсеребренником» за його благодіяння. Стаття містить відомості про освіту й виховання, прийняття чернецтва, перелік духовних посад, а також оцінку особистості померлого, його характеру, досягнень, значення його діяльності для православного світу. Подібну структуру має некролог Петра, єпископа аккерманського, вікарія Кишинівської єпархії²³. Невідомий автор представив читачам доволі розлогий нарис життєвого шляху єпископа Петра, який закінчив Київську духовну академію, мав ступінь магістра, кращі роки свого життя віддав службі в Київській духовній семінарії, набув серед своїх вихованців слави «Платона киевской семинарии». З поданого матеріалу дізнаємося про особливі обставини приходу в чернецтво після смерті дружини та шаблі успішної службової духовної і викладацької кар'єри: ієродіакон, ієромонах, інспектор і професор богослів'я, сан архімандрита, ректор семінарії, керівник Києво-Пустинно-Миколаївського монастиря, член комітету цензури духовних книг, настоятель посольської православної церкви в Константинополі, а потім в Афінах. Далі автор розповідав про високі нагороди померлого, процедуру поховання, на якій були присутні представники різних соціальних верств, світських закладів освіти, чиновники консисторії, духовенство різних рангів. Серед усіх опублікованих часописом некрологів зустрічаються статті до днів пам'яті певної річниці з дня смерті, наприклад

²¹ Пархомович А. (1915). *Дополнение к сведениям, сообщенным в «Кишиневских епархиальных ведомостях» за 1914 г.* КЕВ. № 7–8. С. 82.

²² Курдиновский В. (1915). *Высокопреосвященный Флавиан, митрополит Киевский и Галицкий.* КЕВ. № 46. С. 1285–1289.

²³ Преосвященный Петр, епископ аккерманский, викарий Кишиневской епархии (1873). КЕВ. № 20. С. 736–744.

«Пятидесятилетие со дня кончины преосвященного Дмитрия (Сулимы), второго архипастыря Бессарабии»²⁴.

Некрологи, присвячені священикам, незважаючи на невеликий обсяг, надзвичайно інформативні. Із них ми можемо отримати дані про вік померлого, причину смерті, хоч і не офіційну, наприклад, «28 сентября, в $\frac{3}{4}$ 8 часа по полуночи, скончался после продолжительной и тяжелой болезни Феодоро-Тироновской церкви города Кишинева, священник Петр Георгиевич Донич, на 52 году жизни»²⁵. Майже в усіх повідомленнях містяться дані про соціальне походження, сімейний стан: «Сын сельского причетника, покойный родился 14 июня 1848 года в селе Скорценах, Оргеевского уезда... Семьянин покойный был примерным. Отношения его к родным были всегда сердечны, искренни и доброжелательны»²⁶. Як правило, більшість священиків були із сімей осіб духовного звання. Обов'язковим елементом некрологу є інформація щодо освіти священиків, більшість із яких отримали богословську освіту, та місця служби. Так, у статті, присвяченій пам'яті священика церкви с. Варатик Петра Георгієвича Поповича, зазначається: «Образование он получил в Кишиневской духовной семинарии, полный курс которой он окончил в 1883 году. По окончании курса семинарии он согласно прошению был определен епархиальным начальством на священническое место к церкви с. Варатик 4 округа, Бельцкого уезда, где проходил пастырское служение до смерти»²⁷. Некрологи є також джерелом інформації про матеріальний стан священнослужителів, деякі служили в багаточисельних і заможних, а інші – в малочисельних і бідних парафіях, мали авторитет серед парафіян. Яскравим прикладом зображення моральних якостей померлого є некролог священика Преображенського собору міста Болград Михайла Васильовича Казанакли. Його товариш по службі, з яким він працював упродовж 20 років, згадує «некоторые характерные черты покойного: это безукоризненная чистота нрава, аккуратность и добросовестность по службе, справедливость, сопровождаемая строгим отношением к себе и к другим в деле исполнения всего устава нашей православной церкви»²⁸.

Дослідження опублікованих некрологів дозволяє стверджувати, що вони мали певну структуру: біографічні дані померлої особи (прізвище, ім'я та по батькові, рік і місце народження), соціальний статус, посада, дата і місце рукопокладання в сан, відомості про місце служби та заслуги й нагороди, коли і де відбудеться поховання. Іноді друкувалися відомості про сім'ю покійного. Як правило, повідомлення про смерть тієї чи іншої особи були невеликі за обсягом, містили багато суб'єктивних оцінок, проте зустрічаються й доволі розлогі описи життєвого і професійного шляху особистості. Деякі некрологи представляють собою чи не єдине джерело, зважаючи на те, що були присвячені простим, маловідомим служителям церкви.

Не менш інформативними є некрологи діячів навчальних духовних закладів. Крім біографічних даних, вони містять інформацію про систему управління духовної освіти, організацію навчально-виховного процесу тощо. Наприклад, некролог директорки Кишинівської жіночої гімназії Л.О. Белюгової – це історія становлення жіночої гімназичної освіти не лише у Кишиневі, але й у Бессарабії²⁹. На шпальтах «Кишиневских епархиальных ведомостей» були опубліковані некрологи кандидата Київської духовної

²⁴ Стадницкий А. (1894). *Пятидесятилетие со дня кончины преосвященного Дмитрия (Сулимы), второго архипастыря Бессарабии*. КЕВ. № 16. С. 476–481.

²⁵ К-ий С.Е. (1889). *Некролог священника Феодоро-Тироновской церкви г.Кишинева о. Петра Донича*. КЕВ. № 20. С. 860–863.

²⁶ Священник Митрофан Игнатъев (1897). *Памяти благочинного свящ. Елисея Фрунзы*. КЕВ. № 24. С. 712–716.

²⁷ Помощник благочинного, священник Дим. Валуца (1910). *Памяти священника церкви с. Варатик Петра Георгиевича Поповича*. КЕВ. №36. С. 1281–1283.

²⁸ Болградского Преображенского собора свящ. Василий Стаянович (1908). *Священник Михаил Васильевич Казанакли (некролог)*. КЕВ. №12. С. 451–455.

²⁹ *Некролог* (1871). КЕВ. № 22. С. 546–554.

академії І.П. Флорова, викладачів Кишинівської духовної семінарії В.Н. Заушкевича, П.В. Маркова, Є.О. Сахарова, С.М. Лагадзе, М.А. Ганіцького, викладача Кишинівського чоловічого училища В.Ф. Колибеліна, смотрителя Кишинівського духовного училища П.О. Сладкопєвцева, смотрителя Єдинецького духовного училища І.К. Яцковського, помічника смотрителя цього ж училища Д.Ф. Покровського та інших.

У більшості випадків авторами некрологів були священники Кишинівської єпархії, служителі та викладачі Кишинівської духовної семінарії, духовних училищ, авторами деяких значилися А. Стадницький, Д. Щеглов, В. Курдиновський, І. Пархомович, а деякі публікації взагалі були не підписані.

Матеріали біографічного характеру містить ще одна група джерел, до якої ми віднесли ювілейні привітання, публікації з приводу нагородження, спогади. Здебільшого поздоровлення були присвячені служителям церкви Кишинівської єпархії. Так, на сторінках «Кишиневских епархиальных ведомостей» були опубліковані статті з нагоди 10-річного служіння архієпископа Кишинівського і Хотинського Антонія, 50-річчя священнослужіння єпископа Аккерманського Аркадія. Ці ювілейні пошанування знайомлять читачів з життєвим шляхом ювілярів, перераховують усі місця служби, досягнення на кожному з етапів, нагороди священнослужителів, ставлення до них колег та пастви. Звичайно, як і некрологи, ці публікації мають відтінок суб'єктивізму, ідеалізації.

Слід зазначити, що єпархіальний часопис оприлюднював велику кількість різних інформаційно-довідкових матеріалів, які розташовувалися в офіційній частині видання та містили відомості про призначення, переміщення і звільнення з духовних посад священників усіх рангів, про свячення та нагородження церковними й урядовими нагородами, призначення пенсій, дані про направлення до місць служби випускників Кишинівської духовної семінарії та інші розпорядження єпархіального керівництва. Спочатку друкувалися урядові розпорядження, укази Святійшого Синоду, потім розпорядження єпархіального начальства, повідомлення і розпорядження по духовно-навчальних закладах і церковних школах Кишинівської єпархії. Зазвичай це короткі повідомлення за схемою «що, де, коли», які дозволяють уточнити певні дати, прізвища, доповнити дані з інших груп джерел. Серед дописів про нагороди зустрічаємо замітки: «пожалованы орденом Св. Владимира следующие лица Кишиневской епархии: Ректор Кишиневской духовной семинарии, Архимандрит Варлаам, настоятель Шабского Вознесенского монастыря Архимандрит Иероним и кафедральный протоиерей Василий Пуришкевич»³⁰. Інформація про призначення і переміщення церковних старост і священників сіл і містечок Бессарабії, наприклад, буде важливим доповненням при написанні історії церков, монастирів, нарисів історичного розвитку населених пунктів.

Висновки. Таким чином, багаточисельні різнопланові матеріали біографічного характеру, що були опубліковані на сторінках «Кишиневских епархиальных ведомостей» впродовж усього періоду його видання (1867-1917 рр.), продовжують залишатися важливим джерелом вивчення життєвого і творчого шляху, основних видів діяльності відомих і маловідомих представників різних рівнів православного духівництва Бессарабії, світоглядних і моральних цінностей тогочасного суспільства, регіональної історії та повсякденного життя. На шпальтах єпархіального видання було надруковано понад 100 біографічних публікацій, не враховуючи інформаційно-довідкових матеріалів. Структура більшості статей була типовою і не виходила за рамки вимог церковної преси. Авторами переважної кількості публікацій були священники Кишинівської єпархії, служителі, вихователі та викладачі Кишинівської духовної семінарії, духовних училищ, редактори часопису та анонімні дописувачі. Звернення до вивчення біографічних матеріалів, опублікованих на шпальтах цього єпархіального часопису, дає факти й відомості для створення колективного портрету особистості: парафіяльного духівництва, викладача духовно-навчальних закладів, редакторів «Кишиневских епархиальных ведомостей».

³⁰ Отдел официальный. Распоряжения святейшего Синода (1870). КЕВ. № 13. С. 1.

Література:

- Белікова, Н.Ю. (2017). *Некрологи як джерело з історії повсякденного життя сільського парафіяльного духовенства українських єпархій РПЦ (на матеріалах журналу «Вера и разум»)*. Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 26. С. 27–40.
- Блакитний, М.М. (2010). *Біографічні матеріали на сторінках часописів «Черниговские епархиальные ведомости» та «Вера и жизнь»*. Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Вип. 3. С. 230–232.
- Болградского Преображенского собора свящ. Василий Стаянович, (1908). *Священник Михаил Васильевич Казанакли (некролог)*. КЕВ. №12. С.451–455.
- Ганицкий, М. (1883). *К жизнеописанию старца Таисия Виличковского*. КЕВ. № 4. С. 103–111.
- Гончар, М.І. (2013). *Історико-біографічні публікації в часописі «Подольские епархиальные ведомости» (1862 – 1905)*. Науковий вісник Ужгородського університету. Сер.: Історія. Вип.2. С. 150–155.
- Єрич, Т.Г. (2013). *Кишинівська духовна семінарія: до історії створення (1813 – 1823 рр.)*. Гілея : науковий вісник : Збірник наукових праць. Вип. 73 (№ 6). С. 17–19.
- Єрич, Т.Г. (2013). *Історія церковних братств Південної Бессарабії у другій половині ХІХ ст. (за матеріалами «Кишинівських епархиальних відомостей»)*. Режим доступу http://conferences.neasmo.org.ua/uploads/conference/file/2/conference_27-28.2.2014.pdf
- Казанакли, В. *Паусий Величковский и его значение в истории православного монашества* (1898). КЕВ. № 18. С. 581–586; № 19. С. 609–613; № 20. С. 654–659; № 21. С. 703–712; № 22. С. 737–748; № 23. С. 771–780; № 24. С. 799–806.
- Колесник, О.В. (2008). *Некрологічні публікації на сторінках часопису «Полтавские епархиальные ведомости»*. Культура. Освіта. Цивілізація: матеріали всеукраїнської міжвузівської науково-практичної конференції. С. 63–65.
- Комаров, Н. (1902). *К истории Кишиневской духовной семинарии*. КЕВ. № 16. С. 342–346.
- Кузнець, Т.В. (2008) *Узагальнений портрет православного парафіяльного духовенства з некрологічних публікацій «Киевских епархиальных ведомостей» (На прикладі Уманського повіту)*. Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. Вип. 8. С. 201–208.
- Кузнець, Т.В. (2010). *«Труды Киевской духовной академии» як джерело вивчення біографій київських митрополитів*. Південний архів. Сер. : Історичні науки. Вип. 31–32. С. 93–99;
- Курдиновский, В. (1915). *Высокопреосвященный Флавиан, митрополит Киевский и Галицкий*. КЕВ. № 46. С. 1285–1289.
- К-ий, С.Е. (1889). *Некролог священника Феодоро-Тироновской церкви г.Кишинева о. Петра Донича*. КЕВ. № 20. С.860–863.
- Некролог* (1871). КЕВ. №22. С.546–554.
- Отдел официальный. Распоряжения святейшего Синода* (1870). КЕВ. № 13. С. 1.
- Пархомович, А. (1871). *Очерк пастырской деятельности Высокопреосвященного Антония в Кишиневской епархии с 1858 по 1871 годы*. КЕВ. № 8. С. 262–264; № 9. С. 301–316.
- Пархомович, И. (1881). *Краткий исторический очерк архипастырской деятельности в Бессарабии высокопреосвященного Павла, архиепископа Кишиневского и Хотинского, с 1871 по 1881 г.* КЕВ. № 22. С. 999–1016; № 23. С. 1065–1084; (1882) № 8. С. 361–383; № 10. С. 506–543.
- Пархомович, И. (1911). *Деятельность архиепископа Иринарха в период управления Кишиневской епархией (12 ноября 1844 г. – 17 марта 1858 г.)*. КЕВ. № 30–31. С. 1089–1109; № 33–34. С. 1145–1165; № 35. С. 1205–1226; № 36. С. 1255–1272; № 37. С. 1287–1314.

Пархомович, А. (1911). *Список ректоров и инспекторов Кишиневской духовной семинарии за время столетнего (с 31 января 1813 г.) существования ее*. КЕВ. № 21. С. 823–833; № 22. С. 851–864; № 23. С. 885–901; № 24. С. 915–928; № 25. С. 944–960; № 27. С. 1005–1020; № 28. С. 1042–1055; № 29. С. 1064–1081.

Пархомович, А. (1915). *Дополнение к сведениям, сообщенным в «Кишиневских епархиальных ведомостях» за 1914 г.* КЕВ. № 7–8, с. 82.

Помощник благочинного, священник Дим. Валуца, (1910). *Памяти священника церкви с. Варатик Петра Георгиевича Поповича*. КЕВ. №36. С.1281–1283.

Попик, В.І. (2015). *Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень*. Український історичний журнал. № 3. С. 122–136.

Преосвященный Петр, епископ аккерманский, викарий Кишиневской епархии (1873). КЕВ. № 20. С. 736–744.

Священник Митрофан Игнатьев, (1897). *Памяти благочинного свящ. Елисея Фрунзы*. КЕВ. № 24. С.712–716.

Стадницкий, А. (1894). *Пятидесятилетие со дня кончины преосвященного Дмитрия (Сулимы), второго архипастыря Бессарабии*. КЕВ. № 16. С. 476–481.

Старец Серафим Саровский, подвижник (1898). КЕВ. № 16. С. 333–340.

Список лиц, служащих в духовно-учебных заведениях Кишиневской епархии. КЕВ. № 17. С. 375–398.

Tserkovnaya Vera (2017). *Collective Portrait of the Chişinău Diocesans During the Period Between the XIX-th Century and the Beginning of the XX-th*. (2017). Danubius. № 35 (3). PP.13–26.

Церковна, В.Г. (2016). *Випускники Київської духовної академії – видатні представники православного духовництва Румунії XIX ст. (за матеріалами «Кишинівських епархіальних відомостей»)*. Науковий вісник Ізмаїльського гуманітарного університету. Вип. 34. С.138–142.

Церковна, В.Г. (2017). *«Кишинівські епархіальні відомості» як джерело церковно-краєзнавчих досліджень Південної Бессарабії XIX ст.* Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції (20 січня 2017 р.). С. 144–150.

Циганенко, Л.Ф. (2017). *Бессарабські дворяни в XIX ст.: матеріали до просопографічного портрету*. Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції. С.150–155.

Щеглов, Д. (1902). *Участие митрополита Гавриила в гражданском устройстве Бессарабии*. КЕВ. № 17. С. 664–372.

Щеглов, Д. (1906). *По поводу выхода в отставку начальницы Кишиневского епархиального женского училища Елисаветы Григорьевны Володковской*. КЕВ. № 35. С. 1129–1135.

References:

Belikova, N.Iu. (2017). *Nekrolohy yak dzherelo z istorii povsiakdennoho zhyttia silskoho parafiiialnoho dukhovenstva ukrainkykh yeparkhii RPTs (na materialakh zhurnalu «Vera y razum»)*. Novi storinky istorii Donbasu. Kn. 26. S. 27–40.

Blakytyni, M.M. (2010). *Biohrafichni materialy na storinkakh chasopysiv «Chernyovskye eparkhialnye vedomosti» ta «Vera y zhyzn»*. Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr. K.:Hlukhiv. Vyp. 3. S. 230–232.

Bolhradskoho Preobrazhenskoho sobora sviashch. Vasylyi Staianovych, (1908). *Sviashchennyk Mykhayl Vasylevych Kazanakly (nekroloh)*. КЕВ. №12. S.451–455.

Hanytskyi, M. (1883). *K zhyzneopysanyiu startsa Taysyia Vylychkovskoho*. КЕВ. № 4. S. 103–111.

Honchar, M.I.(2013). *Istoryko-biografichni publikatsii v chasopysi «Podolskye eparkhialnye vedomosti» (1862-1905)*. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Ser.: Istoriiia. Vyp.2. S. 150–155.

Kazanakly, V. *Paysyi Velychkovskiy y eho znachenyie v ystoriyy pravoslavnoho monashstva* (1898). KEV. № 18. S. 581–586; № 19. S. 609–613; № 20. S. 654–659; № 21. S. 703–712; № 22. S. 737–748; № 23. S. 771–780; № 24. S. 799–806.

Kolesnyk, O.V. (2008). *Nekrolohichni publikatsii na storinkakh chasopysu «Poltavskye eparkhialnye vedomosti»*. Kultura. Osvita. Tsyvilizatsiia: materialy vseukrainskoi mizhvuzivskoi naukovy-praktychnoi konferentsii. S. 63–65.

Komarov, N. (1902). *K ystoriyy Kyshynevskoi dukhovnoi semynaryy*. KEV. № 16. S. 342–346.

Kurdynovskiy, V. (1915). *Vysokopreosviashchennyi Flavyan, mytropolyt Kyevskiy y Halytskiy*. KEV. № 46. S. 1285–1289.

Kuznets, T.V. (2008) *Uzahalnenyi portret pravoslavnoho parafialnoho dukhovenstva z nekrolohichnykh publikatsii «Kyevskykh eparkhialnykh vidomostei» (Na prykladi Umanskooho povitu)*. Hileia : nauk. visn. : zb. nauk. pr. Vyp. 8. S. 201–208.

Kuznets, T.V. (2010). *«Trudy Kyevskoi dukhovnoi akademyy» yak dzherelo vyvchennia biografii kyivskykh mytropolytiv*. Pivdennyi arkhiv. Ser. : Istorychni nauky. Vyp. 31–32. S. 93–99.

K-yi, S.E. (1889). *Nekroloh sviashchennyka Feodoro-Tyronovskoi tserkvy h.Kyshyneva o. Petra Donycha*. KEV. № 20. S.860–863.

Otdel ofytsyalnyi. Rasporiazheniia sviateisheho Synoda (1870). KEV. № 13. S. 1.

Parkhomovych, A. (1871). *Ocherk pastyrskoi deiatelnosti Vysokopreosviashchennoho Antoniya v Kyshynevskoi eparkhyi s 1858 po 1871 hody*. KEV. № 8. S. 262–264; № 9. S. 301–316.

Parkhomovych, Y. (1881). *Kratkyi ystorycheskyi ocherk arkhyepyrskoi deiatelnosti v Bessearabyi vysokopreosviashchennoho Pavla, arkhyepyskopa Kyshynevskoho y Khotynskoho, s 1871 po 1881 h*. KEV. № 22. S. 999–1016; № 23. S. 1065–1084; (1882) № 8. S. 361–383; № 10. S. 506–543.

Parkhomovych, Y. (1911). *Deiatelnost arkhyepyskopa Yrynarkha v peryod upravleniia Kyshynevskoi eparkhyei (12 noiabria 1844 h.–17 marta 1858 h.)*. KEV. № 30–31. S. 1089–1109; № 33–34. S. 1145–1165; № 35. S. 1205–1226; № 36. S. 1255–1272; № 37. S. 1287–1314.

Parkhomovych, A. (1911). *Spysok rektorov y ynspektorov Kyshynevskoi dukhovnoi semynaryy za vremia stoletneho (s 31 yanvaria 1813 h.) sushchestvovaniia ee*. KEV. № 21. S. 823–833; № 22. S. 851–864; № 23. S. 885–901; № 24. S. 915–928; № 25. S. 944–960; № 27. S. 1005–1020; № 28. S. 1042–1055; № 29. S. 1064–1081.

Parkhomovych, A. (1915). *Dopolnenye k svedeniyam, soobshchennym v «Kyshynevskykh eparkhialnykh vedomostiakh» za 1914 h*. KEV. № 7–8, s. 82.

Pomoshchnyk blahochynnoho, sviashchennyk Dym. Valutsa, (1910). *Pamiaty sviashchennyka tserkvy s. Varatyk Petra Heorhyevycha Popovycha*. KEV. №36. S.1281–1283.

Poryk, V.I. (2015). *Biography – biografika – biografistyka – biobibliografiia: poniatiinyi arsenal istoryko-biografichnykh doslidzhen*. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 3. S. 122–136.

Preosviashchennyi Petr, epyskop akkermanskyi, vykaryi Kyshynevskoi eparkhyi (1873). KEV. № 20. S. 736–744.

Tserkovna, V.H. (2016). *Vypuskniky Kyivskoi dukhovnoi akademii – vydatni predstavnyky pravoslavnoho dukhivnytstva Rumunii XIX st. (za materialamy «Kyshynivskykh yeparkhialnykh vidomostei»)* Naukovyi visnyk Izmailskoho humanitarnoho universytetu. Vyp. 34. S.138–142.

Tserkovna, V.H. (2017). *«Kyshynivski yeparkhialni vidomosti» yak dzherelo tserkovno-kraieznavchykh doslidzhen Pivdennoi Bessarabii XIX st. Zbirnyk naukovykh prats za materialamy naukovy-praktychnoi konferentsii (20 sichnia 2017 r.)*. S. 144–150.

Tserkovnaya Vera (2017). *Collective Portrait of the Chişinău Diocesans During the Period Between the XIX-th Century and the Beginning of the XX-th*. Danubius. № 35 (3). PP.13–26.

Tsyhanenko, L.F. (2017). *Bessarabski dvoriany v KhIKh st.: materialy do prosopohrafichnoho portretu*. Zbirnyk naukovykh prats za materialamy naukovo-praktychnoi konferentsii. S.150–155.

Stadnytskyi, A. (1894). *Piatydesiatyetye so dnia konchyny preosviashchenoho Dmytryia (Sulymy), vtoroho arkhypastыria Bessarabyu*. KEV. № 16. S. 476–481.

Starets Serafym Sarovskyi, podvyzhnyk (1898). KEV. № 16. S. 333–340.

Shchekhlov, D. (1902). *Uchastye mytropolyta Havryyla v hrazhdanskom ustroistve Bessarabyu*. KEV. № 17. S. 664–372.

Spysok lyts, sluzhashchyykh v dukhovno-uchebnykh zavedeniyakh Kyshynevskoi eparkhyi. KEV. № 17. S. 375–398.

Sviashchennyk Mytrofan Yhnatev, (1897). *Pamiaty blahochynnoho sviashch. Elyseia Frunzy*. KEV. № 24. S.712–716.

Yerych, T.H. (2013). *Kyshynivska dukhovna seminariia: do istorii stvorennia (1813 – 1823 rr.)*. Hileia : naukovyi visnyk : Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 73 (№ 6). S. 17–19.

Yerych, T.H. (2013). *Istoriia tserkovnykh bratstv Pivdennoi Bessarabii u druhii polovyni KhIKh st. (za materialamy «Kyshynivskykh yeparkhialnykh vidomostei»)*. Rezhym dostupu http://conferences.neasmo.org.ua/uploads/conference/file/2/conference_27-28.2.2014.pdf

Tserkovna V. Biographical materials in «Kishinev diocesan registries»

In the conditions of phasing out from the «event» history in modern historical science increasingly popular became historical and biographical studies which allow to supplement the history itself, reconstruct cultural and historical process through the prism of personality, its life and creative path. «Personification» of the history allows to avoid being depersonalized, to immerse ourselves into the study of society of this or that age, to study the «internal», «human» history, to make broad generalizations and to create collective portraits of social and professional groups. The article deals with the biographical materials published on the pages of the Chisinau diocesan registries throughout the period of its publication (1867-1917) in order to use them further as sources for genealogical and prosopographic researches, deepening into regional history and the history of everyday life. Various biographical information has been analyzed and systematized, and several groups have been identified: biographical publications devoted to the representatives of the higher clergy and priests, essays on the activities of the higher Orthodox clergy, the life of the Orthodox saints, biographies of rectors, teachers and caretakers of educational institutions, obituaries, jubilee greetings and memories printed in the informal part of the and various informational materials that were placed in the official part of the publication; The level of informality is determined as well as features of each group of biographical data. It is concluded that the appeal to the study of biographical materials published on the pages of this diocesan registry provides facts and information for the creation of a collective portrait of the individual: parish clergy, teacher of the spiritual educational institutions, editors of the Chisinau diocesan registries.

Key words: *biography, obituary, higher Orthodox clergy, priests, «Kishinev diocesan registries».*

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-19

УДК 316.61(=161.2)(498)«19»

Ліана ЧОРНА*

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРІ РУМУНІЇ (20-80-ті роки ХХ ст.)

У статті розглянуто соціокультурні процеси в українській діаспорі Румунії у 20-80-х рр. ХХ ст. Становище українців-емігрантів у цій державі завжди було складним та неоднозначним. Завершення Першої світової війни та поразка в Українській національно-демократичній революції зумовили появу в Румунії значної кількості національно свідомих українців, які в еміграції відстоювали власну ідентичність. У міжвоєнний період на розвиток українців Румунії впливали доволі таки сприятливі умови: діяльність уряду УНР в екзилі, тісні зв'язки українських громадсько-політичних організацій європейських країн, опікування переселенцями з боку структур Ліги Націй тощо. В Румунії в цей час працювали українські школи, існувало декілька українських громадських та культурних організацій. Друга світова війна та встановлення комуністичного режиму в другій половині 40-х років негативно вплинули на українське населення Румунії. Політика офіційного Бухареста, спрямована на «розчинення» національних меншин серед румун, тотальну румунізацію у сфері освіти та культури, повне ігнорування інтересів українців за кордоном з боку Української РСР призвели до різкого зменшення рівня національної ідентичності українців та ліквідації українських культурно-освітніх закладів і товариств. Певне відродження українських національних позицій в Румунії розпочалося лише з падінням режиму Н. Чаушеску у 1989 р.

Ключові слова: українська діаспора, еміграція, соціокультурна діяльність, національна ідентичність, румунізація.

Постановка проблеми. Наразі багато представників українського народу проживає в іноземних країнах. Українська діаспора входить до числа найбільших у світі. Українці – третя національна спільнота Румунії за кількісними показниками після угорців та циган. За роки свого проживання на землях Румунії українська діаспора зіштовхнулася з неодноразовими намаганнями асимілювати їх з боку офіційної влади. Не дивлячись на це, румунські українці й досі зберігають свої традиційні культурні звичаї, спілкуються рідною мовою. Однак, згідно останніх досліджень, українська діаспора Румунії не отримує значної підтримки з боку Києва, що, в свою чергу, може призвести до повного розчинення українців у румунському суспільстві. Цьому, також, сприяють глобалізаційні процеси в сучасній Румунії. Таким чином, дослідження соціокультурних процесів в українській діаспорі Румунії в 20-80-х рр. ХХ ст. можуть допомогти відродити і укріпити стратегії збереження української національної ідентичності за кордоном.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження української діаспори на території Румунії є предметом значної кількості наукових праць вітчизняних істориків, таких як В. Власенко, Л. Горват, М. Зан, П. Леньо, І. Срібняк, Т. Рендюк та ін. В їхніх працях аналізуються такі проблеми як формування української діаспори Румунії у ХХ ст.; політична, культурна, освітня діяльність діаспорних громад; проблеми функціонування української мови та освіти в україномовному середовищі земель Румунії; стан збереження матеріальних і духовних традицій; етноміграційні процеси тощо. Знаходження, аналіз та висвітлення процесів, що відбувалися в середовищі української еміграції в Румунії, є дуже актуальним для сучасної української історіографії. Це доповнює відому інформацію про наших закордонних співвітчизників, дає вагомий вклад у справу з'ясування істинних

---

* Чорна Л. – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна; e-mail: chornaliana71@gmail.com

мотивів її діяльності, що, в свою чергу, активізує створення цілісного визначення щодо функцій та становище вітчизняної еміграції в глобальних історичних процесах.

Метою статті є аналіз розвитку особливостей української діаспори в Румунії в 20-80-х рр. ХХ ст., дослідження політичних, соціальних, культурних чинників, що відіграли вагому роль у житті українських громад.

Науковими завданнями статті є висвітлення політики румунського уряду по відношенню до української діаспори на різних етапах розвитку Румунської держави; з'ясування соціокультурних аспектів життя румунських українців; дослідження становища української діаспори за часів існування Румунського королівства, комуністичного режиму, диктаторського режиму Н. Чаушеску.

Основний виклад матеріалу. Після завершення Першої світової війни територія Румунського Королівства поповнилася землями Українського Подунав'я (Південна Бессарабія), Північної Буковини та півднем Марамурешу (частина півдня Закарпаття). Таким чином значна частина етнічних українських земель опинилася у складі сусідньої держави. На землях етнічної Румунії, в основному в столиці, з'явилися українські політичні переселенці. Основу склали колишні старшини і вояки 2-ої Запорізької бригади Армії УНР, які восени 1920 р. перейшли річку Дністер. З 1923 р. у Бухаресті працював Громадсько-Допомоговий Комітет Української Еміграції в Румунії (голова К. Мацієвич, заступник голови В. Трепке, секретар Д. Геродот (Івашин)), який координував роботу десяти філій емігрантів (найчисленніша з них – Громада Українських Емігрантів у Бухаресті). В столиці Румунії також діяли: Союз українок-емігранток у Румунії (голова Н. Трепке), Товариство Українських Вояків у Румунії (голова Г. Порохівський) і, заснований гетьманською групою 1921 р., Союз Українських Хліборобів у Бухаресті (голова П. Новицький)¹.

До міст Румунії потрапила частина українців з Буковини і Бессарабії, переважно учителі й службовці, яких румунська влада переселила, щоб послабити український вплив на цих землях. Студенти-українці, які навчалися у вищих навчальних закладах, заснували в Бухаресті товариство «Зоря» (1921-1926), у Ясах – Українське Культурно-спортивне товариство «Буковина» (1926-1944)².

Відмітимо, що у міжвоєнний період Румунія змушена була зважати на громадський та політичний вплив українських емігрантів. Цьому неабияк сприяла діяльність українських організацій в еміграції. В серпні 1929 р. міністр закордонних справ Української Народної Республіки в екзилі, член Дорадчого комітету при Верховному комісаріаті у справах емігрантів О. Шульгин написав три листи до керівника Ради Ліги Націй. В листах розповідалось про необхідність виділення українцям прав особливої групи емігрантів та вказання національності «українець» у сертифікатах ідентичності. Він обґрунтовував своє прохання тим, що на момент виходу в еміграцію українські біженці були громадянами УНР³. Офіційний Бухарест визнав за емігрантами українську національність у документах.

Представники політичних емігрантів з УНР далі не покладали зусиль покращити правовий статус та положення діаспори. У 1929 р. у Дорадчому комітеті Верховного комісара у справах біженців були представлені 4 уенерівські організації – Український центральний комітет у Польщі, Український республікансько-демократичний клуб у Празі, Генеральна рада Союзу українських організацій у Франції та Громадський комітет допомоги українській еміграції в Румунії⁴.

¹ Срібняк І. (2017). *Українці в Бессарабії та Румунії, 1921-1923 рр. (таборове та позатаборове повсякдення інтернаціонального вояцтва армії УНР)*. *Rusin: International Historical Journal, Chisinau (Moldova)*, Vol. 49, Issue 3, p.122.

² Трошинський В. П. (1994). *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*. К. : Інтел, 1994, с. 261-262.

³ Власенко В. М. (2014). *Правове становище міжвоєнної української еміграції в Румунії (міжнародний аспект)*. Сумська старовина, № 45, с. 31.

⁴ Там само, с. 32.

З початком Другої світової війни багато з представників української еміграції вступили до лав румунської армії. Не зважаючи на це, румунська влада негативно поставилася до українських емігрантів, побоюючись перспективи виникнення незалежної України, яка була цілком реальною, враховуючи львівські події 1941 р. З цього приводу М. Антонеску заявляв в 1941 р., що країна повинна провести контр дії задля недопущення активізації діяльності української діаспори, направленої на відродження Української держави.

Румунські силовики намагалися всіма способами не допускати наступних видів діяльності: спілкування між різними групами українських громад; видання українських газет, які створювалися за межами Румунії; популяризації діяльності українських культурних та політичних діячів тощо⁵. Румунська жандармерія вжила низку запобіжних заходів стосовно української політичної еміграції, що мали на меті утиски проти української політичної еміграції; слідкування за представниками діаспори; вилучення публікацій діаспори; слідкування за особливо активними представниками української еміграції; покарання за використання української мови та традиційних символів; постійні арешти політичних емігрантів.

Зі встановленням у Румунії комуністичного режиму після закінчення Другої світової війни у країні зникають всі українські культурно-громадські організації, хоча основний закон Румунії затверджував для всіх етнічних меншин рівні національно-культурні права. Партія і уряд країни змінили своє ставлення до місцевих українців. Відмітимо, що новий уряд Бухаресту до 1947 р. взагалі не визнавав українську націю; у 1948-1963 рр. існувала лише відносна можливість праці в культурно-освітньому напрямі. В той же час, з метою залякування представників української діаспори Румунії, в 1958 р. у столиці Румунії було проведено сфабрикований судовий процес проти українця В. Білівського. Його звинувачували в популяризації української мови та культури. В. Білівський, не дивлячись на абсурдність звинувачення, потрапив за ґрати на сім років⁶. В політиці тоталітарного комуністичного режиму Румунії чітко просліджувалися елементи шовінізму та ксенофобії. Саме тому до судового вироку могли привести українські вистави, романи, пісні тощо. Наприклад, в «Енциклопедії українознавства» є інформація про судовий процес в м. Сиготі за «заохочення читачів до читання українських книжок».

Починаючи з 40-х рр. ХХ ст. Румунія наділила українську політичну діаспору певними правами в сфері культурного життя: в столиці було створене радіо, що вело етери українською мовою (головний редактор М. Ковалевський), з'явилося періодичне видання «Життя» (головний редактор І. Гаврилюк), журнал «Батава».

В другій половині 1940-х рр. румунські поселення, які були населені етнічними українцями, мали школи, де викладання всіх шкільних дисциплін велось рідною мовою. Школа була тоді дійсним осередком українського життя: тут відзначалися релігійні та національні свята (зокрема, пишно відсвяткували 100-річчя масових поселень українців у Румунії), пам'ятні дати великих українців тощо⁷.

Реформа освіти в Румунії 1948 р. певним чином посприяла розвитку середньої і вищої освіти українською мовою. Протягом наступних років у Румунії працювало більше сотні середніх шкіл, в яких викладання велось частково українською мовою. В них навчалося приблизно десяти тисяч учнів, для яких викладали близько двохсот вчителів. Також, в Сереті, Сиготі й Сучаві працювали паралельні класи з українською мовою

⁵ Горват Л. В. (1998). *Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток українців Марамороцини (Румунія) в 1918-1945 рр.* Ужгород: УЖДУ. С. 23.

⁶ Парфенов О. (2005). *Політичний вимір українсько-румунських відносин на рубежі ХХ – ХХІ століть.* Політика і час. № 2. С. 6-7.

⁷ Плазова Т. (2013). *Діяльність наукових та освітньо-виховних осередків української діаспори у повоєнні роки. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : збірник наукових праць.* Львів : Видавництво Львівської політехніки. Вип. 25. С. 147-148.

навчання (за 1957 р. з них випустилося 77 осіб). Подібні класи існували в педагогічних школах в Сереті, Сиготі і Тульчі (за 1957 р. – 54 випускники)⁸.

Для згаданих навчальних закладів видавалися україномовні підручники та посібники, такі як: «Курс історичної граматики української мови» за редакцією М. Павлюка, «Румунсько-український словник» і «Українсько-румунський словник», що були створені Ю. Кокотайлом.

Культурно-освітньою діяльністю на території українських поселень Марамарощини у цей час займалися різноманітні українські бібліотеки, клуби, будинки культури, гуртки самодіяльності, гуртки молоді. У містах діяло так зване «Румунське Об'єднання для зв'язків з Радянським Союзом», румунською – «ARLUS». Однак культурна діяльність організації знаходилася на досить низькому рівні. Самі ж міські культурно-освітні заходи проводилися трьома мовами: українською, румунською та російською.

Україномовну пресу представляли наступні видання: «Новий Вік», який почав виходити з 1949 р. під редакцією ред. В. Білівського та С. Загородного (через десять років пост головного редактора обійняли І. Колесник, М. Бодня). Варто зазначити, що на протязі 1950-х рр. двічі на місяць видавався журнал «Культурний порадник», накладом 600-1000 примірників. Редакторське крісло по черзі займали В. Федорович і В. Білівський. Сам двомісячник містив інформацію літературного та історичного характеру.

Після посилення тоталітарних тенденцій у колах румунських можновладців на протязі багатьох десятиліть румунські українці були фактично залишені напризволяще. Українська діаспора була позбавлена керівництва та будь-якої духовної чи матеріальної допомоги з-за кордону, на відміну від інших етнічних громад Румунії – німців, словаків, болгар та інших, які майже завжди мали як фінансову, так і політичну підтримку своїх країн. СРСР же, як відомо, майже не цікавився життям своїх людей за кордоном⁹.

Найважчі часи як для української, так і для всіх етнічних меншин Румунії, настали разом зі встановленням диктатури Н. Чаушеску (1965-1989 рр.). Ідеалом національної політики тоді стало «розчинення» народів в «румунському котлі». Почалося систематичне закриття україномовних навчальних закладів, тотальна румунізація українців Румунії. Наслідком такої політики стало насадження самоідентифікації етнічних українців як румун.

З 1964 р. соціалістична влада Румунії поступово знищувала попередні здобутки української діаспори. Хоча нова конституція Румунії (прийнята в 1964 р.) декларувала культурно-освітні права для етнічних меншин, однак насправді вони не реалізовувалися. Були знищені майже всі україномовні навчальні заклади, за винятком відділу при гімназії в Сиготі і української кафедри у столичному університеті. Ліквідовувалася культурно-освітня робота в селах, українські назви поселень замінювалися румунськими. Проте, варто зазначити, що наприкінці 1960-х рр. уряд дав дозвіл створити українські повітові ради робітників при Фронті Соціальної Єдності для Сучавського й Марамароського повіту. Вказані ради очолювали І. Захарійчук та Ю. Канюк відповідно. Реальної роботи щодо розвитку української культури чи освіти в Румунії згадані організації не проводили¹⁰.

Відмітимо, що навіть за таких умов українці в Румунії проявляли себе у різноманітних напрямках науки та культури. Представники української діаспори нерідко трудилися в різноманітних наукових установах Румунії. Наприклад, І. Робчук, К. і А. Регуші (Інститут Лінгвістики), В. Виноградник (Інститут Л. Пастера в Бухаресті),

⁸ Рендюк Т. Г. (2010). *Українці Румунії: національно-культурне життя та взаємовідносини з владою*. К. : Інститут історії України. С.141-142.

⁹ Плазова Т. (2013). *Діяльність наукових та освітньо-виховних осередків української діаспори у повоєнні роки*. С. 151-152.

¹⁰ Зан М. (2007). *Проблеми етнічної, мовної та конфесійної ідентичності українців повітів Марамуреш та Сату Маре (Румунія)*. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Етнокультурні фактори національної ідентифікації населення українського порубіжжя», К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. С. 16-17.

філологи К. Драпака та І. Лемний, педагог О. Антохій, фізик Б. Павлюх (політехніка в Ясах), В. Карамзин-Каковський тощо. В столиці навіть був створений відділ української мови і літератури при славістичному відділі Бухарестського Університету (в 1960-х рр. він почав базуватися при кафедрі слов'янських мов Інституту іноземних мов і літератур). Керівником відділу став доцент І. Ребушапка¹¹.

Певним чином розвивалася україномовна література Румунії. Після завершення Другої світової війни україномовні поети та письменники друкувалися в журналі «Культурний поради́ник». Часопис «Новий вік» надавав можливість митцям друкуватися в додатку до видання під назвою «Література». На протязі 1968-1970-х рр. майданчик для творів українських письменників надавало «Літературне Видавництво». В 1970 р. столичне видавництво «Критеріон» надавало можливість друкувати твори румунських етнічних меншин. Редактором українського відділу був М. Корсюк. Внаслідок надання подібних можливостей в Румунії починають з'являтися збірники поезій та повістей письменників О. Мельничука, Г. Клемпуша, Ю. Павліша, Д. Онищука, І. Федька, С. Яцентюка. В 1964 та 1968 рр. виходять альманахи Е. Мигайчука «Серпень», «Ліричні струни». Через декілька років І. Ребушапка видав збірник «Народних співанок». До цієї збірки увійшли народні українські пісні Банату, Марамурешу, південної частини Буковини, які були віднайдені під час фольклорних експедицій автора¹².

Неабияку допомогу розвитку української літератури надавала Спілка письменників Румунії. За її сприяння у видавництві «Критеріон» у співпраці з Українською літературною студією вийшли збірки поезій С. Ткачука, М. Балана, С. Ґруї, М. Михайлюка, І. Непогоди, О. Масикевича, І. Ковача, М. Небиляка, М. Корсюка, Ю. Павліша, В. Баршя, О. Мельничук. Також були надруковані збірки «Ой у саду-винограду» (1971) і «Відгомони віків» (1974), які за мотивами народних пісень українців Румунії уклав І. Ребушапка. В 1972 р. М. Михайлюк видав збірку «Наші весни». За редакцією М. Ласло у 70-х рр. з'явилися збірки репортажів «Про землю і хліб» та «Антологія української класичної поезії»¹³.

Вагомою складовою національного життя українців діаспори є власна церква. Безперечно, серед українців Румунії є послідовники абсолютно різних конфесій. Тим не менше, православна церква переважає. У Румунії ще в 1948 р. був заснований Генеральний український вікаріат, який працював до 1960 р., потім його перетворили на Православний Український вікаріат, який підпорядковувався безпосередньо Румунському Патріархату. За комуністичних часів, з 1963 р. українські школи були закриті, тому українські церкви залишилися єдиним місцем, де можна було спілкуватися рідною мовою.

Певні позитивні зрушення у становищі української діаспори сталися після падіння режиму Н. Чаушеску в 1989 р. Відновлювалися українські школи, почали викладатися українською окремі дисципліни навчальних програм¹⁴. 29 грудня 1989 р. було засновано Союз українців Румунії (СУР), головними завданнями якого проголошувалися захист свобод українців як етнічної меншини, збереження традиційних особливостей, культури, рідної мови, вікових звичаїв, відродження та формування національної свідомості. Ця організація найбільше була підтримана в тих повітах країни, де найвищий рівень української ідентичності, зокрема, в Марамуреші, Тульчі, Сучаві.

Висновки. Становище української діаспори в Румунії в досліджуваній період визначалося складністю геополітичних процесів у Європі, національною політикою офіційного Бухаресту, політичною та освітньо-культурною активністю самих українців. Збереження традицій українського народу відбувалося за досить складних умов. У

¹¹ Куреляк В. (2001). *Українці Румунської Марамороцини*. Львів: Національний університет ім. І.Франка. С. 36-37.

¹² Рендюк Т. Г. (2010). *Українці Румунії: національно-культурне життя та взаємовідносини з владою*. С. 343.

¹³ Белей В. (1991). *Українці в Румунії*. Карпатський край. № 26. С. 4-6.

¹⁴ Парфенов О. (2005). *Політичний вимір українсько-румунських відносин на рубежі XX – XXI століть*. С. 8-9.

міжвоєнний період діяльність українців у Румунії була вагомим чинником існування цієї держави. Підтвердженням цьому було функціонування українських національних товариств, українських шкіл і культурних організацій. Однак, встановлення комуністичного режиму після Другої світової війни, який взяв курс на румунізацію суспільства, призвів до кардинального скорочення впливу української діаспори та звуження її культурно-освітніх амбіцій та можливостей. Сферами, де ще можна було проявляти українську ідентичність, стали лише література та церква. В кінці 80-х рр. XX ст., з падінням комуністичного режиму українська громада в Румунії посилила свій вплив та створила Союз українців Румунії, який, на сучасному етапі, є провідником румунських українців.

Література:

- Белей В. (1991). *Українці в Румунії*. Карпатський край, № 26, с. 4-6.
- Власенко В. М. (2014). *Правове становище міжвоєнної української еміграції в Румунії (міжнародний аспект)*. Сумська старовина, № 45, с. 31.
- Горват Л. В. (1998). *Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918-1945 рр.* Ужгород: УжДУ, с. 23.
- Зан М. (2007). *Проблеми етнічної, мовної та конфесійної ідентичності українців повітів Марамуреш та Сату Маре (Румунія)*. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Етнокультурні фактори національної ідентифікації населення українського порубіжжя», К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, с. 16-17.
- Куреляк В. (2001). *Українці Румунської Мараморощини*. Львів: Національний університет ім. І.Франка, с. 36-37.
- Парфенов О. (2005). *Політичний вимір українсько-румунських відносин на рубежі XX – XXI століть*. Політика і час, № 2, с. 6-7.
- Плазова Т. (2013). *Діяльність наукових та освітньо-виховних осередків української діаспори у повоєнні роки. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : збірник наукових праць*. Львів : Видавництво Львівської політехніки, вип. 25, с. 147-148.
- Рендюк Т. Г. (2010). *Українці Румунії: національно-культурне життя та взаємовідносини з владою*. К. : Інститут історії України, с.141-142.
- Срібняк І. (2017). *Українці в Бессарабії та Румунії, 1921-1923 рр. (таборове та позатаборове повсякдення інтернованого вояцтва армії УНР)*. *Rusin: International Historical Journal, Chisinau (Moldova)*, Vol. 49, Issue 3, p.122.
- Троцинський В. П. (1994). *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*. К. : Інтел, 1994, с. 261-262.

References:

- Belei, V. (1991). *Ukrayintsi v Rumuniyi*. [Ukrainians in Romania]. *Karpat's'kyu kray*. № 26. P. 4-6. [in Ukrainian]
- Horvat, L. (1998). *Sotsial'no-ekonomichnyy, politychnyy i kul'turnyy rozvytok ukrayintsi v Maramoroshchyny (Rumuniya) v 1918-1945 rr.* [Socio-economic, political and cultural development of Ukrainians of Maramoroshchyna (Romania) in 1918-1945]. *Uzhhorod: UzhDU*. 236 p. [in Ukrainian]
- Kureliak, V. (2001). *Ukrayintsi Rumuns'koyi Maramoroshchyny*. [Ukrayintsi Rumuns'koyi Maramoroshchyny]. *L'viv: Natsional'nyy universytet im. I.Franka*. 184 p. [in Ukrainian]
- Parfenov, O. (2005). *Politychnyy vymir ukrayins'ko-rumuns'kykh vidnosyn na rubezhi XX – XXI stolit'*. [The political dimension of Ukrainian-Romanian relations at the turn of the XX - XXI centuries]. *Polityka i chas*. № 2. P. 6-9. [in Ukrainian]
- Plazova, T. (2013). *Diyal'nist' naukovykh ta osvith'o-vykhovnykh oseredkiv ukrayins'koyi diaspory u povoyenni roky*. [Activities of the scientific and educational centers of the Ukrainian

Diaspora in the post-war years]. *Ukrayins'ka natsional'na ideya: realiyi ta perspektyvy rozvytku* : zbirnyk naukovykh prats'. L'viv : Vydavnytstvo L'vivs'koyi politekhniki. Vol. 25. P. 147-152. [in Ukrainian]

Rendyuk, T. (2010). *Ukrayintsi Rumuniyi: natsional'no-kul'turne zhyttya ta vzayemovidnosyny z vladoyu*. [Ukrainians in Romania: national-cultural life and relationships with the authorities]. K. : Instytut istoriyi Ukrayiny. 451 p. [in Ukrainian]

Sribnyak, I. (2017). *Ukrayintsi v Bessarabiyi ta Rumuniyi, 1921-1923 rr. (taborove ta pozataborove povsyakdennya internovanoho voyatstva armiyi UNR)*. [Ukrainians in Bessarabia and Romania, 1921-1923 (camps and off-campus casualties of the interned army of the UPR)]. Rusin: International Historical Journal, Chisinau (Moldova). Vol. 49. Issue 3. P.122-126. [in Ukrainian]

Troshchyns'kyy, V. (1994). *Mizhvoyenna ukrayins'ka emihratsiya v Yevropi yak istorychne i sotsial'no-politychne yavyshche*. [Inter-war Ukrainian emigration in Europe as a historical and socio-political phenomenon]. K. : Intel. 459 p. Socio-economic, political and cultural development of Ukrainians of Maramoroshchyna (Romania) in 1918-1945. [in Ukrainian]

Vlasenko, V. (2014). *Pravove stanovyshche mizhvoyennoyi ukrayins'koyi emihratsiyi v Rumuniyi (mizhnarodnyy aspekt)*. [Legal Status of Inter-war Ukrainian Immigration in Romania (International Aspect)]. Sums'ka starovyna. № 45. P. 29-36. [in Ukrainian]

Zan, M. (2007). *Problemy etnichnoyi, movnoyi ta konfesynoyi identychnosti ukrayintshiv povitiv Maramuresh ta Satu Mare (Rumuniya)*. [Problems of ethnic, linguistic and confessional identity of Ukrainians in the counties of Maramures and Satu Mare (Romania)]. Materialy Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi «Etnokul'turni faktory natsional'noyi identyfikatsiyi naselennya ukrayins'koho porubizhzhya». K. : IMFE im. M. T. Ryl's'koho NAN Ukrayiny. P. 16-27. [in Ukrainian]

Chorna L. Socio-cultural processes in the Ukrainian diaspora of Romania (20-80 years of the 20th century)

In the article the socio-cultural processes in the Ukrainian diaspora of Romania in 20-80 years of the twentieth century are considered. The situation of Ukrainians-emigrants in this country has always been difficult and ambiguous. Conclusion of the First World War and defeat in the Ukrainian national-democratic revolution caused the emergence in Romania a large number of national conscious Ukrainians, who defended their own identity in emigration. In the interwar period for the development of Ukrainian Romania quite favourable conditions influenced: the Government's work in the UNR exile, close relations of Ukrainian socio-political organizations of European countries, guardianship of immigrants from the League of Nations structures, etc. In Romania, at this period Ukrainian schools worked, there were several Ukrainian public and cultural organizations. The Second World War and the establishment of the communist regime in the second half of 40 years negatively influenced the Ukrainian population of Romania. The policy of the official Bucharest, aimed at "dissolution" of national minorities among Romanians, total romanianization in the field of education and culture, complete ignoring the interests of Ukrainians abroad from the Ukrainian SSR led to a sharp decrease in the Identity of Ukrainians and liquidation of Ukrainian cultural and educational institutions and societies. A certain revival of Ukrainian national positions in Romania began only with a fall in the regime of N. Chaushesku in 1989.

Key words: *Ukrainian diaspora, emigration, socio-cultural activity, national identity, romanianization.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-20

УДК 336.2(091):930.1(477)

Оксана ШПОРТУН*

КАЗЕННІ ПАЛАТИ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ)

Стаття присвячена аналізу публікацій сучасних українських дослідників. Здійснений пошук та характеристика актуальних історичних досліджень, що стосуються діяльності, структури, повноважень, функцій, особливостей казенних палат Наддніпрянщини. Метою статті є дослідження вітчизняної сучасної історіографії губернських адміністративно-фінансових установ казенних палат Наддніпрянської України та визначення ступеня досліджуваності губернських фінансових установ у вітчизняній науковій літературі.

Здійснено огляд публікацій, в яких спеціально вивчалися казенні палати, а також у загальному контексті досліджень фінансової, податкової, адміністративної політики Російської імперії.

Проаналізовано, що сучасна українська історіографія налічує різноманітні за формою, змістом, жанром, тематикою та представлена у формі наукових статей, монографій, навчальних посібників та матеріалів та ін. Дослідження економічної історії, історії установознавства, розвитку державного управління жваво вивчаються українськими науковцями, незважаючи на це, залишаються нерозкритими деякі питання аналізу роботи казенних палат.

Здійснене дослідження підштовхує до висновків, що у вітчизняній українській історіографії, яка займалася вивченням податкових органів Російської імперії було висвітлені питання діяльності губернських фінансових установ у сфері оподаткування, деякі питання були розкриті у світлі державного управління, проте практично невивченими залишаються питання організації ведення діловодства, роботи з кадрами, правових аспектів організації ведення діяльності, підходів до управлінських рішень, які в подальшому можуть стати об'єктом наукових студій.

Ключові слова: казенна палата, історіографія, українська історіографія, Російська імперія, Наддніпрянська Україна.

Актуальність. Із здобуттям незалежності України 1991 року почався новий етап розвитку українського суспільства та історичної науки зокрема. На історичні джерела став можливий погляд без ідеологічних рамок, що спричинило появу публікацій вітчизняних науковців про які раніше мовчали. Активний інтерес викликали спеціальні історичні науки, зокрема картографії, демографії, геральдики, історії державних установ, які раніше нечасто залучалися у науковий обіг. Питання розвитку державних установ Наддніпрянської України дореформеної доби почали активно вивчати у 90-х роках і є актуальними на сьогодні. Що стосується казенних палат, які займали ключове місце у фінансовому управлінні Російської імперії, то вони ставали прямо чи опосередковано об'єктом наукового інтересу сучасних українських дослідників. Сучасна українська історіографія досить різноманітна за тематикою досліджень, висвітлених проблем, формою, жанрами, типами видань та знайшла певне висвітлення у науковій літературі, але незважаючи на це, проблема діяльності адміністративно-фінансових органів Наддніпрянської України потребує подальшого наукового осмислення для пошуку якісної моделі управління державою.

Аналіз останніх наукових досліджень. Історіографічні розвідки, об'єктом дослідження яких була діяльність казенних палат Наддніпрянської України майже не

---

* Шпартун О. – аспірант кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи, Центральноукраїнський національний технічний університет; e-mail shportoan1994@gmail.com

знайшли широкого відображення у сучасних працях вітчизняних науковців. Проте питанням вивчення історіографії податкових органів Російської імперії, до складу яких входили й казенні палати займалися Орлик В.М.,^{1,2} Бармак М.В.,³ Годунова Л.В.⁴

Мета роботи полягає у дослідженні вітчизняної сучасної історіографії губернських адміністративно-фінансових установ казенних палат Наддніпрянської України та визначення ступеня досліджуваності губернських фінансових установ у вітчизняній науковій літературі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна історіографія адміністративно-фінансових установ Наддніпрянщини представлена у дослідженнях економічного та історичного характеру у вигляді різних за жанром монографіях, навчальних посібниках, дисертаційних дослідженнях, наукових статтях, які стали основою для подальших наукових студій з історії фінансів, державних установ та ін.

У 2005 р. світ побачила монографія доктора історичних наук Шандри В.С. «Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття», яка комплексно розкрила історію генерал-губернаторств, заснованих в українських губерніях Російської імперії. Також у роботі прослідковуються зв'язки казенних палат із генерал-губернатором, якому казенні палати відправляли відомості стосовно кадрових змін⁵, вказується на неправомірні дії казенних палат стосовно майна козацьких родин⁶, а також наголошується на зв'язок генерал-губернаторств із казенними палатами⁷.

Місцеві спеціалізовані податкові органи Російської імперії стали об'єктом дисертаційного дослідження Жвалюка В.Р. «Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: організаційно-правові засади діяльності»⁸. Дослідник вивчив структуру, кадровий склад, штатну чисельність, та проаналізував грошове утримання управляючих казенними палатами, різних категорій службовців казенних палат, податних інспекторів та їх помічників.

Умови виникнення казенних палат, основні повноваження, функції та їх роль у фінансовому управлінні Російської імперії висвітлив у своїй публікації Головка О.М. «Виникнення казенних палат в Україні та організаційно-правові засади їх діяльності в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.»⁹. У публікації «Реформування апарату управління державними фінансами російської імперії на українських землях у 60-70-их роках ХІХ століття: адміністративно-правове забезпечення» згадується про казенну палату як місцевого адміністративного центру¹⁰.

¹ Орлик В.М. (2004). *Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець ХVІІІ - середина ХІХ ст.)*. Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст.- К.: Інститут історії України НАН України. Вип. VII. С. 75-81.

² Орлик В. М. (2007). *Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період*, Кіровоград: Імекс-ЛТД. 631 с.

³ Брамак М.В. (2009). *Функціонування інституту державної служби на українських землях: історіографія проблеми Україна-Європа-Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка.

⁴ Годунова Л.В. (2014). *Діяльність інституту податних інспекторів у Наддніпрянській Україні (1885–1917 рр.): дожовтнева історіографія*. Український історичний збірник. К.: Інститут історії України НАН України. Вип. 17. С. 278-292.

⁵ Шандра В.С. *Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст.* Київ. С. 11.

⁶ Ї ж, с. 106.

⁷ Ї ж, с. 196.

⁸ Жвалюк В.Р. (2001). *Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Організаційно-правові засади діяльності*. К.: Атіка. 161 с.

⁹ Головка О.М. (2003). *Виникнення казенних палат в Україні та організаційно-правові засади їх діяльності в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.* Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. Харків, Вип. 23. С. 218-224.

¹⁰ Головка О.М. (2011). *Реформування апарату управління державними фінансами Російської імперії на українських землях у 60-70-их роках ХІХ століття: адміністративно-правове забезпечення*. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Львів. С. 72-79.

Стаття «Податкові присутствія як суб'єкти фінансово-управлінської діяльності на українських землях у складі Російської імперії» Головка О.М. присвячена залученню казенних палат до ієрархії оподаткування у Російській імперії та саме місця казенних палат у податковому апараті. Також автор вказує на «непродуманості системи податкових присутствій» звертаючи увагу на одноосібних повноваженнях казенних палат: «Казенним палатам надається, за клопотанням платників, які знаходяться у скрутному становищі, дозволяти розстрочення сплати недоїмок прибуткового податку на суму не вище п'яти тисяч рублів і на термін не більше п'яти років. Розстрочка дозволяється з нарахуванням на суму податку, що залишається в боргу, по піввідсотка на місяць з прийняттям, за необхідності, необхідних заходів до забезпечення сплати недоїмки»¹¹.

Змістовна характеристика адміністративно-фінансової установи Російської імперії – казенної палати подана в «Енциклопедії історії України» під авторством Орлика В.М.¹² Вчений дав визначення казенної палати, а також описав структуру, повноваження, функції та ключові моменти в діяльності палат з початку їх утворення і до моменту ліквідації.

Історіографію дослідження податкових органів Російської імперії здійснив у своїй публікації Орлик В.М. «Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми)»¹³. Окремою групою історіографічних джерел автор виділив дослідників, що займалися вивченням центральних та місцевих органів державного управління та «досить детально висвітлювали повноваження казенних палат»¹⁴. Вчений також акцентує увагу на стрімкому ріст досліджень фінансової та податкової системи Російської імперії з метою пошуку науковцями дієвої моделі управління Україною.

Спеціальне дослідження казенних палат подано у публікації «Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії)»¹⁵. Стаття присвячена дослідженню структури казенних палат, кадрового складу, посадових обов'язків працівників та навіть аналізу заробітної плати. Прослідковуються тенденції та чинники до змін у роботі Київської казенної палати, а також зв'язок палат з іншими органами фінансового управління. Вказані позитивні та негативні риси в роботі органу свідчать про критичну оцінку організації фінансового адміністративно-фінансового контролю на губернському рівні.

У 2000 році світ було опубліковано навчальний посібник Булгакової С.О. «Казначейська система виконання бюджету»¹⁶ в якому згадується про казенну палату як фінансового органу управління губернією, якому підпорядковувались губернські та повітові казначейства.

Вивчаючи державне та місцеве управління на території Правобережжя Бармак М.В.¹⁷ приділив увагу й казенним палатам, як установам, які «окрім виконання своїх прямих функцій, сприяли процесу інкорпорації Правобережжя України до складу Російської імперії»¹⁸. Також вчений зауважив на тому, що через складні економічні умови повноваження казенних палат досліджуваного регіону були значно ширшими аніж таких же структур російських губерній.

Запровадження системи місцевих фінансових установ Російської імперії на Правобережній Україні, що займалися збором податків досліджував Бармак М.В. У

¹¹ Головка О.М. *Податкові присутствія як суб'єкти фінансово-управлінської діяльності на українських землях у складі Російської імперії* // Право і безпека: Науковий журнал. - 2010. - № 4. - С. 34.

¹² Орлик В.М. (2007). *Казенна палата*. Енциклопедія історії України: Т. 4. К.: Наукова думка. С. 20-21.

¹³ Орлик В.М. (2005). *Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми)* // Український історичний журнал. № 4 (463). С. 190-199.

¹⁴ Його ж, с. 191.

¹⁵ Орлик В. (2003). *Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії)*. Український історичний журнал. № 2 (449). С. 66-73.

¹⁶ Булгакова С.О. (2005). *Казначейська система виконання бюджету*. К.: КНТЕУ. 416 с.

¹⁷ Бармак М.В. (2008). *Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII - перша половина XIX ст.)*. М.В. Бармак; НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, Інститут народознавства. Львів. 40 с.

¹⁸ Його ж, с. 25.

публікації «Діяльність місцевих фінансових установ на Правобережній Україні в першій половині XIX ст.»¹⁹ висвітлюється механізм діяльності фінансового апарату Правобережної України, зокрема, збору податків, виглядаючи впровадження системи відкупів та перерозподілу власності за рахунок своїх повноважень. Автор стверджує, що основними фінансовими установами того часу були казенні палати та повітові казначейства.

Розглядаючи організаційні основи російської державної служби, впроваджені на українських землях після включення їх до складу Російської імперії Бармак М.В.²⁰ описав технологію відбору чиновників до казенних палат, порядок проходження державної служби, заохочення та відповідальність за службове недбальство.

Структура, повноваження, функції казенних палат Наддніпрянщини також описано у статтях Ярошенка М.О. «Запобігання корупції в системі губернської адміністрації в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX - початок XX ст.)»,²¹ «Протидія корупційним правопорушенням серед губернської чиновницької адміністрації в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX - на початку XX ст.»²².

Зв'язки губернської адміністрації із казенними палатами досліджував Ніколайчук Д.О.²³ У своїй роботі дослідник комплексно охарактеризував становлення, роботу та взаємозв'язки управлінських інститутів Київської губернії.

Розвиток податкових органів Російської імперії другої половини XIX ст. досліджував Берестовий А.І., який проаналізував податкове законодавство Російської імперії, визначивши прогалини на етапі формування податкових органів, в результаті чого «податкова інспекція отримала досить розмиту компетенцію»,²⁴ яку згодом звузили по суті до суто фіскальних функцій.

Дослідженням історіографії становлення та розвитку інституту податних інспекторів в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX на початку XX ст. займалася Годунова Л.В.²⁵. Її публікація «Діяльність інституту податних інспекторів у Наддніпрянській Україні (1885-1917 рр.): дожовтнева історіографія» містить досить інформативні розвідки стосовно досліджень багатьох науковців, критичну оцінку висвітлених проблем інституту податних інспекторів у літературі. Цілком погоджуємося із висновками науковця, яка говорить, що: «незважаючи на наявність даних історіографічних джерел, особливо спадщини практичних працівників тогочасних фіскальних установ, ця проблема потребує подальшого глибокого розгляду, особливо щодо проблем соціалізації податківців, їхніх політичних уподобань, етнічної приналежності, а особливо діяльності російських фіскальних інститутів в Україні»²⁶.

¹⁹ Бармак М.В. (2011). *Діяльність місцевих фінансових установ на Правобережній Україні в першій половині XIX ст.* Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. - Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка. Вип. 2. С. 9-14.

²⁰ Бармак М.В. (2016). *Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII - XIX).* Тернопіль: Астон. 392 с.

²¹ Ярошенко М.О. (2016). *Запобігання корупції в системі губернської адміністрації в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)* // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Ужгород. Вип. 36(1). С. 33-36.

²² Ярошенко М.О. (2017). *Протидія корупційним правопорушенням серед губернської чиновницької адміністрації в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.* Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Право. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 32. С. 29-34.

²³ Ніколайчук Д.О. (2018). *Київська губерньска адміністрація (1860-ті – 1917 рр.): повноваження, структура, кадровий склад.* Київ. 258 с.

²⁴ Берестовий А.І. (2017). *Трансформація функцій податкових органів Російської імперії в другій половині XIX ст.* // *Український селянин.* Черкаси. Вип. 18. С. 86-88.

²⁵ Годунова Л.В. (2014). *Діяльність інституту податних інспекторів у Наддніпрянській Україні (1885-1917 рр.): дожовтнева історіографія.* Український історичний збірник. К.: Інститут історії України НАН України. Вип. 17. С. 278-292.

²⁶ *ІІ ж, с. 298.*

Генезу податкових органів на українській землях вивчав Поляк А.В.²⁷ У ході вивчення становлення та розвитку податкової системи на території України дослідник приділив увагу також казенним палатам, а особливо, інституту податних інспекторів, які відповідали за своєчасність та правильність надходження податків. Загалом досліджено основні тенденції та зміни, які відбувалися у податковій сфері, які мають слугувати для подальшого вдосконалення податкової системи України.

Дослідження податкової системи Російської імперії на території України, зокрема діяльності казенних палат, знайшли відображення у роботах Ярошенка Ф.О.,²⁸ Ковальчук І.В.,²⁹ Грицак В.М.³⁰

Процес становлення та розвитку державних установ на Півдні України вивчала Савченко І.В.,³¹ зокрема висвітлено структурні зміни Катеринославської та Херсонської казенних палат і як наслідок їх повноважень.

Розвиток місцевого самоврядування у Російській імперії на території України висвітлив Черемісін О.В.³² у монографії, що присвячена аналізу формування структур місцевого самоврядування включаючи казенні палати, їх діяльності, законодавчого підґрунтя їх існування, бюджетної політики та участі у житті населення.

Висновки. Здійснений аналіз сучасних українських наукових публікацій, які прямо чи опосередковано присвячені дослідженню казенних палат Наддніпрянщини спонукає до певних висновків.

Незважаючи на активний інтерес до економічної історії та зацікавленістю до вивчення системи державного управління, сучасні українські дослідники недостатньо приділяли уваги аналізу роботи казенних палат. На сьогоднішній день питання дослідження фінансових установ різного рівня є малодослідженим, залишаються нерозкритими деякі питання. Це перш за все пояснюється складністю методології дослідження³³. У вітчизняній українській історіографії, яка займалася вивченням податкових органів Російської імперії було висвітлені питання діяльності губернських фінансових установ у сфері оподаткування, деякі питання були розкриті у світлі державного управління, проте практично невивченими залишаються питання організації ведення діловодства, роботи з кадрами, правових аспектів організації ведення діяльності, підходів до управлінських рішень, які в подальшому можуть стати об'єктом наукових студій.

Література:

Бармак М.В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII - XIX). Тернопіль: Астон, 2016. 392 с.

Бармак М.В. Діяльність місцевих фінансових установ на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного

²⁷ Поляк А.В. (2016). *Становлення й розвиток податкових органів на українських землях*. Вісник Запорізького національного університету. Запоріжжя. №2. С. 78-86.

²⁸ Ярошенко Ф.О. (2004). *Історія оподаткування*. Ірпінь: Національна академія ДПС України. 242 с.

²⁹ Ковальчук І.В. (2011). *Правове регулювання оподаткування населення українських земель у складі Російської Імперії*. Вісник Академії адвокатури України. Вип. 2. С. 65-71.

³⁰ Грицак В.М. (1999). *Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії)*. Одеса. 21 с.

³¹ Савченко І.В. (2015). *Формування та розвиток державних установ губерній Південної України в першій десятиріччя XIX ст.* Scriptorium nostrum. № 1-2. С. 116-130.

³² Черемісін О.В. (2017). *Міське самоврядування крізь призму регіонального розвитку*. ДВНЗ «ХДАУ». Херсон: Олді-плюс. 582 с.

³³ Орлик В. М. (2008). *Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст.* Український історичний журнал. 5. С. 187-195.; Орлик В. М. (2011). *До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії*. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 18. С. 59-64.

університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011. Вип. 2. С. 9-14.

Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII - перша половина XIX ст.). НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, Інститут народознавства. Львів, 2008. 40 с.

Берестовий А.І. Трансформація функцій податкових органів Російської імперії в другій половині XIX ст. Український селянин. Черкаси. 2017. Вип. 18. С. 86-88.

Брамак М.В. Функціонування інституту державної служби на українських землях: історіографія проблеми Україна-Європа-Світ. Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009.

Булгакова С.О. Казначейська система виконання бюджету. К. : КНТЕУ, 2005. 416 с.

Годунова Л.В. Діяльність інституту податних інспекторів у Наддніпрянській Україні (1885–1917 рр.): дожовтнева історіографія. Український історичний збірник. Вип. 17. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 278–292.

Головко О.М. Виникнення казенних палат в Україні та організаційно-правові засади їх діяльності в кінці XVIII – на початку XIX ст. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. Харків, 2003. Вип. 23. С. 218-224.

Головко О.М. Податкові присутствія як суб'єкти фінансово-управлінської діяльності на українських землях у складі Російської імперії. Право і безпека: Науковий журнал. 2010. № 4. С. 32-37.

Головко О.М. Реформування апарату управління державними фінансами Російської імперії на українських землях у 60-70-их роках XIX століття: адміністративно-правове забезпечення. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Львів, 2011. С. 72-79.

Грицак В.М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії). Одеса, 1999. – 21 с.

Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності. К.: Атіка, 2001. 161 с.

Ковальчук І.В. Правове регулювання оподаткування населення українських земель у складі Російської Імперії. Вісник Академії адвокатури України. 2011. Вип. 2. С. 65-71.

Ніколайчук Д.О. Київська губернська адміністрація (1860-ті – 1917 рр.): повноваження, структура, кадровий склад. К., 2018. 258 с.

Орлик В. М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. Проблеми історії України XIX–початку XX ст. 2011. Вип.18. С.59-64.

Орлик В. М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. Український історичний журнал. 2008. №5. С.187-195.

Орлик В.М. Казенна палата. Енциклопедія історії України: Т. 4. К.: Наукова думка, 2007. С.20-21.

Орлик В.М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII - у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії). Український історичний журнал. 2003. № 2 (449). С. 66-73.

Орлик В.М. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII - середина XIX ст.). Проблеми історії України XIX - поч. XX ст. Вип. VII. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 75–81.

Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007, 631 с.

Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми). Український історичний журнал, 2005. № 4 (463). С. 190–199.

Поляк А.В. Становлення й розвиток податкових органів на українських землях. Вісник Запорізького національного університету. Запоріжжя. 2016. №2. С. 78-86.

Савченко І.В. Формування та розвиток державних установ губерній Південної України в перші десятиріччя XIX ст. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1-2. С. 116-130.

Черемісін О.В. Міське самоврядування крізь призму регіонального розвитку. ДВНЗ «ХДАУ». Херсон: Олді-плюс, 2017. 582 с.

Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX - початок XX ст. К., 2005. 427 с.

Ярошенко М.О. Протидія корупційним правопорушенням серед губернської чиновницької адміністрації в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Право. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 32. С. 29-34.

Ярошенко М.О. Запобігання корупції в системі губернської адміністрації в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Ужгород, 2016. Вип. 36(1). С. 33-36.

Ярошенко Ф.О. Історія оподаткування. Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004. 242 с.

References:

Berestovyi A.I. (2017) *Transformatsiia funktsii podatkovykh orhaniv Rosiiskoi imperii v druhii polovyni XIX st.* [Transformation of the functions of the tax authorities of the Russian Empire in the second half of the nineteenth century] *Ukrainskyi selianyn*. Cherkasy. 18. 86-88. [in Ukrainian].

Barmak M.V. (2011) *Diialnist mistsevykh finansovykh ustanov na Pravoberezhnii Ukraini v pershii polovyni XIX st.* [Activities of local financial institutions in the Right Bank Ukraine in the first half of the nineteenth century] *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriiia*. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V.Hnatiuka. 2. 9-14. [in Ukrainian].

Barmak M.V. (2008) *Formuvannia vladnykh instytutsii Rosiiskoi imperii na Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – persha polovyna XIX st.)*. [Formation of the power institutions of the Russian Empire in the Right-Bank Ukraine (the end of the 18th - the first half of the nineteenth century)] *NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha, Instytut narodoznavstva*. L., 40. [in Ukrainian].

Barmak M.V. (2016) *Formuvannia rosiiskoi imperskoi systemy derzhavnoi sluzhby na ukrainskykh zemliakh (XVIII – XIX)*. [Formation of the Russian imperial system of civil service on the Ukrainian lands (XVIII – XIX)] Ternopil: Aston. 392. [in Ukrainian].

Bramak M.V. (2009) *Funktsionuvannia instytutu derzhavnoi sluzhby na ukrainskykh zemliakh: istoriografiiia problemy Ukraina-Yevropa-Svit*. [Functioning of the civil service institute on Ukrainian lands: historiography of the problem Ukraine-Europe-World]: *Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istoriiia, mizhnarodni vidnosyny*. Ternopil: Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatiuka. 3. [in Ukrainian].

Bulhakova S.O. (2005) *Kaznacheiska systema vykonannia biudzhetu*. [Treasury system of budget execution] K. : KNTEU. 416. [in Ukrainian].

Cheremisin O.V. (2017) *Miske samovriaduvannia kriz pryzmu rehionalnoho rozvytku*. [Municipal self-government through the prism of regional development] DVNZ «KhDAU». Kherson: Oldi-plus. 582. [in Ukrainian].

Hodunova L.V. (2014) *Diialnist instytutu podatnykh inspektoriv u Naddniprianskii Ukraini (1885–1917 rr.): dozhovtneva istoriografiiia*. [Activities of the Institute of Tax Inspectors in the Dnieper Ukraine (1885-1917): prehistoric historiography] *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 17. 278–292. [in Ukrainian].

Holovko O.M. (2003) *Vynyknennia kazennykh palat v Ukraini ta orhanizatsiino-pravovi zasady yikh diialnosti v kintsi XVIII – na pochatku XIX st.* [The emergence of state chambers in Ukraine and the organizational and legal basis for their activities in the late XVIII - early

nineteenth century] *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* 23. 218-224. [in Ukrainian].

Holovko O.M. (2010) *Podatkovi prysutstviia yak subiekty finansovo-upravlinskoï diialnosti na ukrainskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii.* [Tax Representation as subjects of financial and management activity on Ukrainian lands within the Russian Empire.] *Pravo i bezpeka: Naukovyi zhurnal.* 4. 32-37. [in Ukrainian].

Holovko O.M. (2011) *Reformuvannia aparatu upravlinnia derzhavnymy finansamy Rosiiskoi imperii na ukrainskykh zemliakh u 60–70-ykh rokakh XIX stolittia: administratyvno-pravove zabezpechennia.* [Reform of the State Finance Department of the Russian Empire in the Ukrainian lands in the 19th-19th centuries: administrative and legal support] *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* Lviv. 72-79. [in Ukrainian].

Hrytsak V.M. (1999) *Hubernator v derzhavnomu mekhanizmi Rosiiskoi imperii v druii polovyni XIX st. (na materialakh Kharkivskoi hubernii)* [Governor in the state mechanism of the Russian Empire in the second half of the XIX century. (on materials of the Kharkiv province)]. Odesa. 21 s. [in Ukrainian].

Iaroshenko F.O. (2004) *Istoriia opodatkovannia.* [History of taxation] Irpin: Natsionalna akademiia DPS Ukrainy. 242. [in Ukrainian].

Iaroshenko M.O. (2017) *Protydiia koruptsiinym pravoporushenniam sered huberskoi chynovnytskoi administratsii v Naddniprianskii Ukraini v druii polovyni XIX – na pochatku XX st.* [Countering corruption offense among the provincial bureaucratic administration in the Dnieper Ukraine in the second half of the XIX - early XX century] *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 18: Pravo. K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova.* 32. 29-34. [in Ukrainian].

Iaroshenko M.O. (2016) *Zapobihannia koruptsii v systemi huberskoi administratsii v Naddniprianskii Ukraini (druha polovyna XIX - pochatok XX st.).* [Prevention of corruption in the system of the provincial administration in the Dnieper Ukraine (second half of the XIX - the beginning of XX century)] *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii 18: Pravo. Uzhhorod.* 36(1). 33-36. [in Ukrainian].

Kovalchuk I.V. (2011) *Pravove rehuliuвання opodatkovannia naseleння ukrainskykh zemel u skladi Rosiiskoi Imperii.* [Legal regulation of taxation of the population of Ukrainian lands within the Russian Empire] *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy.* 2. 65-71. [in Ukrainian].

Nikolaichuk D.O. (2018) *Kyivska huberska administratsiia (1860-ti - 1917 rr.): povnovazhennia, struktura, kadrovyi sklad.* [Kyiv Provincial Administration (1860s - 1917 years): powers, structure, staffing] K., 2018. 258. [in Ukrainian].

Orlyk V. M. (2011). *Do pytannya metodolohiyi doslidzhen' problem ekonomichnoyi istoriyi Rosiys'koyi imperiyi.* [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatok XX st.* 18, 59-64. [in Ukrainian].

Orlyk V.M. (2008) *Metodolohichni aspekty doslidzhennya problem podatkovoyi polityky v ukrayins'kykh guberniyakh Rosiys'koyi imperiyi u pershiy polovyni XIX st.* [Methodological aspects of the study of tax policy issues in the Ukrainian gubernias of the Russian Empire in the first half of the XIX century.] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 5. 190–199. [in Ukrainian].

Orlyk V.M. (2007) *Kazenna palata.* [State Chamber] *Entsyklopediia istorii Ukrainy. K.: Naukova dumka.* 4. 20-21. [in Ukrainian].

Orlyk V.M. (2003) *Kazenni palaty v systemi finansovoho upravlinnia Rosiiskoi imperii v kintsy XVIII - u XIX st. (na materialakh Kyivskoi hubernii).* [State Chambers in the system of financial management of the Russian Empire at the end of the 18th - in the nineteenth century. (on materials of the Kiev province)] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2 (449). 66-73. [in Ukrainian].

Orlyk V.M. (2004) *Orhany finansovoho upravlinnia Rosiiskoi imperii v Ukraini (kinets XVIII - seredyna XIX st.)* [Bodies of financial management of the Russian Empire in Ukraine

(end of the 18th - the middle of the 19th century)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX - poch. XX st.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 7. 75–81. [in Ukrainian].

Orlyk V.M. (2005) *Podatkovi orhany Rosiiskoi imperii v Ukraini (istoriohrafiiia problemy)* [Tax authorities of the Russian Empire in Ukraine (historiography of the problem)] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 4 (463). 190–199. [in Ukrainian].

Orlyk V.M. (2007) *Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniyi period.* [Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period] Kirovohrad: Imeks LTD, 631. [in Ukrainian].

Poliak A.V. (2016) *Stanovlennia y rozvytok podatkovykh orhaniv na ukrainskykh zemliakh.* [Formation and development of tax authorities on Ukrainian lands] *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Zaporizhzhia*. 2. 78-86. [in Ukrainian].

Savchenko I.V. (2015) *Formuvannia ta rozvytok derzhavnykh ustanov hubernii Pivdennoi Ukrainy v pershi desiatyrichchia XIX st.* [Formation and development of state institutions in the provinces of Southern Ukraine in the first decades of the nineteenth century] *Scriptorium nostrum*. 1-2. 116-130. [in Ukrainian].

Shandra V.S. (2005) *Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX- pochatok XX st.* [Shandra VS Governor General in Ukraine: XIX - early twentieth century] K. 427. [in Ukrainian].

Zhvaliuk V.R. (2001) *Podatkovi orhany Rosiiskoi imperii v Ukraini u druhii polovyni XIX– na pochatku XX st.: orhanizatsiino-pravovi zasady diialnosti.* [Tax authorities of the Russian Empire in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries: organizational and legal principles of activity] K.: Atika. 161. [in Ukrainian].

Shportun O. Public chambers are in Ukraine of Naddniprianschyna (modern ukrainian historiography).

The article is devoted to the analysis of publications of contemporary Ukrainian researchers. The search and characterization of topical historical researches concerning the activity, structure, powers, functions, features of the state chambers of the Dnieper. The purpose of the article is to study the national contemporary historiography of the provincial administrative and financial institutions of the State Chambers of the Dnieper Ukraine and determine the degree of research of provincial financial institutions in the national scientific literature.

A review of publications specifically studying state chambers, as well as in the general context of research on financial, tax and administrative policies of the Russian Empire.

It is analyzed that modern Ukrainian historiography is diverse in form, content, genre, subject and presented in the form of scientific articles, monographs, manuals and materials, etc. Studies of economic history, the history of institution science, the development of public administration are briskly studied by Ukrainian scholars, despite this, some questions remain unresolved about the analysis of the work of the state chambers.

The study leads to the conclusion that in the Ukrainian national historiography, which studied the tax authorities of the Russian Empire, the issues of the provincial financial institutions in the field of taxation were highlighted, some issues were disclosed in the light of public administration, but the issues of organization of case management, work on personnel, legal aspects of organization of activity, approaches to managerial decisions, which in future can become the object of scientific research.

A characteristic of publications, the subject of study of which are the state chambers. This scientific work will help to understand what issues were raised by scientists, and which are unexplored to this day. The peculiarities of the study of state chambers by modern researchers, as well as tendencies and reasons of interest in their study are described. Also, a critical assessment of the work of scientific national historiographical sources, which concerned the analysis of the state chambers.

Key words: *the State Chancellery, historiography, Ukrainian historiography, the Russian Empire, the Dnieper Ukraine*

РЕЦЕНЗІЇ

DOI 10.31909/26168774.2019-(43)-21

УДК 94 : 321.013]: 394 (477.83/.86) “1939/1953”

*Степан КАЧАРАБА****РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ «ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1939-1953 рр.»: Старка В. В. Монографія. Тернопіль: «Вектор», 2019. 650 с.**

Період, винесений у заголовок монографії, безперечно, один з найцікавіших у минулому нашої країни. Саме у цей час відбуваються значні політичні, соціальні, культурні трансформації у суспільстві, які знайдуть відображення у повсякденному житті наступних поколінь.

Історія повсякденності є актуальною для сучасної історичної науки в Україні з огляду на її світоглядне значення. Поза увагою, природно, залишається окрема людина, її умови життя. Мова йде про маленьких людей, безіменних учасників історичного дійства, що не завжди творять історію, але відчують на собі руйнівну силу її колеса.

Життя західноукраїнського селянства означеного періоду пов'язана з кардинальними перетвореннями в усіх сферах повсякдення, що знаходить свій конкретний вияв в об'єктивно зумовлених спробах об'єктивного погляду на окремі події та явища вітчизняної історії. В такому сенсі рецензована монографія належить до числа бажаних і необхідних. Авторські підходи та методи дослідження дають усі підстави вважати монографію В. Старки вагомим науковим доробком, який прислужиться розширенню й поглибленню погляду на проблемне поле висвітлюваної теми. Безумовним здобутком дослідника є систематизація різних аспектів повсякденного життя західноукраїнського селянства, яка не була предметом спеціальних наукових досліджень.

Структура праці відповідає реалізації поставленої мети та завдань, має логічну структуру, виклад матеріалу в розділах має виважений та аргументований характер.

Дослідження базується на значному архівно-документальному матеріалі, що свідчить про добру обізнаність автора з проблематикою дослідження.

Другий розділ «Організаційно-правове забезпечення адміністративного керівництва західноукраїнським селом у 1939–1953 рр.», розкриває багатогранний і доволі складний процес трансформації взаємин між органами державної влади та селянством. Автор робить спробу розібратися у непростому клубку цих стосунків, межі яких простягаються від повної підтримки, до доволі швидкого розчарування та руху спротиву. Досліджувані у розділі події та зроблені автором висновки, можуть слугувати порадиником для сучасників управлінців під час впровадження адміністративно-територіальних реформ.

Третій розділ «Соціально-економічний розвиток західноукраїнського села у 1939–1953 рр.» торкається особливостей соціально-економічної політики радянського та нацистського тоталітарних режимів. У ньому В. Старка наголошує на двох основних аспектах. Владні інституції намагалися будь-якою ціною реалізувати свої економічні плани, абсолютно нехтуючи інтересами селян. Натомість, селянство різноманітними способами адаптувалося до нових соціально-економічних реалій та виконуючи розпорядження керівництва, заховувало і власний інтерес. Саме в той час серед українського селянства виробилися навички виживати в найекстремальніших умовах.

У четвертому розділі «Суспільно-політичне життя західноукраїнського селянства у 1939–1953 рр.» йдеться про міграційні процеси та їх вплив на зміни менталітету та традицій. Під тиском зовнішніх чинників трансформувалися не лише державно-селянські

---

* Качараба С. – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії зарубіжних країн, Львівський національний університет імені Івана Франка.

взаємини, але і усталений віковичний спосіб життя, що не могло викликати Руху Опору. Участь селян у боротьбі з окупантами змінило не лише їх повсякдення, але і в декого похитнуло віру у традиційні християнські закони і мораль. Очевидно, коли селяни опинилися в ситуації «між молотом і ковадлом», коли неможливо визначити де «свої», а де «чужі», на думку автора, оцінювати тогочасні події з точки зору сьогодення доволі складно, як і вивести універсальну формулу висвітлення тогочасних реалій. У кожного тоді була своя правда, яка має право на існування.

У п'ятому розділі «Культурно-освітнє життя західноукраїнського села», В. Старка розкриває особливості західноукраїнської сільської освіти та «культурного» дозвілля. Автор наголошує, що за відсутності телебачення та радіо, основними сільськими розвагами були релігійні святкові дійства (колядки, щедрівки, гаївки тощо), молодь розважалася під час вечорниць. Обов'язково в селі діяв хор та драматичний самодіяльний гурток, які час від часу виступали в місцевому клубі. Екзотикою тогочасного сільського дозвілля було кіно, яке вряди-годи привозили з «району» чи «міста». Окремо в розділі висвітлено духовне життя селян. Дослідник особливо наголошує на високій набожності галицького селянства, яке стійко боролось за збереження своїх релігійних традицій. Окрему увагу приділено ролі духовенства, а особливо Митрополита А. Шептицького, у збереженні традиційного сільського духовного життя.

Висновки рецензованої монографії впливають з поставленої мети і завдань та розкривають основні змістові складові роботи. Список використаних джерел дозволяє говорити про оригінальність, тематико-проблематичну завершеність та відповідність видання обов'язковим науковим вимогам.

Доповнюють дослідження добре підібрані додатки.

Рецензована праця безумовно матиме практичне застосування. Нагромаджений у ній фактичний матеріал, теоретичні положення, висновки та узагальнення розширюють і поглиблюють наукові знання про повсякденне життя західноукраїнського селянства.

Монографія В. Старки «Повсякденне життя західноукраїнського селянства в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 рр.» є своєчасним, самостійним й солідним дослідженням, корисним для науковців, студентів та широкого загалу читачів.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Акчебаш Альона – аспірантка кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Гаврищук Віталій – аспірант кафедри історії та культури України, Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського

Гончарова Наталя – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Грєбцова Ірена – доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Дізанова Ада – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Єрич Тетяна – кандидат історичних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Ільїн Олексій – аспірант кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Істоміна Алла – директор видавничого дому «АДЕФ-Україна», здобувачка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Качараба Степан – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії зарубіжних країн, Львівський національний університет імені Івана Франка

Козубенко Юрій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди»

Кравчук Богдан – магістр історії, Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка

Михайлов Олександр – викладач кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Морошан Наталя – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Москалюк Микола – доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Орлик Світлана – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи, Центральноукраїнський національний технічний університет

Пушков Ігор – краєзнавець, вчитель історії, Каракуртська загальноосвітня школа

Старка Володимир – кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Сустрєтов Андрій – аспірант кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи, Центральноукраїнський національний технічний університет

Татаринів Іван – кандидат історичних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Хавлін Тетяна – викладач, Університет Сієген, Німеччина

Церковна Віра – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Чорна Ліана – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Шпартун Оксана – аспірант кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи, Центральноукраїнський національний технічний університет

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Akchebash Aliona – post-graduate student, Izmail State University of Humanities

Chorna Liana – PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail State University of Humanities

Dizanova Ada – PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail State University of Humanities

Gavryshchuk Vitaliy – post-graduate student, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Goncharova Natalia – PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail State University of Humanities

Grebtsova Irena – doctor of historical sciences, professor, Odessa I.I.Mechnikov National University

Havlin Tatyana – Teacher, University of Siegen, Germany

Ilyin Alexey – post-graduate student, Izmail State Humanitarian University

Istomina Alla – director of the publishing house «ADEF-Ukraine», getter, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Kacharaba Stepan – doctor of historical sciences, professor, Ivan Franko National University of Lviv.

Kozubenko Yuri – PhD in Historical sciences, Lecturer, Pereyaslav-Khmelnitsky Grigory Skovoroda State Pedagogical University

Kravchuk Bogdan – Master of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Mihailov Olexander – teacher, Izmail State University of Humanities

Moroshan Natalia – *PhD in Historical sciences, Izmail State University of Humanities*

Moskalyuk Nikolay – *doctor of historical sciences, professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University*

Orlik Svetlana – *doctor of historical sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Social Sciences, Information and Archives, Central Ukrainian National Technical University*

Pushkov Igor – *ethnographer, history teacher, Karakourt secondary school*

Shportun Oksana – *post-graduate, Central Ukrainian National Technical University*

Starka Volodymyr – *PhD in Historical sciences, Associate Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University*

Suserstov Andriy – *post-graduate student, Central Ukrainian National Technical University*

Tatarinov Ivan – *PhD in Historical Sciences, Izmail State University of Humanities*

Tserkovna Vira – *PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail State University of Humanities*

Yerich Tatyana – *PhD in Historical sciences, Izmail State University of Humanities*

**Науковий вісник
Ізмаїльського державного гуманітарного університету**

Історичні науки

Збірник наукових праць

Українською та німецькою мовами

*Зважаючи на свободу наукової творчості,
редколегія приймає до друку статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.
Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.
Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.
У разі передруку посилання на «Науковий вісник Ізмаїльського державного
гуманітарного університету» обов'язкове.*

Відповідальні за переклад англійською: *Крюкова О.І., Слободяк С.І.*

Відповідальний за випуск: *Градинар Г.І.*
Верстка і дизайн: *Градинар Г.І., Кожухар Т.Р.*

Матеріали збірника розміщено на офіційному сайті ІДГУ за адресою: <http://idgu.edu.ua>

Підписано до друку 22. 07. 2019. Формат 60x90/8.
Ум. друк. арк. 11,4. Обл.-вид. арк. 12,1. Тираж 300 прим. Зам. № 490.

*Віддруковано в редакційно-видавничому відділі
Ізмаїльського державного гуманітарного університету*

Адреса: 68610, Одеська обл., м. Ізмаїл, вул. Рєпіна, 12, каб. 208

Тел.: (04841) 4-82-42

E-mail: nauka_idgu@ukr.net

Scientific Bulletin
Izmail State University of Humanities

Historical Sciences

Collection of scientific works

Ukrainian and German languages

*Given the freedom of scientific creativity,
the editorial board accepts the articles
of those authors whose opinions are not widely shared.
The authors of the publications are responsible for the accuracy of the materials
and facts. The Editorial Board has the right to edit and shorten the text.
In the case of a reprint, the reference
to the Scientific Bulletin Izmail State University of Humanities is obligatory.*

Responsible for the English translation: *Kriukova O.I., Slobodiak S.I.*

Responsible for the release: *Hradunar H.I.*
Layout and design: *Hradynar H.I., Kozhuhar T.R.*

The materials of the collection are published on the official site
of Scientific Bulletin Izmail State University of Humanities at: <http://nv.idgu.edu.ua>

Signed for print 22. 07. 2019. Format 60x90/8.
Conventionally printed sheet 11,4. Accounting and Publishing sheet 12,1. Edition 300. № 490.

*Published in the editorial and publishing department
of Izmail State University of Humanities*

Addresses: 68610, Odessa region, Izmail, repina street, 12, off. 208
Phone: (04841) 4-82-42
E-mail: nauka_idgu@ukr.net